

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Реєнт О. П., Сердюк О. В.

**СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
УКРАЇНИ І СВІТОВИЙ
ПРОДОВОЛЬЧИЙ РИНОК
(1861–1914 рр.)**

Київ — 2011

УДК 338.433 (477)+[339.9:338.439.5] «1861/1914»

Відповідальний редактор:
академік НАН України *Валерій Смолій*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України (Протокол № 11 від 23.12.2010 р.)

Реєнт О. П., Сердюк О. В.

Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.):
Монографія. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — 365 с.

ISBN ISBN 978-966-02-5827-3

У монографії на основі широкого кола архівних джерел, періодичних видань та фахової літератури розкрито особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграції в світовий продовольчий ринок у другій половині XIX — на початку XX ст. Зокрема, проаналізовано структуру землеробства і тваринництва у пореформену добу, визначено обсяги продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлено здобутки українських господарств в експорті збіжжя та іншої аграрної продукції, а також з'ясовано причини, що гальмували розвиток вивізної торгівлі й призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться соціально-економічною історією України.

УДК 338.433 (477)+[339.9:338.439.5] «1861/1914»

ISBN 978-966-02-5827-3

© Реєнт О.П., Сердюк О.В., 2011
© Інститут історії України НАН України, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Сільське господарство України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.)	11
1.1. Землеволодіння в Україні після селянської реформи 1861 р.	13
1.2. Розвиток польового господарства	49
1.3. Тенденції розвитку тваринництва	62
1.4. Виробництво і поширення сільськогосподарської техніки	74
РОЗДІЛ 2. Продовольчі ресурси України і світу	97
2.1. Хлібні ресурси	98
2.2. Тваринницькі ресурси	130
2.3. Цукрові ресурси	145
2.4. Ресурси інших сільськогосподарських культур	154
РОЗДІЛ 3. Світовий сільськогосподарський ринок у другій половині XIX — на початку XX ст.	171
3.1. Західна Європа — головний споживач експортованої сільськогосподарської продукції	173
3.2. Зростання значення Американського континенту на світовому продовольчому ринку	217
3.3. Експорт сільськогосподарської продукції з інших заокеанських країн	237
3.4. Споживчі ринки Близького і Середнього Сходу та Північної Африки	240

РОЗДІЛ 4. Експорт продуктів сільського господарства з України (1861–1914 рр.)	265
4.1. Експорт хлібних продуктів	267
4.2. Експорт продуктів тваринництва і птахівництва	321
4.3. Експорт цукру	334
4.4. Експорт інших продуктів сільського господарства ...	345
 ВИСНОВОК	 364

ВСТУП

Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна би сказати: се будинок готовий, ні одної цеглинки в нім не хибує.

*Іван Франко*¹

Висвітлення історії Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. викликає суперечливі відчуття через ледве чи не фатальне відставання цієї країни на шляху історичного розвитку. Імперське суспільство роздирали суперечності, воно конче потребувало реформування вкрай застарілого політичного, адміністративно-правового й соціально-економічного устрою. Однак правляча землевласницька верхівка не поступалася владними повноваженнями, прагнула зміцнити розхитану часом і революційними подіями 1905–1907 рр. систему авторитарного монархічного режиму.

Навіть на початку XX ст. ця багатонаціональна країна мала слабку фабрично-заводську промисловість. Валове виробництво промислової продукції на душу населення і продуктивність праці різко відставали від розвинених країн Західної Європи і Північної Америки. Серйозного реформування вимагали аграрні відносини, навіть після столипінського землевпорядкування. «Економічне піднесення Росії, — зазначав, зокрема, відомий того часу підприємець і політичний діяч, член Державної думи О.І.Коновалов, — є реальність, але в загальному зростанні продуктивних сил Європи й Америки Росія посідає таке місце, що не наздоганяє, а все більше й більше відстає від них»².

Численні регіони імперії перебували на різних стадіях економічного й соціального розвитку. Перехід від архаїчного до індустріального суспільства виявився занадто тривалим. За інформацією часопису Всеросійського об'єднання торгівлі й промисловості, понад 70% населення було безпосередньо зайнято в землеробстві³, а в сільській місцевості на початку XX ст. проживало близько 85% жителів країни. За традицією, сільське господарство вважалося одвічним заняттям населення, а земля — невичерпним джерелом його добробуту.

Країна трималася «на плаву» завдяки землеробству, що визнавали й вищі урядовці. За їх оцінкою, сільське господарство залишалося «найголовнішою сферою прикладання праці основної маси населення». За офіційними урядовими даними, напередодні Першої світової війни землеробство давало близько двох третин національного багатства — «не менше 9 млрд руб. від річної продуктивності країни в 15 млрд рублів»⁴. Прибуткова частина бюджету Російської імперії також залежала переважно від сільського господарства, його зв'язків із зовнішніми ринками, оскільки надходження іноземної валюти і митних зборів визначалося продажем за кордоном у величезних обсягах зернових, а також продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, олії, спирту, тютюну, деревини тощо.

Однак у реальності сільське господарство залишалося поза увагою як урядових кіл, так і законодавчих органів влади. Більше того, самоорганізація сільського населення, усього, що стосувалося реформування місцевого самоуправління, створення широкої кооперативної мережі та ролі громадськості у вирішенні повсякденних місцевих потреб, особливо в національних районах імперії, усіляко обмежувалися владою⁵. Землеробство цікавило уряд тільки як джерело якомога більшого наповнення державної скарбниці. Функції державного управління сільським господарством, хоч як дивно, обмежувалися наявністю міністерства державного майна, а головне землеробське відомство (міністерство сільського господарства) з'явилося тільки наприкінці доби капіталістичного розвитку. В імперії відчувався надзвичайно гострий дефіцит освічених сільськогосподарських кадрів, а щодо України, то тут не було жодного повноцінного вищого навчального закладу для підготовки спеціалістів у різних галузях землеробства.

Щоправда, уряд час від часу скликав так звані «особливі наради», на яких розглядалися причини негараздів у сільському господарстві, але всі вони не мали помітних позитивних наслідків для підвищення продуктивності землеробства. Про справжнє ставлення держави до потреб останнього свідчать такі дані. Щорічні витрати на десятину обробленої землі виражалися в середньому протягом 1907–1911 рр. у таких цифрах: у США — 3,90 руб., Німеччині — 2,35, Великій Британії — 2,15, Франції — 1,40, Австро-Угорщині — 1,25, Румунії — 0,80, Італії — 0,42, Російській імперії — 0,10 руб.⁶ Ці дані не потребують жодних коментарів.

Не приділяли належної уваги сільському господарству і вищі органи законодавчої влади — Державна дума і Державна рада. «Достатньо сказати, — акцентував увагу учасників IV загальних зборів Всеросійської сільськогосподарської палати в лютому 1916 р. член Державної думи В. Снежков, — що ані в першій, ані у другій Державній думі не створювалися сільськогосподарські комісії. У переліку третьої Думи за 1908 р. із 26 найрізноманітніших комісій не було тільки сільськогосподарської. У діяльності уряду... сільське господарство завжди займало навіть не другорядне, а останнє місце»⁷. Проте це відверте зізнання виявилось надто запізнілим, коли країну вразила небувала продовольча криза в роки Першої світової війни й імперія Романових котилася у прірву.

Тим часом землеробство в Україні й деяких інших регіонах країни ввійшло у таку фазу розвитку наприкінці XIX — на початку XX ст., коли подальший його прогрес вимагав значно більших витрат капіталів для широкого застосування сільськогосподарських машин і знарядь праці, мінеральних добрив і передових технологій. Іншими словами, інтенсифікація землеробства ставала можливою за умов підвищення цін на його продукцію. За низької ціни на хліб, м'ясо та ін., не було жодного сенсу вести інтенсивне господарство. Для переходу до інтенсивного господарювання саме життя вимагало проведення масштабної цінової реформи з відповідним підвищенням заробітної плати робітникам і службовцям. Однак урядові кола були надто далекими не тільки від вирішення, але й усвідомлення її необхідності.

Внаслідок цього та ряду інших причин перехід сільського господарства до фази інтенсивного розвитку був уповільненим. У його структурі різко переважало зернове господарство, яке пристосовувалося до потреб світового ринку. За таких обставин Україна стала одним із найбільших виробників та експортерів продовольчого і фуражного зерна, що гальмувало розвиток власного тваринництва. За нашими підрахунками, за п'ятиліття 1909–1913 рр. експортери вивозили з України щорічно більше 1/6 від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд пудів.

Перші дослідники цієї проблематики, які були сучасниками доби капіталістичного розвитку, звертали, насамперед, увагу на негативні сторони тодішнього латифундистського землеволодіння в Україні, динаміку його розвитку та селянське малоземелля. В ряді праць розглядалися причини відносно низької врожайності землеробських культур, було зроблено певні підрахунки щодо продовольчих надлишків в Україні та деяких інших регіонах Російської імперії. З'явилися наукові розвідки, в яких досліджувався вплив товарно-грошових відносин на розвиток власницьких і селянських господарств у пореформену добу. Певні успіхи було досягнуто у вивченні світового продовольчого ринку, налагодженні зв'язків з ним сільськогосподарських виробників України. Ряд авторів цих та інших тематичних розробок в роки сталінського тоталітарного режиму були оголошені «ворогами народу», репресовані й фізично знищені. Їхні праці проаналізовано нами й почасти використано в даному дослідженні.

Найбільше уваги тогочасні дослідники приділяли експортній тематиці. Проте внаслідок ігнорування владою національно-адміністративного чинника вони всіляко уникали обчислень щодо сумарного обсягу хлібного вивозу з національних районів імперії. Зокрема, досягнення України у виробництві й експорті зерна маскувалися навіть у назвах регіонів: Південно-Західний край, Південний експортний район, Новоросійський край, Малоросійський район, Задніпровський район, Південно-Степовий край, Дніпровсько-Донський район тощо. Тільки в окремих наукових працях наводилися статистичні дані щодо надлишку продуктів землеробства і тваринництва в губерніях Наддніпрянської України та вивозу з них збіжжя на зовнішні ринки. До серйозних вад праць перших дослідників слід віднести й те, що в них не знайшов відображення експорт продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, спирту, тютюну, хмелю тощо.

Після повалення династії Романових та утвердження більшовицького режиму в 1920-х рр. у висвітленні зернового експорту певною мірою домінувала стара тенденція. Досліджувалися найперше обсяги і напрями вивозу, зверталася увага читачів на його слабкі сторони з вини «реакційного царату». Представники радянської історіографії, затиснуті у жорсткому прокрустовому ложі «класового підходу» до аналізу дійсності, однобічно висвітлювали досліджувану тематику. Складний і суперечливий характер суспільних відносин, вплив внутрішнього, а, тим більше, світового ринку на структурування землеробства в Україні, розвиток власницьких і селянських господарств залишився поза рамками досліджень. Вивчення продовольчої тематики відзначалося

ідеологічною упередженістю, оскільки не давало жодних доказів для підтвердження тези правлячого режиму про великі досягнення соціалізму у піднесенні життєвого рівня населення порівняно з роками, що передували Першій світовій війні. Більше того, об'єктивний аналіз різних аспектів цієї тематики став небезпечним для встановленої у СРСР латифундистської колгоспно-радгоспної системи, неспроможної з ростом населення міст і промислових регіонів забезпечити його повноцінне прохарчування. Що вже казати про вивіз продовольства на зовнішні ринки! Для продовження свого існування радянська імперія змушена була завозити у 1970–1980 рр. продовольче і фуражне зерно з інших країн.

Знищення приватної власності на землю призвело до завмирання економічних зв'язків сільських господарів зі світовим ринком. Водночас припинилося повноцінне дослідження структури землеробства і тваринництва у пореформену добу. Про те, що свинарство, птахівництво, коноплярство, садівництво, баштанництво, бджільництво, почасти вівчарство і буряківництво, були галузями селянської економіки, а їх продуктами забезпечувалися внутрішній і, деякою мірою, зовнішні ринки у працях радянських істориків навіть не згадується. Аналіз зовнішньоекономічних зв'язків України обмежувався переважно далеко неповним висвітленням зернового експорту через чорноморсько-азовські порти. Вивіз збіжжя, а, тим більше, іншої продукції сільського господарства України через митниці західного сухопутного кордону і порти Балтійського моря був також обійдений дослідниками. У ряді випадків наводилися сумнівні дані щодо обсягів експортованого з України зерна або цукру, які не додавали авторитету ані українським сільськогосподарським виробникам, ані вітчизняній історіографії.

На жаль, серйозного просування вперед в опрацюванні цієї проблематики немає і після проголошення незалежності України. Молоді дослідники, як і їх попередники, найчастіше обмежуються наведенням фрагментарних даних щодо обсягу вивезеного через чорноморсько-азовські порти на ринки країн Західної Європи збіжжя. За рідкісним винятком відсутні навіть спроби виокремити розміри українського зернового вивозу з усього загальноімперського експорту. Вивіз на зовнішні ринки іншої сільськогосподарської продукції взагалі можна вважати «білою плямою» у вітчизняній історіографії. Зрештою, не знаходять висвітлення причини, що гальмували експорт, призводили до величезних фінансових втрат наших виробників через надзвичайно низький рівень організації вивізної торгівлі в Російській імперії, відсутність належної ринково-промислової інфраструктури сільського господарства. Замість серйозного аналізу світового продовольчого ринку вітчизняні історики все частіше обмежуються проголошенням нічим не підкріпленої тези про «американський шлях» розвитку капіталізму у сільському господарстві південного степового регіону України в другій половині XIX — на початку XX ст.

Ураховуючи науковий доробок своїх попередників, автори підійшли до висвітлення досліджуваної проблематики комплексно. Її основу становить широкий аналіз розвитку власницьких і селянських господарств у пореформену

добу, визначення обсягів продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлення вивозу продукції сільського господарства вітчизняними виробниками й експортерами на зовнішні ринки. Всебічний аналіз різних аспектів цих та інших проблем дав змогу розкрити роль України як визначного гравця на світовому продовольчому ринку наприкінці XIX — на початку XX ст.

Вивіз у великих обсягах сільськогосподарської продукції забезпечував приплив іноземної валюти, а надходженнями від митних і залізничних тарифів солідно поповнювалася російська державна скарбниця. З економічного погляду Україна була найціннішою колонією Російської імперії. Цікаво, що Україна не тільки постачала продовольство на зовнішні ринки, а ще й забезпечувала населення ряду зарубіжних країн лікарськими рослинами. Проте ми обмежимося висвітленням експорту найбільш цінних продуктів землеробства і тваринництва, яких потребували споживачі Західної Європи і Близького Сходу. Уперше у вітчизняній історичній науці нами встановлено обсяги майже всієї експортованої з України продукції сільського господарства в досліджуваний період.

Світовий аграрний ринок колосально стимулював розорювання українського степу, а разом і розширення зернового експортного господарства. Цьому аспекту проблеми, що раніше майже не висвітлювався вітчизняними істориками, у даній монографії приділено належну увагу. Водночас проаналізовано динаміку поміщицького землеволодіння до занепаду, з одного боку, і до зміцнення його позицій, — з іншого, що стало наслідком підвищення рівня агрокультури і високих цін на продукти сільського господарства на світовому ринку, починаючи з 1890-х рр. Розглянуто також тенденції розвитку тваринництва, передумови переходу до стійлової відгодівлі худоби та причини, що гальмували його зростання. Також з'ясовано поширення сільськогосподарської техніки в різних регіонах України, роль чинників, що впливали на цей процес, — урожайність землеробських культур, прибутковість власницьких і селянських господарств, що залежала від цін як внутрішнього, так і світового ринків.

Основу джерельної бази монографії становлять архівні та інші друковані документи і матеріали. У дослідженні широко використано матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, деяких державних обласних архівів України. Надзвичайно важливим джерелом інформації для аналізу продовольчого потенціалу України, встановлення обсягів експорту сільськогосподарських продуктів стали статистичні дані головного землеробського відомства, міністерства фінансів і департаменту митних зборів, міністерства торгівлі й промисловості та Особливої наради з продовольства, які вперше введено до наукового обігу у вітчизняній історіографії. У праці широко використано звіти Російської експортної палати і праці Південно-Західного відділення Російської експортної палати в м. Києві, стенографічні звіти Державної думи Російської імперії. Неоціненне значення для розробки досліджуваної проблематики мають матеріали щодо перегляду

торгового договору Російської імперії з Німеччиною та іншими державами, видані незадовго до Першої світової війни, котрі також ще не використовувалися вітчизняними істориками. Важливу роль у висвітленні різних аспектів дослідження відіграли численні періодичні видання, особливо фахові часописи.

Час вимагає подальшого вивчення проблематики розвитку сільського господарства України, її продовольчих ресурсів у тісному взаємозв'язку з потребами світового ринку. Для підготовки численних наукових розвідок необхідні зусилля багатьох авторів і навіть колективів. Це має не тільки наукове, але й практичне значення. За умов ефективного господарювання на землі й організації на високому рівні експортної торгівлі сільське господарство України має реальні можливості стати важливим чинником у світовому економічному змаганні народів.

¹ Франко Іван. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — Т. 45. — С. 77.

² Горно-заводское дело. — 1913. — № 21. — С. 7313.

³ Промышленность и торговля. — 1915. — № 18. — С. 182.

⁴ Стенографический отчёт Государственной думы. Четвёртый созыв. Сессия IV. — Стб. 1834.

⁵ Див.: Ресит О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 423–436.

⁶ Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. — 1916. — № 2/3. — С. 20.

⁷ Там же.

Розділ 1

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ДОБУ КАПІТАЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ (1861–1914 рр.)

«Найбільшим лихом української нації в усій її трагічній історії
було й є її прекрасна територія, родюча земля,
багатства вод і землі, м'який, теплий, здоровий клімат...»

Володимир Винниченко¹

Після скасування кріпосного права у 1861 р. в Російській імперії почався повільний перехід від архаїчного суспільства до індустріального. Проте сільське господарство залишалося і далі найголовнішою сферою прикладання праці переважної маси населення. В різних регіонах України від 70 до 80% сільських мешканців жило винятково за рахунок сільськогосподарського промислу. З кожним роком прискорювалася заміна натурального господарства грошовим.

Однак цей процес, хоча й різною мірою, був повільним і болісним як для землевласників, так і дрібних сільських виробників. Поміщицькі господарства були обтяжені боргами й потерпали через втрату дармової робочої сили — кріпаків. Селяни ж отримали надто малі земельні наділи. Усілякі новації вони сприймали з певною недовірою. Нове несло з собою невідоме, і люди із засторогою ставилися до нього.

Попри ці та інші складнощі, поміщицькі й селянські господарства перебудовувалися відповідно до нових умов розвитку товарно-грошових відносин і поступово виходили із стагнації, котра охопила сільське господарство Російської імперії у 60–70-х рр. XIX ст.

Гроші були потрібні селянам для сплати податків, викупних платежів за земельні наділи та задоволення хоча б мінімальних потреб сім'ї і господарства. Все це змушувало їх ставати у тісний зв'язок з ринком. За оцінкою засобів масової інформації, наприкінці XIX ст. колишні натуральні господарства, де всі потреби землеробів майже повністю задовольнялися власними продуктами, стали епохою давно минулих днів.

Позитивний вплив на розвиток сільського господарства України справили залізниці, збудовані в пореформену добу. Вони створили сприятливі умови для вивозу продуктів землеробства не тільки на внутрішній, але й світовий ринок. Зростання протяжності залізниць супроводжувалася збільшенням посівних площ хлібних та інших сільськогосподарських культур. У тих регіонах України, де традиції кріпосництва, насаджені російською державою, були слабкішими, де вільне селянство збереглося з давніх козацьких часів, спостерігався прискорений розвиток продуктивних сил. Водночас зростав добробут сільських виробників й інших учасників торговельного обороту.

На початку XX ст. вже були помітними успіхи у підвищенні ефективності сільського господарства України. Сільськогосподарська техніка й інвентар широко проникали не тільки в поміщицькі, але й заможні селянські господарства.

Зросли площі посіву найціннішої зернової культури — пшениці, коренеплодів і бобових рослин. У приватновласницьких і почасти селянських господарствах стало впроваджуватися травосіяння. Намітився перехід від застарілої зернової трипільної системи рільництва до багатопільної, що сприяло підвищенню врожайності. У поміщицьких економіях з'явилися перші продуктивні тваринницькі господарства, які були зацікавлені в експорті своєї продукції на світовий ринок. Усупереч усім негараздам, що були наслідком кріпосницьких відносин, дух підприємництва й ініціативи проникав у село. Селяни стали частіше орендувати й купувати ділянки землі, що розширювало їх зв'язок із ринком.

На жаль, початковий період модернізації сільського господарства, не маючи належної підтримки з боку держави, проходив стихійно й уповільнено. До того ж, політика царського уряду щодо села була вкрай непослідовною і суперечливою. Правлячі кола імперії після реформи 1861 р. намагалися зберегти в повній силі громаду з міркувань недоторканності існуючого суспільно-політичного устрою. Над усім переважали мотиви поліцейського характеру — «стадо пасти легше»². Проурядові засоби масової інформації всіляко ідеалізували громадський устрій, усупереч тому, що останній гальмував господарський розвиток, пригнічував ініціативу й активність членів громади.

Після революційних подій 1905 р. й імператорського указу від 9 листопада 1906 р. уряд став на шлях ліквідації громадського землеволодіння й тримався переконання, що землевпорядкування на основі особистої власності є найголовнішою запорукою господарських успіхів. В урядових деклараціях у туманних і еластичних формах проголошувалося про необхідність надання всілякої допомоги дрібним селянським виробникам. Але на безпосереднє сприяння сільському господарству всієї Російської імперії, за винятком витрат на столипінське землевпорядкування, з бюджету була випущена за 1908–1912 рр. мізерна сума — близько 62 млн руб., тобто в середньому по 12,4 млн руб. на рік³.

Зате уряд завжди опікувався інтересами великих аграріїв. «Наше велике землеволодіння... користувалося винятковими турботами уряду. Вся політика Дворянського і Селянського банків, наша фіскальна система, наше місцеве обкладання, зрештою, організація місцевого самоуправління — все пристосоване для того, щоб протегувати великому землеволодінню. І коли уряд заявляє, що він і далі буде сприяти розвитку сільського господарства, для всіх ясно, яким буде це сприяння», — передавав суть урядової аграрної політики харківський часопис гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я⁴.

До цієї доволі справедливої оцінки слід додати наступне. У 70–80-х рр. XIX ст. українські виробники зіткнулися з колосальною конкуренцією з боку виробників зерна з Аргентини, США, Канади, Австралії та інших країн. А в 90-х рр. перед ними постала нова перепона щодо реалізації хлібного надлишку. Відпрацьована під патронажем всевладного тоді міністра фінансів С.Ю. Вітте система залізничних тарифів поставила заслін надходженню українського хліба на ринки центральних російських губерній в інтересах тамтешніх сільсько-господарських виробників. Цікаво, що ця тарифна акція імперського уряду закрила доступ хліба до центральних губерній Росії і виробникам Північного

Кавказу, де головними його виробниками були українські селяни. Тарифна політика С. Ю. Вітте, як визнає російська дослідниця цього аспекту проблеми Т. М. Китаніна, зробила поступку старому поміщицькому землеволодінню Центральної Росії, рятуючи його від «наступу» нових землеробських районів. Отже, сільське господарство України опинилося в скрутному становищі внаслідок звуження для нього імперського ринку і ускладнень щодо збуту хліба в країнах Європи та Близького Сходу.

Враховуючи ці та інші чинники, контекст загальної теми дослідження, автори прагнуть у першому його розділі з'ясувати становище різних галузей сільського господарства України в пореформену добу, проаналізувати тенденцію щодо динаміки землеволодіння й змін у структурі посівних площ, розвитку тваринництва та технічної озброєності сільських господарів. З'ясування цих та деяких інших аспектів досліджуваної теми допоможе читачам мати краще уявлення щодо експортних можливостей сільського господарства України та подальших перспектив його розвитку.

1.1. Землеволодіння в Україні після селянської реформи 1861 р.

Із давніх часів на території України розвивалося хліборобство і багатогалузеве тваринництво, що завжди було запорукою міжнародного товарного обміну. Висвітлення широкого спектра цієї проблематики потребує дослідження різних аспектів стану земельних ресурсів як основної бази розвитку землеробства і тваринництва. Не менш важливе значення має з'ясування участі сільських виробників у реалізації своєї продукції на внутрішньому і світовому ринках. Останнє все ще характеризується розбіжностями в історичній літературі: одні дослідники вважають, що експортерами хліба були поміщики, а інші віддають перевагу дрібним селянським господарствам. Вивіз збіжжя, на їхню думку, забезпечувався «за рахунок дешевої скупки селянського зерна восени»⁵. Теж саме стосується вивозу на зовнішні ринки продуктів тваринництва, птахівництва та інших галузей сільського господарства.

Земельні ресурси України збільшувалися разом зі зростанням населення, окультуренням нових територій. Прекрасні чорноземні степи Південної України прискорено розорювалися, особливо в другій половині XIX ст. Замість ковилів, що вкривали вікову цілину, завдяки зусиллям хліборобів з'явилися продовольчі й фуражні зернові та інші сільськогосподарські культури. Завдяки введенню у систему рільництва сіножатей, вигонів, пустирів та вирубуванню лісів розширювалися земельні площі й на Лівобережній та Правобережній Україні, тобто в регіонах прадавнього українського хліборобства.

Велике землеволодіння в Україні поширювалося переважно внаслідок експансії Речі Посполитої і Росії та насаджувannya ними поміщицьких латифундій. Поразка гетьмана Івана Мазепи в 1709 р. обернулася драмою для селян Лівобережної України. Українські землі масово роздавалися російським поміщикам та іноземцям на російській службі. Серед них слід назвати молдавського

господаря князя Дм. Кантемира й ряд російських сановників — Меншикова, Толстого, Шафірова, Головкина, Долгорукова, Шереметева тощо⁶. За часів імператриці Катерини II свавілля російської влади в Україні вийшло за будь-які межі, особливо після указу 1783 р. про закріпачення селян. Величезна кількість сіл із землями була роздана фаворитам цариці, французьким поміщикам-емігрантам та німецькому дворянству на російській військовій і цивільній службі.

У XIX ст. на Лівобережжі зустрічаємо великі посілости Репніних, Щербатових, Ламсдорфів (Полтавщина)⁷. Тут же розташувалися розлогі земельні володіння членів царської сім'ї. У 50-х рр. XIX ст. великій княгині Олені Павлівні належав Карлівський маєток з 15 тис. кріпаків⁸. Софіївською і Мезинівською економіями в Охтирському повіті на Харківщині володіли князі Голиціни. Власниками Тернавського маєтку в Лебединському повіті Харківської губернії стали князі Щербатови, а маєток князів Мещерських площею понад 14 тис. дес. розкинувся у Старобільському повіті Харківщини. В цій же губернії був і маєток Кенігів, земельна площа якого перевищувала 44 тис. дес.⁹

Зберегли свої земельні володіння на території колишньої Гетьманщини й нащадки козацької старшини, що одержали дворянські титули та перейшли на службу російському царизму, — Галагани, Кочубеї, Капністи, Скоропадські, Рошаховські. Наприкінці XIX — на початку XX ст. Павло і Михайло Скоропадські були власниками Дунаєцького, Кубарівського, Полошківського і Тростянецького маєтків у Чернігівській і Полтавській губерніях. Загалом їхні земельні володіння становили тут близько 3 тис. дес. зручної і незручної землі¹⁰. Серед великих українських землевласників у цьому регіоні слід назвати й Миклашевських, Милорадовичів, Лизогубів, Розумовських, Апостолів та ін. Усі вони, як імперське дворянство, відігравали провідну роль у провінційній адміністрації, а пізніше й у земствах. У другій половині XIX ст. великими земельними площами володіли купці Харитоненки з Сумського повіту на Харківщині. За свідченням міністра фінансів С. Ю. Вітте, який клопотався у 1899 р. щодо надання Павлові Харитоненку спадкового дворянства, останній мав у різних регіонах України 46 842 дес. землі¹¹.

Усе ж переважна більшість маєтків на Лівобережжі, особливо в Полтавській і Чернігівській губерніях, була середніх, а то й малих розмірів порівняно з іншими регіонами України. Питання щодо власників цих маєтків, їх освіченості, ментальності, культурницької орієнтації тощо до цього часу недостатньо вивчене. «Як носії певних історичних традицій, шляхтичі Гетьманщини зберегли бодай децимну історичної тяглості від часів Хмельниччини аж до модерної доби», — констатує у своїй праці один із сучасних дослідників української історії¹². За першим загальноросійським переписом, проведеним у 1897 р., 68% спадкових дворян у Полтавській губернії та 41% у Чернігівській вважали рідною мовою українську¹³. Саме представники цього середовища почали писати українською літературною мовою й відігравати важливу роль у формуванні української інтелігенції. Вони ж стали й покупцями українських літературних творів та історичних праць і нерідко фінансували їх видання.

В ряду таких землевласників був і батько майбутнього славетного письменника Миколи Гоголя — Василь. Він володів земельними посіlostями у с. Василівка Миргородського повіту, цікавився історією рідного краю, писав п'єси українською мовою, був обізнаний, зокрема, з «Історією русів». Ця праця, як відомо, написана в опозиційному до російської держави ключі, була надзвичайно популярною серед шляхти колишньої Гетьманщини. Приблизно з 1825 р. вона широко розповсюджувалася в рукописах. «Існували повіти, де рукопис «Історії русів» був майже в кожному маєтку», — зазначав німецький мандрівник Йоганн Георг Коль, котрий відвідав Лівобережжя 1841 р.¹⁴ Отже, поміщики Лівобережної України певною мірою зберігали в умовах провінційного життя національний колорит після знищення російською владою козацького устрою.

На теренах Правобережної України величезні латифундії польських та українських магнатів існували ще з часів Речі Посполитої — а саме Вишневецьких, Калиновських, Острозьких, Тишкевичів, Киселів, Жолкевських, Конецьпольських та інших¹⁵. Іноземці, які перебували на польській службі, констатували у зв'язку з цим наявність в Україні системи абсурдних соціальних відносин. Зокрема, французький інженер Г. Боплан писав, що польські магнати жили «наче в раю, а селяни — наче в чистилищі»¹⁶. Показовим прикладом може бути колосальна латифундія Станіслава Любомирського, котра за описом 1739 р. складалася з 1071 земельного маєтку від Кракова до Тетієва на Київщині. Любомирський був одним із найбільших приватних землевласників у Європі. Поєднаний шлюбами та політичними зв'язками зі спорідненими кланами Чарторійських, Понятовських та Замойських, він, безперечно, належав до гурту найвпливовіших магнатів Польщі. Кожен з них мав величезні статки, приватне військо й прибуток, більший за королівський¹⁷.

Після розчленування Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. сусідніми державами й інкорпорації Правобережної України до Російської імперії система абсурдних земельних відносин тут повністю збереглася. Такі земельні магнати, як Потоцькі, Браницькі, Любомирські, Сангушки, Собанські, Ярошинські, Радзивілли й сотні інших продовжували володіти тисячами й десятками тисяч десятин землі. Більше того, російська влада почала посилено насаджувати власне поміщицьке землеволодіння — опору правлячого в імперії деспотичного режиму. У XIX ст. ледве не вся титулована знать Росії мала тут величезні маєтності розміром у тисячі і навіть десятки тисяч десятин. Це Демидови, Бобринські, Баскакові, Трепови, Бубнови, Урусови, Куракіни, Горчакови, Врангелі, Кудашеви, Черткови, Вітгенштейни, Гагаріни, Сумарокови-Ельстони, Трубецькі, Ігнат'єви, Балашови, Орлови, Фредерікси, Муравйови, Уварови, Бобрікови, Долгорукови, Шувалови, Бутурліни та сотні інших. Майже всі вони мали титули князів, графів, баронів. І всі розкошували тяжкою працею українського селянина.

Подекуди на Правобережжі були й солідні земельні посіlosti українців — Ханенків, Севруків, Піхнів, Гудим-Левковичів, Миклашевських, Терещенків та інших. Як правило, вони виводили свій родовід ще з литовсько-польських часів і бурхливої доби Гетьманщини або були вихідцями з інших соціальних

станів. Артемій Терещенко, який отримав спадкове дворянське звання у березні 1870 р., купив на Правобережжі кілька великих маєтків загальною площею до 27 тис. дес.¹⁸ Нашадки Ф.А. Терещенка мали 58 857 дес., у тому числі 18 171 дес. лісу¹⁹. Проте українські поміщики не могли вплинути на колосальну перевагу польських і російських землевласників. До того ж, вони повністю сприймали офіційну тезу щодо «єдиновірного і єдинокровного походження» з росіянами.

Що стосується середньої і дрібної української шляхти Правобережжя та й інших регіонів України, то вона і далі почасти зберігала патріотичні почуття до своєї Вітчизни-України. Про це свідчать, зокрема, факти доволі широкої участі офіцерів і генералів дворянського походження в армії УНР в часи Української революції 1917–1921 рр. Цікаво, що дехто з них залишав командні посади у військових частинах, розташованих у різних регіонах Росії, і повертався в Україну²⁰.

Росіяни, ставши земельними магнатами, прагнули якомога швидше мати зиск від своїх господарств і немовби змагалися з польським панством у накопиченні багатств, будівництві пишних палаців з картинними галереями, в облаштуванні оазисних парків та розтринькуванні своїх прибутків за кордоном — у Парижі, Ніцці, Монте-Карло тощо.

Українське населення, а особливо селянство, затиснуте в лещатах поміж польськими і російськими латифундіями, опинилося у жахливому становищі. Через крайнє малоземелля всюди панували злидні й зневага з боку колонізаторів до місцевих культурних традицій і звичаїв. Поляки прагнули зберегти свою культуру, яка насаджувалася протягом двох століть, а росіяни — русифікувати край, використовуючи для цього брутальні методи адміністративного тиску.

На засіданні Державної думи 7 травня 1910 р. П.А.Столипін, голова тодішнього уряду, відверто охарактеризував політику російської влади на Правобережжі. За його словами, правлячі кола імперії традиційно роз'єднували тут економічну і політичну сфери, тому протягом десятиліть не допускали організації місцевого самоуправління у вигляді земств. «Спочатку уряд реалізовував ці завдання збройною силою, — казав Столипін, — потім адміністративними заходами, які давали перевагу на місці російським державним елементам». Притому «великий реформатор» цинічно славословив кріпосницьку політику Катерини II і Миколи I, які насадили тут «російських землевласників, російських посадовців, впровадили загальні губернські установи, скасували Литовський статут і магдебурзьке право, щоб надати краю російське державне забарвлення»²¹. Отже, польські та російські латифундії були форпостами іноземної колонізації України.

За умов потужної урядової підтримки російські поміщики успішно привласнювали землі краю, особливо після польських повстань 1830 і 1863–1864 рр. Успішно придушивши їх, уряд піддав репресіям повстанців і конфіскував сотні польських маєтків, які на пільгових умовах придбали росіяни. Але й після цього частка польського поміщництва у великому землеволодінні Правобережжя значно переважала, про що свідчать дані табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Велике землеволодіння на Правобережжі в 1880 р.²²

Губернія	Помісне землеволодіння росіян	Польське помісне землеволодіння	На 100 дес. земельної площі припадало	
			у росіян (незначна частка земель, наведених у цій колонці, належала українським поміщикам)	у поляків
Київська	826 386	994 632	45,38	54,62
Подільська	673 198	1 011 531	39,95	60,05
Волинська	1 010 239	1 956 754	34,05	65,95
Загалом	2 509 823	3 962 917	39,79	60,21

Із таблиці видно, що російське помісне землеволодіння в 1880 р. досягло 2 509 823 дес., а польське — зменшилося до 3 962 917 дес., що становило, відповідно, 38,8 і 61,2%.

Протягом 1881–1887 рр. російське землеволодіння зросло за рахунок польського ще на 197 320 дес. і поступово досягло 42% порівняно з останнім²³. За іншими даними, землеволодіння росіян у 1896 р. на Правобережжі було приблизно рівним із польським — 51,1%²⁴. Проте ця цифра, на нашу думку, перебільшена. Вона, скоріше за все, відображала прагнення київського, подільського і волинського генерал-губернатора графа О. П. Ігнат'єва підкреслити свої заслуги у справі обмеження польського помісного землеволодіння. Загалом останнє зберігало тут свої домінуючі позиції аж до падіння династії Романових у лютому 1917 р.

Найбагатшими на Правобережжі у пореформену добу були, безперечно, графи Браницькі. Спеціальним роздільним актом, оформленим у Київській судовій палаті 28 лютого 1866 р., маєтності Браницьких на Київщині були розділені на три дільниці — Білоцерківську, Ставищенську і Богуславську. У Білоцерківській дільниці було 145 тис. дес. землі, Ставищенській — 139, Богуславській — 123, а разом — 407 тис. дес. На цій величезній земельній площі знаходилися у черезсмужжі й ділянки селян. Слід урахувати, що до згаданого вище акту не ввійшло 97 994 дес., зокрема, села з землями у Черкаському повіті — Кумейки, Плевахи, Станіславчик, Михайлівка, Шелепухи, Березняки, Софіївка й Гуша²⁵.

Щоб визначити, кому з братів-спадкоємців Браницьких дістанеться яка дільниця, було кинуте, як у чарівній казці, жереб. Білоцерківська дільниця дісталася Владиславу, Ставищенська — Олександру, Богуславська — Костянтину. Згідно з окладними книгами, земельна власність графів Браницьких виражалася у жовтні 1869 р. в більш точних цифрах, оскільки землі селян тут виокремлено. Про це свідчать дані табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Земельні володіння поміщиків Браницьких і селян на Київщині²⁶

Повіт	Землі Браницьких	Землі селян	Усього
Васильківський	117 029	111 703	228 732
Канівський	47 089	47 141	94 230
Таращанський	50 586	38 746	89 332
Звенигородський	25 046	29 804	54 850
Черкаський	11 367	2276	13 643
Радомисльський	31 954	5896	37 850
Загалом	283 071	235 566	518 637

Таблиця яскраво демонструє результати селянської реформи 1861 р. під егідою «царя-визволителя» на прикладі однієї колосальної земельної латифундії. Сім'я графів Браницьких мала значно більші земельні володіння, ніж 181 205 душ селян чоловічої і жіночої статі разом узятих — 283 071 дес. проти 235 566 дес.*

Не дуже поступалися Браницьким й інші польські земельні магнати. Славуцький маєток князя Сангушка на Волині був одним із найбільших. Його загальна площа становила 60,6 тис. дес.²⁷ Володіння графа К. К. Потоцького тільки в Брацлавському повіті Подільської губернії, обабіч Південного Бугу, перевищували 20 тис. дес. Старовинний палац Потоцьких розташовувався на кам'яній кручі ріки й потопав у надзвичайно живописному парку. Його зали були переповнені рідкісними і цінними мистецькими виробами. Граф дуже піклувався про збереження добра у своїх посілостях: маєток мав прекрасну пожежну команду у 30 запряжок, завжди готових рятувати панське добро в радіусі 30 км²⁸.

Одним із найбільших земельних володінь російських поміщиків був маєток графів Бобринських, розташований у м. Сміла Київської губернії. Смілянське господарство розкинулося на площі 44 386,2 дес. З них 55,9% орної землі, 34,8% — під лісом і 9,3% — під садибами, сіножатями, вигонами тощо²⁹. У шести економіях Черткова, розташованих у Київському повіті, налічувалося близько 10 тис. дес. землі, з них до 1700 дес. засівалося цукровим буряком³⁰.

За даними справника Черкаського повіту від 30 серпня 1912 р., розподіл земель у повіті був наступним: міські землі — 4826 дес., селянські — 127 623, поміщицькі — 132 611, казенні — 36 693, незручні землі — 33 835 дес. Найбільшими місцевими латифундистами були Бобринські та Балашови, земельні володіння яких, разом узяті, перевищували 88 тис. дес.³¹ Власники так званих «видатних землеволодінь» розміром у 5–10 тис. дес. землі й більше були майже в кожному повіті України.

Нерідко власники маєтків утримували чисельний адміністративний персонал, який зосереджував свої зусилля на переслідуванні селян, що вперто продовжу-

* У 1863 р. на одну душу на Київщині припадало 1,3 дес. земельної площі.

вали дотримуватися давнього сервітутного права на випас худоби в лісах і на вигонах. Адміністрація Бородянського маєтку графа Шембека протягом багатьох поколінь вела судову тяганину з цього приводу з селянами³². Цим же займалися управителі графів Браницьких, Лопухіних-Демідових та інших латифундистів³³.

Слід зазначити, що великі землевласники показали себе не з кращого боку й в інших сферах діяльності. Доброчинність не зігрівала їхні серця в усьому, що відносилось до розвитку української культури. Тільки дехто з українських землевласників солідно витрачався на потреби національної освіти, науки і культури. Серед них — Є. Чикаленко, В. Симиренко, Богдан і Варвара Ханенки, П. Галаган та графиня Є. Мілорадович.

Із боку польських поміщиків переважали пожертвування на культурницькі заходи, спрямовані на колонізацію краю, а російських — на русифікацію українського населення. Доброчинність мала етнічне підґрунтя і в індивідуальному плані: допомога надавалася головним чином представникам «своєї» нації, зокрема адміністрації економій. Навіть на заходи, які мали сприяти підвищенню ефективності селянських господарств та організацію освітніх і медичних закладів на селі, пожертвування з боку дворянського землеволодіння найчастіше були епізодичними і мінімальними. Тому й не дивно, що французький дослідник цієї тематики Даніель Бовуа розцінив добродійну діяльність поміщиків України як «показуху». Зі своєї сторони, жандармські чини і поліцейські справники систематично інформували губернаторів про вороже ставлення селян у першу чергу до польських і російських поміщиків³⁴. Отже, іноземне панування призвело до національного, соціального і культурного поневолення українців.

Після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії тут також з'явилося велике землеволодіння. Земельні пожалування від російської влади розміром у тисячі й десятки тисяч десятин стали повсюдним явищем. Їх отримували російські дворяни, німці та представники інших народів, що стали на державну службу — Воронцови-Дашкови, Лінке, Келлери, Затлери, Гонгауфи, Аркаси, Мордвинови. Разом із російськими поміщиками у південноукраїнські степи переселялася їхня двірня й у цьому регіоні почало поширюватися кріпосництво. До того ж, велике землеволодіння загальмувало розвиток господарств фермерського типу після знищення російською владою Запорізької Січі й козацького устрою.

У першій половині XIX ст. в південноукраїнському степу розкинулися величезні посілости площею 10–15 тис. дес. Їх власниками переважно була сановна і служила верхівка імперії. Маєтки у 2–3 тис. дес. вважались не дуже великими³⁵. Князь Трубецькой мав 31 тис. дес. на Херсонщині. Земельні володіння І. Бахметьєва в Ізюмському повіті на Харківщині становили 12 тис. дес., Канкріних — понад 15 тис. дес., штабс-ротмістра О. Рашевського біля с. Нікольського у Херсонській губернії — 12 262 дес.³⁶ У 70–80-х рр. XIX ст. маєток останнього був у боргах. Поміщик довів його до такої занедбаності, що за найменшого коливання врожайності неможливо було виплачувати борги³⁷. Фальц-Фейни стали власниками 10 маєтків у Дніпровському повіті Таврійської губернії — Асканія-Нова, Кумбатіно, Дарівка, Преображенка, Гізино та ін. Тільки в Асканії-

Новій зі знаменитими ботанічним і зоологічним парками налічувалося 13 тис. дес.: 3 тис. під рілля, 10 тис. степу, з яких 9500 дес. відводилося для утримування й випасу різноманітних тварин (зоологічний парк) і 500 дес. цілини³⁸.

Ряд великих економій на Катеринославщині належав поміщикам, предки яких були козацькими старшинами, серед них — Безбородьки, Кочубеї та «потомок запорозьких козаків», голова IV Державної думи Росії М. В. Родзянко, власник 26,5 тис. дес. землі³⁹.

Середній розмір одного дворянського землеволодіння становив у цьому регіоні в 1905 р. 1236 дес.⁴⁰ За статистичними даними того року на території Наддніпрянської України було 97 величезних маєтків, які разом мали близько 2 млн дес. землі. Отже, на кожен маєток припадало у середньому по 20 тис. дес.⁴¹

Окрім українських земель поміщики володіли ще й млинами, рибними ловлями, шинками, винокурнями, сукновальнями, цегельними, лісопильними і цукровими заводами тощо. Найбільшими цукрозаводчиками були Бобринські, Браницькі, Потоцькі, Баскакові, Балашови та купці-поміщики — Терещенки, Харитоненки, Бродські й ін. Між великим поміщицьким землеволодінням, цукровою та іншими галузями промисловості існував прямий і нерозривний зв'язок.

Слід зазначити, що останнє мало певне позитивне значення. Демографічний вибух у пореформену добу й певна раціоналізація сільськогосподарського виробництва призвели до величезного надлишку робочих рук у сільській місцевості. Виникла реальна небезпека подальшого загострення соціальних конфліктів. Тому створення широкої мережі підприємств, що переробляли продукти сільського господарства, дещо послаблювало масову пролетаризацію села, котра стала ще більш відчутною в роки столипінського землевпорядкування. Найбільшою мірою це стосувалося цукробурякової промисловості.

У власності земельних магнатів були і ліси. Прибуток від них в Україні нерідко перевищував надходження від рільництва. Якщо у Вологодській губернії Росії дохід з однієї десятини лісу становив у середньому 0,11 руб., а в Архангельській — 0,07 руб., то в Чернігівській — 12,71, Київській — 15,02, Подільській — 20,31 руб.⁴² Приватна власність на ліси стала одним із чинників, які стримували зменшення площ поміщицького землеволодіння й перехід земель до селян шляхом купівлі й продажу. Справа була в тому, що ліси в пореформений період часто вирубувалися заради уникнення продажу закладених у банках маєтків. Величезна потреба в деревині для зростаючого міського будівництва, вугільних копалень, у шпалах для залізниць, сировині для виробництва паперу й експорт на світовий ринок призвели до її неухильного подорожчання. На засіданнях Державної думи неодноразово наголошувалося, що Волинь і весь басейн ріки Прип'ять «надзвичайно багаті лісами, яких потребує Західна Європа»⁴³.

Сучасні зарубіжні дослідники відзначають, що розпродаж величезних лісових багатств Правобережної України був найпростішим засобом протягом десятків років одержувати готівку за відсутності банківського кредиту. Звичайно, наслідком шаленої гонитви за грішми стали непоправні екологічні втрати. У цьому регіоні, констатує французький історик Д. Бовуа, до 60-х рр. XIX ст. було багато вовків, ведмедів та іншої живності, а також «найказковіші

й найбільш несамовиті за своїми безмірними масштабами полювання». Проте вирубка, викорчовування й оранка під технічні культури призвели до зміни ландшафту⁴⁴. Лише цукрові заводи, винокурні та залізниці Правобережної України щорічно вимагали 457 800 куб. сажнів деревини. Такий величезний об'єм можна одержати, вирубивши 23 тис. дес. лісу⁴⁵. Оскільки лісові пасовища і води часто перебували, ще з часів Речі Посполитої, у спільному користуванні поміщиків і селян, це призводило до запеклої боротьби між ними.

Про масштаби винищення лісів на Поділлі можна судити з таких цифр. У 1865 р. тут було 718 805 дес. лісу, в 1887 р. — 527 584 дес., з них 422 981 дес. належала великим землевласникам. У 1891 р. ця цифра знизилася до 418 809 дес., з яких 83 981 належала державі, 19 283 — імператорській родині, 8964 — містам і православним монастирям, а 306 581 дес. — великим приватним маєткам, з них 125 716 дес. були приречені на вирубку⁴⁶.

Найбільшими лісовими масивами відзначалася Волинь. Нагляду Лісоохоронного комітету тут підлягало 1 783 123 дес., у тому числі приватних — 1 357 719 дес. (76,1%), казенних (державних) — 378 938 (21,2%), удільних — 38 475 (2,2%), селянських лісових наділів — 1427 (0,1%), церковно-монастирських — 6564 дес. (0,4%)⁴⁷.

Попри втрати деревини, загальна лісова площа на території України, за винятком Таврійської губернії, все ще становила в 1910 р. 4 452 340 дес., про що свідчать дані табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Лісова площа на території восьми українських губерній у 1910 р. (дес.)⁴⁸

Губернія	Площа лісів
Київська	711 835
Волинська	1 709 761
Подільська	370 549
Херсонська	107 445
Полтавська	218 895
Харківська	410 537
Чернігівська	707 881
Катеринославська	215 437
Загалом	4 452 340

Із таблиці видно, що найбільш лісистими на початку ХХ ст. залишалися Волинська, Київська і Чернігівська губернії, де ліси займали 3 129 477 дес., або 70,3% від усіх лісів на території восьми українських губерній. Найменш лісистими в Україні були Полтавська і Катеринославська губернії. Отже, лісами в Україні володіли переважно великі землевласники.

З огляду на свої можливості, господарі значних маєтків шукали шляхи для вивезення своєї продукції на внутрішній і зовнішній ринки. Для прокладання

неподалік від своїх земельних володінь залізничних магістралей всіляко використовувалися зв'язки «у вищих сферах». Нерідко під'їзні залізничні колії підводилися безпосередньо до земельних маєтків і цукрових заводів. Завдяки залізничним і річковим шляхам сполучення зростав вивіз продуктів землеробства і тваринництва до морських портів і прикордонних пунктів на суходолі, а звідти на ринки Європи і Близького Сходу (в Англію, Німеччину, Францію, Італію, Туреччину, Єгипет та інші країни).

Величезну позитивну роль у справі експорту сільськогосподарських продуктів з України на європейські ринки відіграла Південно-західна залізнична компанія. Остання з'єднала лінію Одеса — Київ з її відгалуженням Київ — Курськ, прокладеним у 1870 р., та передусім з важливою лінією Київ — Брест — Граєве, яка безпосередньо відкрила шлях для українських виробників до Царства Польського, Німеччини і Балтійського моря. Як засвідчують дослідження Д. Бовуа, у розширенні залізничної мережі брав участь і капітал земельних магнатів. Зокрема, кошти Товариства взаємного страхування цукрових заводів, де головним акціонером був Владислав Браницький, було вкладено в п'ять проектів, які реалізовувалися протягом наступних років. З розрахунку 17 тис. руб. за версту поступово було прокладено лінії Козятин — Цибулів — Біла Церква; Монастирище — Умань — Ольвіополь — Вербове; Умань — Шпола; Дашів — Ямпіль — ріка Дністер; Проскурів — Камянець — Вороновиці⁴⁹. Ці магістралі вочевидь відповідали економічним інтересам великих маєтків, через які проходили або з якими межували.

Щодо експортних можливостей поміщицьких господарств можна навести такі дані. Смілянський маєток графів Бобринських щороку давав більше мільйона пудів зерна, з яких на продаж надходило 540 тис. пудів. Маєтки Терещенків відправляли збіжжя на місцеві млини і зовнішні ринки в обсягу сотень тисяч пудів. Збут пшениці в Теплицько-Сітківецькому маєтку графа К. Потоцького сягав 82,5% усього врожаю, що в абсолютних цифрах становило 68,7 тис. пудів⁵⁰.

Для з'ясування можливостей збуту поміщицького хліба на ринку доцільно навести й дані щодо товарності зернових. З цього погляду цікавими були результати господарської діяльності Петровської економії Г. П. Галагана, що видно з таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

**Товарність чотирьох головних хлібних культур
у Петровській економії Г. П. Галагана в 1877 р.⁵¹**

Хлібна культура	Збір у пуд.	Відправлено на ринок	% товарності
Жито	48 427	37 893	78,24
Пшениця	6911	6206	89,80
Ячмінь	7104	6924	97,46
Овес	5807	5784	99,60
Разом	68 249	56 807	83,23

Таблиця яскраво демонструє надзвичайно високий рівень товарності зернових культур у господарстві Г.П.Галагана. Решта врожаю йшла на винокуріння й оплату праці. З іншого боку, наведені цифри свідчать про відсутність у господарстві розвиненого тваринництва, що працювало б на ринок.

Однак далеко не всі поміщицькі господарства відзначалися високим рівнем товарності і прибутковості. Валовий середній прибуток з десятини землі на початку ХХ ст. становив, наприклад, у Херсонській губернії 12,90 руб., а чистий — 5,32 руб.⁵² Однією з найбільш прибуткових латифундій був Смілянський маєток Бобринських, про що свідчать статистичні дані, подані в табл. 1.5.

Таблиця 1.5

Середня прибутковість польових культур у маєтку Бобринських за 1905–1914 рр. з однієї десятини земельної площі (у руб.)⁵³

Сільськогосподарська культура	Валовий прибуток	Витрати	Чистий прибуток
Цукровий буряк	191,43	156,37	35,06
Озима пшениця	121,88	85,76	36,12
Овес	74,25	43,15	31,10
Ячмінь	80,83	50,82	30,01
Горох	109,47	76,52	32,95
Просо	74,50	45,00	29,50

Із таблиці видно, що всі польові культури приносили власникам маєтку солідні прибутки — від 29,50 до 35,06 руб. з кожної десятини. Проте останнє пояснюється не тільки раціональним веденням господарства, але й надмірним визискуванням населення навколишніх сіл. Про це свідчить така цифра. Сумарний річний заробіток усіх членів кожного селянського двору, які працювали на полях Смілянського маєтку, становив у 1902 р. 54,4, а в 1912 р. — 118,7 руб.⁵⁴ За підрахунками тогочасних фахівців, одна десятина засіяної пшеницею землі могла давати до 50 руб. чистого прибутку⁵⁵.

Однак таких господарств було замало. Російські дворяни орієнтувалися переважно на військову або цивільну службу. Господарювати самостійно вони часто не бажали й віддавали землю в оренду. Більша половина маєтків в імперії була закладена в банках. Через нестачу робочих рук, особливо в південних губерніях України, обігового капіталу й землеробської техніки гальмувався перехід до інтенсивних форм господарювання. Негативно впливала на стан власницьких господарств і гостра нестача фахівців сільського господарства, низький рівень управлінського персоналу в поміщицьких економіях, а особливо борги банкам. Через ці та інші причини, попри урядову підтримку, дворяни поступово втрачали свої землі.

С. Ю. Вітте стримано і навіть поблажливо оцінював результати бездарного господарювання дворян. Головну причину занепаду господарств він убачав у невмінні поміщиків пристосуватися до ринку після скасування кріпосництва. Але відомий на початку ХХ ст. економіст, професор Московського університету Чупров дав, здається, більш об'єктивну оцінку поміщицького господарювання. «Погляньте на наших дворян-поміщиків, — писав Чупров. — Більшість із них не страждає від черезсмужжя своїх земель, ні від примусової сівозміни. Вони вільні впроваджувати яку завгодно господарську систему, користуються широким кредитом і всілякими пільгами і допомогою з боку держави. То чи досягли вони господарського процвітання? Статистика засвідчує, що врожайність у них у середньому на які-небудь 15% перевищує селянську. Худоби в них у 4–5 разів менше, ніж у селян. Земля їхня переходить до тих же мужичків, на низький рівень господарювання яких звідусіль летять скарги»⁵⁶.

Розпродуючи свої землі, дворяни займалися скупкою нерухомості в містах, охоче йшли на різні спекулятивні оборудки, віддавали перевагу доходам з цінних паперів підприємницькій діяльності, байдуже відносилися до економічної відсталості країни. За оцінкою представника великого землеволодіння, члена Державної ради В.Й.Гурка, «лежачи на боку та озброївшись лише ножицями, можна одержувати прибутки більші, ніж у промисловому підприємстві»⁵⁷.

Загалом можна сказати, що більшість великих землевласників являла собою своєрідну касту, яка була відгороджена від народу майновим, мовним бар'єром та навіть ментальністю. Французький посол у Росії на початку 1916 р. говорив про глибокий рів, провалля, що відокремлювало імперську верхівку від широких народних мас. «Між ними немає жодного зв'язку, — писав Моріс Палеолог, — їх віддаляють начебто століття»⁵⁸. Саме це й проливає світло на причини й витоки тих соціальних потрясінь, які відбувалися на просторах України в 1917–1921 рр.

Щодо втрат і розмірів дворянського землеволодіння в різних джерелах й історичній літературі існують розбіжності. За даними департаменту окладних зборів міністерства фінансів, площа дворянського землеволодіння в 1862 р. в 45 губерніях європейської частини Російської імперії становила 87 088 тис. дес., а в 1906 р. зменшилася до 49 906 тис. дес., тобто на 42,3%⁵⁹. За іншими джерелами, маєтності російських дворян зменшилися в імперії з 87 200 тис. дес. у 1862 р. до 41 100 тис. у 1914 р., тобто приблизно на 53%⁶⁰. Зіставлення цих даних свідчить про подальше скорочення поміщицького землеволодіння в імперії протягом 1906–1914 рр.

Щоправда, у різних регіонах України втрати поміщиків були неоднаковими. За статистикою Харківського губернського товариства сільського господарства, значні втрати дворянське землеволодіння зазнало у чорноземній смузі в 1906 р. У Херсонській, Катеринославській, Харківській і Полтавській губерніях вони становили 189 тис. дес., а в решті були значно меншими⁶¹.

Найбільш стрімко поміщики втрачали землю в губерніях Південної України. На Катеринославщині площа дворянського землеволодіння в 1889 р.

становила 1 711 000 дес., а в 1908 р. — 1 012 000 дес., тобто за 20 років дворяни втратили 700 тис. дес. землі, причому більше 10% було продано протягом революційного 1905 р.⁶² До звільнення селян дворяни губернії володіли 61% усієї землі, а в 1907 р. — тільки 27%⁶³. У подальшому дворяни зменшували тут свої володіння надзвичайно повільно й рівномірно. Наприкінці 1913 р. дворяни Катеринославщини володіли земельною площею розміром у 982,5 тис. дес.⁶⁴ Отже, у середньому щорічно за 1909–1913 рр. дворяни губернії втрачали близько 6 тис. дес.

Іншою була динаміка змін у землеволодінні в губерніях Правобережної України. Як було проаналізовано вище, польське землеволодіння зазнало серйозних втрат у цьому регіоні внаслідок репресивних заходів російського уряду 60–90-х рр. XIX ст. Проте з кінця XIX ст., а особливо після революції 1905–1907 рр. воно почало навіть зміцнювати свої позиції. Характерною особливістю землеволодіння на Правобережжі було й те, що дворяни були головними продавцями й покупцями землі. Найчастіше земля переходила від одних польських поміщиків до інших. Проте й тут не обійшлося без деяких втрат. За підрахунками В. Дуткевича, з 1893 по 1906 рр. кількість купленої ними землі в Подільській губернії була менше проданої приблизно на 166 942 дес.⁶⁵ У 1905 р. польське землеволодіння на Поділлі зменшилося на 24 тис. дес., а на Волині — тільки на 400 дес.⁶⁶ Селянський рух у роки революції викликав переляк у власників маєтків Поділля, і вони втратили в 1906 р. 36 123 дес. землі⁶⁷.

Через «огріхи земельної статистики» урядових відомств ми й досі не маємо точних даних щодо розмірів дворянського землеволодіння в Україні на початку XX ст. Про це свідчать, зокрема, розбіжності у цифрах, що наведені в табл. 1.6.

Таблиця 1.6

**Землеволодіння дворян України в 1905 р.
за даними ЦСК МВС та ДОЗ МФ⁶⁸**

Регіон	Земельна власність дворян у 1905 р. (тис. дес.)		Різниця в показниках
	за даними ЦСК МВС	за даними ДОЗ МФ	
Правобережна Україна	4881	4957	–76
Лівобережна Україна	2678	2966	–288
Південна Україна	3296	3 769	–473
Разом	10 855	11 692	–837

Із таблиці видно, що дворянське землеволодіння в Україні в 1905 р. становило, за даними центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ, 10 855 тис. дес., а департаменту окладних зборів міністерства фінансів — 11 692 тис. дес. Різниця доволі суттєва — 837 тис. дес. Це спонукало В. М. Шевченка визнати необхідність «пошуку додаткових джерел для виявлення істини»⁶⁹.

На цьому «огріхи земельної статистики» не закінчуються. Н. Р. Темірова, використавши інше джерело, наводить такі розміри дворянського землеволодіння після 1905 р.: на Правобережжі — 4501 тис. дес., на Лівобережжі — 2259,6, на Півдні України — 3468⁷⁰, а разом 10 228,6 тис. дес. Не менша плутанина супроводжує спроби визначення розмірів поміщицького землеволодіння, оскільки останнє часто ототожнюється з усяким великим землеволодінням — і дворян, і купців, і міщан тощо. З іншого боку, була величезна кількість дрібних дворян, що мали всього від 5 до 20 дес. землі й, по суті, вели селянське господарство. За даними представника української діаспорної історіографії І. Витановича, від 1861 р. до 1905 р. розміри поміщицького землеволодіння в Україні зменшилися з 15 174 до 9985 тис. дес. У 1917 р. велика земельна власність у 9 губерніях Наддніпрянської України становила (з урахуванням неорної землі) близько 13 млн дес., або понад 36% усіх сільськогосподарських площ⁷¹.

Отже, внаслідок неузгодженості імперської статистики та відсутності чіткої методики визначення поняття дворянського землеволодіння в історичній літературі утворюються цифрові лабіринти, в яких досить важко орієнтуватися. Тому дослідникам доведеться ще немало попрацювати, щоб з'ясувати справжні розміри дворянського землеволодіння та тенденції його розвитку. Тим більше, що на початку ХХ ст. почали спрацьовувати чинники, які гальмували зменшення дворянського землеволодіння, навіть посилювали його позиції на земельному ринку України.

У зв'язку з цим слід визнати передчасними висновки тих істориків, які вважають, що дворянське землеволодіння мало зникнути прискорено й ледве не само по собі. Як правило, такі дослідники не враховують ряд чинників, які впливали на цей процес. Найперше необхідно відзначити, що період перебування власницького землеволодіння у фазі стагнації наприкінці ХІХ ст. залишився позаду. Деяка частина дворянських господарств ще раніше виявила свою життєздатність, продовжувала розвиватися, все успішніше пристосовуючись до ринку. Однак ряд аспектів цього процесу залишився непоміченим дослідниками. Мимоволі доводиться говорити про зашореність нашої історіографії постулатами марксистсько-ленінської доктрини, її зацикленість при висвітленні широкої проблематики сільського господарства лише на внутрішніх проблемах, що й призводило до певного спотворення загальної картини розвитку.

Замість того, щоб серйозно аналізувати ситуацію на ринку та економічну політику урядових кіл, історики зосереджують зусилля на критиці високих цін на продукти харчування для міських споживачів. У відриві від реалій світового ринку вони не помічають того, що насправді ціни були низькими, і що це було вигідно найперше підприємницькій буржуазії. Завдяки цьому остання могла виплачувати робітникам і службовцям замалу заробітну плату і не піклуватися надто про раціоналізацію виробництва. Ще гіршими були наслідки для села, оскільки низький рівень цін на продукти землеробства і тваринництва гальмував перехід сільського господарства на

рейки інтенсивного розвитку, підвищення добробуту більшості населення України. На жаль, ця тенденція в нашій історіографії зберігається до сьогоденного дня.

Як йшлося вище, українські виробники хліба наприкінці XIX ст. опинилися у своєрідних лещатах між заокеанською конкуренцією на європейському ринку і залізничними тарифними бар'єрами до центральних губерній європейської Росії, за винятком неврожайних там років. Проте наступні події засвідчили, що попри всі складнощі, надлишки українського хліба могли успішно реалізовуватися на ринках європейських країн, почасти Близького Сходу, Царства Польського і Північно-Західного краю Російської імперії. Тим більше, що з середини 90-х рр. XIX ст. кон'юнктура на європейському хлібному ринку почала помітно змінюватися в напрямку підвищення цін. Останнє наочно підтверджується даними табл. 1.7.

Таблиця 1.7

**Ціни на головні хлібні культури на ринках Європи
за 1894–1909 рр. (в марках за тонну)⁷²**

Рік	Пшениця			Жито			Овес			Ячмінь		
	Східна Пруссія	Лондон	Рига	Східна Пруссія	Бельгія	Рига	Східна Пруссія	Лондон	Рига	Східна Пруссія	Лондон	Рига
1894	126	107	98	109	88	79	122	123	86	118	137	71
1895	139	108	96	115	88	75	110	104	76	115	123	75
1896	145	123	105	111	90	74	115	107	80	118	129	78
1897	166	141	129	119	92	85	132	122	93	127	131	83
1898	189	159	142	141	112	103	138	133	107	137	153	99
1899	157	120	122	138	120	103	128	123	95	133	144	97
1900	146	126	119	132	118	94	119	127	79	128	140	101
1901	156	126	121	129	110	96	127	133	98	125	141	100
1902	167	125	122	141	112	104	147	145	111	135	144	95
1903	153	132	125	128	112	100	119	124	86	128	127	90
1904	169	125	130	137	108	102	128	118	95	130	125	91
1905	164	133	131	137	124	112	131	125	98	136	137	99
1906	170	132	127	148	124	118	149	132	102	142	136	101
1907	202	144	157	179	151	152	169	136	126	161	141	136
1908	202	150	171	172	158	152	147	128	109	148	145	129
1909	217	173	171	165	138	134	161	137	108	138	151	109

Дані таблиці свідчать про невинне зростання цін на зернові культури на ринках Європи. За 16 років, з 1894 до 1910 рр., ціни на пшеницю в Лондоні зросли зі 107 до 173 марок за тонну (61,7%), у Східній Пруссії — з 126 до 217* (72,2%), в Ризі — з 98 до 171 (74,5%); на жито ціни зросли за ці роки у Східній Пруссії зі 109 марок за тонну до 165 (51,4%), у Бельгії — з 88 до 138 (56,8%), у Ризі — з 79 до 134 (69,6%); на овес ціни зросли за відповідний період у Східній Пруссії з 122 до 161 марки (32%), у Лондоні — зі 123 до 137 (11,4%), у Ризі — з 86 до 108 (25,6%); на ячмінь ціни зросли у Східній Пруссії з 118 до 138 марок (11,7%), у Лондоні — з 137 до 151 (10,2%), у Ризі — з 71 до 109 марок за тонну (53,5%). Проте найважливішою для експортерів хліба на європейські ринки була різниця в цінах, яка й стимулювала їх зусилля щодо вивозу свого товару. Із відміченого в таблиці 16-літнього періоду ціни на пшеницю в Лондоні — головному ринку світу для цієї зернової культури — протягом 12 років були значно вищими, ніж у Ризі. Причому різниця на тонні пшениці сягала 12, а в окремі роки навіть 18 марок. Через вплив заокеанського хліба ситуація погіршилася в 1904 і, особливо, в 1907–1908 рр., але потім знову вирівнялася. Ще більшою мірою це стосується цін на жито, овес і ячмінь. Ціни на останній в Лондоні перевищували ціни в Ризі в 1907 р. на 3,6%, в 1908 р. — на 12%, а протягом решти 14 років — на 35–93%. Звідси цілковито зрозуміла привабливість західних ринків для українських експортерів хліба.

Як би там не було, але кон'юнктура світового ринку не могла не впливати на тенденції розвитку поміщицького землеволодіння, що можна простежити на прикладі ряду повітів Полтавської губернії. Земельні площі дворян зменшилися тут за 1878–1905 рр. на чверть⁷³. Але в різних повітах і господарствах були свої особливості. Одні поміщики втратили частину своєї оранки, інші виявилися стійкими в умовах ринкової конкуренції і навіть спромоглися збільшити свої володіння. Про це свідчать дані таблиці 1.8, в якій відображено зміни у землеволодінні власників чотирьох повітів Полтавщини, кожен з яких мав понад 50 дес. землі протягом не менше 15 років.

Таблиця 1.8

**Динаміка розвитку поміщицького землеволодіння
в ряді повітів Полтавщини⁷⁴**

Повіт	1883–1885 рр.	1900 р.	(+) (–)
Золотоніський	76,8	45,5	–31,3
Кременчуцький	63,2	49,2	–14,0
Миргородський	27,8	30,4	+2,6
Лубенський	41,6	26,3	–15,3
Разом	209,4	151,4	–58,0

* Дуже високий рівень хлібних цін у Східній Пруссії пояснюється надмірним митним тарифом.

Із таблиці видно, що з середини 80-х рр. XIX ст. до 1901 р. поміщицькі володіння площею понад 50 дес. зменшилися у Золотоніському повіті на 40,76%, Кременчуцькому — на 22,16%, Лубенському — 36,78%, а в Миргородському збільшилися на 10,9%. Загалом кількість землі у поміщиків чотирьох повітів зменшилася на 27,70%. Частина їхньої земельної власності перейшла в руки селян та представників інших соціальних станів.

Однак це зовсім не означало послаблення поміщицьких господарств. Навпаки, аналіз тенденцій їх розвитку показав зростання земельних площ, на яких господарювання велося на суто капіталістичних началах. Докладніші дані щодо цього демонструє табл. 1.9.

Таблиця 1.9

**Розвиток поміщицького землеволодіння на Полтавщині
на капіталістичних началах⁷⁵**

Повіт	1883–1885 рр.	1900 р.	(+) (–)	%
Золотоніський	25,4	37,0	+11,6	45,6
Кременчуцький	24,4	31,3	+6,9	28,3
Миргородський	13,8	23,6	+9,8	71,0
Лубенський	22,3	20,9	–1,4	–6,3
Разом	85,9	112,8	+26,9	31,3

Наведені в таблиці цифри відображають площі поміщицької оранки в чотирьох повітах Полтавщини, що оброблялися тільки найманою працею. У Золотоніському повіті вони зросли на 45,6%, Кременчуцькому — на 28,3, Миргородському — на 71, а в Лубенському повіті зменшилися на 6,3%. Загалом земельна площа у чотирьох повітах, що оброблялася на суто капіталістичних началах, тобто найманими сільськогосподарськими робітниками, власною тягловою силою та інвентарем, зросла за 15 років на 31,3%.

Раніше майже на всій поміщицькій оранці тут господарювали по суті справи селяни разом зі своєю тягловою силою та інвентарем. Різниця в урожайності між дрібним селянським господарством і великим поміщицьким не мала особливого значення, поки з кожного пуда хліба після оплати найманих селян поміщику залишалася внаслідок низьких цін на нього тільки незначна частина. Селянин легко покривав цю різницю на користь поміщика, залишаючи собі менше з кожного пуда, ніж брав би з поміщика найманий робітник. Але коли ціни на хліб почали підвищуватися, ситуація суттєво змінилася, особливо зі зростанням урожайності на початку XX ст. У п'ятиліття 1903–1907 рр. у господарствах, що мали більше 100 дес. землі, середня врожайність зернових на Полтавщині становила близько 82 пудів з десятини⁷⁶. За таких обставин поміщикам стало вигідніше використовувати працю найманих робітників і мати надлишок хліба, щоб збувати його на внутрішньому та, особливо, на зовнішньому ринках. Безперечно, це вимагало від поміщиків уміння

господарювати та додаткових фінансових витрат. Проте останні сповна перекривалися за рахунок експортних хлібних операцій.

Сприятлива кон'юнктура на світовому ринку та підвищення врожайності зміцнили становище дворянського землеволодіння капіталістичного типу. Цьому значною мірою сприяло і подальше зростання прибутковості землі, цін на неї та орендної грошової плати за землю. За даними департаменту окладних зборів міністерства фінансів, середня ціна десятини землі в Подільській губернії напередодні розкріпачення селян становила 33,14 руб., а в 1893–1902 рр. — 134,14 руб.⁷⁷ і продовжувала стрімко зростати. Більшість земельних магнатів вистояла в боротьбі за землю. Найбільшою мірою це відноситься до польського землеволодіння, котре після послаблення селянського натиску в 1905–1906 рр. і припинення репресій із боку російської держави почало навіть збільшувати свої володіння. За даними Катеринославського земства, середня прибутковість з десятини орної землі у Слов'яносербському повіті становила на початку ХХ ст. 9,27 руб.⁷⁸, але в багатьох власників маєтків чистий прибуток з десятини землі був у декілька разів більше. «Для деяких висновків, — слушно констатував часопис гірничопромисловців, — не потрібні навіть статистичні обчислення. Якщо за десятину землі платять від 150 до 200 руб., то вона приносить відповідний доход. В іншому разі ніхто не витрачав би свого капіталу для придбання землі, адже з неї неможливо було б виплачувати відсотки за іпотечними боргами»⁷⁹.

Аналогічні тенденції відзначалися в усіх регіонах України. Давно минули ті часи, повідомляв київський часопис, коли у Чигиринському повіті селяни купували один в одного землю по 30–50 руб. за десятину. Десять років тому за десятину землі платили тут 200 руб., а тепер — від 300 до 500 руб. Різко зросла й орендна плата за землю, котра становить уже 22–25 руб. за десятину на рік, а 15 років тому була 10 руб.⁸⁰ За 30 років, з 1884 до 1914 рр., ціна землі в Катеринославській губернії, за свідченням лідера гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я, члена Державної ради М.Ф. Дітмара, піднялася з 40 до 400 руб. за десятину, а оренда — з 2 до 20 руб.⁸¹ У своїй промові в Державній раді 19 травня 1914 р. М.Ф. Дітмар піддав осуду бідкання представників великого землеволодіння щодо непосильності земського земельного обкладання. «Обкладання землі, — говорив він, — у нас різноманітне: від декількох копійок з десятини до декількох рублів. Найбільше обкладання існує у Вовчанському повіті Харківської губернії — до 3,25 руб. з десятини, і, як не дивно, за загального зменшення дворянського землеволодіння у цьому повіті воно зростає. Очевидно, що там вигідно платити і три з полтиною за десятину... Цінність і доходність землі зростає більшими темпами, ніж земське обкладання»⁸². Отже експортні хлібні операції і значне зростання цін на землю та її оренду зміцнили дворянське землеволодіння в Україні на початку ХХ ст.*

* Дещо іншою була ситуація у внутрішніх губерніях Росії. Звідти вивіз зерна на світовий ринок був замалим порівняно з українськими губерніями, а ціни на землю в декілька разів меншими, навіть у чорноземному Поволжі.

Зміцнення фінансового й економічного становища значної частини дворянських маєтків стало очевидним після щедрих врожаїв 1909–1910 рр. на всій території європейської частини Російської імперії. Саме в ті роки експорт збіжжя досяг максимальних розмірів, перевищивши в 1910 р. 848 млн пудів⁸³. З цього приводу цікаві факти й аргументи навів у своїй промові в Державній думі 27 травня 1913 р. її член від Харківської губернії Каразін, представник партії октябристів. Фінансове становище Селянського і Державного банків за останні роки зміцнилося, чистий прибуток становив з 1908 по 1911 рр. 547 млн руб. «Поряд з цим, — акцентував увагу думців Каразін, — поліпшилося і майнове становище позичальників. Кількість земель, відчужених через неспроможність позичальників платити, систематично протягом останніх трьох років падає. Відношення відчужених земель до суми відданих у заставу становить у 1909 р. 0,51%, а в 1911 — тільки 0,14%»⁸⁴. Отже, відчуження поміщицьких земель за два роки різко зменшилося, щонайменше в 3,5 раза.

Почасти дворянські маєтки, особливо ті, що мали підприємства по переробці сільськогосподарської сировини, зберігали стабільність, постачаючи свої продукти у великі міста і численні військові частини на території України. Тим більше, що на початку ХХ ст. чисельність населення в містах і фабрично-заводських районах поступово зростала, водночас із ємністю внутрішнього ринку.

Проте навіть за таких сприятливих умов частина дворян, особливо землевласників-рантє, що не мали власних засобів для ведення господарства найманими робітниками, вимушені були розпродувати свої помістя. Наприклад, маєток Корсунь «світлішої княгині» Ольги Лопухіної-Демидової у Канівському повіті на Київщині площею близько 5560 дес. через недбале управління був доведений до повного занепаду. Борг Дворянському банку з позики, виданої 1 листопада 1911 р., становив 1 307 300 руб. Маєток не уникнув банкрутства й був «відданий на продаж на публічних торгах»⁸⁵. Але навіть за таких обставин володіння О. Лопухіної-Демидової не дісталися селянам, а стали власністю самого імператора.

Отже, розвиток дворянського землеволодіння супроводжувався різними тенденціями. Їх аналіз сам по собі проливає світло на становище основної маси населення, яке жило за рахунок землеробської праці, — селянства. Тим більше, що після скасування кріпосного права українське селянство отримало надто мало землі. Колишні поміщицькі селяни залишилися малоземельними і почасти безземельними. Становище державних селян порівняно з колишніми кріпаками було дещо кращим. Вони мали більші наділи на душу, розміри яких були різними по регіонах України.

По мірі зменшення поміщицького землеволодіння мало збільшуватися селянське. Загалом так воно й було. Але демографічний бум у пореформену добу призвів до небувалого зростання населення. За сорок років після реформи 1861 р. сільське населення збільшилося на 86%, а площа селянських земель — лише на 31%⁸⁶. Селянське малоземелля посилювалося ще й через існуючі в Російській імперії спадкові традиції землекористування, коли всі дорослі сини мали отримати свою частку земельної власності. Унаслідок цього кількість селянських

господарств у пореформену добу збільшилася щонайменше вдвічі й перевищила 4 млн дворів. Наприклад, у Подільській губернії налічувалося в 1877 р. 246 314 селянських дворів на надільних землях, у 1905 р. — 458 764, а в 1913 р. — 571 867 дворів. Отже, кількість селянських дворів збільшилася в губернії за 40 років на 132%⁸⁷. З цього приводу в органах виконавчої і законодавчої влади було багато нарікань, але питання щодо вдосконалення спадкоємства так і не зрушилося з місця в Державній думі аж до падіння династії Романових.

За даними сучасних дослідників, середній наділ землі на душу населення колишніх поміщицьких селян у 1877 р. становив: у Херсонській губернії — 2,6 дес., Таврійській — 3,8, Катеринославській — 1,9, Київській — 2,1, Подільській — 2,0, Волинській — 3,4, Харківській — 1,8, Полтавській — 1,4, Чернігівській — 2,4 дес. Дещо вищим був середній земельний наділ на одну людину у колишніх державних селян: у Херсонській губернії — 5,4 дес., Таврійській — 6,5, Катеринославській — 5,2, Київській — 3,2, Подільській — 3,1, Волинській — 3,1, Харківській — 3,8, Полтавській — 2,6, Чернігівській — 3,0, а в середньому по Україні — 4,0 дес.⁸⁸

Безперечно, динаміка селянського землеволодіння змінювалася залежно від чисельності дворів та ряду інших чинників. У 1877 р. середній розмір одного селянського господарства становив у Подільській губернії 7,6 дес.⁸⁹, а в 1913 р. — тільки 3,8 дес., тобто зменшився вдвічі. За сорок років розміри надільних земель у селян України різко зменшилися в усіх губерніях. Про це свідчать статистичні дані Головного управління землеустрою і землеробства, зведені у табл. 1.10.

Таблиця 1.10

Середні розміри надільної землі у селян України в 1913 р. на один двір⁹⁰

Губернія	Середній наділ (дес.)	Повіт з мінімальним наділом	Дес.	Повіт з максимальним наділом	Дес.	Різниця по повітах (дес.)
Подільська	3,8	Кам'янець-Подільський	2,5	Ольгопільський	5,5	3,0
Київська	5,8	Звенигородський	3,8	Радомиський	13,5	9,7
Волинська	7,9	Костянтинівський	4,3	Ковельський	12,1	7,8
Херсонська	7,8	Ананіївський	5,8	Одеський	12,2	6,4
Таврійська	14,7	Сімферопольський	6,8	Перекопський	20,5	13,7
Катеринославська	9,3	Верхньодніпровський	5,7	Маріупольський	19,2	13,5
Харківська	7,3	Сумський	4,0	Старобільський	12,6	8,6
Чернігівська	6,3	Ніжинський	4,8	Остерський	8,5	3,7
Полтавська	4,9	Золотоноський	3,6	Лохвицький	6,4	2,8

Із таблиці видно, що середні розміри надільної землі в різних губерніях України коливалися від 3,8 дес. у Подільській губернії до 14,7 дес. у Таврії. Але й у повітах кожної губернії селянські наділи дуже різнилися за своєю площею.

Окрім цього, власністю селян були куплені землі. У 1902 р. селяни Волині за сприяння Селянського поземельного банку придбали 11 027 дес. землі. В наступному році місцеве відділення банку уклало 75 угод з 2255 селянами для купівлі 9077 дес. землі. Середня ціна однієї купленої десятини становила 121 руб., причому своїх грошей селяни витрачали в середньому 44,12 руб. за десятину⁹¹.

Загалом приватна власність селян України на землю шляхом купівлі в пореформений період потроху зростала. За даними Н. Темірової, у 1877 р. вона становила 1112,7 тис. дес., а в 1905 р. — 3146,9. Відповідно по регіонах показники зростання приватної власності селян за ці ж роки виглядають так: Правобережжя — 86,8 і 336,6 тис. десятин; Лівобережжя — 281,1 і 1001,6; Південна Україна — 744,8 і 1808,7 тис. дес.⁹² На наш погляд, тут урахована, наприклад, у Подільській губернії, тільки особиста власність окремих сімей. За даними Єрьоміна, який широко поглянув на цей аспект проблеми, «особиста власність окремих селян зросла в Подільській губернії за 1877–1905 рр. з 16 870 до 63 773 дес.», що збігається з даними Н. Темірової (16,9 і 63,8 тис. дес.)⁹³. Але на Поділлі, як і в інших губерніях, були ще й приватні землі на началах товариської власності. Кількість селянських громад, що володіли земельними ділянками до 100 дес. землі, становила 53, від 100 до 500 дес. — 20, понад 500 дес. — 14. Громади із земельними ділянками до 100 дес. мали три чверті всіх товариських земельних володінь. Загалом розміри товариського землеволодіння досягли в губернії до 1905 р. 140 тис. дес., тоді як у 1877 р. «цей вид земельної власності був майже невідомим»⁹⁴. Оскільки за товариськими угодами стояли десятки й сотні осіб, слід визнати, що в них була задіяна менш заможна частина селянства, яка об'єднувалася в товариства для отримання позики з Селянського поземельного банку.

Однак життєздатність селянських господарств певною мірою залежала ще й від оренди. За статистичними даними, в Подільській губернії кожне четверте селянське господарство орендувало землю, збільшивши тим самим розміри господарювання у середньому на 25,2%. Дев'ять відсотків селянських дворів самі здавали свою землю в оренду⁹⁵. За даними сучасних дослідників, селяни України наприкінці XIX ст. орендували 1345,5 тис. дес. землі, у тому числі в Київській губернії — 40,7 тис. дес., Подільській — 57,4, Волинській — 123,5, Полтавській — 152,4, Харківській — 101,6, Чернігівській — 42,3, Катеринославській — 313,3, Херсонській — 260,7, Таврійській — 253,6 тис. дес.⁹⁶ Насправді розміри селянської оренди були більшими набагато. На початку XX ст. одні тільки заможні селяни трьох південних губерній України орендували 1 757 264 десятини земельної площі⁹⁷.

Набагато складнішою щодо оренди була ситуація в губерніях Правобережної України. За статистичними даними, опублікованими ще в 1884 р., група багатіїв єврейської національності орендувала у польських і російських поміщиків на

Поділлі щонайменше 20% орних приватних земель. Орендовані євреями земельні площі на Волині становили 304 948 дес., на Поділлі — 240 108, на Київщині — 261 518 дес.⁹⁸ Як правило, великі орендарі не господарювали за допомогою найманих робітників, а здавали землю дрібними ділянками в суборенду, що призводило тільки до зuboжіння селян і соціального напруження.

Однак за статистичними усередненими даними часом зникає реальна картина життя з його різнобарвним колоритом, що визначалося природно-кліматичними, історичними та соціально-економічними умовами існування людей. У зоні Полісся і найближчих до нього територіях землі в селян було значно більше. Але ґрунти там були бідними, а врожаї — замалими. Близько десятої частини земельного фонду Лівобережної України належало рядовим козакам, що розселилися по селах із часів Запорізької Січі. На території колишньої Гетьманщини вони мали часто такі ж земельні наділи, як і інші селяни. Однак у повітах Південної Харківщини, зокрема в Ізюмському, Валківському і Вовчанському, були свої відмінності.

Уже перші дослідники цієї проблеми помітили різку контрастність у становищі різних груп селян під час обстеження напередодні Першої світової війни 350 тис. селянських дворів у 10 повітах Харківщини. Було засвідчено наявність громад колишніх поміщицьких селян, колишніх державних селян, українських козацьких поселень, селянських земельних товариств і німецьких колоній⁹⁹.

Кріпосне право, насажене російською владою після сумнозвісного указу імператриці Катерини II, негативно проявлялося навіть після його скасування в 1861 р. — у добробуті, побуті, навіть у психології колишніх поміщицьких селян. Усі поселення були тут надто бідними і примітивними: одна або дві вулички, на яких розміщувалося декілька десятків, максимум 100–200 дворів з малесенькими й убогими садибами, що тулилися до великих поміщицьких господарських споруд. Ще одна особливість цих поселень була в тому, що вони мали дві назви, одну за прізвищем колишнього власника, другу — народну: Бахметівка, вона ж Олександрівка, Шехове, воно ж Селімівка, Плещееве, вона ж Богодарівка, Яблочкіне, воно ж Михайлівка¹⁰⁰.

Поселення колишніх державних селян та козацькі налічували до тисячі й більше дворів. В одноосібному володінні тут були простори садиби, що підвищували розміри польової земельної ділянки й розташовувалися поряд. Їх загальна земельна площа становила від 2 до 6 десятин. Значна їх частина створилася з «колишніх вільних військових людей славних козацьких часів, так званих черкас». Їхні нащадки наполегливо боролися з владою за вільне життя, відстоювали право на свою землю в судах, внаслідок чого нерідко мали декілька садиб. В Ізюмському повіті на один двір припадало в середньому 5,7 дес. надільної землі. Разом з купленими ділянками це становило 10–15 дес. орної землі¹⁰¹. У таких селищах стояли, як правило, великі білі хати, а на дворищах — різноманітні господарські споруди: кілька сараїв, простора клуня, комори тощо. Все це огороджувалося високим парканом. У більшості селищ селяни культивували сади промислового значення, що займали другу після хліборобства

статтю доходу в бюджеті селянської сім'ї. У Валківському повіті загальна площа селянських садів становила до 10 тис. десятин. Тут зустрічалися села, які за фрукти виторговували десятки тисяч рублів¹⁰².

В Ізюмському повіті, обабіч ріки Сіверський Донець, розвинулося промислове городництво, яке стало ще однією статтею доходу. Труднощів у збуті овочів — капусти, помідорів, перцю, огірків — ніколи не було. Все вчасно розпродувалося на копальнях і заводах у Бахмуті, Лисичанську, Слов'янську, Юзівці, Дружковці та інших містах. Баклажани доставлялися сюди десятками гарб двічі на тиждень. Багато сільських господарів лише цей овоч продавали на 200–300 руб. за літо, суму, яка приблизно дорівнювала середньому заробітку робітника. В сільській місцевості поступово накопичувався капітал для купівлі дрібними господарями землі, робочої худоби і сільськогосподарського реманенту. У цьому відношенні особливо відзначалися такі селища, як Лиман, Дубровка, Крива Лука та ін¹⁰³.

Південні повіти Харківщини характеризувалися й масовим вивозом хліба та інших сільськогосподарських продуктів на внутрішній і зовнішній ринки. Наскільки солідною тут була хлібна справа, засвідчує статистика залізниць. За її даними, станція Барвенкове, розташована в центрі цього району, відправляла щорічно до 3 млн пудів зернових вантажів. Українське збіжжя вивозилося в Ростов, Таганрог та інші порти Азовського моря, а звідти на ринки Європи і Близького Сходу¹⁰⁴.

На початку ХХ ст. відбулися значні зміни в сімейному складі і побуті селян України. Учасник згаданого вище обстеження селянських господарств на Харківщині Ковалевський відзначав «зникнення великих сімей з нерозділеними дворами, де було раніше кілька синів з сім'ями на чолі з одним старцем». «Тепер кожен двір, — писав Ковалевський, — окреме господарство. Старики, розділивши свою власність поміж синами, доживають свій вік найчастіше з молодшим сином. Через це відбуваються безконечні дроблення селянських господарств, особливо тяжкі для колишніх поміщицьких селян, адже кожному своєму сину батько мав дати садибу, хоча б настільки незначну, щоб поставити на ній хату»¹⁰⁵.

Тим часом земельний запас на одну людину зменшувався, хоча й був неоднаковим в різних губерніях України. У 1912 р. в Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 десятини, в Полтавській — 1,34, в Катеринославській і Херсонській — 1,85, а в Таврійській — 2,88 десятини¹⁰⁶. Неодмінний член Подільського губернського присутствія П. Синьогуб у звіті губернатору Ейлеру за 1907–1908 рр. констатував, що всі надільні землі перебувають у власності господарів понад 458 тис. селянських дворів. З них 21 116 дворів володіло до однієї десятини земельної площі на двір; 37 862 двори — від 1 до 2 дес.; 120 532 двори — від 2 до 3 дес. Решта дворів мала наділ понад 3 десятини. Причому перші три зазначені тут категорії, наголошував П. Синьогуб, вже «не можуть прожити з урожаю власного наділу»¹⁰⁷.

Водночас зростала щільність населення. У 1913 р. в Подільській губернії вона становила 109,9 осіб на одну квадратну версту, у Київській — 107, Волинській — 66,5, Полтавській — 77,3, Харківській — 71,3, Чернігівській — 68,0, Херсонській — 60,2, Таврійській — 38,8, Катеринославській — 62,0 особи на

одну квадратну версту¹⁰⁸. Наведені цифри засвідчують найбільш скрутне становище селян у Подільській, Київській і Полтавській губерніях, де нестача землі була особливо гострою, а щільність населення втричі і більше переважала відповідний середній показник в європейській частині імперії.

За таких обставин селяни змушені були шукати додаткових засобів для існування: працювали в містах чорноробами, сплавлювали деревину на ріках, вирушали на будівництво залізниць, на заробітки у вугільні копальні та інші підприємства. Чимало селян залучалося до роботи на цукрових заводах, олійницях, промислових млинах та інших підприємствах переробки сільськогосподарської сировини, значна частина яких була розташована у сільській місцевості. Де тільки можна, селяни прагнули заробити копійку, щоб збільшити свої земельні наділи. З цією метою в осінньо-зимовий період широко використовувався гужовий транспорт для перевезення запасів сировини, палива для потреб цукрових, виноробних та інших підприємств.

Малоземелля спонукало селян вирушати на заробітки в південні регіони України й сезонні сільськогосподарські роботи в Німеччину, і навіть за океан — у США, Канаду, Бразилію тощо. У 1893 р. для відхідників було видано 148 тис. паспортів у Полтавській губернії, 129 тис. — у Київській, 120 тис. — у Харківській¹⁰⁹. За повідомленням преси, у південні райони щорічно прибували на заробітки з однієї тільки Полтавської губернії понад 100 тис. селян¹¹⁰.

З кінця ХІХ ст. селянське господарство мало-помалу розвивалося шляхом раціоналізації й інтенсифікації, що сприяло підвищенню врожайності. Потроху зростали площі засіву під технічними культурами. Рівень добробуту селян усе більше залежав від ринку і цін на сільськогосподарську продукцію. Малоземельні господарства Лівобережної України намагалися компенсувати нестачу землі впровадженням спеціальних культур, що були більш прибутковими порівняно з зерновими. На Поділлі, Волині, Київщині та Харківщині й в інших губерніях займалися розведенням тютюну, хмелю та садівництвом. Найбільшого поширення набули плодові насадження. Інколи з чотирьох чи п'яти десятин земельної площі близько трьох відводилися під сад. Такі господарства мали солідний річний прибуток¹¹¹. У південній частині Чернігівщини сади нерідко давали врожай до тисячі пудів з десятини. Навіть за продаж врожаю скупникам валовий дохід з десятини саду становив до 500 руб.¹¹² Сади служили для задоволення потреб масового споживача.

Надзвичайно важливим є питання щодо спроможності селянських господарств в умовах малоземелля вивозити хліб та інші сільськогосподарські продукти на місцеві, а тим більше на світовий ринок.

Відповісти на це питання прагнули ще тогочасні статистики Полтавської губернії, які взяли за основу своїх обрахунків середні врожаї й ціни на зернові культури. В результаті проведеного дослідження виявилось, що 141 тис. селянських дворів Полтавщини не мали надлишку хлібного виробництва. Весь зібраний хліб ішов на харчування сім'ї і корм домашній худобі. Це були суто споживчі господарства. 111 тис. дворів мали хлібні надлишки, продаж яких ішов винятково на виплату податків та деяких інших платежів. 91 тис. дворів

могли використовувати надлишки хлібного виробництва для господарських і власних потреб. Такі селянські двори мали земельні площі розміром близько 6 дес. посіву. Ще 47 тис. дворів мали посівну площу від 6 до 9 дес. У переводі на гроші залишок їх хлібного виробництва становив щорічно близько 70 руб. на двір. Сільські виробники з площею засіву від 9 до 15 дес. мали грошовий прибуток за реалізований хліб до 176 руб. щорічно; від 15 до 50 дес. — до 415 руб.; понад 50 дес. — тисячі рублів. Останні господарі обробляли землю за участю найманих працівників¹¹³. Продуктивність земельних площ, згідно із зазначеними тут пропорціями, а, отже, і хлібний залишок можна умовно перенести і на інші губернії — Київську, Подільську, південні повіти Волинської і Чернігівської губерній, більшість повітів Харківщини.

Проте кількість селянського хліба, що надходила на ринок, визначалася не тільки розміром землі, а ще й рівнем агрокультури господарств, наявністю робочої худоби, інвентарю та складом сім'ї. Статистико-економічні обчислення селянських бюджетів установили, що чим більше в землеробській сім'ї робочих одиниць, особливо найбільш працездатних вікових груп, і чим ширше співвідношення між робочими і споживацькими елементами сім'ї, тим дане господарство більше відчужує для ринку продуктів свого виробництва. Такі сім'ї і господарства завжди перебували у більш сприятливих умовах. І, навпаки, у слабких з погляду кількості і працездатності працівників селянських сім'ях дохідна частина бюджету завжди відрізнялася за інших рівних умов більшою натуральністю, ніж у господарствах з багатодушним робочим складом сім'ї. Чим менше селянська сім'я, тим відносно більшу частину продуктів, вироблених щорічно в господарстві, вона споживає сама, і тим менше продуктів здатна відчувувати на ринок. Ця залежність між розміром трудової селянської сім'ї і величиною грошового доходу від продажу продуктів власного господарства доволі переконливо була проілюстрована даними бюджетного дослідження по Старобільському повіту Харківської губернії¹¹⁴ та іншими матеріалами на цю тематику. Вони засвідчили, що зі збільшенням селянської сім'ї, нормально забезпеченої робочими одиницями, пропорційно зростає прибуток від рільництва, тваринництва й інших галузей господарства, причому на кожного працівника і споживача. Рівномірно збільшується і грошовий дохід від проданих на ринку продуктів. До групи господарств із найбільш молодим складом сім'ї на кожного робітника грошовий дохід виразився сумою у 73,87 руб., а на кожного споживача (їдока) припало 55,91 руб. У групі господарств з багатодушним складом сімей на одного працюючого від загального грошового доходу господарства — по 140 руб., а на кожного їдока — по 99,47 руб.¹¹⁵ Отже, слід враховувати не тільки землю, яка може бути пасивним і навіть мертвим елементом виробництва, але й працездатність селянської сім'ї, найголовнішої складової виробничої діяльності народу.

Більш складним було селянське землеволодіння на території Південної України. Українське населення проживало на степових просторах цього краю з давніх часів. Перебуваючи під захистом Запорізької Січі, воно займалося хліборобством, скотарством, рибальством і торгівлею з кримськими татарами.

Як зазначав свого часу М. Є. Слабченко, ішла «вільна, ніким і ніяк не керована селянська колонізація»¹¹⁶. Повсюди на берегах Дніпра, Дністра, Кальміусу, Південного Бугу та їхніх приток виникали зимівники. За підрахунками сучасних дослідників, їх кількість у другій половині XVIII ст. на території Запорозьких Вольностей на площі близько 80 555 км² становила щонайменше 9117¹¹⁷. Ця цифра може бути значно більшою за рахунок зимівників, що були розташовані за межами Вольностей і лише формально перебували під юрисдикцією Запорозького Війська¹¹⁸.

У другій половині XVIII ст. в степовому краї з'явилися багатопрофільні селянські господарства фермерського типу з широким використанням вільної найманої праці та розвитком торговельних відносин. Однак після приєднання цього регіону до Російської імперії тут склалася принципово інша ситуація. Російська влада, як аналізувалося вище, насаджувала дворянське латифундистське землеволодіння, що й перекирило розвиток сільського господарства по так званому американському шляху. Але традиції «колишніх вільних часів» не могли не впливати на подальшу динаміку землеволодіння. Тому розміри селянських господарств у степовому краї дуже різнилися навіть у другій половині XIX ст., про що свідчать, зокрема, спогади запорозьких нащадків, зібрані Я. П. Новицьким. «Добре було колись тут жити: землі стіко займеш — стіко й твоя, — розповідав один із них. — От і тепер — гляньте на старі городи: у одного десятина десять левади з садками, у іншого — три, п'ять, сім... У мене в самого десятина сім городу біля хати, та ще десятина п'ять левади у другім місці»¹¹⁹. У цій оповіді йдеться тільки про городи та левади, які становили четверту частину селянської земельної власності.

Знайома картина, стисло описана нами вище, за спогадами нащадків «славних козацьких часів... — черкас», у південних повітах Харківської губернії. Як і там, її основними складовими були просторі левади і городи, білі хати та інші господарські будівлі. «Українці живуть в охайних, завше підтримуваних у чистоті хатах, які начебто усміхаються до тебе», — писав у 1838 р. німецький географ Коль¹²⁰.

Заслуговують на увагу і кореспонденції про життя селян південного степового краю, що надходили до часопису Харківського губернського товариства сільського господарства з Приазов'я. В одній із них повідомлялося, що сюди щорічно тисячами приходять на заробітки чоловіки, жінки і навіть діти з Полтавської, Київської, Чернігівської та інших губерній. Усіх їх приймало приазовське село, забезпечувало гарною платою, щоб утримувати у своїх господарствах якомога довше. Протягом літа плата підвищувалася, та все ж робочої сили не вистачало. «Туземне населення, — повідомляв Іван Прихоженко, — майже поспіль козацького походження, має доволі багато землі й потребує на кожен двір двох — трьох робітників, коли оранка сягає сімдесяти, а то й більше десятина»¹²¹.

Важливі дані щодо розмірів селянського землеволодіння і землекористування навів у своїх розвідках В. Вагилевич на прикладі Херсонського повіту, з якого пшениця, ячмінь та інші зернові вивозилися на світовий ринок у величезних розмірах. У 1911 р. у повіті було в округлених цифрах 65 тис. домо-

господарів, які мали 637 тис. дес. землі, а разом з купленою — 844 тис. дес. У середньому на один двір припадало 13 дес.¹²² Однак розміри селянського землекористування були майже вдвічі більшими тут завдяки оренді землі. За 8 років (1905–1912 рр.) на кожні 100 дес. засіяної селянами повіту землі було від 45 до 50,6% землі орендованої. Висновок цей, писав В. Вагилевич, «слід уважати майже безпомилковим, оскільки обстежено 20 тис. господарств і коливання дуже незначне». До того ж, протягом восьми років виявилася тенденція до повільного зростання оренди. Дуже цікавим було і співвідношення орендованої та власної землі в різних групах господарів. Бідні господарі мали на кожні 100 дес. посіву орендованої землі 47–47,8%, середнього достатку відповідно — 54–54,7, заможні — 55,9–60%; а багаті — 36,5–38%¹²³. З цих даних видно, що бідні і багаті господарі орендували землі трохи менше, ніж мали своєї. Очевидно, перші за умов прискороного поширення грошової оренди не мали належних фінансових засобів, а другі — через нестачу робочих рук. Найбільш енергійними щодо оренди землі виявилися господарі середнього достатку і заможні, котрі орендували землі більше, ніж мали власної. Зазначені тенденції були характерними для господарств селянського типу усїєї Південної України, де їх посіви на орендованих землях перевищували 3 млн дес.¹²⁴ Величезні розміри оренди у південному регіоні України знаходять підтвердження в працях перших дослідників цієї проблеми. Зокрема, М.Каришев, проаналізувавши дані земської статистики, дійшов висновку, що частина відданої в оренду землі становила тут близько половини від усїєї власницької площі¹²⁵.

Слід зазначити, що загальна картина землеволодіння і землекористування південного степового краю не обмежувалася наведеними вище сюжетами. Після приєднання Північного Причорномор'я російська влада під приводом підвищення рівня землеробської культури почала насаджувати (з кінця XVIII ст.) колоністське землеволодіння — найчастіше німецьке і почасти болгарське, сербське, грецьке, молдавське тощо. Водночас на південні степи переселялися селяни з Полтавської, Чернігівської, Київської та інших губерній. Щодо етнічних росіян, то вони віддавали перевагу містам, а в селах з'явилися тільки в другій половині XIX ст. Переселенці-німці отримували земельну площу на сім'ю в розмірі 60–65 дес., болгарі — 50 дес., а українці — в декілька разів меншу, в середньому на одну сім'ю близько 11 дес.

Згідно з маніфестом Катерини II, німецькі переселенці мали великі пільги від російської держави. Їм надавалися громадянські й релігійні свободи, вони звільнялися від військової повинності і будь-яких платежів державі протягом 30 років, а також мали право займатися торгівлею і промислом, засновувати фабрики й мануфактури з використанням праці кріпаків тощо. Болгарським переселенцям надавалася грошова допомога в розмірі 125 руб. на сім'ю — чималі на той час гроші¹²⁶. Отже, різні національні групи щодо земельного забезпечення з боку російської держави перебували в нерівних умовах.

Наприкінці XVIII і в першій чверті XIX ст. російська влада намагалася переселити на простори цього регіону значну частину євреїв «із сіл західних губерній». На думку О. Солженіцина, який досліджував ці події, спроби

виявилися невдалими. По-перше, євреї не поспішали в землеробство, оскільки «це велике мистецтво, котрим оволодівають протягом поколінь». По-друге, через «замалі організаційні здібності російської адміністрації»¹²⁷. Спроби поселити євреїв з Литви і Білорусії на цих землях не припинялися і в подальшому, але очікуваного результату не принесли¹²⁸. У 1889 р. на Катеринославщині, наприклад, єврейським колоністам ще належало 30 тис. дес. землі, але до 1904 р. вони розпродали частину своїх угідь, скоротивши їх до 18 тис. дес.¹²⁹

Певне уявлення щодо національного складу населення Південної України дають статистичні дані по Бердянському повіту Таврійської губернії. На 1 січня 1914 р. тут проживало 423 298 осіб, з них 270 911 (64%) — українці, 54 182 (12,8%) — болгари, 53 913 (12,5%) — етнічні росіяни, 35 980 (8,5%) — німці¹³⁰. В інших повітах Південної України відзначалися деякі відмінності щодо національного складу населення. Так, на Маріупольщині було багато греків. Але скрізь переважали українці, становлячи дві третини й більше всього населення.

Дані щодо розмірів німецького землеволодіння на Волині та в південних губерніях у пореформену добу дещо різняться в першоджерелах й історичних працях. І. М. Кулинич, посилаючись на документи міністерства внутрішніх справ, стверджує, що німецьким колоністам у Волинській губернії належало наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. 700 тис. дес. землі¹³¹. Безперечно, ця цифра головного поліцейського відомства перебільшує німецьке землеволодіння на Волині, очевидно, з міркувань політичного характеру. Інша справа — південний степовий регіон України, де німецьке землеволодіння мало більш тривалу історію.

За свідченням консервативно-націоналістичної російської преси, німці-колоністи надзвичайно поширили свої земельні володіння на Катеринославщині головним чином у період з 1876 по 1881 рр., коли «уряд був проникнутий «німецьчиною». У 1861 р. німцям належало в Катеринославському повіті лише 0,8% усієї наявної землі, а в 1910 р. — вже 18,03 %. У 1905 р. у німецьких колоністів на Катеринославщині було 263 тис. дес., в наступному році стало 401 тис., а в 1910 р. — 423 300 дес. Отже, німці-колоністи не злякалися революційних подій 1905–1906 рр. Маючи належні фінансові засоби, вони методично продовжували скуповувати поміщицькі землі. І, навпаки, у роки найбільших німецьких впливів «на рівні престолу» селянське землеволодіння в губернії почало навіть зменшуватися, оскільки влада всіляко заохочувала українців до переселення на Далекий Схід¹³². Напередодні ліквідації німецького землеволодіння в роки Першої світової війни німцям-колоністам належало в Таврійській губернії 23,5%, у Херсонській — 18% усієї приватновласницької землі, а на теренах трьох південних губерній — до 2 млн дес.¹³³ За даними І. М. Кулинича, який використав ряд архівних і літературних джерел, німецьким колоністам у Херсонській губернії належало в 1820-х рр. 182,7 тис. дес., у Таврійській — 222,9 тис., а в Катеринославській — 71,5 тис. дес. землі. У 1915 р. у Херсонській губернії німецькі й австро-угорські піддані мали 987,2 тис. дес. землі. У Таврійській губернії німецьким колоністам належало 519 773 дес. землі, а в Катеринославській — 282 827 дес.¹³⁴ З наведених аргументів і цифр цілком зрозуміло, що тут не враховано землі німецьких колоністів, які були підданими Російської імперії.

На наш погляд, певний різнобій і плутанина в обчисленнях пояснюється ще й тим, що німецьке землеволодіння поширювалося в північному напрямку і вийшло за межі трьох південних губерній України. У волостях Ізюмського повіту Харківської губернії, наприклад, німецьке землеволодіння з'явилося у 1880-х рр. Німці-колоністи, відчуваючи земельну тісноту у своїх старих колоніях, заснованих у Таврійській і Катеринославській губерніях, просувалися північніше, де також лежали прекрасні чорноземні степи й було поширене тонкорунне вівчарство. Більша частина дворянських маєтків була закладена в банках та за приватними заставами. Ця обставина, безсумнівно, посприяла прискоренню їх ліквідації.

Першою була куплена величезна маєтність І. Бахметєва, і на її землях засновано декілька колоній, ряд одноосібних німецьких володінь переселенців з Таврії та декілька селянських товариств. Німці купили цю землю дешево, по 75 руб. за десятину, в 1892 р. Це була одна з дуже вигідних земельних угод, яка збагатила німецьких колоністів. Років через два чи три німці з'явилися в сусідній волості й платили вже по 90–95 руб. за десятину, а ще через декілька років у п'яти південних волостях виникло 20 колоній, до яких перейшло близько 15 тис. дес. землі, не враховуючи навіть десятки хуторів окремих колоністів, які придбали від 10 до 1200 дес. кожен. Проте найчастіше окремих колоністів мав щонайменше 40–50 дес. землі, але бувало і 100, 150 дес. з необхідною кількістю робочої худоби та сільськогосподарського інвентарю¹³⁵.

Місцеві селяни почали купувати приватновласницьку землю дещо пізніше німців, організовуючись у товариства. Але на той час її ціна вже подвоїлася, а в ряді випадків сягала 350–400 руб. за десятину¹³⁶. За 1888–1913 рр. на півдні Харківщини декілька десятків тисяч десятин із колишніх дворянських маєтків роздробилося на значно менші володіння. В Олександрівській волості таким чином майже на 18 тис. дес. виникло 20 селянських товариств, а в Гаврилівській волості створено 10 товариств. Дворянські землі переходили в руки німців та селянських товариств і в інших волостях та повітах Харківщини. Отже, німецькі колоністи стимулювали скорочення дворянського землеволодіння в ряді місцевостей степового регіону.

У пореформений період відбулися певні зміни в ментальності селян, помітно проявився хист до підприємництва. Тогочасні дослідники нових явищ у житті села відзначали, що «твердження щодо абсолютної інертності та консерватизму селянина цілковито не відповідають сучасній дійсності»¹³⁷.

У більшості землеробських районів України з'явилися комерсанти із селянського середовища: зсипники зерна, борошномели, скупники всякої живності, торговці продуктами садівництва і городництва тощо. Поблизу залізничних станцій, річкових пристаней, ярмарок і торгових містечок вони засновували свої невеликі підприємства, будували хлібні комори, склади деревини, механічні млини тощо.

У селянських господарствах помітну роль почали відігравати відгодівля свиней і птиці на продаж. Тим більше, що для поміщицьких господарств це

було рідкісним явищем. За свідченням преси, у Київській, Полтавській, Подільській і Волинській губерніях безліч сіл спеціалізувалося на відгодівлі свиней, биків і птиці для збуту на ринках. Окремі волості Васильківського повіту на Київщині щорічно продавали скупникам одних тільки свиней до 3 тис. голів, котрі відправляли їх у великі міста і за кордон. Зросла роль кооперативів у справі збуту продуктів тваринництва. «Тепер кооперативи Васильківського повіту, — повідомляла земська преса, — кожен окремо, збуває понад 15 тис. голів свиней»¹³⁸. Протягом 1910–1914 рр. з губерній Правобережної України відправлялося щорічно на далекі ринки до 150 тис. голів великої рогатої худоби — в Німеччину, Царство Польське, губернії Північно-Західного краю Російської імперії¹³⁹.

Водночас набував сили рух за кооперативний збут селянського хліба. Кооператори Київської губернії почали об'єднуватися для спорудження невеликих зерносховищ, складських приміщень і навіть елеваторів. Десять кредитних і позиково-ощадних кооперативів у 1914 р. вже мали невеликі зерносховища місткістю від 10 до 30 тис. пудів, а елеватор Тальнівського товариства вмщував 150 тис. пудів зерна¹⁴⁰. Ще важливішим було те, що сільські підприємці разом з кооперативами розпочали будівництво підприємств для переробки продукції сільського господарства і збуту її у власних крамницях на території великих міст.

У губерніях Лівобережної України повсюди з'являлися скупники птиці, курячих яєць та інших сільськогосподарських продуктів. Одні працювали самостійно, інші як агенти іноземних торгових фірм. Як правило, вони мали чистого прибутку з кожної тисячі яєць від 3 до 7 руб. влітку і від 5 до 10 руб. взимку. Курячі яйця масово відправлялися залізницями в Ригу, С.-Петербург, Варшаву, Москву, Київ, Лондон та столиці інших країн Європи¹⁴¹. У селі Рубльовка Богодухівського повіту Харківської губернії місцевий селянин Михайло Таран зі своєю родиною займався скупкою і відгодівлею гусей. Щорічно гуси скуповувалися в своєму селі і навколишніх хуторах. М. Таран збудував власну птахоферму на околиці села поряд із заливним лугом і річкою. Після відгодівлі гуси відправлялися живими на станцію Кочубеївка Південної залізниці¹⁴².

У Валківському повіті скупкою і відгодівлею птиці займалися Григорій і Терентій Ткаченки. Протягом року вони скуповували близько 46 тис. курей, гусей і качок у межах свого повіту та почасти Костянтинівському і Полтавському повітах Полтавської губернії. Спочатку птицю доправляли до власного господарства, а звідти партіями по 1000 голів — живою в Москву і С.-Петербург. У селі Морозівка Савинської волості Ізюмського повіту цим же промислом займався Михайло Затолока з сім'єю¹⁴³.

Одним із центрів скупки птиці стала слобода Барвенкове на Харківщині. Тут розташувалися просторі приміщення з необхідними пристроями, які належали німецькій фірмі братів Зейферг, що вела заготівлю курей і качок. Щорічно скуповувалося близько 100–110 тис. птиці. У просторому дворі фірми розташовувалися приміщення для відгодівлі і забою, холодильники тощо. У спеціальних

ящиках птиця відправлялася в Познань, Берлін і Лондон. У слободі Барвенкове налічувалося щонайменше 50 дрібних підприємців із місцевого населення, котрі спеціалізувалися на закупівлі гусей¹⁴⁴.

У селах Куп'янського повіту Харківської губернії також з'явилася маса дрібних підприємців, які скуповували птицю й відправляли її на далекі ринки. Скупник заробляв на кожній відправленій партії 50 руб. У кореспонденції Щепкіна до часопису Харківського губернського товариства сільського господарства повідомлялося, що протягом року з сіл Харківського повіту вивозилося близько 53 тис. пар курей, 5 тис. пар гусей, 2 тис. пар качок. Місцевим селянам це приносило прибуток близько 60 тис. руб. За повідомленням преси, птахівництво в умовах тогочасного ринку давало сільському господарю 20–25% прибутку на затрачений капітал, рахуючи й затрати на працю¹⁴⁵. Не менш прибутковим промислом для селян стало садівництво, а, особливо, ягідництво. Щоденно з харківських базарів вивозилося на далекі ринки протягом ягідного сезону від 6 до 10 тис. пудів ягід — малини, полуниці, смородини тощо. В ряді місцевостей Подільської, Київської та Харківської губерній особливо велику роль відігравав полуничний промисел. Наприклад, із 2088 домогосподарів с. Боромлі Охтирського повіту на Харківщині полуницею займалося близько половини жителів. Протягом сезону в Харків, Суми, Зіньків, Краснопілля та інші міста відправлялося понад 15 тис. пудів ягід. Загальна виручка селян Боромлі за сезон становила 18 тис. руб. Для довготривалого зберігання продуктів сільського господарства у Вовчанську, Сумах та деяких інших повітових містах України було споруджено холодильники¹⁴⁶.

Осмислюючи наведені вище сюжети, слід враховувати, що свинарство, птахівництво, городництво, ягідництво, вирощування деяких олійних культур, зокрема конопель, відносилося майже виключно до селянських галузей аграрної економіки. Завдяки реалізації продукції цих галузей на внутрішньому і світовому ринку на селі почали накопичуватися перші капітали. Зароблені селянами гроші використовувалися для придбання робочої худоби, сільсько-господарської техніки, купівлі землі та освіти дітей.

Безперечно, що ефективність селянських господарств значною мірою визначалася і відстанню від міст та промислових центрів, зв'язками з ринком, кредитуванням тощо. Харківський часопис наводив численні дані щодо діяльності багатьох господарств у різних губерніях України. Одне з них площею у десять десятин орної землі було розташоване на відстані 15 км від губернського центру — Харкова. Сім'я складалася із трьох дорослих осіб чоловічої статі й трьох — жіночої. У господарстві — дві пари волів, пара коней, три корови тощо. Родина доглядала город, худобу, польову землю, де було впроваджено п'ятипільну сівозміну. Молоко, вершкове масло, сир і свіжі овочі відправлялися на харківські ринки, що приносило солідні прибутки¹⁴⁷.

Отже, на початку ХХ ст. українське село підвищувало добробут своїх жителів шляхом реалізації продукції на внутрішньому і світовому ринках.

Занепад дворянського землеволодіння сприяв появі аграріїв, які вийшли із селянського середовища і мали з часом сформувати сільську буржуазію нового

типу*. Одним із них був Іван Гвоздик у Роменському повіті на Полтавщині. У дитинстві він наймитував пастухом у заможного козака, пізніше займався торговим промислом. З часом І. Гвоздик розбагатів, скуповуючи занедбані економії дворян у Херсонській і Катеринославській губерніях. У Ніжинському повіті Чернігівської губернії придбав украї занедбаний поміщицький маєток з вишневим садом і величезним парком та перетворив його на пансіонат відпочинку, що приносив солідні прибутки. Оскільки свого часу І. Гвоздик приятелював з І. Карпенком-Карим, дехто вважав, що саме він став прототипом для карикатурного образу Пузиря у комедії «Хазяїн».

Насправді І. Гвоздик був протилежністю Пузиря. У відносинах з оточуючими людьми був доброзичливим, ніколи не втрачав гідності, спілкуючись з дворянами, хоча завжди їздив у простому однокінному візку. Добре оплачував працю сільськогосподарських робітників, незмінно наголошуючи, що це вигідно найперше господарю: угіддя будуть краще оброблені, врожай — щедрішим і зібраний вчасно. Дбаючи про майбутнє своїх господарств, набирив у батраки й підлітків, що закінчили в селах земські школи. Останні працювали протягом першої половини дня, а після обіду ставали учнями невеликої сільськогосподарської школи, яку І. Гвоздик утримував власним коштом. У школі викладалися переважно математичні і природничі дисципліни та основи успіху господарювання на селі. Серед цих учнів був і підліток Василь Іванович Сердюк з села Липового Роменського повіту, який залишив спогади про Івана Гвоздика. За його свідченнями, на уроках практичного господарювання, які вів, зокрема, і І. Гвоздик, багато уваги приділялося правильному зберіганню і промисловій переробці сільськогосподарської продукції. Успішний сільський господар, наголошував І. Гвоздик, повинен мати власний млин, олійницю, пристрої для перегону молока на сири і вершкове масло, серйозно ставитися до селекції у польовому господарстві і тваринництві. Від учнів, що навчалися в його школі, не приховував, що готує їх до зайняття різних адміністративних посад у своїх економіях.

У 1970-х рр., на схилі своїх літ, В. Сердюк часто ділився своїми враженнями про життя українського села на початку ХХ ст., розповідав про трагічний кінець життєвого шляху Івана Гвоздика, якого замордували до смерті активісти більшовицького ревкому весною 1919 р. Згадував і про те, що викладачі сільськогосподарської школи були переконані в тому, що І. Карпенко-Карий подав спотворений образ сільського господаря на догоду адептам поширених тоді народницьких поглядів, що не сприймали буржуазного шляху розвитку суспільства. Був переконаний, що знищення після встановлення в Україні більшовицького режиму прошарку кмітливих та успішних сільських господарів стало прелюдією до мільйонів трупів під час страхотливого голодомору 1932–1933 рр.

* Попередня плеяда землевласників, яка «вийшла з низів», мала іншу ментальність і щосили прагнула примкнути до дворянського стану.

Спроба деяких сучасних дослідників ототожнити з одіозною фігурою Пузиря Павла Івановича Харитоненка — явно невдала. П. Харитоненко брав активну участь у громадському житті, його грошові внески в добродійну справу обчислювалися солідними сумами, що інколи сягали 100 тис. руб. одноразово. Створена завдяки його зусиллям і фінансовим витратам дослідницька сільськогосподарська станція на Сумщині досягла прекрасних результатів у справі селекції ледве не всіх польових культур. Значним був внесок П. Харитоненка і в розвиток цукрової промисловості України. Поза сумнівом, це була визначна особистість, життя і діяльність якої заслуговують на окреме дослідження.

Підсумовуючи, слід зазначити, що основний масив земельного фонду України належав у пореформену добу поміщикам і селянам. Значно менша частина орних і неорних земель була у власності інших соціальних станів, прошарків і груп — купців, міщан, іноземних підданих, промислових підприємств, громадських установ, заможних селян та колоністів. Нерідко їх земельна власність разом із дворянськими посілками об'єднується загальною назвою — приватновласницькі землі. Крім того, в статистичних звітах часто виокремлювалися ще й церковні та удільні землі.

На жаль, ми все ще не маємо чіткого критерію поміщицького землеволодіння. Очевидно, тут слід враховувати соціальне походження власників землі, розміри земельних володінь, ментальність та історичні традиції. Спроба ж деяких істориків визначити критерій поміщицтва наявністю 50 дес. землі не є переконливою. Добре відомо, що дворяни вперто трималися свого стану, навіть маючи лише п'ять чи десять десятин землі, а згаданий вище Іван Гвоздик відносив себе до аграріїв нової формації.

Протягом життя декількох поколінь історики й економісти наводять суперечливі дані щодо розмірів земельної власності того чи іншого соціального стану через плутанину в імперській статистиці. За свідченням вищих урядовців, кожне міністерство в імператорській Росії мало свою статистику. Виявити абсолютно точні дані щодо розміру земельних володінь надзвичайно важко ще й через інші причини. Сільськогосподарські переписи в Росії проводилися, як правило, поспіхом, і земства нерідко підганяли зібрані матеріали «до результату попереднього перепису». Заможні селяни, побоюючись заходів влади фіскального характеру, приховували ту чи іншу ділянку, куплену в сусідньому селі. Цей аспект проблеми залишається складним. Розібратись у ньому певною мірою допоможуть подані нижче таблиці.

З таблиці 1.11 видно, що загальна площа орних і неорних земель сільськогосподарського призначення в Україні становила на 1913 р. 44 107 052 дес. надільної землі, селяни мали у своєму володінні 20 127 454 дес., або 45,6% від усього земельного фонду, а приватні власники — 20 604 750 дес. (46,7%). На одне приватне володіння припадало в середньому 155,3 дес. Розміри приватновласницьких земель перевищили надільні селянські на 477 296 (1,1%). Земельний фонд держави, церкви, громадських установ тощо становив 3 374 848 дес. (7,7%).

Таблиця 1.11

Населення і землеволодіння в Україні (1913 р.)¹⁴⁸

Губернія	Населення (тис.)	Кількість селянських дворів*	Надільні землі селян (дес.)	%	Кількість приватних володінь	Приватні земельні володіння (дес.)	%	Середній розмір приватного володіння	Землі держави, церкви й різних установ (дес.)	%
Подільська	4057,3 (3699,6**)	458 764	1 754 187	48,0	9031	1 625 778	44,4	180	277 173	7,6
Київська	4792,5 (3929,2)	362 953	2 106 781	45,6	15 185	2 092 476	45,2	137, 8	424 384	9,2
Волинська	4189,0 (3836,7)	292 387	2 298 861	39, 8	18 177	2 819 930	48,9	155,1	653 338	11,3
Херсонська	3744,6 (2626, 0)	294 297	2 291 208	37,3	9035	3165 707	51,5	350, 4	688 188	11,2
Таврійська	2059,3 (1588, 1)	132 876	1 957 532	37,2	22 194	2 765 971	52,6	124, 6	535 531	10,2
Катеринославська	3455,5 (2939, 0)	270 824	2 531 076	45,4	9408	2 809 159	50,4	298, 6	230 784	4,2
Харківська	3416,8 (2880,4)	364 100	2 663 142	59, 2	16 551	1 608 349	35, 8	97, 2	225 780	5,0
Чернігівська	3131,5 (2794,7)	367 369	2 329 209	53,1	67 420	1 825 624	41, 7	27, 1	229 424	5,2
Полтавська	3792, 1 (3388,7)	446 876	2 195 458	52, 3	62 172	1 891 756	45,1	30, 4	110 246	2,6
Загалом	32 638,6 (27 682, 4)	2 990 446	20 127 454	45,6	229 173	20 604 750	46,7	155,3	3 374 848	7,7

Доволі цінними для з'ясування цього аспекту досліджуваної проблеми є статистичні дані, представлені в 1910 р. на сільськогосподарській регіональній виставці в Катеринославі. Організатори заходу використали обчислення статистиків Полтавського губернського земства, які було оприлюднено в пресі. Наводимо їх у табл. 1.12.

* Дані за 1905 р.

** У дужках вказано чисельність сільського населення.

Таблиця 1.12

Селянське і поміщицьке землеволодіння в Україні у 1910 р.¹⁴⁹

Губернія	Загальна земельна площа України (тис. дес.)	Орні й неорні землі с/г призначення (тис. дес.)	Селянські землі %	Поміщицькі землі %
Катеринославська	5799,0	5558	66,0	25,6
Таврійська	5522, 9	5230	61,5	27,6
Херсонська	6476, 4	6118	57,3	27,0
Харківська	4984, 8	4487	72,7	21,8
Полтавська	4564, 2	4197	67,2	29,2
Чернігівська	4793, 0	4384	71,7	21,6
Київська	4661, 4	4603	54,8	35,5
Подільська	3843, 5	3649	54,8	37,2
Волинська	6562, 1	5662	49,6	38,8
Загалом	47 207,3	43 888	—	—

Із таблиці видно, що поміщицьке землеволодіння серйозно підупало на Лівобережжі, особливо у Харківській губернії, та в південному регіоні України. Навпаки, економічні позиції польського і російського землеволодіння на Правобережжі залишалися ще дуже міцними. Тут поміщикам все ще належало більше третини земельного фонду. До того ж, у цьому регіоні були найбільш родючі землі, що приносили аграріям великі прибутки. У таблиці зафіксовано й загальну земельну площу 9 губерній Наддніпрянської України — 47 207,3 тис. дес. Зіставлення перших двох цифрових стовпчиків таблиці показує, що лише 7% земельної площі України не було введено у сільськогосподарський оборот. Та й то були переважно озера, болота, землі під шляхами, лісові вибалки та пустирі. Однак чи не найбільшою цінністю таблиці є те, що в ній подано земельну власність селян і поміщиків у відсотках. Знаючи розміри орних і неорних земель сільськогосподарського призначення (другий стовпчик), це дало змогу встановити сумарні володіння селян і поміщиків України в абсолютних цифрах. Останнє відображає табл. 1.13.

Із таблиці видно, що поміщики України мали в 1910 р. 12 855,5 тис. дес. землі, у тому числі на Лівобережжі — 3150,5, Правобережжі — 5188,2, у губерніях Південної України — 4516,8 тис. дес. Лівова частка земель поміщцтва перебувала у власності дворян, про що йшлося вище. Селянське землеволодіння досягло, з урахуванням куплених земель, 26 946,2 тис. дес.

Доречно зазначити, що результати наших обчислень виявилися близькими до даних І. Витановича, коли враховувати подальшу динаміку землеволодіння, що призводила до збільшення земельної власності селян. Останній довів, що разом «з прикупленою землею в руках селян України до 1917 р. перебувало близько 28 млн дес. землі або майже 64% від усієї сільськогосподарської земельної площі»¹⁵⁰. Отже, розміри селянського землеволодіння у І. Витановича перевищують наведену в табл. 1.13 цифру приблизно на 1 млн десятин, але не в 1910 р., а шість років потому.

Таблиця 1.13

**Земельна власність селян і поміщиків у 1910 р.
в абсолютних цифрах (тис. дес.)**

Губернія	Селянське землеволодіння	Поміщицьке землеволодіння
Катеринославська	3668,3	1422,0
Таврійська	3216,4	1443,0
Херсонська	3505,6	1651,8
Харківська	3262,0	978,1
Полтавська	2820,3	1225,5
Чернігівська	3143,3	946,9
Київська	2522,4	1634,0
Подільська	1999,6	1357,4
Волинська	2808,3	2196,8
Загалом	26 946,2	12 855,5

Таким чином, основними власниками землі в Україні були селяни і поміщики. Як свідчать дані табл. 1.13, їм належало в 1910 р. 39 801,7 тис. дес. орної і неорної землі, що становило близько 91% введеного в сільськогосподарський оборот земельного фонду. Ще 9% земель були власністю держави, церкви, інших соціальних верств і груп населення та іноземних підданих. У пореформену добу дворяни втратили значну частину своїх земель, а сумарні володіння селян потроху збільшувалися. Почасти цьому сприяв селянський натиск на поміщицькі латифундії у 1905–1906 рр. Проте малоземелля і надалі залишалося головною прикметою селянського життя, особливо в губерніях Право- і Лівобережної України. Аграрні відносини відзначалися неупорядкованістю, що стримувало перехід села до інтенсивного господарювання.

1.2. Розвиток польового господарства

Для глибокого з'ясування різних аспектів досліджуваної проблематики необхідно знати не тільки загальні площі земель сільськогосподарського використання, але й ряд інших чинників, що впливали на ефективність землеробства. Серед них важливе значення мають розміри і структура посівних площ, що значною мірою визначалося природно-кліматичними умовами, історичними традиціями народу, зв'язками із зовнішніми ринками та загальним рівнем агрокультури.

Найбіднішими були північні райони України, розташовані в зоні Полісся й покриті лісами, болотами або піщаними і сіропіщаними ґрунтами, врожайність на яких ледве компенсувала працю хлібороба. Окрім хлібних культур, тут вирощувалися картопля, горох, коноплі та льон, сім'я і волокно яких споживалися в господарствах або вивозилися на внутрішній чи світовий ринки. Цінним експортним матеріалом була також деревина та вироби з неї.

Південніше Полісся розташувалася лісостепова зона з надзвичайно багатими чорноземними ґрунтами, лісами, де значною мірою зосереджувалася переробка сільськогосподарської сировини. Ледве не з прадавніх часів тут вирощувалася більшість зернових культур. З часом розвинулося садівництво, баштанництво і городництво та розширювалися посіви олійних рослин. У XVI ст. з'явилося запозичене у Криму тютюнництво, яке мало чимале господарське значення в деяких місцевостях України і в пореформену добу. У XIX ст. в цій зоні з'явилися і прискорено поширювалися бурякові посіви. Розвитку буряківництва сприяли такі чинники, як надлишок робочих рук у сільській місцевості та прокладання залізничної мережі, яка відкрила шляхи українському цукру на далекі ринки.

Ще південніше, від стародавніх хліборобських регіонів Право- і Лівобережної України аж до Чорного й Азовського морів, лежав степ, який у пореформену добу уже значною мірою був розораний. Плодородний чорноземний ґрунт його північної частини з наближенням до морів і на більшій частині Кримського півострова змінювався суглинками полинових степів з численними солончаками і пісками. Лісових просторів, за винятком Кримських гір та заростей верболозу і тополі у річкових долинах, у цій зоні майже не було.

З давніх часів домінуючою системою господарювання в землеробстві України було трипілля. Для підняття рільництва на більш високий рівень необхідні були цілеспрямовані зусилля щодо селекції зернових культур, застосування мінеральних добрив та широкого впровадження посівів кормових трав для розвитку тваринницької галузі. «А проте деякі успіхи в цьому напрямку можна вже тепер констатувати, завдяки нововведенням у структуру посівних площ, особливо в давніх хліборобських центрах України», — слушно констатували часописи на початку XX ст.

До стримуючих чинників розвитку сільського господарства України слід віднести й малу чисельність промислового населення. У містах Російської імперії на початку XX ст. проживало близько 15% населення, що не могло створити потужного стимулу для збуту продуктів землеробства на внутрішньому ринку, призводило до своєрідного закупування торговельного обороту

й низьких цін на продукцію сільських виробників. Останнє гальмувало перехід від екстенсивного до інтенсивного господарювання на селі. За таких обставин сільськогосподарські виробники України відчували гостру потребу в збуті своїх продуктів на світовому ринку.

У пореформену добу в Наддніпрянській Україні вводилися в сільськогосподарський обіг усе нові й нові земельні площі. Але цей процес в різних регіонах мав певні відмінності. В губерніях Лівобережної України площі під хлібними культурами через сільськогосподарську кризу в Європі і коливання цін то зростали, то зменшувалися. У середині 1860-х рр. було засіяно 4466 тис. дес., у 1872–1873 рр. — 5310, в 1894 р. — 4799 тис. дес. За ці ж роки хлібні посіви на Правобережжі зросли на 20%, а в губерніях Південної України, де розорювалися ковилові степи — майже втричі¹⁵¹. У повітах Київської, Подільської, Харківської та інших губерній розширювалися земельні площі під буряком, що стримувало зростання хлібних посівів. Загалом дані щодо розмірів посівних площ в цей час дещо суперечливі, проте їх зіставлення дає підстави стверджувати, що наприкінці 1880-х — на початку 1890-х рр. вони досягли в Україні 15 млн дес.

Слід відзначити, що структура посівних площ у різних регіонах мала свої відмінності. Волинський губернатор у своєму звіті імператору за 1905 р. повідомляв, що в губернії озимим житом засіяно 583 687 дес., а озимою пшеницею — 249 868 дес. Причому на надільних селянських землях посіви жита значно перевищували пшеничні площі порівняно з власницькими господарствами: під житом у селян — 408 004 дес., а під пшеницею — 101 660 дес.; у власників під житом — 175 683 дес., під пшеницею — 148 208 дес.¹⁵² Більше всього пшениці висівали в Житомирському, Новоград-Волинському, Володимир-Волинському, Дубенському і Кременецькому повітах. В Овруцькому і Ковельському повітах, навпаки, значно переважали посіви жита. Губернатор наголошував, що завдяки м'якому клімату, природнім водосховищам і якості ґрунтів Волинь, особливо в південній її частині, не знає «суцільного недороду»¹⁵³. Загальна земельна площа під луками в губернії становила у звітному році 688 762 дес., а збір сіна для відгодівлі рогатої худоби досяг 69 млн пудів¹⁵⁴. Завдяки цьому сільські господарі мали значно більший хлібний надлишок, який ішов на експорт.

Подільська губернія відзначалася своїми ґрунтово-кліматичними відмінностями. Дві третини її території являли собою лісостеп і були покриті багатими лесовими ґрунтами. Північна її частина лежала у Поліссі, а південна — у степовій зоні. Особливість сільського господарства полягала в надзвичайній різноманітності рільничих культур. Проте в губернії було замало сіножатей і випасів для худоби. Сільські господарі недостатньо дбали про збільшення кормових запасів для розвитку тваринництва. У 1884 р. під посівами кормових трав було зайнято всього 5400 дес. земельної площі, переважно в Кам'янецькому, Вінницькому і Ямпільському повітах¹⁵⁵. У 1903 р. кормовими травами в губернії було засіяно вже понад 20 тис. дес. земельної площі¹⁵⁶.

Родючі ґрунти і сприятливі кліматичні умови заохочували переважну більшість місцевого населення до землеробської праці. У доповідній записці неодмінного члена губернського селянського присутствія П. Синьогуба

губернатору Ейлеру повідомлялося, що понад три чверті «християнського населення губернії живе за рахунок сільськогосподарського промислу»¹⁵⁷. У господарів, які платили державі продовольчий збір, писав П. Синьогуб, під озимими хлібами було зайнято в 1907 р. 428 581 дес. земельної площі, під ярими — 542 739 дес., під городиною — 58 123 дес., під допоміжними культурами — 7861 дес., під паром — 228 376, а загалом в обробітку знаходилося 1 265 680 дес. В інших сільських господарів під озимими хлібами було 327 160 дес., під ярими — 381 240 дес., під допоміжними культурами — 3341 дес., під городиною — 60 932 дес., а разом — 772 672 дес.¹⁵⁸

Докладнішу інформацію щодо структур посівних площ у Подільській губернії знаходимо в працях тогочасних дослідників. На наш погляд, заслуговують на увагу обчислення Єрьоміна, котрий використав матеріали статистичного комітету міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Подасмо наведені ним дані за 1901–1910 рр. в табл. 1.14.

Таблиця 1.14

Середня земельна площа під головними сільськогосподарськими культурами в Подільській губернії у 1901–1910 рр.¹⁵⁹

Сільськогосподарська культура	Земельна площа (дес.)	%
Озима пшениця	453 361	24,1
Озиме жито	323 367	17,1
Овес	284 584	15,1
Ячмінь	215 274	11,4
Кукурудза	162 414	8,6
Цукровий буряк	128 494	6,8
Яра пшениця	94 769	5,04
Картопля	54 811	2,9
Горох	45 281	2,4
Гречка	43 214	2,3
Просо	40 155	2,1
Чечевиця	30 756	1,6
Боби	8916	0,47
Яре жито	1821	0,09
Загалом	1 887 217	100

Таблиця демонструє колосальне домінування в польовому господарстві губернії зернових культур. Середня щорічна посівна площа — пшениці, жита, ячменю і вівса становила в 1901–1910 рр. 72,83%, у тому числі продовольчого зерна (пшениці і жита) — 46,33% і фуражного — 26,5%. Разом із кукурудзою

площа фуражних культур досягла 35,1% усіх посівів. На жаль, у розвідці Єр'оміна відсутні дані щодо посівів технічних культур — льону, конопель, ріпаку, тютюну тощо.

Проведений нами аналіз посівних площ у 1909–1913 рр. засвідчив подальше нарощування посівів зернових у губернії: озимої пшениці — до 24,6%, озимого жита — 18,7%, вівса — 15,5%, ячменю — 13,0%, ярої пшениці — 5,2%, ярого жита — 0,1%, кукурудзи — до 9%¹⁶⁰. Загалом площа під 4-ма головними злаковими і кукурудзою становила в середньому за п'ятиліття 1909–1913 рр. 86,1%, у тому числі під продовольчими хлібами — 48,6%, і фуражними — 37,5% від усіх посівів.

Чи не найголовнішою причиною розширення посівної площі зернових культур стали ринкові мотиви сільських виробників. За даними П. Ляценка, товарність пшениці в губерніях Правобережної України на початку ХХ ст. становила в середньому в поміщицьких господарствах 85,8%, а в селянських — 77,4%¹⁶¹.

Про величезний вплив експортних мотивів на поміщиків свідчить найперше структура посівних площ в їхніх господарствах, що видно з таблиці 1.15.

Таблиця 1.15

Земельна площа аграрних культур у приватновласницьких господарствах Подільської губернії у 1901–1910 рр.¹⁶²

Аграрна культура	Земельна площа (дес.)	%
Озима пшениця	252 916	30,4
Овес	140 000	17,0
Цукровий буряк	102 795	12,3
Озиме жито	78 519	9,5
Ячмінь	66 194	7,8
Кукурудза	61 833	7,4
Яра пшениця	46 546	5,6
Горох	27 021	3,2
Картопля	15 964	1,9
Гречка	12 668	1,5
Просо	11 755	1,4
Боби	8723	1,05
Чечевиця	6355	0,8
Яре жито	1281	0,15
Загалом	832 570	100

Із таблиці видно, що основний акцент у поміщицьких економіях було зроблено на найбільш прибуткову експортну зернову культуру — пшеницю. Під

останньою було зайнято у 1901–1910 рр. в середньому 30,4% від усієї посівної площі, тоді, як озимим житом було засіяно лише 9,5%. Значну увагу поміщики приділяли й вівсу — 17% посівної площі, цукровому буряку — 12,3%, ярій пшениці — 5,6%, гороху — 3,2%. Наведені цифри засвідчують обізнаність великих землевласників з попитом споживачів на зарубіжних ринках.

Безперечно, в усій системі рільництва великі власники помітно відрізнялися від дрібних господарів. Вони прагнули використати свої латифундії і високу якість ґрунтів для експорту зернових культур і найперше пшениці на світовий ринок. Розміри посівної площі пшениці Єр'омін розцінював як визначальний критерій зв'язку господарства зі світовим ринком. «Високий відсоток вирощування пшениці у великих господарствах, писав він, — указує на товарне значення цього продукту, відчужуваного на ринок, і навпаки, доволі скромні розміри землекористування селян навряд чи дадуть можливість їхнім господарствам відчужувати скільки-небудь значний надлишок сільськогосподарських продуктів, зокрема й пшениці»¹⁶³.

На переконання дослідника, дрібні селянські господарства внаслідок малоземелля були постачальниками продуктів для «суто місцевих ринків». Цікаво, що цей висновок було зроблено ним також, виходячи зі структури посівних площ дрібних сільських господарів. Наведені Єр'оміним із цього приводу статистичні дані подано в таблиці 1.16.

Таблиця 1.16

**Посівна площа головних аграрних культур
у селянських господарствах у 1901–1910 рр.¹⁶⁴**

Аграрна культура	Земельна площа (дес.)	%
Озиме жито	244 848	23,2
Озима пшениця	200 445	19,0
Ячмінь	149 080	14,2
Овес	144 584	13,7
Кукурудза	100 581	9,6
Яра пшениця	48 223	4,6
Картопля	38 847	3,7
Гречка	30 546	2,9
Просо	28 400	2,7
Цукровий буряк	25 699	2,4
Чечевиця	24 401	2,33
Горох	17 260	1,6
Яре жито	540	0,05
Боби	189	0,02
Загалом	1 053 643	100

Цифри таблиці свідчать, що і в дрібних селянських господарствах головна увага аграрного виробництва зосереджувалася на вирощуванні чотирьох основних зернових культур, які займали 74,75% усієї посівної площі, а разом з кукурудзою — 84,35%. Але пріоритетним продуктом польового господарства селян було озиме жито, посіви якого займали 23,2% площі сільськогосподарських культур. Саме жито, на переконання Єр'оміна, було «продуктом тільки для місцевого споживання»¹⁶⁵.

Насправді все було набагато складніше. Жито традиційно споживалося селянськими сім'ями. Але з іншої сторони, зарубіжні покупці, особливо німецькі комерсанти, закупували українське жито у все більших обсягах не тільки для своїх споживачів, але й перемелювали на борошно на ринки Скандинавії та деяких інших країн, де «споживали переважно сірі хліби». Що саме селянське жито вивозилося на зовнішні ринки свідчать такі факти. У 1905 р. збір жита у приватновласницьких господарствах Подільської губернії становив 2 214 378, а в селянських — 17 618 634 пудів¹⁶⁶. Експорт жита і житнього борошна з губернії значно переважав увесь збір поміщицького хліба. До того ж, значна частка останнього за контрактами йшла на прохарчування величезної кількості військових частин, розквартированих у містах Правобережної України. Отже, не маючи під руками статистики вивозу збіжжя, дослідник припустився прикрої помилки.

У ще більших обсягах експортувався з України ячмінь, що також вирощувався на селянських полях. За даними Єлизаветградського товариства сільського господарства, у цьому повіті Херсонської губернії під культурою ячменю було зайнято 30% усієї посівної площі у землевласників і 44% — у селян. «Продуктивність культури ячменю і високі ціни на цей продукт протягом ряду останніх років, — констатував часопис Всеросійської сільськогосподарської палати, — які визначалися великим попитом за кордоном, стимулювали місцеве населення відводити під цю культуру надзвичайно великі посівні площі»¹⁶⁷. Дійсно, згідно зі статистичними даними Єлизаветградської повітової земської управи, ціни на ячмінь були надзвичайно високими: у січні — березні 1912 р. — 1,10 руб. за пуд, на початку 1913 р. — 1,00, 1914 р. — 0,90 руб. за пуд¹⁶⁸.

Аналогічна ситуація щодо ячмінної культури була майже в усіх українських губерніях, і, особливо, у південному степовому краї. Згідно з даними головного землеробського відомства імперії, посіви ячменю на Херсонщині в середньому за 1909–1913 рр. становили 29%, Поділлі — 13,0%, Київщині — 10,1%, Волині — 9,5%, Таврії — 31,5%, на Катеринославщині — 32,5%, Харківщині — 24,6%, Полтавщині — 14,2% від усієї посівної площі¹⁶⁹. У зв'язку з надзвичайною зацікавленістю сільських виробників вирощувати ячмінь часопис Всеросійського об'єднання торговців і підприємців слушно наголошував, що посилений перехід на культуру ячменю пояснюється економічною політикою Німеччини¹⁷⁰. Проведений нами аналіз цього аспекту досліджуваної проблеми підтвердив, що колосальний попит німецького ринку на ячмінь був викликаний потребами тваринництва цієї країни.

Дещо строкатішою була ситуація щодо вирощування тих чи інших зернових в окремо взятих повітах, особливо на Лівобережжі. В Ізюмському повіті Харківської губернії найпоширенішою хлібною культурою була яра пшениця —

«Білоколоска», яка відправлялася на ринки Італії та інших країн Західної Європи. В сусідньому Валківському повіті переважали посіви жита, котре також експортувалося через порти Чорного й Азовського морів. А на Чернігівщині найбільш поширеним експортним продуктом сільського господарства був овес, який вивозився переважно через порти Балтійського моря.

Однак найпершою експортною зерною культурою в більшості губерній України була пшениця. Разом з ячменем вона визначала в основному і структуру посівних площ, особливо в степовому регіоні. Для повнішого з'ясування цього аспекту досліджуваної проблеми доволі цінними є статистичні дані В. Вагилевича по Херсонському повіту однойменної губернії.

Період розорювання цілини в цьому повіті, як і повсюдно в українському степу, на початку ХХ ст. майже завершився. Земельна площа розподілилася наступним чином. Орних земель у 1905 р. було 1180 тис. дес., що становило 67% земельної площі, введеної у сільськогосподарський обіг; у 1910 р. — 1236 тис. дес., або 70,2%; у 1911 р. — 1292 тис. дес., або 73,3%¹⁷¹ від усієї площі. За шість останніх років у повіті було розорано 112 тис. дес. цілини і перелогу. Площа сіножатей і толоки становила в 1911 р. 192 тис. дес. (11%), вигонів і луків — 150 тис. дес. (8,5%). Під садибами було 128 тис. дес. (7,2%)¹⁷². Отже, у повіті абсолютно і відносно зростала земельна площа під оранкою. Структура посівних площ підпорядковувалася експорту. Останнє яскраво віддзеркалює таблиця 1.17.

Таблиця 1.17

**Структура посівних площ у Херсонському повіті
наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (%)¹⁷³**

Сільськогосподарська культура	1891–1899 рр.	1900–1908 рр.	1909 р.	1910 р.	1911 р.
Озиме жито	19,2	16,7	14,1	10,3	8,3
Озима пшениця	7,9	8,2	8,2	8,1	8,2
Яра пшениця	44,0	44,3	42,5	45,6	45,4
Ячмінь	21,2	23,5	28,1	28,8	32,3
Просапні культури	—	—	3,1	3,0	2,8
Інші культури	7,7	7,3	0,5	3,3	8,4
Трави	—	—	0,7	0,9	0,6

Із таблиці видно, що земельна площа під житом безперервно і без коливань зменшувалася протягом двох останніх десятиліть, а під ячменем — зростала за рахунок жита. Посівів під житом залишилося всього 8,3%, а ячмінь з 21,2% від загальної площі посіву за 1891–1899 рр. займав уже 32,3% в 1911 р. Озима і яра пшениця, як і 20 років раніше, займали одну й ту ж площу, сумарно збільшившись на 1,7% — з 51,9% до 53,6%. Причому зменшення чи збільшення площі під озимом пшеницею за рахунок ярої і навпаки не спостерігалось. Співвідношення між цими найбільш цінними товарними культурами виража-

лося цифрами з 1 до 5,5. Загальна площа під озиминою — житом і пшеницею — поступово зменшувалася, і в 1911 р. становила тільки 16,5%.

Із цього огляду можна зробити певні висновки. По-перше, домінування ярої пшениці у структурі посівних площ стало наслідком потреб закордонних споживачів на тверді сорти пшениці, з яких вироблялися найперше макаронні вироби. До того ж, українська пшениця змішувалася для розмелу у необхідній пропорції з тамтешніми м'якими сортами для підвищення вмісту клейковини в борошні. В. Вагилевич висловлював також припущення, що за умов господарювання в Херсонському повіті обробіток озимини був менш вигідним через посіви по стерні, дорогу однорічну оренду й незначну надбавку врожаю озимини порівняно з яриною.

По-друге, ячмінь займав майже третину посівів. Ця зернова культура була дуже стійкою, менше від інших страждала від шкідників і користувалася, як йшлося вище, величезним попитом на закордонних ринках.

По-третє, хоча жито й витискалося ячменем, його посіви в 1911 р. все ще становили 8,3% земельної площі.

Зрештою, вирощування інших культур практикувалося в повіті, як і повсюди в степовому регіоні, в дуже обмежених розмірах. Площа під вівсом займала близько 1,5%. У ще більш обмежених розмірах вирощувалися такі культури, як гречка, бобові, картопля, рижій, ріпак тощо. Все ж просапні культури і травосіяння мало-помалу в повіті прогресували. У 1896 р. під просапними культурами було 3846 дес., в 1900 р. — 9076, а в 1911 р. — 16 761 дес., або близько 1,3% загальної посівної площі¹⁷⁴.

Аналогічна тенденція спостерігалася й в інших повітах степового регіону. Розорювання цілини призвело до надмірного розширення посівних площ зернових, особливо пшениці та ячменю. В інших губерніях України зростання земельної площі під оранкою відбувалося переважно за рахунок вигонів, сіножатей та лісів. Про масштаби розораності землі в українських губерніях свідчать дані таблиці 1.18.

Таблиця 1.18

Розораність землі в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. (%)¹⁷⁵

Губернія	1887 р.	1912 р.	Приріст
Київська	59	65	6
Подільська	64	79	13
Волинська	39	49	10
Полтавська	56	63	7
Харківська	50	61	11
Чернігівська	42	54	12
Катеринославська	43	63	20
Таврійська	44	61	17
Херсонська	52	68	16

Із таблиці видно, що за чверть століття приріст оранки був найбільшим у південних губерніях. За розмірами розораних земель вони зрівнялися або наблизилися до старих хліборобських центрів України.

Проте одні тільки зернові культури були неспроможні забезпечити перехід сільського господарства України до інтенсивного господарювання і підняття добробуту населення на більш високий рівень. Цікавими з цього погляду були спостереження М. Огановського, відомого фахівця з аграрних проблем початку ХХ ст. Аналізуючи структуру посівних площ, він наголошував на цінності коренеплодів, трав, бобових і олійних культур як чинників більш інтенсивного землеробства, що позитивно впливали і на врожайність зернових. Зроблені ним підрахунки знайшли відображення в табл. 1.19.

Таблиця 1.19

**Розподіл рільничих культур у регіонах Російської імперії
у 1901–1910 рр. (%)¹⁷⁶**

Регіон	Зернові	Коренеплоди, трави, олійні й бобові культури
Право- і Лівобережна Україна та Литва	84,3	15,7
Південні губернії України та Росії	96,5	3,5
Центральні губернії європейської Росії	89,1	10,9

Таблиця наочно демонструє позитивні зрушення у структурі посівних площ Право- і Лівобережної України в напрямку підвищення ролі інтенсивних культур у рільництві — до 15,7%. Ця тенденція сприяла послабленню трипільної системи в польовому господарстві, розширенню багатопілля, підвищенню врожайності хлібних культур. За даними М. Огановського, врожайність на теренах Право- і Лівобережної України в порівнянні з центральними регіонами європейської Росії була на 16% більшою¹⁷⁷.

Тенденцію до позитивних зрушень у структурі посівних площ України за рахунок коренеплодів, конюшини, люцерни, хмелю, тютюну, овочівництва, городництва та бобових культур відзначали й інші дослідники. За даними Корхова, земельні площі під цукровим буряком, картоплею і коноплями в губерніях Право- і Лівобережної України на початку ХХ ст. становили близько 1 млн десятин. Дослідник звернув увагу й на те, що вирощування картоплі, тютюну та конопель було майже винятково справою селянських господарств¹⁷⁸.

За нашими підрахунками, посівна площа під картоплею, коноплями, льоном, бобами і чечевицею на початку ХХ ст. становила в Подільській губернії 175 602 дес., або 9,6% усіх посівів; у Київській — 153 181 (8,7%), Волинській — 217 416 (12,16%), Полтавській — 117 684 (5,5%), Чернігівській — 219 341 (15,28%), Харківській — 88 084 (4,15%), Херсонській — 64 146 (1,68%), Таврійській — 29 794 (1,16%), Катеринославській — 78 309 десятин, або 2,48% від посівної площі польових культур¹⁷⁹.

Розширення посівних площ під коренеплодами та іншими просапними культурами стимулювалося винокурною промисловістю. За свідченням члена Державної ради В. Денісова, винокурна промисловість Російської імперії, споживаючи щорічно до 40 млн пудів кукурудзи і до 250 млн пудів картоплі, забезпечила збут продукції цих просапних рослин¹⁸⁰. Це призвело до певної плодозміни рослин, зменшення площ під паром, підвищення врожайності сільськогосподарських культур у наступні роки. Окрім того, виробництво спирту забезпечувало технічні потреби народного господарства, приносило великі прибутки державній скарбниці внаслідок продажу горілчаних напоїв у торговій мережі та експорту за кордон. З іншого боку, масове виробництво і реалізація цієї продукції призвели до розповсюдження пияцтва й алкоголізму.

Водночас в Україні поширювалося хмелярство. Його розвиток на Волині був пов'язаний з діяльністю чехів, котрі емігрували з Богемії наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. З часом вирощування хмелю було освоєне місцевими землевласниками і селянами. У 1903 р. під хмелем було зайнято 2600 гектарів земельної площі, а в 1914 р. вже близько 6600 гектарів. Найбільшого розвитку хмелярство досягло в Дубенському, Житомирському, Рівненському, Луцькому, Володимир-Волинському, Острожському, Кременецькому, Ковельському, Заславському і Овруцькому повітах. Волинський хміль ішов на пивоварні заводи України, де вироблялися вищі сорти пива, і вивозився на світовий ринок. Попри невеликі земельні площі під цією культурою, вона приносила значні прибутки виробникам і державі¹⁸¹.

Щодо тютюну, то він вирощувався на теренах усіх регіонів України, задовольняючи потреби місцевих споживачів та почасти вивозився на світовий ринок. У Подільській губернії тютюн був відомий з давніх часів, щонайменше з XVII ст., під назвами «дюбек», «енідж» і «албанський». Його розведенню сприяли кліматичні та ґрунтові умови. У 1884 р. під посівами тютюну тут було зайнято 1247 дес.¹⁸², а в 1903 р. — 973 дес.¹⁸³ У наступні роки земельні площі під тютюном у губернії продовжували скорочуватися і становили в середньому в 1908–1912 рр. понад 430 дес. Вищі сорти тютюнової культури були в Могилівському й Ушицькому повітах, зокрема, в останньому засівалося ними понад 180 дес.¹⁸⁴

На Волині земельна площа під тютюном, попри несприятливі для нього ґрунти, становила в 1905 р. понад 352 дес. Тут розводилися вищі й нижчі сорти цієї культури. До перших відносився тютюн, що культивувався з турецьких сортів, до інших — «бакун», «швіцент» і «махорка»¹⁸⁵.

Кримське тютюнництво переживало на початку XX ст. кризу. У Сімферопольському повіті площа під тютюновими плантаціями через збитковість цієї культури скоротилася приблизно на 75%. В Ялтинському повіті налічувалося понад 7 тис. дрібних тютюнових плантацій, майже 75% тютюнової культури Криму¹⁸⁶.

Тютюн, як йшлося вище, розводився переважно в селянських господарствах. Про це свідчать такі факти. Середні площі тютюнових плантацій у губерніях Лівобережної України становили від 0,12 дес. у 1901 р. до 0,21 дес. у 1908 р.

Кількість плантацій з 1901 р. до 1911 р. коливалася від 114 тис. до 200 тис. Основну масу тютюнової продукції давали в Україні Чернігівська і Полтавська губернії¹⁸⁷. У 1912 р. під тютюном було зайнято на Полтавщині 9 тис. дес. земельної площі, а на Чернігівщині — 13 тис. дес.¹⁸⁸ За свідченням перших дослідників, центром виробництва тютюну на Чернігівщині були три селища Сосницького повіту, на околиці м. Мени¹⁸⁹, де вирощувалися сорти «чечель-бакун» і «панська махорка»¹⁹⁰.

Земельні площі під тютюном постійно змінювалися. В одних губерніях вони збільшувалися, в інших зменшувалися, хоча загалом проявилася тенденція до скорочення засіву цієї культури. У 1912 р. земельна площа під тютюном скоротилася до 23 663 дес., а в 1914 р. — до 16 337 дес.¹⁹¹

Аналізуючи структуру посівних площ, слід докладніше розглянути наслідки розвитку буряківництва в Україні. По-перше, вирощування буряку найбільш сприяло переходу від застарілої трипільної системи до більш досконалих сівозмін, ефективнішого використання землі. По-друге, буряківництво стимулювало розвиток техніки обробки землі шляхом застосування удосконалених машин у приватних господарствах. По-третє, культивування бурякової культури потребувало широкого використання як природного добрива — перегною, так і суперфосфатів, а також глибокої оранки, ретельного обробітку ґрунту і проведення просапних робіт. Наслідком цих виробничих операцій стало помітне зменшення засміченості полів, зростання врожайності зернових і трав, якими засівалися поля після збору буряків. Історія розвитку цієї галузі рільництва засвідчила, що там, де впроваджувалося буряківництво, землеробство піднімалося на більш високий рівень і ставало прибутковішим. По-четверте, побічні продукти переробки буряків на цукор забезпечували рогату худобу, коней та свиней прекрасним кормом.

Зрештою, буряк дуже трудомістка культура. Жодна галузь сільськогосподарської економіки не потребувала такої величезної кількості робочих рук, як буряківництво. Тут і жіноча праця на плантаціях, і використання у великих обсягах гужового селянського транспорту, і догляд за посівами, і безпосередня праця на цукрових заводах. За підрахунками тогочасних фахівців, одна лише десятина посівної бурякової площі потребувала для обробітку не менше 150 робочих днів¹⁹². Отже, буряківництво поглинало частину надлишку робочих рук у сільській місцевості, що мало величезне економічне і соціальне значення.

Проте цукровий буряк — дуже делікатна рослина. Він потребує для свого зростання чорноземного ґрунту або суглинку, притому глибоко розпушеного. Для його прискореного росту необхідні достатньо вологі й теплі ґрунти, а для накопичення цукру — сонячна енергія. Тільки в сонячні дні бурякове листя переробляє соки землі в цукор. В усій Європі і Північній Америці буряком засівалося на початку ХХ ст. 1842 тис. дес. орної площі¹⁹³. У Російській імперії, враховуючи і Царство Польське, яке входило до її складу, в 1910/1911 рр. було засіяно 613 178 дес., у 1911/1912 рр. — 721 014, у 1912/1913 рр. — 698 989, у 1913/1914 рр. — 663 325 дес.¹⁹⁴ З наведених цифр видно, що бурякові площі

в Російській імперії становили в середньому 36,6% посіву цієї культури на всій земній кулі*. За період 1898/1899 — 1912/1913 рр. площа посіву цукрового буряку в Російській імперії збільшилася на 74,3%, тоді, як у Бельгії — на 22,4, у Німеччині — на 26%, в Австро-Угорщині — на 41,9%, у Голландії — на 48,8%¹⁹⁵. Колосальний приріст земельних площ під буряком забезпечувався переважно за рахунок цукробурякових районів України. До них належали Південно-Західний і Центральний регіони. До першого відносилися Київська, Волинська, Подільська і Херсонська губернії, а до другого — Харківська, Полтавська, Чернігівська і Курська. В. М. Ландо та інші дослідники цієї проблеми зачисляли останню губернію до Центрального регіону¹⁹⁶, виходячи з того, що її цукробурякові райони були заселені етнічними українцями. До Східного регіону відносилися Воронежська, Орловська, Самарська, Тульська і Тамбовська губернії Росії, а до Польського — територія Царства Польського. Розширення бурякових плантацій кожного із зазначених тут регіонів яскраво демонструє табл. 1.20.

Таблиця 1.20

**Площі бурякових плантацій у регіонах Російської імперії
наприкінці XIX — на початку XX ст. (тис. дес.)¹⁹⁷**

Регіон	1887/1888 рр.	1911/1912 рр.	% зростання
Південно-Західний	125,8	404,5	222
Центральний	56,9	214,4	277
Східний	13,8	31,4	127
Польський	31,6	70,8	124
Загалом	228,1	721,1	216

Із таблиці видно, що за 25 років площі бурякових плантацій у Південно-Західному регіоні збільшилися на 222%, в Центральному — на 277%, у Східному — на 127% і в Польському — на 124%, а загалом на 216%.

Протягом декількох десятиліть науковці та представники агрономічної практики не мали сумніву щодо великих переваг поміщицьких плантацій над дрібними селянськими у справі забезпечення цукрових заводів буряковою сировиною. Але на початку XX ст. ця впевненість похитнулася. Маса селянських господарств поступово втяглася у кругообіг товарного виробництва і виявила значний інтерес до цукрового буряку. Селянські посіви цієї культури, майже невідомі на початку 1880-х рр., поступово розширювалися і в 1904 р. становили 13% усієї площі посіву цукрового буряку в Російській імперії і 19% — від плантаторських посівів. Площа селянських посівів у 1912/1913 рр. вже становила 22–24% загального засіву буряку в імперії і 56–59% від

* Посіви цукрового буряку на інших континентах нашої планети, за винятком Північної Америки (США), були настільки мізерними, що їх можна не брати до уваги.

плантаторського буряку¹⁹⁸. Збільшення площ селянських посівів привертало до себе все більше уваги цукрозаводчиків, які шукали нових шляхів забезпечення своїх підприємств буряком.

Згідно з аналізом В. Ландо, частка селянського буряку в 1912–1914 рр. досягла 26–28% у Південно-Західному регіоні, 17–19% у Центральному і Східному та близько 36–38% у Польському¹⁹⁹. Селянський буряк у губерніях Правобережної України піднявся у своєму значенні до заводських плантацій, а в Царстві Польському почав відігравати провідну роль на початку ХХ ст. «Ці дані, — писав В. Ландо*, — цілковито спростовують висловлену С. Л. Франкфуртом років два тому думку, що буряк — рослина суто приватновласницького господарства, і що всі зусилля, спрямовані на розвиток посівів буряку в селянському господарстві, не дали позитивних результатів»²⁰⁰. Водночас дослідник прекрасно розумів, що розвиток селянських плантацій гальмувався малоземеллям дрібних господарів, недостатнім кредитуванням та нестачею досконалого сільськогосподарського інвентарю тощо. Отже, українське селянство, хоча й опосередковано, впливало на результати експорту продуктів буряківництва, особливо цукру.

У 1911–1913 рр. площа бурякових посівів в Україні досягла максимального показника — близько 560 тис. дес. Рекордним став 1914/1915 р., коли в Російській імперії буряком було засіяно 730 тис. дес., у тому числі в Україні — 600 тис. дес., а в Царстві Польському — 30 тис. За розмірами посівної площі цієї культури Україна зрівнялася з Німеччиною²⁰¹. Отже, на початку ХХ ст. Україна стала одним із найбільших центрів світового виробництва цукрового буряку.

Помітне місце займали площі під олійними культурами — льоном, коноплями, ріпаком, соняшником тощо. Посіви під льоном у 1881 р. становили 256 тис. дес., а в 1914 р. зменшилися до 96,1 тис. дес.; під коноплями, відповідно, 115,6 і 114 тис. дес.; під ріпаком 115,8 і 29,6 тис. дес. Навпаки, посівні площі під соняшником збільшилися з 8,6 тис. дес. у 1881 р. до 70,9 тис. дес. у 1914 р.²⁰² Отже, під олійними культурами в Україні було зайнято в 1881 р. близько 495 тис. дес. земельної площі, а в 1914 р. — 310 тис. дес. Найбільш стабільними виявилися селянські посіви конопель.

Аналіз посівних площ України був би незавершеним без визначення загальних їх розмірів. За обчисленнями статистиків Головного земельного відомства імперії, середньорічна посівна площа під чотирма головними зерновими культурами становила в 1909–1913 рр. 17 857 510 дес., або 84,24% від загальної посівної площі. По окремих губерніях посівна площа під цими культурами в ці ж роки була такою: Подільська — 1 405 475 дес., Київська — 1 337 302, Волинська — 1 418 402, Херсонська — 3 538 750, Таврійська — 2 472 576, Катеринославська — 2 973 269, Харківська — 1 917 211, Чернігівська — 970 902,

* В. М. Ландо був прекрасно обізнаний із практичною стороною буряківництва. Протягом кількох років він працював контролером на бурякових плантаціях та укладав контракти на селянський буряк на Київщині.

Полтавська — 1 823 623 десятини²⁰³. Посівна площа під усіма зерновими, а також картоплею, льоном і коноплями становила в середньому за ці ж роки 20 604 747 десятин²⁰⁴. У 1914 р. під буряком та олійними культурами, як йшлося вище, було засіяно майже 900 тис. дес. З урахуванням земельних площ під ягідними культурами, люцерною, конюшиною та іншими травами середня посівна площа у п'ятилітті 1909–1913 рр. становила, очевидно, близько 22 млн дес.

Таким чином, пореформена доба характеризується значним зростанням посівних площ з величезним переважанням хлібних культур. Останнє визначалося природно-кліматичними умовами, історичними традиціями народу та пристосуванням рільництва до експорту зерна на світовий ринок. На початку ХХ ст. зросли посіви коренеплодів, бобових культур і кормових трав для відгодівлі домашньої худоби, посилися відхід від застарілого трипілля до більш продуктивних багатопільних систем у польовому господарстві України.

1.3. Тенденції розвитку тваринництва

Із давніх часів в Україні розводили велику рогату худобу, овець, свиней, кіз тощо. Проте скотарство і в ХІХ ст. все ще велося переважно традиційним способом. Велике значення для відгодівлі худоби мали луки, долини з перелісками, різноманітні вигони для домашніх тварин, а подекуди й відгінні пасовища.

У пореформену добу сільське господарство України пристосувалося до потреб світового хлібного ринку, що призвело, як аналізувалося вище, до формування своєрідної структури посівних площ. Колись вільні степові простори розорювалися й засівалися пшеницею та ячменем. Кормова база тваринництва скорочувалася. Первісна природа під впливом нерідко руйнівної діяльності людини з кожним десятиліттям усе більше й більше втрачала колишні принади. Ці та інші чинники негативно впливали на розвиток скотарства, особливо вівчарства.

Загалом тваринницька галузь сільського господарства в царській Росії була недостатньо розвинена, що визнавалося й офіційною статистикою²⁰⁵. Часопис Харківського губернського товариства сільського господарства, порівнюючи статистичні дані за період з 1888 р. до 1911 р., неспростовно довів, що в європейській частині Російської імперії поголів'я худоби порівняно зі зростаючим населенням помітно зменшилося²⁰⁶. Ця оцінка поширювалася певною мірою і на губернії Наддніпрянської України, хоча в різних її регіонах були відмінності щодо становища тваринництва. Найбільш рельєфно це проявилось у південних губерніях, де абсолютне і відносне розширення хлібних посівів у пореформений період відбувалося за рахунок скорочення цілини, перелогу і пасовищ та пов'язаних із ними екстенсивних видів скотарства. Залежність тваринництва від розмірів природної кормової бази віддзеркалюють статистичні дані табл. 1.21.

Таблиця 1.21

**Скорочення природної кормової бази скотарства
наприкінці XIX — на початку XX ст.²⁰⁷**

Губернія	Придатний для розорювання земельний фонд до посівної площі 1887 р. (%)			Приріст посівів з 1881–1887 рр. до 1906–1910 рр. до посівної площі 1881–1887 рр. (%)	
	Під перелогом і толокою	Під луками і пасовищами	Разом	Приріст посівів	Під паром
Херсонська	60	29	89	40	8
Катеринославська	79	45	124	59	9
Таврійська	69	52	121	46	11
Харківська	59	21	80	14	16
Полтавська	43	14	57	9	9
Волинська	13	49	62	18	37
Подільська	19	13	32	18	35
Київська	17	18	35	7	37
Чернігівська	44	36	80	–4	12

Наведені дані надзвичайно цінні для розуміння залежності тваринництва від природної кормової бази. По-перше, цифри третьої колонки таблиці показують, що до 1887 р. тваринництво ще мало солідну кормову базу, створену самою природою, особливо в південному степовому регіоні. У Таврійській і Катеринославській губерніях землі під толокою, перелогом, луками і пасовищами все ще перевищували на 21 і 24% посівні площі. У Херсонській губернії вони становили 89% від посівної площі, у Харківській і Чернігівській — 80%, у Волинській — 62%.

По-друге, дані таблиці засвідчують колосальне розорювання степу до 1910 р. Навіть не враховуючи пару, приріст посівів до попередньої польової земельної площі становив у Катеринославській губернії 59%, Таврійській — 46%, Херсонській — 40%. У давніх центрах землеробської культури України посіви також суттєво збільшилися: у Волинській і Подільській губерніях на 18%, Харківській — на 14%, Полтавській — на 9%, Київській — на 7%. І тільки в Чернігівській губернії посіви зменшилися на 4%.

По-третє, подальше зростання посівної площі ставало можливим переважно за рахунок зменшення пару, особливо в Київській і Подільській губерніях. Останнє вимагало інтенсифікації землеробства, збільшення земельних площ під кормовими травами, коренеплодами та іншими сільськогосподарськими культурами, що могли забезпечувати потреби тваринництва. Загалом саме

життя ставило на передній план завдання переходу від традиційного скотарства до більш високої фази — стійлової відгодівлі худоби.

Проте розвиток тваринництва був уповільнений подальшим зростанням експорту кормових зернових культур. «Залежність експорту від вивозу хлібів, — слушно застерігав рупор промисловців і торговців, — небезпечна. Треба розвивати тваринництво і пристосувати сільське господарство до вимог міжнародного ринку. Необхідно розвивати всі культури, для яких є належні умови»²⁰⁸.

Аналогічні застереження висловлювали земські часописи України. Грошовий прибуток сільських господарів за домінування зернового господарства, наголошували вони, завжди менше, ніж у тому випадку, коли кормові хліби використовуються для відгодівлі худоби. Про негативні наслідки надмірного експорту вівса і ячменю та побічних продуктів переробки зерна, буряків і олійних культур неодноразово висловлювалися і члени вищих законодавчих органів Російської імперії. «Головною причиною прогресуючого зменшення скотарства в Росії, — говорив член Державної ради В. І. Денисов, — стало, з одного боку, захоплення зерновим господарством, внаслідок чого знищувалися пасовища і сіножаті, а, з іншого, — неможливість вирощування худоби в інтенсивному господарстві через архаїчні умови торгівлі та неорганізованість транспорту»²⁰⁹.

На заміну колишнім лукам і сіножатям та ковиловій цілині мало прийти травосіяння. В ряді районів України основою останнього стала люцерна з її прекрасними врожаєми в передових господарствах — до двох пудів корму на одному квадратному сажні земельної площі. У деяких селищах Одеського повіту люцернову ділянку мав кожен господар. У Полтавській губернії, на околицях м. Гадяча, налічувалося в 1910 р. декілька тисяч люцерників. 100 квадратних сажнів під люцерною забезпечували кормом одну голову великої рогатої худоби на все літо²¹⁰. Харківський часопис писав, що хлібороби Полтавської і Харківської губерній «уже усвідомили необхідність стійлового утримання худоби й значною мірою займаються її відгодівлею»²¹¹.

Значної уваги травосіянню і відгодівлі великої рогатої худоби та свиней приділяли хутірські господарства Київської, Подільської та інших губерній України. А. Шуляк, господарство якого було розташоване поблизу с. Войташівка Радомишльського повіту на Київщині, впровадив чотирипільну сівозміну з кормовими травами. Для збільшення площі під кормовими рослинами господар почав переходити на п'ятипільну сівозміну з відведенням ділянки під конюшину. Домашня худоба І. Слободяника із с. Розаліївка Васильківського повіту Київської губернії перебувала на стійловому утриманні. Її харчовий раціон складався в основному з конюшини, буряку, моркви, жому та малясу, який прикупувався на цукроварнях. Господар вдало упровадив п'ятипільну сівозміну з чередуванням конюшини, люцерни, коренеплодів тощо. В інших господарствах хуторян і відрубників також впроваджувалися нові сівозміни з використанням коренеплодів і травосіяння²¹². Однак травосіяння, котре мало сприяти стійловій відгодівлі худоби, ще не набуло широкого розповсюдження.

Слід враховувати, що для продуктивного скотарства в умовах стійлового утримання худоби потрібні у значних обсягах й інші кормові засоби. За підрахунками тогочасних фахівців, 800 тис. голів великої рогатої худоби потребували усякого роду хлібної дерті щонайменше 25 млн пудів, а птахівництво однієї тільки Полтавської губернії — не менше 3 млн пудів зерна²¹³. Ці цифри рельєфно відображають зв'язок тваринництва, рільництва і хлібного експорту, котрий колосально обмежив розвиток вітчизняного скотарства. За нестачі та дорожнечі мінеральних добрив тільки чисельне тваринництво могло забезпечити польове господарство перегноєм і тим сприяти підвищенню врожайності хлібних та інших культур.

Успішному розвитку тваринництва в Російській імперії перешкоджав ряд інших причин. Серед них слід назвати низький рівень селекції, негаразди щодо транспортування худоби і м'яса через майже повну відсутність холодильних систем і спеціального обладнання на залізничних станціях, застарілу і примітивну ветеринарну службу. Провізна плата залізницями на далекі відстані сягала половини купівельної вартості худоби²¹⁴, що часто зводило нанівець конкурентні можливості на міжнародному ринку. У Німеччині, меншій за своєю територією від України, налічувалося 6500 ветеринарних лікарів, а на величезних просторах Російської імперії — не більше 3800²¹⁵. Звідси одна із головних причин високої смертності домашніх тварин: великої рогатої худоби — 4%, овець, кіз і свиней — 5%, коней — 7%²¹⁶. Загальні витрати від цього становили щорічно майже 160 млн руб.²¹⁷ До того ж, розвиток тваринництва стримувався низьким рівнем споживання м'ясних і молочних продуктів у містах. За визнанням представників правлячих кіл імперії «він у Росії нижчий, ніж будь-де»²¹⁸.

Попри ці та інші труднощі, в ряді українських губерній, особливо на Правобережжі, з'явилися нові кормові засоби для стаціонарної відгодівлі худоби. Сотні цукрових, винокурних та пивоварних заводів почали забезпечувати скотарство кормами — буряковим жомом, мелясою, пивною гущею та побічними продуктами переробки картоплі на крохмаль. Кормова меляса додавалася великій рогатій худобі та коням у корм по три фунти в день. Але найкращим харчовим продуктом для худоби став буряковий жом. За підрахунками В. Ландо, на заводах України «могло вироблятися до 500 млн пудів жому і близько 25 млн пудів меляси»²¹⁹. В одній тільки Подільській губернії перероблялося близько 150 млн пудів буряку, з яких залишалося до 120 млн пудів сирого жому, достатнього для відгодівлі 250 тис. голів великої рогатої худоби²²⁰. Засоби масової інформації повідомляли, що повсюди у прилеглих до цукрових заводів селах велася відгодівля худоби для ринкового збуту. У м. Тростянці Брацлавського повіту Подільської губернії третина селян займалася лише відгодівлею худоби. Близько 600 голів одних тільки волів вигідно продавалися щорічно на місцевих і віддалених ринках, зокрема в Одесі²²¹. За іншими джерелами, з губерній Правобережної України відправлялося щорічно до 150 тис. голів великої рогатої худоби на далекі ринки — в Німеччину, Царство Польське, губернії Північно-Західного краю Російської імперії²²².

За ціни жому близько 2 коп. за пуд перед скотарством України відкривалися прекрасні перспективи для стійлового утримання худоби, переробки кормових продуктів на м'ясо.

Однак і сільські господарі європейських країн прекрасно усвідомлювали величезне позитивне значення жому та патоки для відгодівлі домашніх тварин і почали піднімати ціни на ці кормові продукти. На Правобережжі виникли підприємства з перетворення жому в сушений продукт і вивозу його за кордон у великих обсягах. З 12 пудів сирого жому, що продавався місцевим сільським господарям за ціною 0,12 руб., отримували пуд сухого пресованого вартістю 0,80 до 1,05 руб.²²³ Адміністрація Капустянського цукрового заводу, наприклад, реалізувала перші партії сухого жому експортерам за ціною 0,50 руб. за пуд²²⁴.

Отже, в губерніях Правобережної України створилися певні умови для переходу до стійлової відгодівлі худоби, інтенсивних форм ведення скотарства. Але цей процес стримувався масовим вивозом кормових засобів на ринки Європи.

На теренах України розводили різні породи великої рогатої худоби. У зоні Полісся й частини на прилеглих до нього територіях переважали бура м'ясо-молочна й біло-хребтова породи, а також червона худоба німецьких колоністів — переважно на Волині. На лісостепових просторах найбільш поширеною була українська сіра худоба. «Це головна порода великої рогатої худоби, — констатували тогочасні дослідники, — в Подільській, Херсонській, Таврійській, Катеринославській, Київській, Полтавській, Харківській губерніях та в південних повітах Волині, Чернігівщини, а також на Курщині і в Бессарабії»²²⁵. За їхніми підрахунками, тут нараховувалося близько 7 млн голів цієї породи, що становило четверту частину всієї великої рогатої худоби в 50 губерніях європейської частини Російської імперії²²⁶.

Зовнішньою ознакою сірої української породи була різних кольорів масть — від світло-сірого до темнуватого. Шкура цих тварин, товста й дуже щільна, досягала, згідно з дослідженням професора Кулешова, до 8% їх живої маси. Шерсть відзначалася рідкісною густотою і пружністю, а, отже, пристосованістю до кліматичних умов. Надзвичайно високою була працездатність волів сірої степової породи, які могли працювати по 10–12 годин щоденно і перевозити у парній запряжці до 100–120 пуд. вантажу. На Всеросійській виставці в Нижньому Новгороді в 1896 р. пара українських волів тягла по шосейній дорозі майже 400 пудів вантажу²²⁷. У деяких поміщицьких господарствах навантаження на одного вола під час оранки становило протягом року в середньому 16 дес. земельної площі, тоді як на одного коня — до 10 дес.²²⁸ До того ж, воли сірої породи характеризувалися стійкістю до захворювань, зберігаючи працездатність протягом 12–15 років, після чого відгодовувалися для забою.

Окремі поміщицькі економії докладали зусиль до селекції сірої породи. У господарстві П. П. Юріцина в Олександрівському повіті Херсонської губернії відгодовувалися племінні бугаї. Зокрема, бугай Принц, представлений на Київській виставці, мав вагу понад 70 пудів навіть за слабкої вгодованості. В організаторів виставки не знайшлося вимірного пристрою для визначення довжини його могутнього торсу. Бугай Ревізор, молодший на чотири роки,

важив понад 65 пудів. На потомстві подібних степових велетнів віками трималося українське хліборобство²²⁹. Здавалося, що тільки технічний прогрес та масштабне поширення сільськогосподарської техніки здатні примусити сільських господарів відмовитися від цих могутніх працездатних тварин. Але з часом вимоги до худоби як тяглової сили, особливо з поширенням землеробських знарядь, змінювалися. Європейський ринок все більше вимагав не так тяглової волячої сили, як скороспілості й молочності худоби. Відтак корови сірої породи почали поступово замінюватися зарубіжними породами, здатними давати більші надії молока та задовольняти смаки споживачів ніжним мармуровим м'ясом.

Слід віддати належне власникам тих спеціалізованих тваринницьких господарств України, які розпочали своєрідне змагання з зарубіжними конкурентами, що розводили голландок, сименталок, швіців, ольденбургів тощо. У ряді поміщицьких економік контрольними спостереженнями було виявлено, що середній приріст під час відгодівлі у бичків сірої породи становив 2,5 фунта м'яса щодобово, а у корів дещо менше. Такий приріст повністю окуповував вартість використаних для відгодівлі кормів²³⁰.

Водночас на порядок денний було поставлене питання щодо поліпшення сірої худоби, причому здійснювалося це двома способами: шляхом схрещування з іншими породами і методом відгодівлі та ретельного відбору. Спостереження шляхом щоденного контролю засвідчили, що за посиленої і правильної відгодівлі та раціональному догляді сіра порода вдосконалюється, а молочність і скороспілість значно зростають — до 200 відер, а в середньому до 120–130 відер за удійний період року (близько 266 днів).

Тим часом виявилось, що жирність молока у закордонних порід значно нижче: у голландок часто до 3%, а в середньому 3,5%; в Англії у середньому — 3,53%; у Швеції — 270 відер надою і 3,27% жирності. Середній вміст жиру у молоці швейцарських корів не перевищував 3,44%²³¹.

Обчислення статистиків на Харківській виставці в 1903 р. виявили солідні показники і щодо скороспілості вітчизняної худоби. Сірі степові бички віком півтора роки мали середню вагу 32 пуди, 2,5-літні — 44, а 3,5-літні — 48,5 пуда. На харківських обласних виставках у 1909 і 1910 рр. бички господарства Лещинського в Сумському повіті Харківської губернії у віці 2,5 року мали середню вагу 40 пудів 11 фунтів, а нетелі у такому ж віці — 31 пуд 2 фунти²³². Ці показники були результатом регулярних спостережень у приватновласницьких маєтках. Місцева преса акцентувала увагу своїх читачів на тому, що українська сіра степова худоба в усіх відношеннях є породою економічно вигідною і характеризується, порівняно іншими, великими перевагами — надзвичайною витривалістю та пристосованістю до місцевих умов. Проте схрещення її з подоло-угорською, романською, швіцькою, симентальською та іншими породами не дало прийнятних результатів*.

* За деякими даними, позитивних результатів щодо схрещування різних порід худоби домоглися господарники Ф. Фальц-Фейна в маєтку Асканія-Нова.

Статистичні обчислення щодо можливостей сірої степової худоби заохотили сільських господарів до подальшого вдосконалення її якостей та збільшення прибутковості. Серед них слід назвати найперше скотопромисловця Станіслава Деконського, маєток якого був розташований поблизу с. Червоний Кут Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Його племінне тваринницьке господарство спеціалізувалося переважно на збуті приплоду. Елітні телята йшли на продаж за високими цінами, а корови характеризувалися чудовими екстер'єрними рисами і високо цінувалися на ринках²³³.

Водночас С. С. Деконський почав експериментувати щодо підвищення молочності сірої худоби, практикуючи частоту доїння і відгодівлю за данською технологією. Середній відсоток жирності молока від різних корів у його господарстві коливався влітку, коли вона помітно знижувалася, від 4,51 до 6,59%, а в середньому — 5,92%²³⁴. Попервах середній надій усього гурту корів, що перебували під контрольним спостереженням, становив 91,15 відра, тобто був характерним для звичайних молочних стад України. З молока кожної корови було вироблено в 1912 р. більше 10 пудів вершкового масла. Якщо перевести молоко сірої худоби С. С. Деконського до 3,5% жирності закордонних порід, то надій підвищувався до 360 відер. Загалом корови сірої степової худоби з підвищенням надоїв давали в господарстві С. С. Деконського вдвічі більший вихід масла порівняно з іншими породами²³⁵.

Зростали надої від корів сірої степової худоби й в інших землевласників Катеринославської, Київської, Полтавської губерній. У стаді Аннівської економії князя В. С. Кочубея середня молочна продуктивність за удійний період року становила 57 відер молока. З часом надої підвищувалися в частини корів до 180–189 відер. Однак В. С. Кочубей зосереджував зусилля переважно на відгодівлі дволітніх породистих бичків і теличок сірої породи, що дуже вигідно продавалися — щорічно за ціною від 300 до 1200 руб. за голову²³⁶.

Власник маєтку Пустовойтове Кременчуцького повіту Полтавської губернії В. Остроградський найбільше уваги приділяв розведенню корів, що відзначалися високою молочністю. Середній надій одного гурту з 21 корови становив у його господарстві у 1911 р. понад 140 відер, а ще одного — 200 відер. Три роки потому надої частини корів досягли 237 відер за удійний період року, за середньої жирності 5,64%²³⁷. Цього результату було досягнуто шляхом копіткої селекційної роботи та раціональної відгодівлі худоби, зокрема з дозуванням концентрованих кормів для кожної тварини окремо. Молоко в господарстві перероблялося на вершкове масло. Річний чистий прибуток від однієї дійної корови становив у середньому 50 руб. У середині серпня 1912 р. члени тваринницького відділення Харківського товариства сільського господарства на чолі з П. Лемпицьким відвідали маєток В. Остроградського для реєстрації його елітного стада молочної худоби у Харківську племінну книгу²³⁸.

На початку ХХ ст. гурти молочної худоби з високими надоями з'явилися в усіх регіонах України. В маєтку Кекіна в Сумському повіті на Харківщині середній річний надій корів усього невеликого стада чисельністю до 30 голів

перевищив за 1898–1910 рр. 200 відер, піднімаючись в окремі роки до 230 і навіть 250 відер на одну корову²³⁹.

За повідомленнями земської преси, надой у корів сірої степової породи у спеціалізованих господарствах не поступалися зарубіжним. Напередодні Першої світової війни група науковців на чолі з професором В. І. Устьянцевим, яка обстежувала тваринництво в Київській губернії, виявила, що серед місцевої молочної худоби доволі поширеною була німецька порода. В середньому такі корови, за даними Радомишльської сільськогосподарської дослідницької станції, давали 168 відер молока²⁴⁰.

Цікаво, що надой селянських корів нерідко перевищували показники у поміщицьких господарствах. У с. Болган на Поділлі за відсутності сіножатей селяни почали засівати люцерною від 1/8 до 1/4 своєї земельної площі. Зросли тут і посіви під кормовим буряком, урожай якого сягав 3500 пудів із десятини. За повідомленням подільського часопису, корови давали в середньому на рік 135 пудів молока (2160 кг), що перевищувало надой у поміщицьких господарствах²⁴¹.

На початку ХХ ст. на шпальтах українських часописів велася полеміка щодо оптимального вибору тієї чи іншої породи великої рогатої худоби. Притому враховувалися наявні природні кормові засоби, розвиток травосіяння, молочність, скороспілість та витривалість різних порід. На обласній сільськогосподарській виставці в Катеринославі в 1912 р., за свідченням дослідників тенденцій розвитку українського тваринництва, «ми побачили перевагу сірої української худоби в господарствах Воронцова-Дашкова, Деконського, Бродського, Бабушкіна, Інберг, Савицького, Струкова, Гуреєва та інших землевласників»²⁴².

Важливо відзначити і мотиви, за якими господарники віддавали перевагу сірій породі. Господарство Інберг розводило її як надзвичайно витривалу й таку, що не піддається захворюванню на туберкульоз. У маєтку Струкова звертали увагу на те, що сіра порода, потрапляючи в сприятливі умови, прискорено нарощує вагу і молочність. Управителі інших економій також доводили, що ця порода відзначається відмінним здоров'ям, витривалістю й дуже позитивно реагує на кращі умови відгодівлі та догляду. В одному з поміщицьких маєтків Полтавської губернії протягом семи років не було падежу телят. До того ж, приплід відзначався солідною вагою і значним наступним приростом. Середній річний приріст після народження становив 11 пудів 12 фунтів. До трьох років молодняк набирив вагу 28–32 пуди²⁴³.

Значні досягнення в розвитку українського скотарства продемонструвала Всеросійська сільськогосподарська виставка в Києві у 1913 р. За свідченням преси, вони стали результатом спільних зусиль сільських господарів і науковців. У спеціалізованих тваринницьких господарствах з'явилося багато голів плеїнної худоби іноземних порід, а особливо сірої степової. «Остання за своєю якістю, — повідомляли часописи, — може з успіхом змагатися не тільки з худобою інших місцевостей Росії, але й на будь-якій закордонній виставці»²⁴⁴.

Київська сільськогосподарська виставка засвідчила надзвичайну зацікавленість сільських господарів у популяризації сірої української породи. Про це свідчать такі дані. До організаторів виставки від землевласників надійшли

прохання надати цій породі стійлові станки для її демонстрації відвідувачам: від Остроградського — 6 станків, Сухомлинова — 8, Деконського — 16, Лівшина — 8, Юріцина — 15, Попова — 6, графа Толстого — 8, Юковського — 8, Харіна — 10 станків. Окрім цього, була низка клопотань від інших ското-промисловців України. Надійшли також заявки на експонування ольденбургів та інших порід великої рогатої худоби від Швейцарського і Варшавського товариств сільського господарств²⁴⁵.

Розвиток продуктивного тваринництва та його експорт на світовий ринок усе більше залежав від стану кормової бази, забезпечення експортерів мережею різниць з доскональними технічними пристроями і санітарними засобами для запобігання епізоотій. Не менше значення мав досвід сільських господарів щодо створення комплексу умов із забезпечення сприятливої собівартості у процесі вирощування худоби. З цього приводу в губерніях Лівобережної України було проведено відповідні обстеження. За свідченням одного із провідних фахівців України у тваринницькій галузі П. Лемпицького, в обстежених господарствах було з'ясовано, що вартість приросту одного пуда живої ваги телят протягом першого року їх життя становила в середньому в Полтавській губернії 5,47 руб., Чернігівській — 6,41, а в Харківській — 6,58 руб.²⁴⁶

Навіть з урахуванням зменшення вартості приросту живої ваги телят на другому і третьому роках життя наведені цифри засвідчують складнощі щодо реалізації яловичини і на внутрішньому, і навіть на світовому ринках через надмірну її собівартість. Водночас наведені обчислення проливають світло на причини масового експорту кормових засобів унаслідок украй низької купівельної спроможності населення навіть на початку ХХ ст. Без належних регулюючих заходів імперського уряду не тільки щодо цін на кормові засоби і продукти тваринництва шляхом їх підвищення, але й відповідного зростання заробітної плати робітникам і службовцям неможливо було зупинити експорт кормових, хлібних культур, зернових висівок та побічних продуктів переробки коренеплодів і олійних культур у величезних обсягах. На цьому акцентували увагу громадськості провідні українські економісти, зокрема С.С. Остапенко, та комерсанти — експортери продуктів тваринництва. «Вирощування м'ясної худоби може розпочатися в нас тільки тоді, наголошував друкований орган Російської експортної палати, — коли розцінки м'ясних продуктів досягнуть норми, що відповідає розцінці основного продукту — зерна, тобто ціни на м'ясо будуть приблизно рівними цінам на світовому ринку. Тоді припиниться вивіз макухи і висівок»²⁴⁷. На жаль, доводиться говорити про недолугість політики російського уряду, який виявився надто далеким від вирішення цього питання.

У дещо кращих умовах вирощування й відгодівлі перебувало свинарство України, яке було майже винятково селянською галуззю тваринництва. М'який клімат і прекрасні корми — ячмінь, кукурудза, висівки зернових, конюшина і коренеплоди — давали селянам можливість займатися свинарством у значних масштабах і з вигодою для себе. До того ж, обстеження господарств показало, що собівартість виробництва свинини у живій вазі була нижче в селянських

господарствах, ніж у поміщицьких. У селян Полтавської губернії вона коливалася від 3,31 руб. до 3,80, у середньому становила 3,53 руб., а в приватновласницьких господарствах — 3,98 руб. за пуд. Собівартість одного пуда свинини у забійній вазі становила в селян 4,41 руб., а у поміщиків — 4,97 руб.²⁴⁸ Певною мірою це пояснювалося меншими витратами корму під час відгодівлі й тим, що селяни не враховували ціни своєї праці.

Обстеження групи фахівців під керівництвом професора В. Устьянцева виявило вплив розміру селянського землеволодіння на розвиток свинарства, що стало наслідком пристосування дрібних господарств до ринкових відносин. У малоземельних господарствах свинарство стало більш інтенсивною і прибутковою галуззю, ніж у великих. Зокрема, в господарствах до 4 дес. землі прибутковість становила 21–31% від надходжень за всі реалізовані продукти; для господарств із земельною площею 4–6 дес. — 9–15%, а понад 8 дес. — лише 2–10%. Водночас обстеження засвідчило певне впорядкування методів вирощування і відгодівлі свиней, поліпшення їх породистості²⁴⁹.

Попри численні труднощі й негаразди тваринництво України на початку ХХ ст. почало потроху входити в нову фазу свого розвитку — стійлового утримання худоби та створення механізмів «переробки кормових продуктів на м'ясо», про що згадував граф О. О. Бобринський, перебуваючи на посаді міністра землеробства в роки Першої світової війни²⁵⁰. Найбільш важливим аспектом цього процесу стало створення мережі спеціалізованих приватновласницьких господарств як молочного, так і м'ясного напрямків, про що вже почасти йшлося вище.

У районі діяльності Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства зафіксовано у 1913 р. 12 приватновласницьких господарств і 2 тваринницьких союзи, гурти корів яких було внесено до Харківської племінної книги. Зокрема, до одного з тваринницьких союзів увійшли такі маєтки: Ліщенці Бердичівського повіту, 40 корів; Довжок, Кожанка і Жданівка Липовецького повіту, 44, 75 і 36 корів; Скала Таращанського повіту, 38 корів. Окрім того, в Уманському повіті налічувалося щонайменше п'ять спеціалізованих господарств з чисельністю корів від 38 до 60 голів²⁵¹. В деяких повітах Правобережжя з'явилися господарства, які слід віднести до групи зразкових. У травні 1905 р. чиновник міністерства землеробства і державного майна радив подільському генерал-губернатору М. В. Клейгельсу оглянути «найкраще в усій Російській імперії за своєю високою якістю» молочне племінне стадо в с. Турчинівка Житомирського повіту Волинської губернії²⁵².

У різних губерніях України в поміщицьких господарствах утримувалися продуктивні тваринницькі гурти чисельністю в декілька десятків голів великої рогатої худоби. Зокрема, на Харківщині на початку ХХ ст. зафіксовано декілька десятків спеціалізованих господарств²⁵³. Подекуди землевласники утримували тут напередодні Першої світової війни великі стада худоби, орієнтуючись на збут м'яса не тільки на внутрішньому, але й на європейському ринку. У 1912 р. в економіях Харитоненка, Кеніга, Дурново і Ребіндера загальна кількість відгодованої рогатої худоби становила до 6 тис. голів. Поява таких великих

тваринницьких господарств стала цілковито новим явищем в розвитку тваринництва²⁵⁴. Новим явищем було й те, що окремі землевласники поряд із рогатою худобою почали вирощувати, переважно для експорту в Німеччину, свиней. Такі господарства були в маєтках Ліщинського, Ребіндера, Цейсе, Аркаса, Скалона²⁵⁵ та інших поміщиків Харківщини. Поява великих тваринницьких господарств стала свідченням прибутковості м'ясоторгівлі.

Однак головним виробником м'яса та інших продуктів тваринництва і птахівництва залишалося селянство. «Майже всі необхідні продукти тваринництва — м'ясо, сало, молоко, вершкове масло та яйця, — відзначали тогочасні дослідники, — вироблялися переважно в дрібних господарствах, що не тільки забезпечувало внутрішні потреби, але й становило суттєву частину експорту»²⁵⁶.

Безперечно, пріоритетне значення для сільських господарів України мали воли й коні. Вони виконували функцію тяглової робочої сили, разом з коровами та іншими домашніми тваринами забезпечували посівні площі природним добривом — перегноєм. Проте наприкінці XIX — на початку XX ст. воли в Україні прискорено замінювалися кіньми. У засобах масової інформації з'явилися навіть прогнози щодо повного зникнення волів протягом найближчих тридцяти років.

У Полтавській губернії з 1900 по 1910 р. кількість коней зросла на 73 954 голови, або на 20,9%, а волів — зменшилась на 89 284 голови, або на 35,2%. Аналогічна тенденція спостерігалася і в степовому краї. За 16 років, з 1885 по 1901 р. у Маріупольському повіті Катеринославської губернії волів стало менше на 31,6%, а приріст коней становив 65,7%. Поголів'я корів зросло тут на 33%. У Верхньодніпровському повіті на Катеринославщині волів стало менше з 1895 по 1911 р. на 64,4%, а кількість коней зросла на 50,3%. Найшвидше заміна волів на коней відбувалася в селянських господарствах²⁵⁷. У Херсонському повіті, де було обстежено 4685 господарств, майже половину всієї худоби становили робочі коні — 49,6%, а воли — тільки 3,6% чисельності всієї худоби. Загалом на кожну пару волів припадало 12,4 пар коней²⁵⁸. У Бердянському повіті Таврійської губернії, де поширювалося німецьке землеволодіння, господарі майже цілковито утримували як робочу силу коней. За повідомленнями преси, тут «важко було зустріти господарство, де обробка землі велася рогатою худобою»²⁵⁹.

Заміна волів кіньми стала повсюдним явищем в Україні. У Київській губернії на 100 селянських господарств припадало 78 коней і 14 волів, а в Подільській — 91,4 коня і 9,4 вола²⁶⁰. На Харківщині воли також замінювалися кіньми. В німецьких колоніях, у південних повітах цієї губернії, як повідомляв харківський часопис, на полях працюють на конях, «тільки у великих економіях ще помітні воли»²⁶¹. Останнє було наслідком значної різниці у продуктивності робочої худоби у приватновласницьких і селянських господарствах. Саме тому у Смілянському маєтку Бобринських воли відігравали в рільництві ледве не першорядну роль. У 1894 р. тут налічувалося 2808 волів і тільки 1070 робочих коней, а в 1912 р. — 3328 волів і 1572 коня²⁶². У господарстві Ф. Терещенка було 3728 волів і 1567 коней²⁶³.

Фактичне витіснення волів кіньми в селянських господарствах стало об'єктивним явищем, суть якого полягала в тому, що ставало не вигідним утримувати їх тільки як робочу худобу. Тут діяв закон економічної доцільності. Утримання пари волів з двома чи навіть трьома десятинами землі не завжди окупувалося вартістю землеробських робіт. Виходячи з цього, дрібні господарі все частіше займалися кінним візницьким промислом. А заможні господарства, що мали до 10 і більше десятин землі на двір, приділяли конярству найбільше уваги. Вони утримували коней не тільки для роботи, але й для вирощування та продажу молодняка²⁶⁴. Загалом щільність худоби, за даними згаданої вище групи дослідників на чолі з професором В. Устьянцевим, зростала паралельно з малоземеллям. Масовий підрахунок її на Правобережжі засвідчив, що «скрізь у групах малоземельних господарів чисельність рогатої худоби значно вище на одиницю земельної площі порівняно з краще забезпеченими землею селянами»²⁶⁵. Адже малоземельні групи селян, не маючи достатньої кількості кормових засобів, прагнули отримати якомога більше молока від корів для прохарчування сім'ї та продажу його на ринку в приміських місцевостях. І, навпаки, заможні господарства більше уваги приділяли племінному скотарству, вирощуючи на продаж молодняк.

Що стосується вівчарства, то чисельність овець неухильно зменшувалася. Наприкінці пореформеного періоду можна говорити навіть про занепад цієї галузі тваринництва. «Уже минули ті часи, коли на землях Харківської губернії розгулювали отари мериносів і виробництво шерсті було однією з найбільш прибуткових галузей народного господарства», — констатував у 1912 р. часопис Харківського губернського товариства сільського господарства²⁶⁶. Аналогічні тенденції спостерігалися в більшості українських губерній. Певною мірою вони стимулювали ностальгійні почуття щодо колишньої фауни і флори українського степу. «Років сорок тому, — писав часопис Всеросійського об'єднання борошномелів, — тут процвітало тонкорунне вівчарство. У поміщиків налічувалося десятки тисяч голів овець, а степи являли собою прекрасні пасовища. Тепер усе розорано, вівчарство зникає, на зміну йому прийшла культура пшениці, ячменю і кукурудзи»²⁶⁷. Причин цього явища було немало. Серед них слід відмітити величезний попит світового ринку на зерно, конкуренцію австралійської овечої вовни та виробів із бавовни після значного вдосконалення прядильної справи.

Таким чином, тваринництво України у пореформену добу зазнало помітних змін. Тенденції його розвитку значною мірою визначалися скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Останньому сприяв поступовий перехід до багатопілля поміщицьких і почасти селянських господарств. На початку ХХ ст. в Україні з'явилася мережа спеціалізованих приватновласницьких господарств м'ясного і молочного напрямів. Розпочався перехід до стійлового утримання великої рогатої худоби на Правобережжі та в деяких інших районах України. Зросла роль селян у виробництві продуктів тваринництва. Проте вивіз на світовий ринок у великих обсягах кормів гальмував розвиток тваринницької галузі сільського господарства.

1.4. Виробництво і поширення сільськогосподарської техніки

Питання про забезпечення сільського господарства України машинами і знаряддями праці висвітлювалося дослідниками у різних аспектах. Радянські історики найчастіше наголошували на відсталості дореволюційного села та відсутності в селян землеробської техніки. Стало навіть своєрідною модою наводити статистичні дані щодо сумарної кількості найбільш примітивних знарядь праці — серпів, сох, граблів, борін, дерев'яних плугів тощо. Певною мірою ця традиція зберігається й досі.

З іншого боку, дослідники звертали увагу на застосування сільськогосподарської техніки переважно в поміщицьких господарствах та поширення її у південному степовому регіоні України. Проте нові явища і тенденції в розвитку села часто залишалися непоміченими. Жодним чином не висвітлювалися такі аспекти проблеми, як спроможність дрібних сільських господарів закуповувати машини і знаряддя праці залежно від ефективності своїх господарств, вплив внутрішнього і світового ринків на розвиток цього процесу, митної політики тощо. Недостатньо з'ясованим залишаються сильні і слабкі сторони вітчизняного машинобудування.

Аналіз цих явищ засвідчує, що найбільш серйозною причиною, яка гальмувала застосування аграрної техніки, була недостатня купівельна спроможність сільських господарів. Навіть власники великих економік не могли придбати її без солідного банківського кредиту. Їм часто було вигідніше використовувати надлишок дешевих робочих рук разом із кінями, волами та традиційними знаряддями праці. До цього змушувала й дорожняча імпортного мінерального добрива, яке використовувалося переважно на бурякових плантаціях, а земельні площі під хлібними та іншими культурами збагачувалися природним добривом — гноєм — від домашньої худоби. Управління великих маєтків на початку ХХ ст. навіть утримували сотні й подекуди тисячі волів та коней, які виконували подвійну функцію — тяглової робочої сили і виробників природного добрива для полів.

Деякою іншою була ситуація в південних губерніях України. Через нестачу робочих рук сільськогосподарська техніка значно ширше проникала не тільки в поміщицькі, але й селянські господарства. Проте й тут машини і знаряддя праці поширювалися нерівномірно. Як свідчать кореспонденції до земської преси, у Східному Приазов'ї, що було частиною Таврії, землеробська техніка вважалася рідкісним явищем. І, навпаки, ряд районів давніх хліборобських центрів Право- та Лівобережної України були доволі насичені посівними й збиральними машинами на початку ХХ ст., у тому числі в господарствах заможних селян. Цей процес все ще потребує подальшого висвітлення.

Загалом рівень механізації сільського господарства в Російській імперії був дуже низьким порівняно з країнами розвиненого капіталізму. За обсягом виробництва сільськогосподарської техніки такі держави, як США, Німеччина, Велика Британія та інші, багаторазово переважали. Виробництво складних

машин тільки започатковувалося. Вартість діючого парку сільськогосподарських машин становила в Російській імперії у 1913 р. 425 млн руб., тоді, як у США вже у перші роки ХХ ст. досягла 5,8 млрд руб.²⁶⁸

Невтішна ситуація щодо механізації сільського господарства змушувала вищих урядовців імперії до стриманих оцінок. У записці, представленій міністерством торгівлі й промисловості в Раду міністрів у 1910 р., «характерними особливостями землеробського промислу не тільки селян, але й великих землевласників» було названо «незадовільний обробіток землі й уповільнене поширення удосконалених сільськогосподарських знарядь»²⁶⁹.

Через недостатню рентабельність і купівельну спроможність сільських господарів розвиток вітчизняного машинобудування відставав від попиту на машини і знаряддя праці, кількість яких була приблизно рівною обсягу імпортованої землеробської техніки. В абсолютних цифрах виробництво сільськогосподарських машин і знарядь праці прискорилося тільки на початку ХХ ст. Це демонструє табл. 1.22.

Таблиця 1.22

Стан забезпечення Російської імперії сільськогосподарською технікою наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (млн руб.)²⁷⁰

Рік	Власне виробництво	Імпорт	Разом	% внутрішнього виробництва
1879	3981	4000	7981	49,8
1889	4210	2974	7184	58,6
1900	12 508	15 402	27 910	43,2
1908	38 311	27 742	66 053	58,0
1911	50 317	57 875	108 192	46,5
1912	52 628	63 545	116 173	45,3
1913	58 167	48 678	106 845	54,4

У наведеній таблиці привертає увагу ряд моментів. По-перше, виробництво та імпорт сільськогосподарської техніки наприкінці ХІХ ст. були мізерними. За таких обставин говорити про насичення будь-якого регіону землеробською технікою не доводиться.

По-друге, російське машинобудування покривало не більше половини попиту на землеробські машини і знаряддя праці, що ставило сільських господарів у залежність від іноземних виробників.

По-третє, помітні зрушення у нарощуванні продукції російського машинобудування сталися на початку ХХ ст., коли виробництво машин і знарядь праці в 1908 р. перевершило 66 млн руб., а в 1913 р. досягло майже 107 млн руб.

На наше переконання, ріст забезпеченості землеробською технікою був безпосередньо пов'язаний зі зростанням врожайності хлібних культур і підвищенням цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому та,

особливо, на зовнішньому ринках. Ціни на пшеницю у травні 1913 р. в Києві досягли 1,16 — 1,18 руб. за пуд, в Одесі — 1,17 руб., у Лондоні — 1,29 7/8 руб., у Берліні — 2,08 руб. (з митом) за пуд²⁷¹.

У зв'язку з цим харківський часопис гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я зробив слушний висновок, що зі зростанням експорту сільськогосподарських продуктів на світовий ринок зростає й платоспроможність сільських господарів, підвищилась оплата праці й тих, що не постачали хліб на ринок. Усе це полегшило своєчасну виплату селянами боргів, закупівлю сільськогосподарських машин і знарядь, а в кінцевому результаті стимулювало розвиток сільськогосподарського машинобудування в Україні²⁷².

Після щедрих врожаїв 1909–1910 рр. на всій території європейської частини Російської імперії в засобах масової інформації під рубрикою «пан-урожай» з'явилися репортажі про надзвичайно важливу роль сільського господарства у стимулюванні промислового розвитку. Такі оцінки мали під собою серйозні підстави. За рахунок експорту сільськогосподарської продукції, і найперше зерна, активний торговий баланс по європейському кордону Російської імперії зріс до небаченої раніше суми — 578 млн руб. Щоправда, торгівля по азіатському кордону мала пасивний характер, унаслідок чого, за підрахунками голови бюджетної комісії Державної думи професора М. М. Алексеєнка, активний торговий баланс знижувався до 524 млн руб. Але й ця цифра була колосальною. Вона стабілізувала внутрішній грошовий ринок, зміцнила позиції рубля за кордоном²⁷³. Проте найбільш цінним для села було те, що експортні ціни на хлібні продукти були вищими, ніж у попередні роки. У 1906 р. середні експортні ціни на пшеницю у Миколаєві становили 0,89 руб. за пуд, у 1907 р. — 1,11, у 1908 р. — 1,26, а в 1909 р. піднялися до 1,30 руб. за пуд, тобто за три роки зросли на 46%²⁷⁴. У зростанні цін на хлібний експорт і заробітну плату на робочі руки, відзначав часопис, «ми знаходимо прямий зв'язок між експортними операціями сільських господарів і поширенням сільськогосподарської техніки»²⁷⁵.

На початку ХХ ст. Україна стала головним центром сільськогосподарського машинобудування в Російській імперії. За даними О. О. Нестеренка, валова продукція підприємств, що виробляли землеробську техніку в Росії, оцінювалася у 52,9 млн руб., у тому числі в Наддніпрянській Україні — 27,8 млн руб., що становило 53% імперського виробництва²⁷⁶. Однак ретельні підрахунки дають дещо іншу картину. Усіма підприємствами Російської імперії в 1911 р. було вироблено різних землеробських машин і знарядь на 50 317 тис. руб., у тому числі в Царстві Польському на 4134 тис. руб., Таврійській губернії — 8768, Херсонській — 8571, Катеринославській — 7255, Харківській — 4064, Київській — 1322, Лівляндській — 1969, Орловській — 1865, Московській — 1850, Саратовській — на 1093 тис. руб.²⁷⁷ З наведених цифр зрозуміло, що тільки на території п'яти українських губерній у 1911 р. було вироблено землеробської техніки на 29 980 тис. руб., або 59,58% від усього імперського виробництва. Але й цю цифру не можна приймати за остаточну, оскільки сільськогосподарська техніка вироблялася й в інших губерніях України. Про це свідчать,

зокрема, дані експортної статистики. У 1909 р. з Волинської губернії було вивезено залізницями 92 тис. пудів землеробських машин і знарядь праці, не рахуючи вироблених з деревини, у 1910 р. — 101, а в 1911 р. — 60 тис. пудів. Сільськогосподарські машини і знаряддя експортувалися також з Київської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської і Таврійської губерній. Майже вся сільськогосподарська техніка вивозилася через чорноморсько-азовські порти — Одесу, Миколаїв, Таганрог, Бердянськ і Маріуполь. Вивіз через митниці західного кордону був рідкісним явищем²⁷⁸. Очевидно, землеробська техніка з українських підприємств вивозилася переважно до країн Близького Сходу.

Про піднесення сільськогосподарського машинобудування в Україні свідчать численні факти. «Надзвичайно зросло виробництво землеробських машин і знарядь у Київській, Херсонській, Таврійській, Катеринославській і Харківській губерніях, — йшлося у звіті фабричних інспекторів. — У двох останніх губерніях кількість робітників у цій галузі збільшилася на 50%»²⁷⁹. Загалом на початку ХХ ст. в Україні землеробську техніку виробляло декілька сотень великих і малих підприємств. Найпотужнішими серед них були завод з виробництва жаток у Бердянську Д. Грієвза, завод з виробництва сівалок в Єлизаветграді, харківські підприємства Гельферіх — Саде і Мельгозе. Продукція останніх використовувалася переважно в поміщицьких латифундіях і не приваблювала дрібних сільських господарів через свою високу ціну. Крім того, молотарки потребували для обслуговування досвідчених фахівців²⁸⁰. На сільськогосподарське машинобудування України працювали київський завод ковкого чавуну та чавуноливарні підприємства в Ромнах і Кременчуці Полтавської губернії²⁸¹.

Слід враховувати й виробництво якісної сільськогосподарської техніки кустарного типу. Остання навіть екпортувалася на світовий ринок. Зокрема, винахідник Гордієнко з м. Прилуки Полтавської губернії демонстрував на Всеросійській кустарній виставці виготовлені ним різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці, серед яких був і прекрасний плуг «типу Шварца»²⁸². Інший приклад — вироби талановитого винахідника Ф. Савчука із с. Романів Липовецького повіту Київської губернії. У 1910 р. на сільськогосподарській виставці в Умані його було премійовано за сконструйовану віялку, що характеризувалася зручністю і продуктивністю²⁸³.

Удосконалені землеробські машини та знаряддя праці виготовлялися і кустарями інших українських губерній. Майстри Харківщини, наприклад, «виробляли майже всі землеробські машини і знаряддя, за винятком лише дуже складних, що мали те чи інше спеціальне призначення». Головним чином виготовлялися плуги, борони, віялки, а також молотарки, сортувалки, зерносушки тощо²⁸⁴.

Насичення сільського господарства технікою і знаряддями праці сприяло підвищенню продуктивності землеробства. За підрахунками члена ради Всеросійської сільськогосподарської палати С. П. Фролова, тракторним плугом можна було зорати щоденно близько 10 дес. поля, замінивши тим самим багато коней, волів та робітників, а кінною снопов'язалкою збирати за день не менше 5 дес. хлібів й замінити 20–25 робітників²⁸⁵.

За виробництвом рядкових сівалок Україна перебувала на провідних позиціях. Вони вироблялися у Харкові, на заводі землеробських машин Мельгозе, на ряді підприємств Катеринославщини та на заводі Ельворті в Єлизаветграді. До речі, рядкова сівалка Ельворті «взяла гору над сівалками закордонних підприємств на всіх обласних виставках — у Полтаві, Катеринославі, Одесі і Києві»²⁸⁶. Прогрес у вітчизняному сівалковому виробництві був очевидним, що засвідчили конкурсні випробування на Аджамській сільськогосподарській дослідницькій станції Херсонського губерньського земства²⁸⁷.

Слабкою стороною вітчизняного машинобудування було вкрай недостатнє виробництво складних сільськогосподарських машин. За оцінкою підприємницьких кіл, промисловість України не змогла пристосуватися до вимог ринку й успішно конкурувати з іноземними фірмами. Внаслідок цього їй довелося зосередитися переважно «на виготовленні простих та менш цінних машин і знарядь, ставлячи споживачів у залежність від іноземних імпортерів»²⁸⁹. За оцінкою тогочасного фахівця Ф. Кубацького, сільські господарі дуже потерпали від частих і значних коливань цін на іноземні машини, особливо складні. Зарубіжні заводчики і комерсанти в урожайні роки, коли зростав попит на сільськогосподарську техніку, завжди підвищували ціни на свої вироби, не зустрічаючи конкуренції вітчизняних підприємств²⁸⁹. Унаслідок цих та деяких інших чинників самоскидні жниварки, снопов'язалки, молотарки з моторами і трактори були переважно американського, шведського або англійського виробництва.

Змінити цю ситуацію на внутрішньому ринку було надзвичайно важко через загальну технологічну відсталість Росії та величезні переваги сільськогосподарського машинобудування розвинених капіталістичних країн. По-перше, підприємства країн Західної Європи і США мали необхідні капітали для розроблення нових моделей техніки.

По-друге, собівартість виробництва матеріалів, особливо ковкого чавуну, у машинобудуванні зарубіжних країн була значно нижчою, ніж у Росії. Вартість промислового устаткування російських підприємств, на яких вироблялася сільськогосподарська техніка, була на третину вищою, ніж, наприклад, у Німеччині, оскільки воно завозилося зі сплатою високого мита. По-третє, на користь іноземної техніки спрацьовували чинники психологічного характеру. Плуг лейпцизького заводу «Сакка», молотарка Генріха Ланца, німецький трієр та інші машини й механізми мали в Україні незаперечний авторитет²⁹⁰. «Наші хлібороби, — писала преса, — дуже призвичаїлися до німецьких та австрійських машин і знарядь, до плугів, культиваторів й іншого інвентарю іноземного виробництва»²⁹¹.

Своєю чергою, складні машини американського і західноєвропейського виробництва користувалися популярністю у великих приватновласницьких господарствах. Серед них снопов'язалки «Аллеманія» з денною продуктивністю праці 4 дес. і Гаррісона — до 6 дес. Ці та інші машини реалізовувалися представниками Міжнародної компанії жниварних машин в Одесі та Ростові²⁹².

Напередодні Першої світової війни в економіях Правобережної України та інших районах з «великими площами засіву цукрового буряку» з'явилися трактори. За даними Бюро сільськогосподарської механіки, їх кількість не перевищувала в усій Російській імперії 800 одиниць²⁹³. Разом із локомотивами і комбінованими сівалками трактори використовувалися, наприклад, у Смілянському маєтку Бобринських²⁹⁴ та на цукрових плантаціях інших латифундистів. Поширення досконаліх жниварних машин і тракторної техніки в Україні підтверджується й іншими фактами. З Таврії, зокрема, повідомляли, що обробіток полів у деяких маєтках «ведеться навіть за допомогою парових плугів», а зернові культури «збирають снопов'язальними машинами замість колишніх жаток і лобогрійок»²⁹⁵. Водночас, за свідченням кореспондентів засобів масової інформації, у ряді повітів Таврійської губернії про таку техніку «навіть не чули».

На початку ХХ ст. Німеччина посіла серед експортерів сільськогосподарської техніки перше місце. Ще 1895 р. ця країна не експортувала землеробські машини, а в 1910–1912 рр. вивозила їх на світовий ринок в середньому на 18 млн руб. щорічно. За п'ятиліття 1907–1911 рр. за ціною ввезених у Російську імперію сільськогосподарських машин і знарядь німецький експорт виразився сумою 13 276 тис. руб., США — 11 714, Великої Британії — 6877, Австро-Угорщини — 3267, Швеції — 1726 тис. руб.²⁹⁶ Німецьке сільськогосподарське машинобудування зосередило свої зусилля головним чином на виробництві машин і знарядь для обробітку ґрунтів, віялок, сівалок і сортувалок. Але з часом німецькі фабриканти почали конкурувати з Великою Британією і США за ввезенням в Росію збиральних машин, механічних двигунів тощо. У Харківській губернії, наприклад, напередодні Першої світової війни тільки на землеробських роботах було задіяно 56 двигунів внутрішнього згорання²⁹⁷.

Слід зазначити, що успіх німецьких експортних фірм великою мірою визначився надзвичайною увагою до вивчення ринків та гнучкою тактикою. Німецькі комерсанти враховували низький рівень купівельної спроможності дрібних виробників, гостру потребу в широкому кредиті, нестачу необхідного устаткування на вітчизняних заводах, які виробляли збиральні машини. Повсюди німці прагнули заснувати філії своїх фірм і склади товарів, завдяки чому могли негайно задовольняти потреби покупців. До того ж, німецькі фірми надавали своїх інженерів і техніків для навчання місцевого персоналу поводженню з технікою. Високий рівень майстерності виявили німецькі комерсанти й у справі кредитування. Маючи підтримку своїх банків, вони надавали довгострокові кредити й завжди брали гору над конкурентами з інших країн²⁹⁸. Отже, на початку ХХ ст. на імперському ринку загострилася конкуренція поміж вітчизняними і зарубіжними виробниками землеробської техніки.

По мірі зростання продуктивності вітчизняних заводів та ввозу іноземної техніки сільськогосподарські машини і знаряддя мало-помалу, а пізніше доволі прискореними темпами поширювалися в регіонах Наддніпрянської України. У Волинській губернії уже в 1870-х рр. в поміщицьких господарствах використовувалися сіялки, жатки, кінні граблі, коренерізки, катки, сіноворушилки,

віялки, кінні та парові молотарки. Проте їх загальна чисельність була замалою — близько 5300 одиниць, причому у Старокостянтинівському повіті зосередилася майже чверть від загальної кількості машин і знарядь цієї губернії²⁹⁹. На одне поміщицьке господарство припадало лише півтори одиниці землеробської техніки, а одна сільськогосподарська машина — на 700 дес. землі³⁰⁰. Поступово чисельність сільськогосподарських машин у поміщицьких економіях збільшувалася. Наприкінці XIX ст. в господарстві графині Млончинської на 648 дес. орної землі припадало 3 молотарки іноземного виробництва, 2 січкари, 1 сівалка, 10 плугів фірми «Сакка», 2 косарки тощо³⁰¹.

З кінця XIX ст. землеробська техніка все інтенсивніше проникає у поміщицькі економії Київської і Подільської губерній. Але дрібні селянські господарства продовжували користуватися переважно традиційними знаряддями праці. Генерал-губернатор Південно-Західного краю М. В. Клейгельс у листі до місцевих губернаторів у липні 1904 р. звернув їх увагу на велику різницю в оснащенні сільськогосподарськими машинами землевласників і селян. Техніка землеробства останніх, писав він, ще примітивна. Залізні вдосконалені плуги тільки почали з'являтися. Коли б селянські господарства були забезпечені рільничими машинами і знаряддями «на рівні землевласницьких маєтків, то врожайність на їхніх полях щонайменше подвоїлася б»³⁰².

Однак на початку XX ст. відбуваються, як йшлося вище, дуже помітні зміни в оснащенні сільськогосподарською технікою не тільки землевласницьких, але й заможних селянських господарств. За даними Н. Темірової, в губерніях Наддніпрянської України з 1909 по 1913 рр. вартість сільськогосподарського реманенту збільшилась удвічі й становила 35,08 млн руб., у тому числі в Катеринославській губернії — 8,39, у Херсонській — 6,66 млн руб.³⁰³

Наведені цифри можуть бути орієнтирами при визначенні рівня забезпеченості землеробською технікою інших регіонів. За даними подвірного перепису, сільськими господарями Полтавської губернії з 1900 по 1910 рр. було придбано: залізних плугів — 100 тис., залізних борін — 100 тис., рядкових сівалок — 13 300, жниварок і снопов'язалок — 9 тис., молотарок — 5 тис., віялок — 26 тис. Загальна цінність придбаних переважно через земські склади сільськогосподарських машин і знарядь протягом десятиліття становила близько 9 млн руб., а в середньому — по 900 тис. руб. щорічно³⁰⁴.

Рядкова сівалка була надзвичайно цінною машиною для сільських господарів. За рядкового посіву скорочувалися витрати зерна, краще і своєчасно забезпечувалися його сходи, підвищувалася врожайність хлібів. Попит на рядкові сівалки зростав з кожним роком. За земським розписом 1900 р., на Полтавщині налічувалося й використовувалося 2125 рядкових сівалок, а за переписом 1910 р. — 15 380, або у сім разів більше³⁰⁵. Ці факти знаходять підтвердження і в інших джерелах, зокрема в кореспонденціях до статистичного бюро земства щодо змін у сільському господарстві Полтавської губернії за 1907–1909 рр. На запитання про збільшення у населення кількості вдосконалених землеробських машин і знарядь надійшло 706 відповідей. Причому факти їх поширення відмічено у двох третинах повідомлень, хоча й зі значними

коливаннями по окремих повітах — від 40 до 95%. На першому місці стояли саме рядкові сівалки — 267 повідомлень, а 214 стосувалися залізних плугів і букерів. У кореспонденціях повідомлялося, що в останній чверті XIX ст. залізні знаряддя обробітку ґрунтів були в губернії ще рідкісним явищем. Але протягом зазначених років в землеробстві стався помітний прогрес. Рядкові сівалки, жатки і парові молотарки поширювалися прискореними темпами, особливо в Костянтиноградському та інших південно-східних повітах губернії³⁰⁶.

Заслуговує на увагу широке використання сільськогосподарських машин у південному степовому регіоні України, зокрема в Бердянському повіті Таврійської губернії, що й відображають дані табл. 1.23.

Таблиця 1.23

**Розподіл сільськогосподарських машин
у Бердянському повіті в 1914 р.³⁰⁷**

Національність	Кількість дворів	%	Букери	%	У середньому на двір	Лобогрійки, снопов'язалки і самоскидки	%	У середньому на двір	Кінних молотарок і молотарок з моторами	%	У середньому на двір	Усього	%	Середня кількість машин на 1 двір
Українці і росіяни*	34 760	79	31 374	70,0	0,6	18 804	65,1	0,5	484	17,2	0,01	50 662	66,4	1,4
Болгари	6600	15	7274	16,4	1,0	5190	17,9	0,8	839	29,6	0,1	13 276	17,3	1,9
Німці	2737	6	6084	13,6	2,2	3934	17,0	1,8	1446	53,2	0,5	12 464	16,3	4,5
Загалом	44 097	100	44 732	100	1,0	27 928	100	1,6	2769	100	0,06	76 402	100	1,7

Цінність поданих у таблиці цифр полягає у тому, що вони віддзеркалюють розповсюдження сільськогосподарської техніки в господарствах селян і німецьких колоністів. Навіть за відсутності тут даних про сівалки на один селянський двір припадало 1,4 одиниці різних машин і механізмів. У селянських господарствах з'явилася жниварна техніка — лобогрійки, самоскидки і навіть снопов'язалки. Їх загальна кількість досягла в 1914 р. 18 804 одиниць, або в середньому 1 жниварна машина на 2 двори. Але молотарок у селян було ще дуже мало — 1 машина на 72 двори.

Що вже говорити про німців-колоністів, яким попервах надмірно сприяв російський уряд, наділяючи земельними площами у 5–6 разів більшими, ніж українців. На один німецький двір у Бердянському повіті припадало 2,2 букери, 1,8 жниварної машини, 0,5 молотарки. У середньому одне німецьке господарство мало 4,5 одиниці землеробської техніки, а болгарське — 1,9.

У розповсюдженні в селянському середовищі землеробської техніки та елітного посівного матеріалу помітну роль відігравали земства, які створили в

* У другій половині XIX ст. царський уряд з метою асиміляції українців почав розселяти переселенців із Росії у селах південного степового краю.

Україні на початку ХХ ст. широку мережу сільськогосподарських складів. За статистичними даними Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я, земська торгівля сільськогосподарськими машинами і знаряддями праці досягла в 1901 р. обороту 3751,8 тис. руб., а в 1908 р. — 7352,5 тис. руб., тобто подвоїлася³⁰⁸. За масштабами торгового обороту сільськогосподарською технікою перед вели земські склади Харківської, Полтавської, Катеринославської і Таврійської губерній³⁰⁹. У Київській губернії земство стало також на шлях широкої організації допомоги сільському населенню, постачаючи йому різноманітні сільськогосподарські машини і знаряддя праці та інші засоби виробництва³¹⁰.

Конкуруючи з фабрикантами сільськогосподарських машин, земські склади сприяли зниженню цін на землеробські знаряддя праці, що мало найбільш позитивне значення для селянських господарств. У відповідь фабриканти землеробської техніки організували синдикати для утримання високих цін на машини і знаряддя праці³¹¹. Ряд власників підприємств землеробських машин, серед них акціонерне товариство Р. і Т. Ельворті, навіть оголосили бойкот земським складам, прагнучи звести нанівець їх діяльність щодо поширення серед селян сільськогосподарської техніки³¹².

Прикладом успішного розповсюдження серед селян сільськогосподарської техніки може бути діяльність складу Херсонського повітового земства, докладно проаналізована В. С. Вагилевичем. Склад мав у повіті 20 відділень, рівномірно обслуговуючи всю його територію. Клієнтами складу було близько 4,5 тис. осіб різного достатку, причому селяни становили 86,5% від усієї кількості покупців, а разом з німецькими і болгарськими колоністами — 97,8%³¹³. Отже, сільськогосподарський склад Херсонського повітового земства обслуговував майже виключно господарства селянського типу.

У 1906 р. повітовим складом було продано сільськогосподарських машин й інвентарю на 108 408 руб., а в 1911 р. — уже на 368 096 руб. Склад реалізовував плуги, борони, культиватори, сівалки, жниварки, молотарки, віялки, сортувалки тощо. Торговельні операції велися на власний капітал у 125 тис. руб., накопичений із доходів, за винятком сум, асигнованих у різні роки земським зібранням, і кредиту Державного банку. Своєю чергою, земство отримало від складу понад 100 тис. руб. чистого прибутку, не рахуючи вартості будівель³¹⁴. Цікаво, що завідувачами центрального складу та його відділень були переважно представники сільської інтелігенції, що піклувалися про добробут селян і активно впливали на моральність місцевого населення. Дехто з них був членом «Просвіти» та вів культурницьку роботу на селі³¹⁵.

Про прискорене поширення сільськогосподарської техніки свідчать торговельні операції земських складів в усіх губерніях України. Весною 1910 р. дрібні сільські господарі Катеринославського повіту на Катеринославщині придбали 750 рядкових сівалок. Селяни Попаснівської агрономічної ділянки Новомосковського повіту закупили тієї ж весни 400 сівалок. На цій ділянці у 1908 р. було 300 сівалок, а в 1911 р. — 1200. У сусідньому Павлоградському повіті рядкові сівалки з'явилися в дрібних селянських господарствах весною

1910 р. «Машинна лихоманка» перекинулася тут на сівалки від жнивальної техніки», — констатував харківський часопис³¹⁶. Ананьївські земські склади продали в 1909 р. 33, а в 1910 р. — 115 сівалок. Херсонський склад реалізував у 1907 р. 17, а в 1910 р. — 225 сівалок. Хорольський земський склад на Полтавщині продав у 1909 р. 57, а в 1910 р. — 128 сівалок. На селянських полях цієї губернії поширювалися кільчаті катки³¹⁷. Навіть у найбільшій поліському повіті Чернігівщини — Новозибківському — загальний оборот земського складу досяг у 1913 р. 60 тис. руб. Найбільшим попитом користувалися тут сільськогосподарські машини й знаряддя праці, елітні насіння польових культур та добрива. Протягом року земським складом було продано 18 сівалок³¹⁸. Безперечно, масове поширення сільськогосподарської техніки стало результатом певного накопичення коштів у селян, зростаючого кредитування її кооперативами. Прогресивну роль відігравала і просвітницька діяльність земств та сільськогосподарських товариств.

В усіх регіонах України широко використовувалася землеробська техніка як вітчизняних підприємств, так й іноземного виробництва. На складі Олександрівського повітового земства переважала техніка українських підприємств, а також продавалися плуги німецької фірми «Сакка», жатки і снопов'язалки американського виробництва. На склад Таращанського повіту Київської губернії завозили сільськогосподарські машини й різноманітний інвентар десятки фірм — з України, Німеччини, Австрії і США. На складі Волинського губернського земства реалізовувалася сільськогосподарська техніка 19 фірм з п'яти країн. На складі Констянтинівського повітового земства Полтавської губернії продавалися машини і знаряддя праці 12 фірм з п'яти країн — Німеччини, США, Великої Британії, Австро-Угорщини і Швеції³¹⁹. За даними Харківського губернського товариства сільського господарства, краще всіх в Україні були забезпечені рядковими сівалками Бердянський повіт Таврії, Єлисаветградський повіт Херсонщини, Маріупольський і Новомосковський повіти Катеринославщини, Вовчанський, Ізюмський і Валківський повіти Харківщини, Костянтиноградський, Полтавський, Хорольський і Миргородський повіти Полтавщини³²⁰. За підрахунками Я.Я. Полферова, в Російській імперії одна сівалка припадала в середньому на 479 дес. оранки, враховуючи й поміщицькі землі³²¹. Але названі вище чотири повіти Полтавщини мали в середньому одну сівалку на кожні 100 дес. селянської польової землі³²². Абсолютна першість у поширенні рядкового посіву в дрібних господарствах належала Костянтиноградському повіту, в якому в 1910 р. працювало 5700 рядкових сівалок, причому одна припадала на 55 дес. польової селянської землі. Згідно зі звітом дільничних агрономів, у Бердянському повіті налічувалося 4700 сівалок³²³.

Неоднаковими темпами поширювалася землеробська техніка в повітах Харківщини. У 1910 р. в господарствах Харківського повіту працювало близько 700 сівалок, які здатні були засіяти 20% посівної площі³²⁴. Але в південних повітах губернії сільські господарі мали великі переваги у використанні машин й інвентарю. За свідченням преси, в Ізюмському повіті «залізні плуги, букери,

віялки й рядкові сівалки — це звичайне явище в кожному дворі». Водночас заможні селяни мали жатки, кінні молотарки, а деякі господарі придбали навіть жатки-снопов'язалки, трієри й нафтові двигуни³²⁵. Учасники подвірного перепису на Харківщині в 1913 р. з подивом констатували: «зазирніть до току ізюмського селянина і подивіться, які величезні скирти в нього пшеничної соломи, який у нього інвентар, в яких обсягах продає він пшеницю, і вам відразу стане зрозуміло, де народ живе заможніше»³²⁶. Тому й не дивно, що в південних повітах Харківщини працювало декілька десятків земських складів, які успішно реалізували сільським господарям землеробську техніку. Про широке застосування машин і знарядь праці в цьому районі згадується й в інших часописах. Зокрема, у друкованому органі Всеросійського об'єднання борошномелів повідомлялося: «Сіють тут винятково рядковими сівалками, збирають жатками, а заможніші — снопов'язалками; молотять паровими або кінними молотарками і у всіх є, безперечно, залізні плуги, навіть по декілька, сортувалки, віялки тощо»³²⁷. Слід відзначити, що трієри та інші сортувальні машини були вкрай необхідні для очищення зерна від різних домішок, які впливали на зниження ціни вивезеного на світовий ринок збіжжя.

У повітах, розташованих північніше від Харкова і Полтави, сівалки та жниварки ще не стали масовим явищем. На Гадяччині в селян налічувалося, за даними перепису 1910 р., 257 сівалок, а за анкетними свідченнями агрономів — 327, притому одні волості мали близько 50 машин, а інші — тільки 3. У Полтавському повіті в 1900 р. зареєстровано лише 26 сівалок, а в 1910 р. — 1132. У повітах губернії поширювалися й інші машини та знаряддя праці. Зокрема, земським складом Хорольського повіту в 1910 р. продано сільським господарям 36 культиваторів. Протягом весни 1911 р. після зниження земськими складами завдаточної суми і продовження розстрочки з 2 до 3 років дрібними господарями Полтавського повіту було куплено 190 сівалок і попит на них продовжував стрімко зростати³²⁸.

На відміну від рядкових сівалок масове поширення збиральних машин переважало в степовому регіоні. У Бердянському повіті налічувалося в 1910 р. близько 23 тис. різних збиральних машин. До того ж, тут було збудовано електростанцію, яка забезпечувала молотарки німецьких колоністів електричним струмом. Звіти агрономів Таврії свідчили про різке зростання попиту на снопов'язалки, зокрема у Феодосійському повіті. На степових просторах Катеринославської губернії йшла інтенсивна заміна лобогрійок снопов'язалками. Навіть дрібні господарі почали віддавати тут перевагу цим машинам порівняно з іншою жнивварською технікою³²⁹.

Повільніше поширювалася сільськогосподарська техніка в селянських господарствах Правобережжя і Чернігівщини. Проведене на початку ХХ ст. обстеження показало, що поміщицьке господарство в цьому регіоні різко переважало селянське щодо забезпечення машинами і знаряддями. Наприклад, у Подільській губернії одна сівалка припадала в поміщицьких господарствах на 214 дес. землі, а в селянських — на 1000 десятин. Відповідно, одна віялка припадала на 328 і 870 десятин земельної площі. Нестача землеробської техніки

в селянських господарствах спонукала земства і сільськогосподарські кооперативи до організації мережі прокатних станцій і зерноочисних пунктів. У 1913 р. в Чернігівській губернії останніх діяло 200. В їх розпорядженні було понад 350 плугів і борін, 253 культиватори, 211 сівалок, 343 трієри та інші сортувалки, 40 молотарок, 25 корморізок, 10 збиральних машин тощо³³⁰.

Прокатні станції і зерноочисні пункти були поширені й у Подільській губернії. У 1913 р. такса за прокат машин і знарядь праці в Ольгопільському повіті була встановлена сільськогосподарськими товариствами у таких розмірах: за засів однієї десятини земельної площі сівалкою — 0,50 руб., за денну роботу жатки — 1,50 руб., молотарки — 5,00 руб., а за пуд очищеного зерна від 1–2 коп. Ряд фактів засвідчує, що в роки, які передували Першій світовій війні, кількість сівалок у селянських господарствах зросла. У селі Поташня Ольгопільського повіту, наприклад, їх налічувалося 15, а в містечку Загниткове — близько 50. Середня продуктивність однієї сівалки становила 43 дес. протягом сезону³³¹.

Таким чином, у пореформену добу помітно зросло споживання сільським господарством України сільськогосподарських машин і знарядь, хоча загальний рівень механізації, особливо в селянських господарствах, ще був невисоким. На заваді прискореному впровадженню сільськогосподарської техніки стояла загальна технологічна відсталість Росії, недостатні фінансові можливості сільських господарів, селянське малоземелля та слабе кредитування виробників із боку держави.

¹ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — К.; Відень, 1920. — С. 33.

² Витте С.Ю. Воспоминания. В 3 т. Т. 2: (1894 — октябрь 1905). Царствование Николая II. — М., 1960. — С. 491.

³ Горно-заводское дело. — 1912. — № 51/52. — С. 6461.

⁴ Там же.

⁵ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). — К., 1995. — С. 17.

⁶ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 1943. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 5; День. — 2009. — 12 листопада.

⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 5 ноября.

⁸ Хуторянин. — 1915. — № 42.

⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1908. — 25 мая.

¹⁰ ЦДІА України. — Ф. 1219. — Оп. 1. — Спр. 563. — Арк. 1–1 зв., 2–3, 5–5 зв., 20.

¹¹ Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII — у XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2004. — Вип. 8. — С. 104.

¹² Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 29.

- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само. — С. 73.
- ¹⁵ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Т. 1: До середини XVII ст. — К., 1992. — С. 455–457.
- ¹⁶ *Меріме П.* Богдан Хмельницький. — Харків, 2004. — С. 201.
- ¹⁷ *Дейвіс Н.* Європа. Історія. — К., 2000. — С. 603.
- ¹⁸ *Донік О.М.* Назв. праця. — С. 103.
- ¹⁹ ЦДІА України. — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 834. — Арк. 5–6; Спр. 37. — Арк. 1.
- ²⁰ Див.: *Тинченко Я.* Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). — Кн. 1. — К., 2007. — С. 1–536; *Омелянвич-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920). — К., 2007. — С. 512–607.
- ²¹ Земщина. — 1910. — 8 (21) мая.
- ²² ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 617. — Спр. 252. — Арк. 12.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. — Оп. 846. — Спр. 463. — Арк. 1–2 зв., 68.
- ²⁵ Там само. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 15048. — Арк. 82 зв.–83.
- ²⁶ Там само. — Арк. 82.
- ²⁷ Крупное землевладение на Вольни. — К., 1898. — С. 5–6.
- ²⁸ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 635. — Спр. 20. — Арк. 122.
- ²⁹ Ежегодник департамента земледелия. 1914. — Пг., 1915. — С. 142.
- ³⁰ Положение труда в сахарной промышленности в 1905–1916 гг. // Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — К., 1922. — Вып. 1. — С. 37.
- ³¹ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 642. — Спр. 199. — Арк. 39 зв.
- ³² Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 2. — Оп. 229. — Спр. 22. — Арк. 115–115 зв.
- ³³ Там само. — Спр. 58. — Арк. 13 зв.
- ³⁴ Там само. — Ф. 2. — Оп. 229. — Спр. 263. — Арк. 22 зв., 38.
- ³⁵ *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. — Кн. 9/10. — Х., 1913. — С. 92.
- ³⁶ ЦДІА України. — Ф. 385. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 12; *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. В 3-х ч. — Ч. II. — К., 1962. — С. 7.
- ³⁷ ЦДІА України. — Ф. 385. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 14–14 зв.
- ³⁸ Там само. — Ф. 349. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 2–2 зв.; Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1908. — 10 декабря.
- ³⁹ Государственная дума. Четвёртый созыв. Стенографические отчёты. 1912–1913 гг. Сессия 1. — Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1913 (далі — Государственная дума. Четвёртый созыв). — Стб. 641; *Нестеренко О.О.* Назв. праця. — С. 7.
- ⁴⁰ *Приймак О.* Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.). — Запоріжжя, 2002. — С. 9.

- ⁴¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. — М., 1954. — С. 45.
- ⁴² Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. — Пг., 1922. — С. 150.
- ⁴³ Государственная дума. Четвёртый созыв. — Стб. 1153.
- ⁴⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 253.
- ⁴⁵ Там само. — С. 254.
- ⁴⁶ Там само. — С. 254–255.
- ⁴⁷ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 641. — Арк. 4 зв.
- ⁴⁸ Ландо В.М. Свеклосахарная промышленность Украины и аграрный вопрос. — Вып. 1. — К., 1920. — С. 51.
- ⁴⁹ Бовуа Д. Назв. праця. — С. 234–236.
- ⁵⁰ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. — Донецьк, 2003. — С. 220–221.
- ⁵¹ ЦДІА України. — Ф. 1475. — Оп. 1. — Спр. 1642. — Арк. 21–21 зв.
- ⁵² Там само. — Ф. 442. — Оп. 704. — Спр. 47. — Арк. 19–19 зв.
- ⁵³ Ежегодник департамента земледелия. 1914. — С. 143–144.
- ⁵⁴ Там же. — С. 144.
- ⁵⁵ Еремеева А.П. Основные причины бездоходности мелкого крестьянского хозяйства // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 18 июня.
- ⁵⁶ Чупров А.И. Крестьянский вопрос. — М., 1909. — С. 277–278.
- ⁵⁷ Горно-заводское дело. — 1911. — №33. — С. 2604.
- ⁵⁸ Палеолог М. Царская Россия накануне революции. — М., 1991. — С. 63.
- ⁵⁹ Агрономический журнал. — Кн. 4. — X., 1913. — С. 97.
- ⁶⁰ Бовуа Д. Назв. праця. — С. 77.
- ⁶¹ Агрономический журнал. — Кн. 4. — С. 98.
- ⁶² Земщина. — 1910. — 30 августа (12 сентября).
- ⁶³ Там же.
- ⁶⁴ Горно-заводское дело. — 1915. — №1. — С. 10245–10246.
- ⁶⁵ Дуткевич В. Движение землевладения в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — №18/19. — С. 29.
- ⁶⁶ Агрономический журнал. — Кн. 2. — X., 1913. — С. 120.
- ⁶⁷ Дуткевич В. Указ. соч. — С. 29.
- ⁶⁸ Шевченко В.М. «Материалы по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини ХІХ — початку ХХ ст. // Український історичний журнал. — 2006. — №6. — С. 210.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Темірова Н.Р. Назв. праця. — С. 110.

⁷¹ *Витанович І.* Аграрна політика українських урядів. 1917–1920 // Український історик (Нью-Йорк, Мюнхен). — 1967. — №3/4. — С. 11.

⁷² *Шульц А.К.* Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. — Санкт-Петербург, 1913. — С. 35.

⁷³ *Агрономический журнал.* — Кн. 2. — X., 1914. — С. 64–65.

⁷⁴ Там же. — С. 65.

⁷⁵ Там же. — С. 66.

⁷⁶ Там же. — С. 67.

⁷⁷ *Экономическая жизнь Подолии.* — 1913. — №18/19. — С. 27.

⁷⁸ *Горно-заводское дело.* — 1910. — №2. — С. 38.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ *Киевская земская газета.* — 1914. — 4 апреля.

⁸¹ *Горно-заводское дело.* — 1914. — №21/22. — С. 9008.

⁸² Там же.

⁸³ *Ежегодник министерства финансов.* — Вып. 1916 г. — Пг., 1917. — С. 34.

⁸⁴ *Государственная дума. Четвёртый созыв.* — Стб. 4.

⁸⁵ *ЦДІА України.* — Ф. 493. — Оп. 85. — Спр. 595. — Арк. 14.

⁸⁶ *Витанович І.* Назв. праця. — С. 12.

⁸⁷ *Экономическая жизнь Подолии.* — 1915. — №16. — С. 26.

⁸⁸ *Якименко М.А.* Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. — 1991. — №2. — С. 55.

⁸⁹ *Экономическая жизнь Подолии.* — 1915. — №16. — С. 7.

⁹⁰ *Стоимость производства главнейших хлебов.* — Вып. II. Министерство земледелия. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики. — Пг., 1916. — С. 207, 230, 250–251, 291, 310, 327, 354, 372, 388 (далі — *Стоимость производства главнейших хлебов*).

⁹¹ *ЦДІА України.* — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 641. — Арк. 7.

⁹² *Темірова Н.Р.* Назв. праця. — С. 120 (табл. 3.12).

⁹³ *Еремін Н.* Вопросы землевладения и общественно-агрономическая работа в Подольской губернии // *Экономическая жизнь Подолии.* — 1915. — №16. — С. 21; *Темірова Н.Р.* Назв. праця. — С. 120 (табл. 3.12).

⁹⁴ *Еремін Н.* Вопросы землевладения ... — С. 20–21.

⁹⁵ Там же. — С. 27.

⁹⁶ *Темірова Н.Р.* Назв. праця. — С. 87.

⁹⁷ *Приймак О.* Назв. праця. — С. 20.

⁹⁸ *Бовуа Д.* Назв. праця. — С. 299.

⁹⁹ *Агрономический журнал.* — Кн. 8. — X., 1913. — С. 73, 75; Кн. 9/10. — X., 1913. — С. 82.

¹⁰⁰ Там же. — Кн. 8. — С. 85.

- ¹⁰¹ Там же. — Кн. 9/10. — С. 82–83, 84, 87, 91; Статистический справочник по Харьковской губернии за 1911 г. — Х., 1912.
- ¹⁰² Агрономический журнал. — Кн. 9/10. — С. 83–84.
- ¹⁰³ Там же. — С. 84.
- ¹⁰⁴ Русский мельник. — 1914. — №1. — С. 35.
- ¹⁰⁵ Агрономический журнал. — Кн. 9/10. — С. 86.
- ¹⁰⁶ *Реснит О.П., Сердюк О.В.* Столипінська аграрна реформа // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 392.
- ¹⁰⁷ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 707. — Спр. 289. — Арк. 76, 86.
- ¹⁰⁸ Стоимость производства главнейших хлебов. — С. 206, 230, 250, 290, 309, 326, 354, 372, 388.
- ¹⁰⁹ Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. — 1917. — №3/5. — С. 50.
- ¹¹⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 16 апреля.
- ¹¹¹ Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. — 1914. — №6. — С. 10.
- ¹¹² ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 704. — Спр. 47. — Арк. 53 зв.
- ¹¹³ Агрономический журнал. — Кн. 3. — Х., 1914. — С. 42–43.
- ¹¹⁴ *Чаянов А.В.* Бюджет крестьян Старобельского уезда. — Х., 1915.
- ¹¹⁵ Агрономический журнал. — Вып. 1. — Х., 1916. — С. 47.
- ¹¹⁶ *Слабченко М.Е.* Хозяйство Гетманщины в XVII — XVIII ст. — Одесса, 1922. — Т. 1. — С. 2.
- ¹¹⁷ *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя, 2005. — С. 115.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 72.
- ¹²⁰ Там само. — С. 98.
- ¹²¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 16 июля.
- ¹²² *Вагилевич В.* Некоторые данные из хозяйственно-статистического обзора Херсонского уезда // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 14 февраля.
- ¹²³ *Вагилевич В.* Обследование крестьянских хозяйств в Херсонском уезде по данным земского сельскохозяйственного склада // Агрономический журнал. — Кн. 7. — Х., 1913. — С. 80–81.
- ¹²⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 16 апреля.
- ¹²⁵ *Карышев Н.А.* Внеадельная аренда // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1897. — С. 80.
- ¹²⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 17 сентября.
- ¹²⁷ *Солженицын А.И.* Двести лет вместе. — Ч. 1. — М., 2006. — С. 46, 74–77.
- ¹²⁸ Там же. — С. 113–121.
- ¹²⁹ Земщина. — 1910. — 30 августа (12 сентября).
- ¹³⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 16 апреля.

¹³¹ Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. — 1917 р.) // Український історичний журнал. — 1990. — №9. — С. 24.

¹³² Земщина. — 1910. — 30 августа (12 сентября).

¹³³ Любимов Л. О ликвидации немецкого землевладения // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 4 апреля.

¹³⁴ Кулинич І.М. Назв. праця. — С. 21–22.

¹³⁵ Ковалевский Н.З. Из подворной переписи // Агрономический журнал. — Кн. 9/10. — С. 92.

¹³⁶ Там же. — С. 94–95.

¹³⁷ Бруцкус Б. Социально-экономические особенности крестьянского хозяйства // Агрономический журнал. — Кн. 1. — X., 1914. — С. 13.

¹³⁸ Киевская земская газета. — 1914. — 5 декабря.

¹³⁹ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — №7. — С. 103.

¹⁴⁰ Экономическая жизнь Подолии. — 1915. — №8. — С. 58.

¹⁴¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1911. — 22 января.

¹⁴² Там же. — 1909. — 1 марта.

¹⁴³ Там же.

¹⁴⁴ Там же.

¹⁴⁵ Там же. — 1912. — 29 марта; 1908. — 25 мая.

¹⁴⁶ Там же. — 16 февраля.

¹⁴⁷ Там же. — 1914. — 30 января.

¹⁴⁸ Стоимость производства главнейших хлебов. — С. 207, 230, 250–251, 290–291, 309–310, 326–327, 353–354, 372–373, 388.

¹⁴⁹ Земщина. — 1910. — 30 августа (12 сентября); Стоимость производства главнейших хлебов. — С. 207, 230, 250, 290, 309, 326, 353, 379, 388.

¹⁵⁰ Витанович І. Назв. праця. — С. 8–9.

¹⁵¹ Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 131, 138, 141; Сельскохозяйственные и статистические сведения. — Вып. IV. — Санкт-Петербург, 1891.

¹⁵² ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 10.

¹⁵³ Там само. — Арк. 12 зв.

¹⁵⁴ Там само. — Арк. 13.

¹⁵⁵ Там само. — Оп. 538. — Спр. 202. — Арк. 8 зв.

¹⁵⁶ Там само. — Оп. 634. — Спр. 640. — Арк. 2 зв.

¹⁵⁷ Там само. — Оп. 707. — Спр. 289. — Арк. 85 зв.

¹⁵⁸ Там само. — Арк. 85 зв.–86.

¹⁵⁹ Еремін Н. Организационный строй и основные задачи полеводства Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 22. — С. 7.

¹⁶⁰ Стоимость производства главнейших хлебов. — С. 209.

¹⁶¹ *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Описательно-статистическое исследование. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 303.

¹⁶² *Еремин Н.* Организационный строй и основные задачи полеводства Подольской губернии. — С. 16–17.

¹⁶³ *Еремин Н.* Вопросы землевладения и общественно-агрономическая работа в Подольской губернии. — С. 28.

¹⁶⁴ *Еремин Н.* Организационный строй и основные задачи полеводства Подольской губернии. — С. 9–10.

¹⁶⁵ Там же. — С. 10.

¹⁶⁶ *Еремин Н.* Вопросы землевладения и общественно-агрономическая работа в Подольской губернии. — С. 24.

¹⁶⁷ Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. — 1915. — № 10/11. — С. 85.

¹⁶⁸ Там же.

¹⁶⁹ Стоимость производства главнейших хлебов. — С. 209, 232, 251, 291, 310, 327, 354, 389.

¹⁷⁰ Промышленность и торговля. — 1914. — № 6. — С. 303.

¹⁷¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 14 февраля.

¹⁷² Там же.

¹⁷³ Там же.

¹⁷⁴ Там же.

¹⁷⁵ *Городецкий С.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. — Вінниця, 1929. — С. 122.

¹⁷⁶ *Огановский Н.* Аграрный вопрос в России после 1905 г. // Агрономический журнал. — Кн. 8. — С. 51.

¹⁷⁷ Там же.

¹⁷⁸ *Корхов А.П.* Роль крупных и мелких хозяйств у снабжении сахарных заводов свеклой. — К., 1922. — С. 191.

¹⁷⁹ Стоимость производства главнейших хлебов. — С. 209, 232, 251, 291, 293, 310, 312, 327, 329, 354, 356, 374, 389.

¹⁸⁰ Борьба с пьянством и экспорт смерти за границу. Речь В.И. Денисова в заседании Государственного совета 15 января 1914 г. // Русский экспорт. — 1914. — № 1/2. — С. 19.

¹⁸¹ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 15; Вестник русско-английской торговой палаты. — 1915. — № 7/8. — С. 242.

¹⁸² ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 538. — Спр. 202. — Арк. 6–6 зв.

¹⁸³ Там само. — Оп. 634. — Спр. 640. — Арк. 3.

¹⁸⁴ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 9. — С. 9.

¹⁸⁵ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 14.

¹⁸⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 11 июля.

¹⁸⁷ Там же. — 11 апреля.

- ¹⁸⁸ Корхов А.П. Указ. соч. — С. 191.
- ¹⁸⁹ Агрономический журнал. — Кн. 1. — X., 1914. — С. 34.
- ¹⁹⁰ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 245.
- ¹⁹¹ Табаководство и табачная промышленность на Украине. — К., 1919. — С. 4, 7.
- ¹⁹² Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — Вып. 1. — С. 13.
- ¹⁹³ Там же.
- ¹⁹⁴ Горно-заводское дело. — 1915. — № 4. — С. 10343.
- ¹⁹⁵ Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. — К., 1913. — С. 90.
- ¹⁹⁶ Ландо В.М. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины. — К., 1920. — С. 8.
- ¹⁹⁷ Там же. — С. 5.
- ¹⁹⁸ Корхов А.П. Указ. соч. — С. 3.
- ¹⁹⁹ Ландо В.М. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины. — С. 13.
- ²⁰⁰ Там же.
- ²⁰¹ Там же. — С. 6.
- ²⁰² Кривченко Г.А. Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. — К., 1919. — С. 46, 48, 50, 56.
- ²⁰³ Стоимость производства главнейших хлебов. — С. 209, 232, 251, 291–293, 310, 312, 327, 354, 356, 374, 389.
- ²⁰⁴ Там же.
- ²⁰⁵ Див.: Производительные силы России. — Санкт-Петербург, 1888.
- ²⁰⁶ Агрономический журнал. — Кн. 2. — X., 1913. — С. 12.
- ²⁰⁷ Там же. — Кн. 8. — С. 48.
- ²⁰⁸ Промышленность и торговля. — 1914. — № 6. — С. 301.
- ²⁰⁹ Денисов В.И. Русская скотопромышленность. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 249.
- ²¹⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 29 марта.
- ²¹¹ Там же. — 1909. — 20 сентября.
- ²¹² Реснит О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа. — С. 401–403.
- ²¹³ Агрономический журнал. — Кн. 2. — X., 1913. — С. 33.
- ²¹⁴ Материалы мясоторговой комиссии Российской экспортной палаты // Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 271.
- ²¹⁵ Там же. — С. 269.
- ²¹⁶ Там же.
- ²¹⁷ Там же.
- ²¹⁸ Государственная дума. Созыв 4-й. 1916 г. Сессия 4. Стенографические отчёты. — Ч. 3. — Пг., 1916. — Стб. 4153.

- ²¹⁹ Ландо В.М. Свеклосахарная промышленность Украины и аграрный вопрос. — С. 5.
- ²²⁰ Свод отчётов фабричных инспекторов за 1911 г. — Санкт-Петербург, 1912. — С. XLVI.
- ²²¹ Кнопинг Р. Положение свеклосахарной промышленности в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. — 1915. — № 5. — С. 18.
- ²²² Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — № 7. — С. 103.
- ²²³ Гефдинг В. Германский рынок и русский мясной экспорт // Промышленность и торговля. — 1912. — № 23. — С. 466.
- ²²⁴ Кнопинг Р. Указ. соч. — С. 18.
- ²²⁵ Макачук Я. Серый степной скот // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 7 февраля.
- ²²⁶ Там же.
- ²²⁷ Там же.
- ²²⁸ Подольский хозяин. — 1915. — № 11/12. — С. 31.
- ²²⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 31 июля.
- ²³⁰ Там же. — 1913. — 7 февраля.
- ²³¹ Там же. — 1909. — 17 октября.
- ²³² Там же. — 1913. — 7 февраля.
- ²³³ Щербинин А.Н. Серый масляный скот // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1909. — 17 октября.
- ²³⁴ Там же.
- ²³⁵ Онуфриев А.А. Несколько слов о будущем серого украинского скота // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 10 июля.
- ²³⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 3 июля.
- ²³⁷ Там же. — 10 июля; 1912. — 24 августа.
- ²³⁸ Там же. — 1912. — 24 августа.
- ²³⁹ Там же. — 1911. — 15 августа.
- ²⁴⁰ Киевская земская газета. — 1917. — 10 февраля.
- ²⁴¹ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 16. — С. 22.
- ²⁴² Кириченко И. Серый украинский скот, как наилучшая порода для производства молока в южно-русском районе // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 28 сентября.
- ²⁴³ Там же.
- ²⁴⁴ К вопросу об участии наших южных скотоводчиков на Всероссийской выставке в Киеве // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 17 января.
- ²⁴⁵ ЦДІА України. — Ф. 2163. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 70 зв.
- ²⁴⁶ Лэмтицкий П. К вопросу о выяснении себестоимости выращивания и откорма крупного рогатого скота // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 27 августа.

- ²⁴⁷ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 271.
- ²⁴⁸ *Лэмтицкий П.* Указ. соч. — 10 сентября.
- ²⁴⁹ *Киянин А.* Вопросы скотоводства в условиях современного момента // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 18 февраля.
- ²⁵⁰ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. — Ч. III: Сельское хозяйство и крестьянство. — Л., 1967. — С. 18.
- ²⁵¹ ЦДІА України. — Ф. 2163. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 49, 50, 50 зв.
- ²⁵² Там само. — Ф. 442. — Оп. 635. — Спр. 20. — Арк. 141 зв.
- ²⁵³ Там само. — Ф. 2163. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 49.
- ²⁵⁴ Там само. — Арк. 49, 50.
- ²⁵⁵ Там само. — Арк. 50 зв., 51.
- ²⁵⁶ *Корхов А.П.* Указ. соч. — С. 192.
- ²⁵⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 10 июля.
- ²⁵⁸ Там же. — 1911. — 15 августа.
- ²⁵⁹ Там же. — 1915. — 24 сентября.
- ²⁶⁰ Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — № 4. — С. 11–12.
- ²⁶¹ Агрономический журнал. — Кн. 9/10. — С. 85.
- ²⁶² Ежегодник департамента земледелия. 1914. — С. 130–131.
- ²⁶³ ЦДІА України. — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 834. — Арк. 5–6.
- ²⁶⁴ *Киянин А.* Указ. соч.
- ²⁶⁵ Там же.
- ²⁶⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 26 октября.
- ²⁶⁷ Русский мельник. — 1914. — № 1. — С. 34.
- ²⁶⁸ *Анфимов А.М.* Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 — февраль 1917 г.). — М., 1962. — С. 64.
- ²⁶⁹ Горно-заводское дело. — 1911. — № 20. — С. 380.
- ²⁷⁰ Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. — 1916. — № 2/3. — С. 48.
- ²⁷¹ Промышленность и торговля. — 1914. — № 10. — С. 538.
- ²⁷² Див.: Горно-заводское дело. — 1915. — № 9. — С. 10599.
- ²⁷³ Там же. — 1910. — № 11. — С. 377.
- ²⁷⁴ Там же. — С. 378.
- ²⁷⁵ Там же.
- ²⁷⁶ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. — С. 93, 102–103.
- ²⁷⁷ Агрономический журнал. — Кн. 4. — С. 137–138.
- ²⁷⁸ Распределение перевозок главнейших товаров, кроме хлебных, по губерниям и областям, и по портам и пограничным пунктам: Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией и другими иностранными государствами. — Ч. 2, вып. 1. — 1914. — С. 438–441.

- ²⁷⁹ Отчёт фабричных инспекторов за 1910 г.; Промышленность и торговля. — 1912. — № 16. — С. 123–124.
- ²⁸⁰ Черниговская земская неделя. — 1914. — 18 июля.
- ²⁸¹ ЦДІА України. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 133, 326.
- ²⁸² Ежегодник департамента земледелия. 1914. — С. 185.
- ²⁸³ Киевская земская газета. — 1914. — 6 июня.
- ²⁸⁴ Промышленность и торговля. — 1911. — № 2. — С. 73.
- ²⁸⁵ Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. — 1916. — № 2/3. — С. 54.
- ²⁸⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 9 апреля.
- ²⁸⁷ Там же. — 12 марта, 9 апреля.
- ²⁸⁸ Горно-заводское дело. — 1914. — № 45. — С. 9967.
- ²⁸⁹ Промышленность и торговля. — 1912. — № 16. — С. 124.
- ²⁹⁰ *Ресит О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 145.
- ²⁹¹ Киевская земская газета. — 1914. — 7 ноября.
- ²⁹² Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 20 июня.
- ²⁹³ Промышленность и торговля. — 1916. — № 2. — С. 43.
- ²⁹⁴ Ежегодник департамента земледелия. 1914. — С. 130–131, 142.
- ²⁹⁵ *Лященко П.И.* Указ. соч. — С. 121.
- ²⁹⁶ *Полферов Я.Я.* Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию в связи с пересмотром торговых договоров. — Пг., 1914. — С. 1.
- ²⁹⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 24 сентября.
- ²⁹⁸ *Дуссан И.В.* Торговые отношения России с Францией и Германией. — К., 1916. — С. 21.
- ²⁹⁹ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 533. — Спр. 158. — Арк. 22 зв.
- ³⁰⁰ *Шевчук А.В.* Поміщицькі господарства Волинської губернії після селянської реформи 1861 р. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2008. — № 1. — С. 169.
- ³⁰¹ Там само. — С. 170.
- ³⁰² ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 704. — Спр. 47. — Арк. 44–45.
- ³⁰³ *Темірова Н.Р.* Назв. праця. — С. 146.
- ³⁰⁴ *Мизенцов В.* Прогресс в производстве рядковых сеялок // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 12 марта.
- ³⁰⁵ Там же.
- ³⁰⁶ Промышленность и торговля. — 1912. — № 6. — С. 345.
- ³⁰⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 24 сентября.
- ³⁰⁸ Агрономический журнал. — Кн. 6. — X., 1913. — С. 78.
- ³⁰⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1909. — 10 сентября.
- ³¹⁰ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 704. — Спр. 47. — Арк. 50 зв.

- ³¹¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 29 октября.
- ³¹² Там же. — 1915. — 2 апреля.
- ³¹³ Там же. — 1911. — 15 августа.
- ³¹⁴ Там же. — 1913. — 6 июня.
- ³¹⁵ Там же.
- ³¹⁶ Там же. — 1912. — 1 марта.
- ³¹⁷ Там же.
- ³¹⁸ Черниговская земская неделя. — 1914. — 11 апреля.
- ³¹⁹ *Полферов Я.Я.* Указ. соч. — С. 23–24, 30.
- ³²⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 1 марта.
- ³²¹ *Полферов Я.Я.* Указ. соч. — С. 17.
- ³²² Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 1 марта.
- ³²³ Там же.
- ³²⁴ Там же.
- ³²⁵ Агрономический журнал. — Кн. 9/10. — С. 90.
- ³²⁶ Там же.
- ³²⁷ Русский мельник. — 1914. — № 1. — С. 35.
- ³²⁸ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 1 марта.
- ³²⁹ Там же.
- ³³⁰ Там же. — 1914. — 6 февраля.
- ³³¹ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 21. — С. 4–5.

Розділ 2

ПРОДОВОЛЬЧІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ І СВІТУ

Можна стверджувати, що цивілізація починається тільки тоді, коли посіяне зерно відтворює себе щонайменше п'ятикратно.

Річард Пайнс¹

Із давніх-давен забезпечення людності «хлібом насущним» було надзвичайно актуальною проблемою. По мірі прискореного зростання населення земної кулі в останні століття від стану продовольчих ресурсів нерідко залежали політична стабільність тих чи інших країн і навіть континентів. Наявність, а тим більше надлишок, продуктів харчування та вдале використання їх шляхом досконалої організації внутрішньої і зовнішньої торгівлі давало великі переваги у вирішенні багатьох економічних і культурних проблем.

Протягом XIX ст. в Європі час від часу з'являлися сумніви і навіть застороги з боку науковців, політичних і громадських діячів щодо подальших можливостей прохарчування зростаючого населення нашої планети. Проте людство і далі нарощувало продовольчі ресурси, розширюючи посівні площі та підвищуючи врожайність шляхом упровадження елітного зерна, застосування у сільському господарстві новітніх землеробських машин, добрив і передових технологій. За даними часопису Всеросійського об'єднання промисловців і торгівців, населення земної кулі збільшилося за 1900–1910 рр. на 11%, а приріст світового врожаю — на 38%. Ціни на головний зерновий продукт — пшеницю — зросли за ці роки на 24%².

За останні сто років населення планети стрімко зростало, збільшилося приблизно у п'ять разів і досягло майже 7 млрд осіб чоловічої і жіночої статі. За ці ж роки Україна, попри наявність надзвичайно родючих земель і прихильність народу до хліборобства, пройшла через голодомори та інші жахливі випробування. Чисельність її населення за століття збільшилася лише на одну третину. Загалом людство підійшло впритул до нового тривожного рубежу, коли знову виникають серйозні сумніви щодо його повноцінного забезпечення продовольством. За даними Джефрі Д.Сакса, професора економіки і директора інституту Землі при Колумбійському університеті США, близько одного мільярда осіб страждають від хронічного голоду. За два минулих роки ця цифра зросла, за повідомленням часопису «День» від 28 січня 2009 р., на сто мільйонів осіб. Прагнення вирішити продовольчу проблему шляхом широкого виробництва сумнівних модифікованих продуктів набуло практичного характеру. Останнє викликає несприйняття і протести з боку широких кіл громадськості.

2.1. Хлібні ресурси

Обсяги хлібних ресурсів визначаються багатьма чинниками, серед яких дуже важливу роль відіграють розміри посівних площ, родючість ґрунтів та досягнення у царині культури землеробства. За останнім показником у другій половині XIX — на початку XX ст. попереду всіх у світовому землеробстві були країни Західної Європи. Сільські господарі цих держав створили широку мережу кооперативів для збуту на ринках своєї продукції, вдало використовували передову сільськогосподарську техніку й мінеральні добрива, завдяки чому мали найбільші у світі врожаї. Останнє яскраво демонструють дані Римського міжнародного агрокультурного інституту, що містяться у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Середній збір п'яти головних зернових культур з гектара у країнах хлібного виробництва за 1905–1914 рр. (у квінталах)³

Країна	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза
Данія	30,2	16,6	21,6	17,7	—
Бельгія	24,5	21,9	27,4	24,2	—
Голландія	23,9	17,3	26,2	21,4	—
Велика Британія	21,8	18,3	19,2	18,4	—
Німеччина	20,6	17,2	20,0	19,4	—
Швеція	20,6	14,7	15,7	13,9	—
Норвегія	16,5	16,6	18,2	15,6	—
Франція	13,6	10,7	13,4	12,7	11,8
Австрія	13,4	13,3	14,5	12,3	12,3
Японія	13,0	—	15,8	16,3	16,2
Канада	12,8	11,2	15,6	13,3	35,6
Угорщина	12,4	11,4	13,0	10,9	16,1
Румунія	11,5	8,5	9,8	8,6	12,3
Болгарія	10,4	9,8	11,1	8,3	11,3
США	9,9	10,1	13,4	10,6	16,8
Італія	9,7	11,0	8,4	10,1	14,8
Іспанія	8,7	8,4	10,9	7,9	14,4
Індія	7,7	—	—	—	—
Австралія	7,6	7,6	10,7	8,7	17,7
Аргентина	6,9	—	—	9,3	14,1
Європ. Росія	6,6	7,3	8,1	7,5	10,8
Азіатська Росія	6,3–6,9	5,6–6,8	6,5–8,2	7,5–7,8	8,5–10,8

Дані таблиці засвідчують, що за врожайністю країни Західної Європи і Російська імперія перебували на діаметрально протилежних позиціях. Погектарний збір пшениці у Франції переважав урожай в європейській частині Російської імперії на 106%, у Німеччині — на 212, у Великій Британії —

на 230, у Бельгії — на 271, у Данії — на 358%. Майже аналогічні співвідношення у врожайності стосуються й інших зернових культур.

Однак спочатку розглянемо світові ресурси пшениці, яка протягом тривалого часу була і залишається головним хлібним продуктом міжнародного обміну. Світовий урожай пшениці в 1908 р. становив 5373 млн пудів, а по окремих країнах, що були найбільшими експортерами цієї хлібної культури, розподілявся в 1905–1908 рр., як видно з табл. 2.2, наступним чином:

Таблиця 2.2

**Урожай пшениці в головних країнах хлібного виробництва
в 1905–1907 і в 1908 рр. (тис. пудів)⁴**

Країна	Середній збір за 1905–1907 рр.	Урожай 1908 р.
США	1 098 936	1 122 513
Російська імперія	915 445	946 178
Канада	178 742	194 593
Балканські країни	298 831	282 648
Аргентина й інші країни регіону Ла-Плати	293 338	304 008
Австралія і Нова Зеландія	114 067	130 190
Індія	546 237	348 410
Угорщина	287 405	254 009
Загалом	3 733 001	3 582 549

Дані таблиці свідчать про лідерство США у виробництві головного експортного хлібного продукту — пшениці. У 1908 р. фермери США виростили 1 122 513 тис. пудів пшениці, що становило близько 21% світового збору даної культури. Ця цифра сповна відображає експортні можливості американського сільського господарства, особливо з урахуванням того, що чисельність населення цієї країни була на той час майже вдвічі меншою, ніж у Російській імперії. У великих обсягах могли експортувати пшеницю такі країни, як Канада, Аргентина, Австралія, населення яких на початок ХХ ст. становило лише: Австралія — до 4 млн, а Аргентина — близько 7 млн осіб⁵.

У наступні роки світовий збір пшениці продовжував збільшуватися, досягши рекордного рівня у 1909–1910 рр. Останнє підтверджується статистичними обчисленнями табл. 2.3, складеної на основі ретельного зіставлення офіційних і приватних даних різних країн.

Таблиця 2.3

Світовий збір пшениці у 1907–1910 рр. (млн пудів)⁶

Країна, континент, світовий збір	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	Середній збір за 1907–1910 рр.
США	1 094 150	1 141 240	1 276 545	1 204 259	1 179 048,5
Російська імперія	848 498	946 188	140 5871	1 389 383	1 147 485
Європа	2 882 483	3 016 440	3 571 255	3 568 821	3 259 750
Світовий збір	5 353 711	5 392 840	6 320 660	6 332 631	5 849 961

Дані таблиці відображають зростаючі можливості забезпечення населення земної кулі головним хлібним продуктом — пшеницею.

По-перше, за чотири роки світове виробництво пшениці зросло на 978 920 тис. пудів. Це сталося переважно завдяки щедрим врожаєм у США, рекордному збору цієї культури в Російській імперії у 1909–1910 рр. та почасти в ряді інших країн. Сумарний урожай пшениці у США і Російській імперії за ці роки становив близько 39,8% від усього світового збору.

По-друге, попри рекордні врожаї у Російській імперії у 1909–1910 рр., за середнім збором пшениці за чотири роки були попереду США.

По-третє, найкраще була забезпечена пшеницею Європа, у країнах якої середній збір за чотири роки становив 55,72% світового врожаю.

Зрештою, слід відзначити, що країни Західної Європи ще й завозили пшеницю та продукти її переробки у величезних кількостях з інших континентів. Останнє зайвий раз свідчить про високий життєвий рівень населення цих країн, його фінансові можливості.

У 1911 р. світовий збір пшениці зменшився до 5789 млн пудів, у 1912 р. зріс до 6158, а в 1913 р. досяг рекордного рівня — 6540 млн пудів⁷.

Напередодні Першої світової війни світовий збір пшениці розподілявся, за англійськими джерелами, зокрема The London Crain, Jeed and Oil Reporter, по континентах, як видно з табл. 2.4, таким чином:

Таблиця 2.4

**Розподіл світового виробництва пшениці по континентах
у 1913–1914 рр. (тис. кварталів)⁸**

Континент	1913 р.	1914 р.
Європа	282 875	246 383
Америка	143 030	157 728
Азія	50 122	43 413
Африка	10 424	9093
Австралія і Нова Зеландія	13 672	4110
Загалом	500 123	460 727

З таблиці видно, що головним виробником пшениці, як і раніше, залишалася Європа — 56,56% світового врожаю у 1913 р. і 53,47% у 1914 р. Друге місце посів Американський континент — 28,60 і 34,23% світового збору. Проте його частка у світовому виробництві пшениці у 1914 р. вже перевищила третину врожаю. Як і раніше, найбільше пшениці вирощувалося у США й Російській імперії — 214 984 тис. кварталів у 1913 р., або 42,98% світового виробництва, і 220 686 тис. кварталів у 1914 р., або 47,90% світового збору⁹.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) призвела до надзвичайних продовольчих ускладнень в ряді країн Європи і блокування Німеччини з моря англо-французьким флотом. Майже повністю припинився експорт сільськогосподарських продуктів, зокрема й пшениці, у країни Західної і Південної Європи з Російської імперії та країн Балканського регіону. За таких обставин США й експортери з інших держав Американського континенту стали ледве не

монополістами у постачанні хліба в Західну Європу. Тим більше, що врожай пшениці у США в 1915 р. становив 126 440 тис. кварталів, в Аргентині — 24 млн, Канаді — 42030 тис. кварталів¹⁰. Отже, роль американських експортерів пшениці на світовому ринку зросла ще більше.

У забезпеченні людства продовольством величезну роль відігравали й інші хлібні культури — жито, ячмінь, овес, кукурудза тощо. Найбільш докладні, на наш погляд, дані щодо збору п'яти хлібних культур наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. подає Арно Шульц, чиновник відділу сільської економіки і сільсько-господарської статистики Головного землеробського відомства Російської імперії. У своїй праці, призначеній, зокрема, і для підготовки майбутнього торгового договору з Німеччиною, А. Шульц широко використав статистику міністерства фінансів й міністерства торгівлі і промисловості Російської імперії до 1910 р., а для наступних років дані Веербоhm'а. Наводимо їх у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Світове виробництво п'яти головних хлібних культур (млн пудів)¹¹

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Кукурудза	Овес
1888	3632	2005	993	3843	2404
1889	3450	1723	925	4105	2233
1890	3597	1951	1044	3076	2281
1891	3792	1580	1071	4070	2480
1892	3958	1917	1113	3381	2324
1893	4151	2212	1228	3378	2320
1894	4254	2338	1223	2450	2635
1895	4138	2157	1209	4344	2886
1896	3967	2161	1192	4523	2688
1897	3673	1845	1077	3470	2529
1898	4676	2072	1166	3601	2311
1899	4335	2460	1154	4269	3054
1900	4349	2553	1154	4309	2906
1901	4559	2194	1243	3537	2620
1902	5122	2500	1454	4907	3302
1903	5,231	2553	1476	4681	2959
1904	4,827	2832	1487	4881	3309
1905	5,407	2433	1487	5320	3225
1906	5591	2287	1697	5838	3225
1907	5186	2463	1672	4985	3341
1908	5218	2543	1672	5234	3418
1909	5924	2767	1935	5431	4058
1910	6194	2669	2016	6233	3892
1911	5748	2584	1964	5054	3455
1912	6472	3019	2039	6390	4188

Обчислення даних таблиці показує, що за 25 років світове виробництво пшениці збільшилося на 78,19%, жита — 50,57%, ячменю — 105,33%, кукурудзи — 66,27%, вівса — на 74,20%. Приріст виробництва пшениці був значно більшим від іншого продовольчого хліба — жита, а серед фуражних найбільшими темпами зросло виробництво ячменю.

У наступному 1913 р. світове виробництво пшениці досягло, як мовилося вище, рекордного рівня — 6540 млн пудів, жита зменшилося до 2980 млн пудів, ячменю зросло до 2155 млн пудів, вівса до 4253 млн пудів, а кукурудзи зменшилося до 5282 млн пудів¹². Загалом світове виробництво п'яти хлібних культур протягом усього 25-літнього періоду, як видно з даних таблиці, неухильно, хоча й з деякими коливаннями, зростало й досягло у 1912 р. 22 108, а в 1913 р. — 21 210 млн пудів. Виробництво чотирьох головних хлібних культур у 1913 р. було рекордним — 15 928 млн пудів, але збір кукурудзи зменшився порівняно з попереднім роком на 1108 млн пудів.

На певну увагу заслуговують хлібні ресурси країн, які конкурували з українськими виробниками на світовому ринку. Для цього наводимо обчислення А. Шульца за п'ятиліття 1908–1912 рр., які віддзеркалюють виробництво чотирьох головних хлібних культур у табл. 2.6, за даними Римського міжнародного агрокультурного інституту і Veerbohm'a.

Таблиця 2.6

**Виробництво чотирьох головних зернових культур
у країнах-експортерах (млн т)¹³**

Хліб	Країна	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.
Пшениця	Угорщина	4,1	3,4	4,9	5,2	5,0
	Румунія	1,5	1,6	3,0	2,6	2,4
	Ост-Індія	6,2	7,7	9,7	10,2	10,0
	Канада	3,0	4,5	4,1	5,9	5,6
	США	17,5	20	17,3	16,9	19,6
	Аргентина	5,2	4,2	3,5	3,7	4,5
	Австралія	1,3	1,9	2,6	2,8	2,0
Жито	Німеччина	10,7	11,3	10,5	10,9	11,6
Овес	Німеччина	7,6	9,1	7,9	7,8	8,5
	Канада	4,0	5,7	5,0	5,4	5,9
	США	10,9	14,9	17,1	13,3	20,5
	Аргентина	0,5	0,4	0,8	1,0	1,6
	Австралія	0,4	0,6	—	—	—
Ячмінь	Канада	0,9	1,2	1,0	0,8	1,0
	США	3,6	3,7	3,8	3,5	5,0

Дані таблиці свідчать, що українські виробники стикалися на світовому ринку, не рахуючи власне Росії, з конкуренцією семи країн по пшениці, одній — по житю, п'яти — по вівсу і двох — по ячменю. Ряд інших країн також експортував зернові продукти, але в малих обсягах, що слабо впливало на кон'юнктуру світового ринку. Проте на ринках Близького Сходу Україна зазнавала гострої конкуренції ще й з боку французьких комерсантів.

Щодо хлібних ресурсів Російської імперії, то ситуація на її величезних просторах завжди була неоднозначною. У більшості губерній Росії, Білорусії, Прибалтійського краю та деяких інших регіонів збір зернових відставав від приросту населення. Існували навіть цілковито безхлібні території. За підрахунками сучасних російських дослідників, дві третини губерній європейської частини Російської імперії не могли забезпечити свої продовольчі потреби за рахунок власного виробництва і залежали від привізного хліба¹⁴. Зокрема, дефіцит власного продовольчого зерна в 1911–1915 рр. становив у Тульській губернії 26%, Псковській — 29%, Рязанській — 32%, Гродненській — 34%, Віленській — 36%, Смоленській — 36%, Мінській — 37%, Естляндській — 37%, Ліфляндській — 38%, Могильовській — 38%, Костромській — 44%, Вологодській — 50%, Калузькій — 54%, Тверській — 56%, Новгородській — 57%, Ярославській — 57%, Олонецькій — 66%, Архангельській — 77%, Московській — 85%, Петербурзькій — 88%. Забезпечення цих та інших територій хлібом повною мірою залежало від 18 південних губерній України і Росії, де надлишки продовольчого зерна становили 647,2 млн пудів¹⁵. Наявність цього надлишку залежала від освоєння нових орних площ у степових районах та почасти зростання врожайності.

Однак напрями перевезення зерна з південних регіонів регулювалися урядовими приписами. Як уже мовилося вище, надходження українського хліба до центральних російських губерній значною мірою блокувалося високими залізничними тарифами. Українській хліб вивозився переважно до Царства Польського, Білорусії, Прибалтики і на світовий ринок.

Для докладнішого з'ясування продовольчої ситуації необхідно знати загальні обсяги виробництва зернових та споживання їх чисельно зростаючим населенням. За даними перших дослідників питання, середнє річне споживання чотирьох головних хлібних культур у Російській імперії у 1893–1897 рр. становило 22,1 пуда, а за п'ятиліття 1908–1912 рр. — 23,1 пуда. Душеве споживання пшениці протягом першого п'ятиліття становило 3,9 пуда, а другого — вже 5,5 пуда. Дещо збільшилося у зазначені роки й душеве споживання ячменю і вівса — на 0,4 і 0,2 пуда, а жита, навпаки, зменшилося на 1,2 пуда¹⁶. Наведені обчислення підтверджуються даними урядових установ. Зокрема, статистики Особливої наради з продовольства підраховали, що середнє річне споживання продовольчих і фуражних зернових культур у Російській імперії на душу населення за тривалий 20-літній період (1893–1914 рр.) коливалося від 22,1 до 23,6 пуда¹⁷. Проте у країнах Західної Європи споживання чотирьох головних хлібних культур на душу населення було значно більшим: у Франції — 25,5 пуда, Німеччині — 28,8, Бельгії — 29,9 пуда¹⁸.

Надто вразливою стороною хлібної справи в імперії був низький рівень урожайності. Маючи майже третину посівної площі земної кулі, Російська імперія вирощувала тільки трохи більше п'ятої частини світового врожаю в 1910–1914 рр. — 21,8%¹⁹. Притому слід відзначити, що тут враховано збори хліба у країнах з екстенсивним на той час веденням сільського господарства — Аргентині, Австралії, Індії тощо. Аналогічні тенденції ще рельєфніше простежуються в європейському вимірі. Займаючи більше половини всієї європейської посівної площі, Російська імперія вирощувала тільки трохи більше третини хлібного збору континенту²⁰.

Проте в абсолютних цифрах збір чотирьох головних зернових культур досяг на початку ХХ ст. солідних розмірів. Останнє знаходить підтвердження, зокрема, в дослідженні члена третьої Державної думи Челишова, обчислення якого щодо урожайності хлібів дещо відрізняються від статистичних даних ЦСК МВС Російської імперії й інших джерел. Подаємо їх у табл. 2.7.

Таблиця 2.7

**Збір чотирьох головних хлібних культур у Російській імперії
у 1889–1910 рр. (млн пудів)²¹**

Рік	Пшениця	Жито	Овес	Ячмінь	Разом
1889	316	889	515	166	1886
1890	353	1054	545	227	2179
1891	287	791	434	196	1708
1892	539	965	473	280	2257
1893	733	1167	676	454	3030
1894	655	1360	676	364	3055
1895	626	1242	688	328	2884
1896	607	1223	700	325	2855
1897	476	1014	581	306	2377
1898	678	1163	556	394	2781
1899	754	1428	896	306	3387
1900	702	1443	771	321	3237
1901	740	1189	570	325	2824
1902	1009	1439	840	454	3742
1903	1032	1430	726	482	3670
1904	1108	1579	1013	467	4166
1905	1057	1161	848	468	3534
1906	845	1034	632	415	2956
1907	848	1253	803	469	3373
1908	946	1213	835	502	3496
1909	1301	1390	1014	629	4334
1910	1288	1345	926	610	4169

Таблиця яскраво відображає наслідки розорювання степів в Україні й Росії наприкінці XIX — на початку XX ст.

По-перше, за два десятиліття приріст збору пшениці в Російській імперії становив 307,59%, жита — 51,29%, ячменю — 267,46% і вівса — 79,80%. Загальний збір чотирьох головних хлібних культур збільшився за ці роки на 121,04% й становив у 1910 р. 4169 млн пудів, у тому числі продовольчого зерна — пшениці й жита — 2633 млн пудів.

По-друге, загальний урожай збільшився переважно за рахунок пшениці й ячменю, зернових культур, які у великих обсягах вирощувалися в Україні та південно-східних регіонах європейської Росії й вивозилися на ринки Європи і Близького Сходу.

По-третє, таблиця демонструє різкі коливання врожайності у Російській імперії, що було дуже вразливою стороною торгівлі на світовому ринку. За підрахунками самого Челишова, частка виробництва пшениці, головної експортної хлібної культури, коливалася у світовому зборі від 1/11 у 1889 р. до 1/5 у 1903–1905 і 1909–1910 рр.²²

Зрештою, дані таблиці засвідчують стрибок у зростанні хлібного збору в 1909–1910 рр. То були роки так званого «пан-урожаю», за оцінками представників підприємницьких кіл і засобів масової інформації. Проте надалі збір хліба в імперії помітно зменшився.

Засоби масової інформації регулярно аналізували ситуацію на хлібному ринку, наводячи дані щодо врожайності у різних регіонах. Часопис Всеросійського об'єднання промисловців і торговців повідомляв, що «збори хлібів у Росії удвічі, а то й утричі менші, ніж у наших західних сусідів і нових конкурентів на міжнародному хлібному ринку». За наведеними часописом даними, збір ярої пшениці в різних губерніях імперії коливався за п'ятиліття 1903–1907 рр. між 59,9 пуда з десятини в Курляндській губернії, 54 — у Київській, 24,7 — у Саратовській і 22,5 пуда — в Астраханській. «У тій же Київській губернії, — продовжувало видання, — озима пшениця дає у середньому за ці роки 83,2 пуда з десятини, у Саратовській — 51 і тут же в сусідній Самарській — 19,9 пуда з десятини»²³.

У тому ж номері часопис коментував наслідки різких коливань у зборі зернових. Неврожайний для жита 1906 р. призвів до того, що Німеччина стала витіснити «наше жито з Фінляндії та інших північних ринків». Не кращою була ситуація щодо пшениці, вивіз якої дуже коливався: у 1906 р. — 220 млн пудів, 1907 р. — 142, 1908 р. — 90, 1909 р. — 314, у 1910 р. — 375 млн пудів. «Постачальник, що продає одного року 375 млн пудів, а іншого тільки 90, тобто у понад чотири рази менше, — слушно зауважувало видання, — у ділових взаємовідносинах дуже незручний контрагент. Товар його візьмуть, а справжньої ціни за нього і не дадуть. У результаті ми є постачальниками, без яких не обійтися на міжнародному ринку, але не ми визначаємо ціни»²⁴.

У 1911 р. збір хлібних культур у Російській імперії різко зменшився внаслідок посухи. Недорід уразив не менше 20 губерній та областей південного сходу

європейської Росії і Сибіру, серед них Пермську, Уфимську, Оренбурзьку, Тобольську, Саратовську, Самарську, Казанську, Сибірську, Акмолинську, Уральську, Тургайську та ін. Збір пшениці становив лише 846,5 млн пудів, а за даними Римського міжнародного агрокультурного інституту — 847,9 млн пудів. Продовольчого зерна було зібрано на 258,7 млн пудів менше від середнього врожаю за п'ятиліття 1906–1910 рр.²⁵ Збір усіх зернових становив 3877 млн пудів. До того ж, урожай картоплі зменшився у порівнянні з попереднім роком на 275 млн пудів²⁶. Виникла потреба у завезенні хліба до перелічених вище губерній для прохарчування тамтешнього населення.

Падіння збору зернових культур у Російській імперії призводило до зменшення експорту і почасти хлібних запасів в Європі, особливо пшениці. Останнє віддзеркалюють статистичні дані табл. 2.8.

Таблиця 2.8

**Світові запаси пшениці на початку ХХ ст.
(тис. англійських кварталів)²⁷**

Рік	Європа	США і Канада	Загалом
1902	8500	12 650	21 150
1903	7010	10 720	17 730
1904	8230	8140	16 370
1905	10 060	8100	18 160
1906	7955	9450	17 405
1907	8480	10 260	18 740
1908	7410	8500	15 910
1909	5955	10 750	16 705
1910	7980	7400	15 380
1911	12 345	9830	22 175
1912	9480	14 090	23 570

У таблиці зафіксовано світові запаси пшениці на 1 січня 1902–1912 рр., обсяги яких, безпечно, впливали на ціни світового ринку. На 1 січня 1911 р. світові та європейські запаси пшениці досягли найвищого рівня. Проте з кінця 1911 р. постачання ринків пшеницею зменшувалося і запаси останньої в Європі становили в 1912 р. 9480 тис. англійських кварталів. Але світові запаси продовжували зростати і досягли рекордні цифри — 23 570 тис. англійських кварталів. Їх накопичення сталося найперше за рахунок США і Канади, виразившись у небувалій раніше цифрі — 14 090 тис. англійських кварталів.

Подаємо ще одну таблицю, в якій відображено, за даними ЦСК МВС, збір усіх хлібних культур у Російській імперії на початку ХХ ст.

Таблиця 2.9

Збір хлібних культур у Російській імперії на початку ХХ ст. (тис. пудів)²⁸

Хлібна культура	Середній збір за 1905–1909 рр.	1909 р.	1910 р.
Жито	1 218 400	1 401 244	1 357 069
Пшениця	1 099 399	1 405 871	1 389 383
Ячмінь	516 275	650 941	630 120
Овес	837 902	1 030 617	943 281
Гречка	64 720	71 337	76 902
Просо	142 459	174 675	166 854
Кукурудза	105 796	85 610	158 171
Горох	41 685	52 070	47 953
Чечевиця	13 296	23 108	17 860
Боби	4683	4773	4345
Картопля	1 791 249	2 001 278	2 231 788

Таблиця відображає досягнення зернового господарства Російської імперії на початку ХХ ст. На її просторах — у Царстві Польському, в Україні, Білорусії, Росії, Прибалтиці, на Кавказі та інших регіонах — помітно зросло виробництво продовольчих і фуражних культур та картоплі. Найбільших успіхів у польовому господарстві було досягнуто протягом двох років поспіль — у 1909 і 1910 рр. Саме тоді хлібні збори були найбільшими, а експорт зерна з імперії досяг максимального обсягу за всю добу капіталістичного розвитку.

Протягом пореформеного періоду збільшувалися хлібні ресурси України. Родючі ґрунти і хліборобські традиції населення та колосальний експорт сприяли розширенню зернового господарства. За даними засобів масової інформації, виробництво хліба у Подільській губернії зросло на 62% від п'ятиліття 1883–1887 рр. до 1906–1910 рр. Увесь приріст хлібної продукції, як відзначив подільський часопис, «відбувся перш за все за рахунок закордонного збуту пшениці й ячменю»²⁹. На наш погляд, цей висновок можна перенести і на інші українські губернії.

З іншої сторони, структура посівних площ України, пристосована до експорту зерна, гальмувала перехід до багатопільної системи господарювання, а, отже, і до прискореного підвищення врожайності, надзвичайно важливої складової загального обсягу хлібних ресурсів. Враховуючи ці та інші чинники сільські господарі нерідко констатували, що «навіть за сприятливих ґрунтових і кліматичних умов урожайність у нас ще занижка порівняно з країнами Західної Європи». А згаданий вище часопис порівнював стан українського землеробства з «невідшліфованим від шкарлупи первісного стану алмазом, котрий ще не вправлено в обідок сучасної агрокультури».

Попри ці та інші чинники врожайність зернових в Україні помітно підвищувалася внаслідок поширення сільськогосподарської техніки, переходу до багатопільної системи господарювання та поступового входження українського землеробства у фазу інтенсивного розвитку.

Доволі системні дані щодо обсягу хлібних ресурсів України у пореформену добу навів А. Радціг, котрий використав для цього урядову статистику³⁰. За його підрахунками, середній щорічний збір хлібів становив у губерніях Правобережної України за 1864–1866 рр. 15 094, а за 1883–1887 рр. — 22 837 тис. четвертей. Збір хліба на душу населення становив тут у 1864–1866 рр. 2,75 чверті, а в 1889–1893 рр. — 2,96 чверті³¹.

Із кожним п'ятиліттям збільшувалося виробництво зернових у губерніях Лівобережної України. У 1864–1866 рр. тут було зібрано щорічно у середньому 13 728 тис. четвертей хліба, в 1870–1872 рр. — 18 606, у 1883–1887 рр. — 20 543, а в 1889–1893 рр. — 21 854 тис. чвертей. Збір усіх хлібних культур становив на душу населення 2,75 чверті у 1864–1866 рр., а в 1889–1893 рр. — 2,88 чверті³².

Прискорено зростав збір зернових у південному краї України, де розорювалися степи і з кожним роком розширювалися посівні площі під зерновими культурами. Річний збір усіх хлібних культур становив тут у середньому за 1864–1866 рр. лише 6112 тис. четвертей, а 1883–1887 рр. уже 17 079 тис. четвертей. За обсягом врожаю попереду була Херсонщина, де збір хлібних культур у зазначені роки зріс на 441%, за нею йшла Катеринославщина — 289%, а слідом Таврія — 235%³³. За підрахунками А. Радціга, приріст хлібного збору в усіх регіонах України перевищував приріст населення, що стало запорукою подальшого зростання експорту.

Винятково високоврожайним виявився 1894 р. У трьох південних губерніях України було зібрано 40 042 тис. четвертей всіх хлібних культур, на Правобережжі — 31 810, на Лівобережжі — 31 726 тис. четвертей, а разом 103 578 тис. четвертей³⁴, тобто понад мільярд пудів*. Такий колосальний урожай, враховуючи мінімальне поширення на той час сільськогосподарської техніки і мінеральних добрив, міг виростити тільки дуже працелюбний народ із давніми хліборобськими традиціями.

Надзвичайно щедрі врожаї хлібів усередині 1890-х рр. призвели до небувалого зростання надлишку зерна в Україні, що само по собі вимагало його вивозу на світовий ринок для запобігання закупорювання торгового обороту. За даними українського дослідника І. Гуржія, надлишок чотирьох головних хлібів становив тут у середньому за 1870–1872 рр. 97 млн пудів, у 1883–1887 рр. — 79,3, а в 1895 р. — 286 млн пудів³⁵.

Урожайність на селянських і поміщицьких землях помітно відрізнялася. У селянських господарствах розміри хлібного збору залежали переважно від

* За свідченням П. Ляценка, хліб в Україні купували, зважуючи на пуди або чверті, рахуючи по 10 пудів у чверті для всіх зернових культур (Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — СПб., 1912. — С.124).

грунтово-кліматичних умов, розміру земельних площ, досвіду та працездатності сімей. З часом стало виходити на передній план уміле впровадження в польове господарство прогресивних елементів агрикультури. За статистичними даними, представленими на обласній сільськогосподарській виставці в Катеринославі, збір хлібів в Україні на селянських землях досяг у середньому в 1909 р. 58,9 пуда з десятини³⁶. Проте для нас важливіші узагальнені дані протягом тривалого часу. З цього погляду вельми корисними стали обчислення статистиків Головного землеробського відомства Російської імперії, використані часописом Харківського губернського товариства сільського господарства. Подаємо їх у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

**Середній збір хлібних культур з десятини земельної площі
на селянських землях наприкінці XIX — на початку XX ст. (пудів)³⁷**

Регион	1881–1889 рр.	1890–1899 рр.	1900–1909 рр.	Ріст урожайності у %
Південна Україна, Бессарабія, Донська область	34	36	42	23,5
Правобережна Україна	47	55	67	42,5
Лівобережна Україна	41	44	54	31,7
Європейська частина Російської імперії	42	45	51	21,4

Таблиця відображає динаміку хлібного збору на селянських землях на всій території європейської частини Російської імперії та в окремих її регіонах протягом майже 30 років. У першому десятилітті XX ст. врожайність на селянських землях порівняно з 80-ми роками XIX ст. зросла в губерніях Південної України на 23,5%, Лівобережної — 31,7%, Правобережної — 42,5%, а загалом на всій території європейської частини Російської імперії — на 21,4%. Найвищий середній рівень урожайності у селянських господарствах був на початку XX ст. у Правобережній Україні — 67 пудів з десятини. Безперечно, врожайність хлібів на поміщицьких землях була вищою, ніж у селян, хоча на початку XX ст. вже було немало протилежних випадків. Загалом поміщицькі господарства інтенсивніше використовували природні органічні добрива, сільськогосподарську техніку та досягнення агрономічної науки.

У Михайла і Павла Скоропадських у Дунаєцькому маєтку врожайність хлібів з десятини в 1903 р. була такою: озима пшениця — 113 пудів, жито — 85,2,

овес — 66,3, просо — 70 пудів³⁸. Павло Скоропадський, майбутній гетьман України, як відомо, з молодих літ перебував на військовій службі, а господарство маєтку вів управитель, що не сприяло його продуктивності. У чотирьох економіях Карлівського маєтку на Полтавщині «на належно угноєних чорноземах пересічно протягом 25 років поспіль урожайність жита становила 130 пудів 11 фунтів»³⁹. Враховуючи тривалий часовий проміжок цей результат у вирощуванні жита можна вважати видатним наприкінці XIX ст.

Доволі високими були врожаї хлібів в економіях графів Бобринських на Київщині, де дуже важливу роль відігравала озима пшениця — банатка. Середній урожай банатки з десятини земельної площі становив у 1912 р. 141,1 пуда, пшениці сорту озима — 127,9, кукурудзи — 152,8, озимого жита — 115,7, гороху — 105,2, вівса — 104,3, ячменю — 103,2, ярої пшениці — 80,3, чечевиці — 60,3, проса — 125,1⁴⁰. Високі збори хлібів були й в інших поміщицьких господарствах. У маєтностях П. Харитоненка на Сумщині протягом 15 років поспіль урожайність озимих хлібів становила у середньому 120 і більше пудів з десятини⁴¹.

Загалом збори хлібів на поміщицьких землях були значно меншими, ніж в окремих економіях. У 1903 р., коли врожай зернових на Волині був «середнім і нижче середнього», в губернії пересічно зібрано з десятини 72,5 пшениці, 56,5 жита і 56 пудів вівса⁴². У 1905 р. у Волинській губернії було зібрано в середньому з десятини власницьких земель 61,3 пуда жита і 72,7 пуда пшениці, а в селянських господарствах — 56,7 пуда жита і 72,1 пуда пшениці⁴³. Губернатор Волині повідомляв імператору, що завдяки сприятливому клімату, родючим ґрунтам та опадам губернія «не знає суцільного недороду»⁴⁴.

Що стосується Київської губернії, то середня врожайність усіх ґрунтів за десятиліття з 1896 до 1906 рр. була такою: пшениця — 75 пудів, жито — 70, овес — 60, гречка — 40 пудів. Доцільно навести й ціни на хлібні культури на Київщині у ті роки: пшениця — 0,71 руб. за пуд, жито — 0,48 руб., овес — 0,47 руб., гречка — 0,60 руб.⁴⁵ Занизькі ціни, безперечно, стимулювали прагнення сільських виробників експортувати зерно та вироби з нього на ринки Європи.

Попри наявність в історичних документах і матеріалах критичних оцінок щодо стану землеробства в губерніях Правобережної України, саме тут були найвищі врожаї в усій Російській імперії. П. Лященко виокремлював українське Правобережжя як «регіон порівняно високого рівня сільськогосподарської культури»⁴⁶. Тут розкинулися розлогі маєтності польських і російських латифундистів. Власники тисяч і десятків тисяч найкращих у регіоні земель, маючи величезні статки, могли широко впроваджувати у своїх господарствах досконалу сільськогосподарську техніку й передові технології. У зв'язку з цим цікавим і доволі актуальним є питання щодо продуктивності їхніх земель, зокрема врожайності хлібів у порівнянні з селянами. Про це переконливо свідчать дані про врожайність у Подільській губернії у 1905 р., які ми наводимо у табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Збір хлібних культур у Подільській губернії у 1905 р.⁴⁷

Хлібна культура	Поміщицькі господарства			Селянські господарства			
	Середній урожай з дес. у пудах	Висів на одну дес. у пудах	Чистий збір хліба (пудів)	Середній урожай з дес. у пудах	Висів на одну дес. у пудах	Процент збору в селян з дес. порівняно з поміщиками	Чистий збір хлібів (пудів)
Озима пшениця	102	10	16 444 724	78	10	76,47	19 757 196
Яра пшениця	63	9	1 2 86 982	52	10	82,54	3 530 814
Озиме жито	90	9	2 214 378	76	10	84,44	17 618 634
Кукурудза	89	2,5	2 486 010	75	2,5	84,27	8 981 735
Гречка	61	8	668 754	54	9	88,52	2 256 525
Просо	73	3	245 350	66	3,5	89,52	1 843 563
Горох	71	13	3 293 124	62	11	87,32	2 106 096
Чечевиця	65	9	353 304	60	1	92,30	1 769 800
Загалом	—	—	26 992 626	—	—	—	57 864 363
Картопля	543	95	2 836 432	462	91	85,08	16 962 120

Дані таблиці надзвичайно цікаві у різних вимірах.

По-перше, різниця у врожайності хлібів на поміщицьких і селянських землях була не така вже й велика, і коливалася щодо різних сільськогосподарських культур від 7,70% (чечевиця) до 23,53% (озима, пшениця). В інших районах України вона була ще меншою, і продовжувала скорочуватися на користь селян.

По-друге, навіть на Правобережжі, зокрема в Подільській губернії, де домінувало латифундистське землеволодіння, дрібні селянські господарства на початку ХХ ст. залишалися головними виробниками хліба. Ними було зібрано 57 864 363 пуди різних зернових, не рахуючи навіть головних фуражних культур — ячменю і вівса. Урожай власницьких господарств, також без ячменю і вівса, становив тільки 26 992 626 пудів. Загалом у губернії було зібрано близько 84 857 тис. пудів хлібів, без урахування ячменю і вівса. Частка поміщицького хліба становила менше третини — 31,8%.

По-третє, з таблиці видно, що поміщики відправляли на ринок в основному пшеницю і горох, а жито, кукурудза, картопля, гречка, просо та чечевиця були продуктами переважно селянських господарств.

Зрештою, врожайність хлібів у цьому регіоні наближалася, а то й зрівнялася, з більшістю європейських країн, за винятком Данії, Бельгії, Голландії та Великої Британії. Тим більше, що збір хлібів тут продовжував зростати. У 1916 р. середній збір озимої пшениці становив на Поділлі 98 пудів з десятини, ярої пшениці — 77, озимого жита — 100, ячменю — 79, вівса — 93, чечевиці — 87, гороху — 90, бобів — 105 пудів⁴⁸.

Негативно впливали на врожайність хлібів природні катаклізми — холодні весни, градобої, буревії та посухи. Проте навіть у такі роки збір хлібів, як правило, забезпечував прохарчування населення й почасти вивіз зерна, борошна та висівок за межі України. Через украї несприятливі кліматичні умови на Київщині восени 1906 р. і весною 1907 р. на селянських полях загинуло близько 28% озимих посівів, а ще 17% озимини мали низьку врожайність. Київський губернатор граф О. Ігнат'єв у своєму звіті міністру внутрішніх справ охарактеризував недорід 1907 р. «як рідкісне явище для Київщини». Проте завдяки хлібним запасам у населення від минулих літ і «загальної порівняно заможності селянської маси» його наслідки було мінімізовано. Тим більше, що урожай ярих хлібів, як повідомляв губернатор, визрів «вище середнього рівня, а проса, овочів і картоплі — щедрий». Загалом Київщина вийшла з недороду 1907 р. «без особливих ускладнень». Щоправда, вивіз хлібів на ринки Європи у тому році різко зменшився⁴⁹.

Коливання у зборі хлібів були й в інших губерніях, що впливало на обсяги експортних операцій. У 1903 р. в Подільській губернії «за сповна задовільного врожаю» зерновий надлишок озимих хлібів становив 3 064 750 четвертей, ярих — 3 509 008, а разом — 6 573 758 четвертей⁵⁰. Однак осінь 1906 р. і весна 1907 р. були в губернії, як і в сусідній Київщині, несприятливими для вирощування озимини. За даними неодмінного члена губернського присутствія П. Синьогуба, які він подав губернатору О. Ейлеру, збір хлібних культур разом з картоплею перевищив у губернії 116 707 тис. пудів, «тоді, як для задоволення продовольчих та деяких інших потреб населення, за винятком посівного фонду, потребувалося близько 95 332 тис. пудів»⁵¹.

Згідно зі звітом подільського губернатора за 1909 р., «загальний збір усіх хлібів з картоплею становив 16 109 983 четверті. Хлібний надлишок, з урахуванням потреб для прохарчування населення, для наступного посіву та винокуріння, становив лише 3 160 699 четвертей, або близько п'ятої частини «знятого врожаю» — 19,61%⁵². Землеробське населення губернії «зазнало великих втрат під час збору врожаю внаслідок сильних злив і градобою». Цікаво, що навіть за таких несприятливих умов «надлишок селянських ярих хлібів, за підрахунками з'їзду мирових посередників, становив 726 728 четвертей»⁵³. Зменшення хлібного збору у сезоні 1909 р. призвело до значного скорочення вивозу хліба з цієї губернії на світовий ринок.

Несприятливі кліматичні умови в 1907–1909 рр. помітно вплинули на обсяги збору хлібних культур у п'ятиліття 1905–1909 рр. Про це свідчать, зокрема, дані П. Лященка, поміщені у табл. 2.12.

Таблиця 2.12

**Чистий збір чотирьох головних зернових культур на Правобережжі
за 1905–1909 рр. (тис. пудів)⁵⁴**

Губернія	Пшениця	Озиме жито	Овес	Ячмінь	Разом
Київська	22 008,3	24 293,7	22 057,1	11 103,8	79 462,9
Подільська	29 772	18 091,8	16 191,4	12 083,4	76 138,6
Волинська	13 646,7	23 850	18 601,6	7977,7	64 076
Загалом	65 427	66 235,5	56 850,1	31 164,9	219 677,5

Як свідчать наведені у таблиці дані, середньорічний урожай чотирьох головних зернових культур на Правобережжі становив у 1905–1909 рр. майже 220 млн пудів. Попереду у хлібному зборі була Київщина. Але Подільська губернія була в Україні ще й найбільшим виробником кукурудзи. У зазначені в таблиці роки на Поділлі збиралося щорічно у середньому 10 597,8 тис. пудів цієї культури. За підрахунками П. Ляценка, виходячи з 15 пудової норми споживання на душу продовольчих хлібів, Подільська губернія мала щорічно в середньому близько 24 млн пудів хлібного надлишку, а Київська — до 15,5 млн пудів*. Місцева промисловість, що переробляла сільськогосподарську сировину, споживала не більше 3,5 млн пудів хліба⁵⁵. Решта вивозилася за межі України.

Насправді, збір усіх хлібних культур у губерніях Правобережної України був більшим у ці роки. У 1905–1906 рр. він перевищував у середньому навіть 300 млн пудів⁵⁶. За даними Ярошевича, доповідь якого була виголошена на установчих зборах Південно-Західного відділення Російської експортної палати, річний збір озимої і ярої пшениці у цьому регіоні становив у 1905–1906 рр. у середньому 72,1 млн пудів, або 17% урожаю цієї культури в усій Російській імперії. У Київській губернії на залізниці й водні шляхи надходило дві третини середнього збору пшениці в зерні й борошні, не рахуючи навіть висівок, а з Волинської губернії вивозилося близько половини пшеничного збору. Ще більшу роль відіграла пшениця у Подільській губернії, де її середній збір у ці роки становив 34,9 млн пудів, або близько 48% середнього збору в регіоні⁵⁷.

Аналізуючи проблематику хлібного надлишку в Україні, слід урахувати чисельність населення у тій чи іншій губернії. У південному степовому краї посівні площі хлібів були більшими, а щільність населення в декілька разів меншою порівняно з давніми хліборобськими центрами України. Внаслідок цього навіть за значно меншого збору хлібів з десятини земельної площі

* Різниця в обчисленнях хлібного надлишку дослідниками нерідко стає наслідком віднесення до нього промислового використання зерна, зокрема для виготовлення спирту і пива, врахування посівного фонду та довільного визначення норми споживання на душу.

надлишок на душу у цьому регіоні був незрівнянно більшим. У 1906 р. він обчислювався такими цифрами: Волинська губернія — 14, 3 пуда, Київська — 21, Подільська — 29,3, Херсонська — 61 пуд⁵⁸. За даними статистики залізничних перевезень, хлібні експортні надлишки «в районі Харківської і Полтавської губерній становили напередодні Першої світової війни від 13 до 16 пудів з кожної десятини посіву»⁵⁹. Причому значну частку вивозу становило борошно. У свою чергу, статистики згаданої вище обласної сільськогосподарської виставки в Катеринославі валовий збір хлібів на одного жителя виразили у таких цифрах: Волинська губернія — 26 пудів, Київська — 29, Таврійська — 61, Херсонська — 59, Катеринославська — 57, Чернігівська — 18, Полтавська — 39 пудів⁶⁰. У цьому цифровому переліку кидається в око щедрий збір на душу не тільки у південному регіоні України, але й на Полтавщині, в губернії з надмірною щільністю населення і переважанням селянського та середнього і дрібного поміщицького землеволодіння. За свідченням засобів масової інформації, тут щорічно вирощувалося в середньому на 94 млн руб. одних тільки шести головних зернових культур, у тому числі пшениці — на 41 млн руб.⁶¹ Про значне переважання Полтавщини у зборі хлібів у регіоні Лівобережної України свідчать і підрахунки П. Ляценка, котрі ми наводимо у табл. 2.13.

Таблиця 2.13

**Середньорічний збір чотирьох головних хлібних культур
на Лівобережжі за 1905–1909 рр.⁶²**

Губернія	Пшениця	Озиме жито	Овес	Ячмінь	Разом
Полтавська	32 528,7	28 268,9	16 424,7	16 030,6	93 252,9
Харківська	23 889,3	18 052,2	9887,1	16 871,4	68 700
Чернігівська	780,1	16 222,7	8774,9	2099	27 876,7
Загалом	57 198,1	62 543,8	35 086,7	35 001	189 829,6

З таблиці видно, що середньорічний урожай чотирьох культур у регіоні в 1905–1909 рр. становив майже 190 млн пудів, з яких на Полтавщині збиралося 93 252,9 тис. пудів, або 49,12%. Приймаючи річну норму споживання продовольчих хлібів за 15 пудів, регіон міг дати надлишку для переробки і експорту до 50–75 млн пудів⁶³.

Як йшлося вище, посуха охопила величезні території Росії у 1911 р., що призвело до значного зменшення хлібного збору. Проте в Україні ситуація була іншою. За даними Київського біржового комітету, врожай у поміщицьких економіях Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній обчислювався у середньому в солідних величинах: пшениці — 120 пудів з десятини, жита — 90, вівса — понад 100 пудів, ячменю — 95 пудів. У селянських господарствах урожай хлібів визрів на 30% менше, окрім жита,

збір якого не поступався поміщицьким економіям⁶⁴. За повідомленням Катеринославського біржового комітету, врожай хлібів у губернії перевищив збір попереднього року на 10%⁶⁵. За даними Кременчуцького біржового комітету, врожай жита на Полтавщині також був більшим на 10% проти попереднього року, а решта хлібів — на 15%. У різних місцевостях губернії урожай виразився у таких цифрах: пшениці — 60–90 пудів з десятини, жита — 60–100, вівса і ячменю — до 70 пудів з десятини, а в ряді повітів — на 15–20% більше. Із Кременчука надходили повідомлення про накопичення великих запасів пшениці, які були на 25% більше від попереднього року. У Харківському районі врожай озимої пшениці становив до 80 пудів з десятини, ячменю — 80–90, ярої пшениці й вівса — до 100 пудів⁶⁶. Тільки завдяки солідному врожаю в Україні в 1911 р. був забезпечений пристойний вивіз зернових на світовий ринок. Проте збір пшениці у 1911 р. був також значно меншим у районах землеробства, що тяжіли до Миколаївського порту на Чорному морі.

Для з'ясування об'єктивних можливостей експорту українського хліба на світовий ринок слід установити його сумарний надлишок протягом тривалого періоду. У висвітлення цього аспекту досліджуваної тут тематики цінний внесок зробив свого часу професор О. М. Челінцев, який відносив губернії Наддніпрянської України до регіону з величезними хлібними надлишками. Наводимо обсяги надлишку чотирьох головних зернових культур в Україні за його обчисленнями наприкінці XIX — на початку XX ст. у табл. 2.14.

Таблиця 2.14

**Надлишок чотирьох головних хлібних культур в Україні
у 1880–1884 і 1907–1910 рр. (тис. пудів)⁶⁷**

Губернія	1880–1884 рр.	1907–1910 рр.	Ріст надлишку у %
Волинська	4130	6190	50
Катеринославська	8059	78 427	873,16
Київська	9688	16 375	69
Подільська	11 895	19 134	61
Полтавська	4498	20 464	355
Таврійська	11 968	61 253	411,8
Харківська	2928	16 171	442
Херсонська	36 081	106 840	196
Чернігівська	7529	2514	–33,4
Загалом	96 776	327 368	238,27

Ряд моментів у наведеній таблиці привертає увагу. По-перше, сумарний надлишок чотирьох головних хлібних культур в Україні за 25–30 років збільшився на 238,27%, а в абсолютних цифрах — на 230 592 тис. пудів — з 96 776 до 327 368 тис. пудів. За абсолютним нарощуванням хлібного надлишку попереду були три південні губернії України: Херсонщина — 106 840 тис. пудів, Катеринославщина — 78 427, Таврія — 61 253 тис. пудів. За темпами приросту хлібного надлишку на першому місці була Катеринославщина — 873,16%, за нею слідувала Харківщина — 442%, а далі Таврійська і Полтавська губернії — 411,8 і 355%.

По-друге, більш уповільнений приріст хлібного надлишку в регіоні Правобережної України пояснюється тим, що щільність населення, особливо в Подільській і Київській губерніях, була найбільшою, а нові земельні площі, що вводилися у сільськогосподарський оборот, найменшими.

По-третє, зменшення приросту темпу хлібного надлишку на Чернігівщині стало наслідком того, що населення стало прикупляти хліб із сусідніх губерній.

За подальшими підрахунками О.Челінцева, надлишок чотирьох головних хлібних культур у дев'яти українських губерніях становив у середньому в 1909–1910 рр., з урахуванням борошняного резерву, 338,29 млн пудів, у тому числі пшениці — 185,5 млн пудів, жита — 29,12, ячменю 113,02, вівса — 10,65 млн пудів⁶⁸. Внутрішній ринок ніяк не міг поглинути всю пропозицію з боку виробників України й останні були гостро зацікавлені у зовнішніх ринках, особливо для збуту пшениці та ячменю.

Заслужують на увагу й дослідження О. Челінцева щодо динаміки зростання збору всіх хлібних культур між 1883–1887 і 1906–1910 рр., приросту населення в Україні за період 1886–1910 рр. та посівних площ під хлібами. Про це яскраво свідчать дані табл. 2.15.

Таблиця 2.15

Зіставлення приросту населення, хлібного збору і посівних площ під зерновими культурами в Україні у середині 80-х рр. XIX ст. — 1910 р. (у %)⁶⁹

Губернія	Населення	Хлібний збір	Площа засіву
Волинська	+66	+78	+18
Катеринославська	+60	+267	+59
Київська	+50	+67	+6
Подільська	+49	+95	+18
Полтавська	+29	+62	+9
Таврійська	+68	+196	+46
Харківська	+38	+76	+14
Херсонська	+61	+177	+36
Чернігівська	+36	+12	–4

Із таблиці видно, що приріст хлібного збору в українських губерніях, за винятком Чернігівщини, випереджав приріст населення і розширення під хлібні культури земельних площ. Проте була й суттєва відмінність між південним степовим регіоном і давніми хліборобськими центрами України. У південних губерніях зростання хлібного збору відбувалося переважно за рахунок введення у сільськогосподарський обіг нових земельних площ шляхом їх розорювання, а в губерніях Право- і Лівобережної України — більш інтенсивного ведення польового господарства.

Певний внесок у подальше дослідження проблеми зробив О. Щадилов. Не посилаючись на використані джерела, дослідник навів загальну цифру середньорічного збору шести головних зернових культур у 1909–1913 рр., яка майже стовідсотково відповідає дійсності, — 1 131 776 тис. пудів. За його даними, збір окремих злакових розподілявся таким чином: пшениця і жито — 652 185 тис. пудів, ячмінь і овес — 419 146, просо і гречка — 60 445 тис. пудів⁷⁰. Внутрішнє споживання хлібів, за підрахунками О. Щадилова, наводимо у табл. 2.16.

Таблиця 2.16

Середньорічний обсяг внутрішнього споживання шести головних зернових культур в Україні в 1909–1913 рр. (тис. пудів)⁷¹

Зернова культура	Тис. пудів	У %
Жито і пшениця	442 592	68
Овес і ячмінь	288 824	69
Просо і гречка	60 000	95
Разом	791 416	69,92

Із таблиці видно, що всередині України споживалося майже 70% урожаю шести головних зернових культур. Решта хлібного збору вивозилася на продаж за межі України, у тому числі пшениці — 179 696 тис. пудів, жита — 29 897, вівса — 9242, ячменю — 121 080, а разом — 339 915 тис. пудів, або 31,72% від середньорічного збору чотирьох головних злаків у 1909–1913 рр.⁷² Підрахунки О. Щадилова відображають колосальний обсяг українського експорту на початку ХХ ст., про що свідчить зіставлення їх з іншими статистичними обчисленнями. За даними статистиків Особливої наради з продовольства, «звичайний надлишок п'яти головних хлібів, тобто пшениці, жита, вівса, кукурудзи і ячменю» в усій Російській імперії становив з 1910–1914 рр. 600–700 млн пудів⁷³. Це означає, хоча й у загальних обсягах, що вивіз хліба за межі України в 1909–1913 рр. становив не менше половини всього імперського експорту. Про це йтиметься в одному з наступних розділів нашого дослідження. Що ж до даних О.Щадилова про обсяги збору шести головних зернових культур, то вони сповна підтверджуються нашими підрахунками, які ми подаємо в табл. 2.17.

Таблиця 2.17

Середньорічний урожай хлібних культур в Україні за 1909–1913 рр. (тис. пудів)⁷⁴

Губернія	Сільськогосподарська культура											
	Озима пшениця	Яра пшениця	Жито	Овес	Ячмінь	Куркудза	Горох	Картопля	Грека	Чечевича, боби	Просо	Загалом
Харківська	6808,8	37 793,4	28 508,7	15 188,6	29 329,4	536,4	190,1	32 646,9	1705,8	72,8	4110,4	156 891,3
Чернігівська	1008,7	270,8	29 997,0	13 059,1	2878,3	—	1420,2	67 749,9	5843,0	367,4	1667,5	124 261,9
Полтавська	8362,1	35 705,3	40 303,7	22 116,9	21 778,2	260,4	493,2	45 155,1	5965,9	164,7	4913,7	185 219,2
Херсонська	21 039,0	56 628,4	21 830,2	9893,5	67 774,5	10 291,4	272,5	14 725,3	393,2	163,3	2142,0	205 153,3
Таврійська	41 297,4	23 104,1	8238,9	6510,8	43 424,6	3518,9	—	5091,1	—	—	348,7	131 534,5
Катеринославська	5820,4	84 180,5	9465,1	7092,4	66 439,7	6152,0	73,2	21 262,6	110,7	80,0	1483,2	202 159,8
Київська	31 569,4	964,0	38 648,2	27 469,8	13 708,5	398,5	5221,7	36 445,1	5407,2	1293,3	12 637,0	173 762,7
Подільська	34 990,5	4643,8	26 718,8	21 370,1	16 220,8	12 981,8	4614,1	30 954,2	2690,7	2614,5	2672,8	160 472,1
Волинська	18 118,0	375,6	35 812,9	24 500,0	10 391,2	—	2366,1	71 383,4	5277,3	914,0	2574,5	171 713,0
Разом	169 014,3	243 665,9	239 523,5	147 201,2	271 945,2	34 139,4	14 651,1	325 413,6	27 393,8	5670,0	32 549,8	1 511 167,8

Таблиця всебічно відображає досягнення польового господарства України на початку ХХ ст. Середньорічний збір усіх хлібних культур разом із картоплею в 1909–1913 рр. перевищив півтора мільярда пудів. Зокрема, річний збір чотирьох головних зернових культур становив 1 071 350,1 тис. пудів, шести — 1 131 293,7, а разом із кукурудзою, горохом, чечевицею і бобовими культурами — 1 185 754,2 тис. пудів. Не враховуючи картоплі, за обсягом хлібного збору попереду була Херсонщина — 190 428 тис. пудів, а далі у низхідному порядку губернії розташувалися так: Катеринославська — 180 897,2, Полтавська — 140 064,1, Київська — 137 317,6, Подільська — 129 517,9, Таврійська — 126 443,4, Харківська — 124 244,4, Волинська — 100 329,6, Чернігівська — 56 512 тис. пудів.

Займаючи провідні позиції у зборі чотирьох головних хлібів, три південні губернії України давали лише 5066,8 тис. пудів проса, гречки, гороху, чечевиці та бобів, що становило 6,31% від виробництва цієї культури в Наддніпрянській Україні. Те ж стосується і картоплі, збір якої у цьому регіоні був замалим — 41 079 тис. пудів, або 12,62% від загального виробництва. У Волинській і Чернігівській губерніях, навпаки, переважав збір картоплі — 139 133,3 тис. пудів, або 42,75% від урожаю в усіх українських губерніях. Значна частка врожаю картоплі відправлялася з цих губерній на ринок та використовувалася для винокуріння і відгодівлі домашньої худоби. Слід відмітити й те, що виробництво кукурудзи зосереджувалося переважно в Подільській і Херсонській губерніях — 23 273,2 тис. пудів, або 68,17% збору в Наддніпрянській Україні.

Статистичні дані таблиць 2.6, 2.17 та деяких інших джерел дали нам можливість встановити місце Наддніпрянської України у світовому виробництві хліба. Маючи близько 2% населення земної кулі, її частка у світовому виробництві чотирьох головних хлібних культур становила у середньому в 1909–1913 рр. 7,16%, у тому числі пшениці — 6,68%⁷⁵. За виробництвом пшениці Україна поступалася тільки США, Індії і Росії, чисельність населення кожної з яких була в декілька разів більшою. За збором жита попереду України були тільки Росія і Німеччина, а вівса — Росія, Канада і США. За виробництвом ячменю Україна не поступалася жодній країні світу. Її частка в імперському зборі, враховуючи Царство Польське, Бессарабію, Білорусію та інші регіони, становила, за нашими підрахунками, близько 45%⁷⁶. О. Щадилов, який аналізував цей аспект проблеми, відзначав, що український ячмінь — найкращий у світі за своїми смаковими якостями і місткістю білка. Німецькі сільські господарі закуповували його у великих обсягах для відгодівлі свиней і з солідним зиском реалізували м'ясо на ринках Данії, Австрії та інших країн⁷⁷. Отже, Україна була наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. одним із найбільших у світі виробників хліба, надлишки якого вивозилися на ринки інших країн.

Аналіз хлібних ресурсів був би незавершеним без з'ясування продуктивності українського млинарства. Останнє відчутно впливало на розширення і кон'юнктуру хлібного ринку, спонукаючи експортерів підвищувати ціну на

вивізне зерно. Особливо наочно це проявилось під час загострення міжнародних відносин у басейні Середземного моря в 1912 р., коли Туреччина закрила чорноморські протоки, що могло призвести до закупорювання торговельного обороту. Саме тоді українське млинарство підтримало ціни на належному рівні, запобігши паніці на хлібному ринку. Зокрема, ціна на пшеницю в Катеринославській губернії була помітно вищою, ніж в Одесі. З урахуванням залізничного тарифу і накладних витрат від Катеринослава до Одеси різниця на одному пуді досягла 14–15 коп.⁷⁸

Продуктивність як українського, так і всього імперського млинарства на початку ХХ ст. вже аналізувалася нами у попередніх працях⁷⁹. Проте справжні його масштаби в Україні були більшими.

За даними департаменту землеробства Головного землеробського відомства, у 64 губерніях Російської імперії, розташованих в європейській частині, у 1908 р. налічувалося 2416 млинів I–V розрядів, на яких щорічно перемелювалося 653,3 млн пудів зерна, або у середньому 272 тис. пудів на один млин. Їх власники були по суті солідними підприємцями, які закуповували великі партії зерна, переробляли його на борошно й реалізували на внутрішньому і почасти зовнішньому ринках. Нерідко борошномели були одночасно й великими землевласниками. На млинах нижче V розряду з продуктивністю близько 20–30 тис. пудів переробки зерна, яких налічувалося більше 140 тис., перемелювалося понад 1286 млн пудів хліба⁸⁰. Окрім того, діяло близько 33 тис. млинів, які обкладалися промисловим податком, і десятки тисяч вітряків для обслуговування потреб місцевого населення. На них перероблялося близько 75% житнього й 25% пшеничного борошна⁸¹.

У подальшому кількість великих млинів промислового значення збільшувалася. Удосконалювався технологічний процес у млинарській галузі. Зростає чисельність парових машин, газогенераторів та нафтових двигунів, замість примітивних жорен з'являлися вальцювальні верстати. Проте собівартість переробки зерна і далі залишалася завищеною через недостатню розвиненість вітчизняного машинобудування та надмірні митні тарифи на імпортовану млинарську техніку. Через ці та інші причини різниця між ціною на зерно і борошно була значно більшою, ніж в Америці, Німеччині, Угорщині та деяких інших країнах, що не могло не гальмувати вивіз продукції на світовий ринок.

Водночас слід відзначити, що борошномельна промисловість України характеризувалася витонченістю і різноманітністю виробних продуктів, усіляко уникала шаблонності за умов масового виробництва. На більшості млинів, оснащених досконалою технікою, вироблялося пшеничне борошно семи, восьми, а то й десяти сортів.

Потужні райони млинарства розташовувалися в губерніях Правобережної України. Згідно з дослідженнями, які проводилися з кінця ХІХ ст., у цьому регіоні поряд із великими млинами збереглася ще й маса дрібних з примітивним устаткуванням, на яких розмелювалося зерно або для власного споживання

у великих поміщицьких господарствах, або для потреб близької околиці. Кількість товарних млинів, що працювали в 1893 р. на далекий збут борошна, за даними департаменту торгівлі й мануфактур Міністерства торгівлі й промисловості, відображає табл. 2.18.

Таблиця 2.18

Товарні млини в губерніях Правобережної України у 1893 р.⁸²

Губернія	Кількість млинів	Оборот у тис. руб.	Кількість парових котлів
Київська	156	6364	38
Подільська	205	5703	6
Волинська	36	6609	20
Загалом	397	18 676	64

Із таблиці видно, що на теренах Правобережної України в 1893 р. було 397 товарних млинів, у тому числі в Київській губернії — 156, Волинській — 36, Подільській — 205. Різниця в обсягу їх торгового обороту в грошовому вираженні була не дуже значною. Проте кидається в око надто велика різниця в технічному оснащенні млинів: у Київській губернії на товарних млинах було 38 парових котлів, у Волинській — 20, а в Подільській — усього 6.

Безперечно, з кожним роком рівень технічного оснащення млинів підвищувався. За даними волинського губернатора, у 1905 р. у губернії діяло вже 507 млинів, у тому числі 130 парових і 377 водяних. Загальна річна продуктивність парових млинів досягла 2 064 136 руб., а водяних — 1 425 138 руб.⁸³ Аналогічна тенденція проглядається і на Поділлі: у Вінницькому повіті в 1904 р. було вже 10 парових млинів, а в Балтському — 59⁸⁴. За свідченням преси, напередодні Першої світової війни в Подільській губернії налічувалося 44 великих товарних млинів⁸⁵. Великі вальцювальні млини було споруджено на залізничних станціях Жмеринка, Ярошенка, Браїлів, Гнівань, Вінниця, Калинівка. На них перемелювалося близько 3620 тис. пудів однієї тільки пшениці⁸⁶. Загалом зерно перемелювалося в губерніях Правобережної України на 570 великих млинах, з яких 35–40 належали до перших трьох розрядів. У 1908 р. на млинах цього регіону діяло 625 удосконалених двигунів, а четверта частина навіть не дуже великих млинів була оснащена газогенераторами⁸⁷. За іншими джерелами, на Правобережжі налічувалося ще в 1903 р. 708 млинів I–V розрядів, на яких перероблялося 68 млн пудів продовольчого зерна⁸⁸. П'ять років по тому млинарство Правобережжя переробляло на рік 87,5 млн пудів зерна, у тому числі Волинська губернія — 27 млн пудів, Подільська — 23, Київська — 37,5⁸⁹. За статистичними даними Південно-Західного відділення Російської експортної палати, торговий оборот борошномельного виробництва в губерніях Правобережної України становив приблизно 40 млн руб. Річні експортні відправки пшеничного борошна з

Київської і Волинської губернії перевищували у середньому за 1905–1909 рр. 11 млн пудів⁹⁰. Про перемелювання пшениці у великих обсягах для експорту повідомлялося й в інших часописах⁹¹.

Водночас слід назвати чинники, що гальмували розвиток млинарства на Правобережжі, особливо в Подільській губернії. Згідно з анкетуванням, проведеним фабричним інспектором губернії, абсолютна більшість млинів використовувала місцеве або з близької околиці зерно. На переконання фахівців, для губернії було б набагато вигідніше відправляти свою пшеницю на далекі ринки не у зерні, а в борошні. Тоді для місцевого населення залишалися б і вартість переробки зерна. Проте недостатня розвиненість залізничної мережі зводила нанівець прагнення виробників з глибинки. «Справді, чи можливе існування масштабного сільського господарства, з успіхом працюючого на ринок, — писав подільський часопис, — коли виробники перебувають на відстані від 60 до 80 верст від залізниці, а підвіз ведеться тільки гужовим транспортом»⁹². Саме в такому становищі опинилися, зокрема, території між австрійським кордоном і залізничною лінією Козятин — Ковель — Івангород. До того ж, надзвичайно високі тарифи на залізничних лініях до центральних районів європейської Росії максимально обмежили вивіз подільського хліба. Усі спроби тамтешніх борошномелів збувати там борошно виявилися марними, оскільки «фрахт для них становив до 0,30 руб. з кожного пуда»⁹³. З цієї причини головними ринками збуту для подільських виробників стали країни Західної Європи і почасти Близького Сходу, а всередині Російської імперії — Царство Польське, прибалтійські та білоруські губернії.

Розвиненістю млинарства на теренах Правобережної України виділялися Біла Церква, Умань, Вінниця, Бердичів, Ковель, Рівне, Житомир, Балта, а найбільше Київ. Останній з давніх часів був визначним ринком хлібної торгівлі не тільки Київської, але й Полтавської, Подільської, Чернігівської і почасти Волинської губерній. Величезний попит на зерно у Києві визначався перш за все зі сторони дев'яти великих промислових млинів. Серед них виділялися своєю потужністю акціонерне товариство київського парового млина Я. І. Кельберг і К^о з капіталом на 1 грудня 1912 р. у 500 тис. руб. та товариство «Київський млин» з капіталом у 2500 тис. руб. наприкінці 1912 р.⁹⁴ На цьому підприємстві працювало на початку ХХ ст. близько 130 робітників⁹⁵. За даними Київського біржового комітету, обороти міста зерновими продуктами сягали 40 млн руб. на рік, причому більше половини всіх угод припадало на пшеницю. Продуктивність одного тільки київського млинарства була не менше 8 млн пудів. Хлібний надлишок для вивозу на віддалені ринки становив 2 млн пудів пшеничного і житнього борошна і 1 млн пудів висівок⁹⁶. Слід зазначити, що в Києві уклалися угоди на постачання зернових продуктів для інтендантського відомства в обсязі до 6 млн пудів на рік. У місті також розміщувалося декілька дуже солідних хліботоргових фірм, які вели торгівлю переважно на закордонних ринках, в обсязі декількох мільйонів пудів щорічно. Зрештою, в Києві уклалися

угоди щодо хлібних продуктів з місцевими землевласниками, цукрозаводчиками та власниками винокурень⁹⁷.

За обсягами розмолу зерна визначне місце посідали губернії Лівобережної України, де вироблялося до 49 млн пудів борошна на рік. У повітовому місті Кременчуку Полтавської губернії перемелювалося в різні роки від 10 до 15 млн пудів зерна на великих млинах промислового значення. У місті працювали також макаронні фабрики і крупорушки з обсягом виробництва 995 тис. пудів продукції⁹⁸. Тільки у місцевостях, що обслуговували залізничну магістраль Кременчук — Курськ, працювало 33 великих парових млина⁹⁹. Десятки потужних млинів промислового значення, на кожному з яких було зайнято декілька десятків, а подекуди 100 і більше робітників, розташувалися в різних повітах Полтавської губернії¹⁰⁰. Паровий млин у м. Костянтинограді переробляв за рік близько 750 тис. пудів зерна. На двох парових млинах у м. Ромнах з основним капіталом у 900 і 800 тис. руб. працювало 90 робітників. Млин Хмельницького й Островського у м. Хорол з основним капіталом близько 1 млн руб. забезпечував роботою 59 робітників. У цьому ж місті переробляли зерно потужні млини графині Капніст і Зеленського. Пирятинський млин мав основний капітал у 400 тис. руб., на ньому працювало 40 робітників¹⁰¹.

Надзвичайно примітним явищем для Полтавщини, Київщини та деяких інших губерній наприкінці XIX — на початку XX ст. стало те, що парові млини промислового значення з'явилися у селах. Розмелювання зерна мало тут безпосередній зв'язок із сільськими господарями. Для селян створювалися робочі місця, вартість переробки зерна також зумовлювала додаткові можливості для накопичення капіталу в сільській місцевості. Перещепинський млин у с. Мала Перещепинка на Полтавщині мав основний капітал у 500 тис. руб. Потужні парові млини було споруджено у селах Баранівка Миргородського повіту і Маслівка Канівського повіту на Київщині¹⁰². Майже повсюдно у великих посіlostях поміщиків діяли водяні, а то й парові млини, зокрема в Кубарівському і Полошківському маєтках Павла і Михайла Скоропадських¹⁰³. Слід відзначити й те, що Полтавська губернія, маючи потужні промислові млини, переробляла місцеву високосортну пшеницю, яка розцінювалася на внутрішньому ринку вище, ніж у приморських портах¹⁰⁴.

Засоби масової інформації причисляли до потужних центрів млинарства і Харківщину¹⁰⁵. У 1908 р. тут налічувалося 64 товарних борошномельних млинів II–V розрядів, на яких перероблялося 16,5 млн пудів зерна¹⁰⁶. На станції Барвенкове, наприклад, розмелювалося щоденно до 15 тис. пудів зерна, що звозилося з близької околиці у 30–40 верст і де «на місці величезних приватновласницьких маєтків виникли тисячі дрібних господарств». Щорічно зі станції відправлялося на далекі ринки більше 1 млн пудів борошна¹⁰⁷. «Край цей багатий на пшеницю ... тут усі їдять прекрасний хліб, — відзначав часопис Всеросійського об'єднання борошномелів. — Величезні площі під пшеницею призвели до спорудження сотень механічних млинів уздовж гужових шляхів

та на базарах. Хлібна ріка тече від хуторів і селищних зсіпок до самого Барвенкового»¹⁰⁸. І до наших днів залишаються повчальними результати господарювання на землі у цій місцевості. Величезні хлібні обороти призвели до відкриття в Барвенковому цілого ряду контор великих банків, заснування двох товариств взаємного кредиту тощо. Грошові перекази досягли тут суми у 2,5 млн руб. на рік. У селищі з'явився автомобільний магазин, контора міжміського телефонного зв'язку для спілкування з гірничозаводським регіоном Донбасу і Придніпров'я щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Місцеві комерсанти настільки розбагатіли на хлібній торгівлі, що внесли понад 100 тис. руб. для будівництва шестикласного комерційного училища¹⁰⁹.

Однак і на Харківщині давалися взнаки високі хлібні тарифи, запроваджені на залізничних магістралях до центральних районів європейської Росії¹¹⁰. Російський уряд давав зелене світло млинарству Поволжя, яке забезпечувало хлібом губернії північного і центрального промислових регіонів Росії, зокрема й Москву та С.-Петербург. На товарних станціях Саратова, Самари, Костроми, Казані й Нижнього Новгорода було споруджено ряд промислових млинів, які переробляли десятки мільйонів пудів зерна. «Ці борошномельні центри, — писав дослідник даної проблеми К. Вебер. — явище ненормальне і викликане не загальним підняттям цього виробництва в Росії, а засноване винятково на спекулятивній грі». Проте на більш серйозну критику політики уряду обережний німець не наважився. Усе ж тарифна політика російської влади на залізницях викликала гостре незадоволення буржуазії національних окраїн. VIII Всеросійський з'їзд борошномелів, який відбувся в Петербурзі 19–22 листопада 1907 р., наголосив у своїй резолюції, що «штучна підтримка млинів, розташованих не в хлібородних губерніях імперії, не може бути нічим виправдана»¹¹¹.

Доволі розвиненою була борошномельна промисловість у трьох південних губерніях України, де щорічно перероблялося 73 млн пудів зерна на 235 млинах I і III–V розрядів¹¹². В Одесі, зокрема, працювало 24 парових і десятки дрібних млинів¹¹³. На них перероблялося близько 10,5 млн пудів тільки пшеничного зерна з виходом борошна до 8 млн пудів на рік¹¹⁴. У Єлисаветградському повіті Херсонської губернії обсяги річного розмолу на 15 вальцювальньо-парових млинах становили 6 млн пудів на рік¹¹⁵. У самому повітовому центрі дев'ять великих товарних млинів виробляли пшеничного борошна до 15 тис. пудів на добу¹¹⁶. До того ж, у місті працювало немало крупорушок. Єлисаветградщина була також постачальником хліба як на внутрішні ринки, так і за кордон. «Можна сказати, — відзначав столичний часопис, — що елисаветградське борошно має всі підстави для того, щоб завоювати собі солідне становище на світовому ринку. Доказом цьому служить те, що за останні роки елисаветградські млини платять за пшеницю дорожче, ніж представники закордонних фірм. І в цьому немає нічого дивного, якщо врахувати, що кожен млин фактично сортує пшеницю за її якістю і відправляє продукцію туди, де є відповідний споживач»¹¹⁷.

Виробництво борошна збільшувалося в усіх регіонах України. За підрахунками П. Ляценка, на товарних млинах I–V розрядів перероблялася на теренах дев'яти українських губерній у 1908 р. 209,5 млн пудів зерна¹¹⁸. Однак слід ураховувати, що збір хлібних культур у 1908 р. був украй замалим. Тому значно важливішими є статистичні дані Полтавського губерньського земства, розміщені у табл. 2.19.

Таблиця 2.19

**Середньорічний збір продовольчих хлібних культур
і продуктивність промислового млинарства
в Україні в 1901–1908 рр. (млн пудів)¹¹⁹**

Губернія	Збір пшениці і жита (млн пудів)	Розмол зерна (млн пудів)
Полтавська	72,1	67,6
Київська	47,5	54,7
Катеринославська	85,2	46,1
Волинська	49,9	49,9
Херсонська	118,8	44,3
Подільська	72,2	44,2
Харківська	56,9	28,0
Таврійська	62,4	27,5
Чернігівська	27,0	14,1
Разом	592,0	376,4

Дані таблиці надзвичайно цікаві у різних вимірах. По-перше, середньорічний розмол продовольчого зерна на товарних млинах у 1901–1908 рр. становив 376,4 млн пудів. Найбільш потужним центром млинарства були губернії Правобережної України — 148,8 млн пудів, або 39,53% від усієї переробки. За ними слідували південні губернії — 117,9 млн пудів (31,32%), а далі — губернії Лівобережної України (109,7 млн пудів (29,14%)). Відмінність цих цифр від підрахунків П. Ляценка, наведених вище, свідчить про те, що продовольче зерно розмелювалося у значних обсягах на млинах нижче V розряду. Очевидно, що таких млинів було менше у Харківській, Чернігівській і південних губерніях України. По-друге, Полтавська губернія була безумовним лідером у виробництві борошна, котре розмелювалося для місцевих потреб і для вивозу на далекі ринки. По-третє, Київщина переробляла зерна більше власного виробництва, завозячи його почасти з інших українських губерній.

Зрештою, різниця між виробництвом продовольчого зерна і його розмолотом у 1901–1908 рр., яка становила у середньому близько 215, 6 млн пудів, свідчить про величезні обсяги експортного потенціалу, хоча певна частка хлібного збору використовувалася ще й для промислових потреб та перероблялася на вітряках для місцевого населення.

У п'ятилітті 1909–1913 рр. середньорічний збір пшениці й жита, як видно з таблиці 2.17, зріс у порівнянні з 1901–1908 рр. на 10,16% і становив в абсолютних цифрах 652 187 млн пудів. Водночас зростали потреби внутрішнього ринку на борошно. У роки Першої світової війни «нормальний» річний розмол продовольчого зерна в Україні на товарних млинах I–V розрядів становив уже 284 616 тис. пудів¹²⁰.

Отже, українське млинарство характеризувалося доволі високим рівнем розвитку і масштабністю виробництва.

Дослідження даної проблеми потребує аналізу ще одного важливого її аспекту — якості пшениці, що була головним продуктом міжнародного хлібного обміну і характеризувалася цінними харчовими властивостями. Пшеничний білок має унікальну здатність виділяти клейковину при змішуванні борошна з водою і утворювати тісто. Клейковина, своєю чергою, утримує двоокис вуглецю, що виділяється під час ферментації дріжджів. Тому пшеничний хліб легший, м'якший і краще перетравлюється, ніж будь-який інший. До того ж, пшеничне зерно надзвичайно поживне. Воно містить у середньому близько 70% вуглеводів, 12% білка, 2% жиру і 1,8% мінеральних речовин. Один кілограм пшениці має поживність понад 3 тис. калорій¹²¹. Проте на просторах континентів земної кулі вирощувалися сорти пшениці, які відрізнялися за вмістом клейковини та інших цінних компонентів.

Зовнішніми ознаками пшеничного зерна є його форма, колір і навіть прозорість: м'яка пшениця — округла й борошниста; тверда — довгаста, тригранна або рогоподібна й склоподібна. Тверда пшениця відрізняється від м'якої властивостями зерна, а також структурою колоска і навіть соломи. Але маючи справу з пшеницею, як товаром, найперша увага зверталася на властивості зерна, що змінюються під впливом клімату і ґрунту. За традицією, в експортній торгівлі вважалося за необхідне закуповувати сорти твердих і м'яких пшениць з якомога більшим вмістом клейковини. Останнє забезпечувало належне підймання тіста, необхідну припічку і пухкий смачний хліб.

Найбільш докладну, хоча й загальну, характеристику різним сортам пшениці дав згаданий вище Арно Шульц. Пшеницю західноєвропейських країн він відносив до м'яких сортів, яка давала після розмолу біле борошно з вмістом білка від 8 до 10%. Причому клейковина була такої якості, що тісто було тягучим і недостатньо еластичним, а припічка — недостатньо задовільною. Приблизно такі ж сорти були і у Східній Канаді та США.

Чим далі на схід від Атлантичного океану, а в США і Канаді навпаки — на захід, тим поширенішими були вже напівм'які і напівтверді сорти пшениці.

Кліматичні умови тут такі, що озимі пшениці поступово змінювалися ярими. Річна амплітуда температури ставала більшою, зими — суворішими, а літо — спекотливішим. Борошно цих сортів темніше і жовтіше, тісто за його тягучості ще й еластичніше, припічки більше, а вміст білка — від 10 до 12%. Ці сорти вже задовольняли вимоги борошномелів і часто без домішок використовувалися пекарями. Вони були поширені на схід від Німеччини, в Польщі, Аргентині та західних атлантичних штатах США¹²².

Далі на схід і південь Європи — в Угорщині, почасти в Румунії, Україні, Італії, Іспанії, Греції й майже усій центральній смузі Америки були поширені напівтверді та тверді сорти пшениці, що містили 14–16% білка і давали жовто-біле або темнувате борошно, еластичне тісто з солідною припічкою. Кліматичні умови цих країн характеризувалися жарким або помірно спекотним літом і відносно холодною зимою та річними опадами від 400 до 500 мм на рік. Притому у губерніях Правобережної України були більш поширені озимі сорти, а на Лівобережжі і Півдні переважали ярі пшениці¹²³.

Нарешті, на сході й південному сході європейської Росії, у західній частині Канади, почасти в Південній Америці, Індії, Малій Азії, Марокко, подекуди в Австралії і Північній Америці також вирощувалися тверді сорти пшениці. У цих місцевостях клімат сухий, літо спекотне, зима холодна, опадів не більше 350 мм. Зерно цієї пшениці містить 16–18%, а інколи навіть 22–26% білків, борошно жовте, але тісто недостатньо еластичне. Це так звана макаронна пшениця, яка порівняно мало придатна для домішування до м'яких сортів¹²⁴.

У Самарській і західній частині Оренбурзької губернії та прилеглих до них степах культивувався дуже цінний сорт пшениці — білотурка, що містила до 22% білкових речовин. Однак її найкращі властивості проявлялися на щойно розораних степах, тобто на цілинних і перелогових землях¹²⁵. Таким же цінним сортом пшениці була й кубанка, що вирощувалася на окультурених землях, а на виснажених ґрунтах висівалася гірка і так звана «російська пшениця». Останні два сорти також високо цінувалися й містили 16–18% білкових речовин. В. Ден, який досліджував цей аспект проблеми, відносив терени України, Бессарабії, Донської області та Північного Кавказу до регіонів з «прекрасною пшеницею»¹²⁶.

Славетна на той час американська пшениця з Дакоти містила 15,1% білкових речовин, канадська пшениця з провінції Онтаріо — 12,5%, індійська — 12,33%, каліфорнійська — 10,9%. Тільки малоазійська, сирійська, північноафриканська і південноєвропейська наближалися до наших сортів пшениць за вмістом протеїнів, але все ж мали їх менше на 1–2%. Румунська і угорська пшениці були близькі до сортів Право- і Лівобережної України, проте мали менший вміст клейковини¹²⁷.

За свідченням фахівців з європейських країн, висловлених ними в наукових працях, зокрема Карла Баллода, вміст білкових речовин та клейковини в українській пшениці був значно вищим, ніж у західноєвропейській, індійській

чи американській. Більш високий вміст клейковини обумовлював і кращу припічку та поживність. Вміст білкових речовин у борошні англійських сортів пшениці, вирощуваних в інтенсивних господарствах Німеччини, становив тільки 9–10%. Таке борошно потребувало для нормальної випічки добавок з інших сортів. Тому під час розмелювання німецька чи англійська пшениця змішувалася з українською, американською або південноросійською. Відсоткове відношення німецького пшеничного зерна до українського було різним: у 1907 р. домішок становив 20%, у 1908 р. — 10%, у 1909 р. — 40%, у 1910 р. — 11%, у 1911 р. — 22,5%, у 1912 р. — 30%¹²⁸.

На початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні вирощувалися десятки сортів пшениці. Часопис Харківського губернського товариства сільського господарства навів на своїх шпальтах дев'ять найбільш поширених сортів озимої пшениці та десять — ярової. Їх перелік ми подаємо у табл. 2.20.

Таблиця 2.20

Найбільш поширені сорти пшениці в Україні на початку ХХ ст.¹²⁹

Озима пшениця	Яра пшениця
1.Банатка	1.Австралійська
2.Біла сандомирка	2.Червона гірка
3.Подільська	3.Улька
4.Шампанка	4.Руська
5.Улька	5.Ельзаська
6.Червона сандомирка	6.Кальверт
7.Єгипетка	7.Арнаутка
8.Тріумф Поділля	8.Чорноколоска
9.Червона остиста	9.Гарновка
	10.Білотурка

Окрім перелічених у таблиці, у різних джерелах зустрічаємо й інші сорти пшениць, деякі з них являли собою регіональні різновиди. На півдні Харківщини значні земельні площі відводилися під білоколоску. В ряді місцевостей України набула поширення зерниста чорноуска. Гірка з її пристойними врожайми і невимогливістю до ґрунтів була популярною майже в усіх регіонах, особливо у степових районах України.

На дослідно-показових полях Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії вирощувалися сорти білотурки, арнаутки, ульки, білоколоски і гірки. В економіях поміщиків Павла і Михайла Скоропадських засівалися в основному озима гірка та банатка¹³⁰. П. Харитоненко, в економіях якого були чи не найщедріші врожаї в усій Російській імперії, торгував елітним насінням озимої пшениці (банатки) і ярої (арнаутки), а також жита, вівса та інших

хлібних культур¹³¹. Губернії Правобережної України вирощували пшеницю високої якості, вражаючої ваги і вмісту клейковини. Серед них слід назвати угорські сорти банат, теїс і єгипетку. Арно Шульц виокремлював в Україні такі сорти пшениць найвищої якості: Київщина — напівтверда озима; Одеський повіт — тверда озима з вмістом білка 16%; Олександрійський повіт на Катеринославщині — озима з вмістом білка 14–15%; Катеринославський і Таганрозький повіти — тверда яра пшениця¹³². Однак слід ураховувати, що кількість білків у сортах твердих і м'яких пшениць змінювалася залежно від географічного розташування того чи іншого регіону, якості ґрунтів, щорічних кліматичних умов. До того ж, проведені дослідження виявили, що чим вище врожайність, тим менше у пшениці білкових речовин.

Про українські пшениці різних сортів, які високо котирувалися на світовому ринку, писали свого часу відомі знавці цієї справи. В їх переліку незмінно згадуються такі сорти, як арнаутка, білотурка, гарновка, озима, яра пшениця для виготовлення макаронів, червоний сорт пшениці, дрібнозерниста яра пшениця з високою натуральною вагою, кубанка, улька, крупнозерниста тощо. Окремі сорти мали регіональні назви, інколи залежно від порту відправлення на світовий ринок: улька-Миколаїв, гірка-Бердянськ, київська озима пшениця, подільська озима, подільська весняна улька, дніпровська улька, херсонська весняна улька, жовта озима пшениця тощо¹³³. За вмістом клейковини поза конкуренцією в Європі були пшениці з Харківщини і Приазов'я (таганрозька). Зокрема, арнаутка, за дослідженням Ковенка, накопичувала на землях Харківщини 24,88% білка¹³⁴. За даними Миколаївського біржового комітету, в Одеському і Миколаївському повітах Херсонської губернії переважало виробництво твердої пшениці, що мала до 24% білкових речовин¹³⁵. За свідченням інших дослідників цього аспекту проблеми, одеська гарновка надзвичайно високо цінувалася на італійському ринку. М'яка червона пшениця, що вивозилася з Одеси, користувалася попитом в Англії. У значних обсягах вивозилися з південних губерній України через порти Чорного й Азовського морів озима гірка, сандомирка, арнаутка і білотурка¹³⁶. Популярність українських пшениць на світовому ринку була б ще більшою, коли б численні посередники і торговці свідомо не засмічували з метою певного збагачення експортні партії на залізницях і в портах.

Слід окремо згадати про високу якість українських м'яких пшениць, які у великих обсягах вивозилися на світовий ринок. Як засвідчили опитування споживачів за кордоном, проведені Костровим, вони були найкращими за вмістом клейковини. Останнє підтвердилося і лабораторним аналізом Ковенка: австралійська пшениця — 5,93%, французька — 6,69%, алжирська — 8,21%, озима одеська — 9,72%, улька херсонська — 9,99%¹³⁷. За свідченням інших дослідників, домішок нашої пшениці став засобом збільшення клейковини у французькому борошні.

Заслуговує на увагу й порівняльне дослідження пшениці, що завозилася у Францію, проведене свого часу Aime Girard'om і Fleurent'om. Його результати відображено нами у табл. 2.21.

Таблиця 2.21

Вміст клейковини у пшеницях ряду країн світу¹³⁸

Сорт пшениці	Вміст клейковини (%)	Білок (%)
Французька яра	6,69	10,14
Австралійська	5,93	9,74
Індійська	6,68	10,18
Алжирська	8,21	11,93
Українська гірка (Одеса)	10,95	14,83
Червона бессарабська	10,17	14,43

Із таблиці видно, що українська гірка переважала за вмістом білків і клейковини французьку, австралійську, індійську, алжирську та інші пшениці.

Про найвищі якості української пшениці писав у своєму дослідженні чиновник Головного землеробського відомства Російської імперії Б. Сокольський. З експортованого в Англію пшеничного борошна з різних регіонів Російської імперії вимогам тамтешніх споживачів найбільш відповідала продукція українського млинарства. Спроба російських борошномелів з Уралу експортувати своє борошно з твердої пшениці в Англію в 1905 р. була невдалою, попри те, що лондонський ринок в особі хлібопекарів «доброзичливо поставився до їх намірів й усіяко експериментував з доставленими зразками борошна». Більше того, експерти і пекарі «визнали абсолютно непридатними в умовах лондонського хлібопечення кращі сорти уральської крупчатки, оскільки тісто з неї дуже важко піддавалося бродінню». У цьому плані борошно з Херсонщини і правобережних губерній України, вироблене з м'якої озимої пшениці, було більш придатним для англійського ринку. «Справді, якщо до цих пір експортується наше борошно в Англію, — писав Б. Сокольський, — то майже винятково південними млинами, особливо з Одеського повіту»¹³⁹. Отже, борошно з української пшениці за своїми якостями і властивостями мало високий рейтинг на світовому хлібному ринку.

2.2. Тваринницькі ресурси

У попередньому розділі дослідження ми вже аналізували тенденції розвитку українського тваринництва у пореформену добу. Це дає нам можливість зосередитися тут на питанні щодо чисельності худоби в Україні на фоні розвитку світового тваринництва. Завдання це дуже непросте через недосконалість статистики в Російській імперії та деякі інші чинники. За висловленням А. Радціга, який досліджував проблеми світового тваринництва в другій половині XIX ст., «у нас до цього часу немає докладного скотарського перепису, внаслідок чого всі дані щодо чисельності худоби мають ворожильний характер»¹⁴⁰.

Оцінка А. Радціга щодо невтішного стану тваринницької статистики сповна знаходить підтвердження на шпальтах тогочасних видань. Зокрема, часопис Харківського губернського товариства сільського господарства констатував, що

конярська галузь тваринництва «попри її економічне і загальнодержавне значення, залишається цілковито темною». Оприлюднені дані свідчать тільки про те, що «жодної достовірної статистики в губернії не велося і доводиться користуватися дуже різноманітними матеріалами»¹⁴¹. Часом це було пов'язано з відсутністю методики підрахунку чисельності худоби. Зокрема, статистики не завжди враховували чисельність молодняка коней і корів старших вікових груп або, навпаки, об'єднували їх із дорослими тваринами. У Харківському календарі на 1899 р. чисельність великої рогатої худоби в губернії виражалася цифрою у 745 094 голови, а за даними часопису Міністерства фінансів, у губернії було на 1 січня 1898 р. 590 тис. голів, тобто на 155 094 менше¹⁴². Такий різнобій в оприлюднених цифрах щодо чисельності домашньої худоби в тому чи іншому регіоні був типовим явищем. Враховуючи це, А.Радціг писав: «Можливо в Росії у 1897 р. налічувалося 30 млн голів великої рогатої худоби, можливо, більше чи менше, цього ніхто не може сказати до тих пір, поки не буде докладного перепису»¹⁴³.

З іншої сторони, слід відзначити, що зростання продуктивності тваринництва в Російській імперії стримувалося роздвоєністю підходів, щодо шляхів розвитку сільського господарства взагалі. Всього за півтора роки до початку Першої світової війни часопис Російської експортної палати виразив це таким чином: «Події заскочують нас зненацька і цілковито непередбаченими... Одні прагнуть доказати, що наші м'ясні ресурси сповна достатні для задоволення внутрішніх ринків і експорту за умов умілого їх використання, інші тримаються протилежної думки, і наполягають на припиненні закордонного вивозу, оскільки це загрожує внутрішньому споживанню, новим підвищенням цін, а, можливо, і голодом»¹⁴⁴. Своєю чергою, більшість сільських господарів, особливо тих, що вивозили продукцію тваринництва на зовнішні ринки, упевнено стояли на тому, що вигідніше пускати зернові продукти на відгодівлю худоби і мати більше м'яса. Проте в реальній дійсності сільське господарство стихійно спрямовувалося в русло екстенсивного розвитку зернового землеробства з подальшим виснаженням ґрунтів. За цих обставин ціни на м'ясні продукти на головних споживчих ринках Російської імперії підвищилися за 1902–1911 рр. в оптовому продажі на 50%, а в роздрібному — на 65%¹⁴⁵. З погляду міських споживачів, останнє свідчило про посилення кризових явищ у тваринництві.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. світові тваринницькі ресурси стали об'єктом уважного вивчення з боку науковців. За їхніми підрахунками, головними постачальниками м'яса на ринки індустріально розвинених країн Європи і взагалі для прохарчування населення земної кулі стають переважно країни Південної Америки, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія тощо. В одному тільки регіоні Ла-Плати налічувалося на початку XX ст. 40 млн биків і 100 млн овець. Кількість овець в Австралії сягла 87 млн, в Аргентині — 67 млн, у США — 56 млн¹⁴⁶.

Більш докладні дані щодо чисельності великої рогатої худоби в ряді країн світу наприкінці XIX ст. навів А. Радціг. Подаємо їх у табл. 2.22.

Таблиця 2.22

**Поголів'я худоби у країнах розвинуеного тваринництва
наприкінці XIX ст. (тис. голів)¹⁴⁷**

Країна, регіон	Рік перепису	Населення (тис. жителів)	Велика рогата худоба	На 100 душ населення припадало
Аргентина	1895	3955	21 702	548
Австралія	1896	3609	11 563	320
Нова Зеландія	1896	743	1139	153
Канада	1891	4833	4121	85
Данія	1893	2248	1696	75
США	1898	74 389	45 105	60
Фінляндія	1895	2520	1410	56
Кавказ	1897	8444	4590	54
Болгарія	1893	3311	1768	53
Швеція	1896	4963	2555	51
Норвегія	1891	2001	1006	50
Румунія	1890	5038	2520	50
Індія*	1892	139 042	67 720	49
Азіатська Росія	1897	12 536**	5560	44
Швейцарія	1896	3060	1305	43
Сербія	1895	2312	923	40
Угорщина	1895	18 229***	6738	37
Австрія	1890	23 895***	8644	36
Німеччина	1892	49 428	17 556	36
Франція	1897	38 518	13 487	35
Голландія	1896	4929	1583	32
Царство Польське	1897	9456	2838	30
Велика Британія	1897	39 825	11 004	28
Європейська частина Російської імперії — 50 губерній	1897	94 215	24 425	27
Бельгія	1895	6496	1421	22
Чілі	1895	2712	500	18
Італія	1890	30 158	5000	17
Греція	1892	2290	360	16
Іспанія	1895	18 000	2071	11

* Без Бенгалії і центральних провінцій.

** Без Забайкалля і Примор'я.

*** Разом з іншими народами, що входили до Австро-Угорської імперії.

Із таблиці видно, що найбільшу кількість худоби в абсолютних цифрах мали Британська Індія, США, Аргентина, Німеччина, Франція, Велика Британія, Австро-Угорщина, Австралія і Російська імперія. За підрахунками А. Радціга, в останній налічувалося в 1897 р., з урахуванням Царства Польського, Фінляндії, Кавказу та інших регіонів, 38 823 тис. голів великої рогатої худоби. Проте за кількістю худоби на 100 душ населення ситуація була зовсім іншою. На першому місці за цим показником стала Аргентина — 548 голів, далі у низхідному порядку слідували Австралія — 320, Нова Зеландія — 153, Канада — 85, Данія — 75, США — 60, європейська частина Російської імперії — тільки 27 голів. Зазначені тут цифри дуже важливі, вони свідчать про рівень забезпечення власного населення кожної країни цінним харчовим продуктом — м'ясом — та про її експортні можливості. Наприкінці ХІХ ст. Російська імперія володіла, за висловленням дослідників цієї проблеми, «жахливо малою кількістю великої рогатої худоби». «Важко навіть вірити, — констатував А. Радціг, — щоб землеробська держава... мала менше худоби, ніж індустріально розвинена Німеччина». Якщо ж урахувати, що середня вага корови у Німеччині була щонайменше вдвічі вищою, то загальна ситуація щодо споживання м'яса в Російській імперії виглядала ще більш сумно¹⁴⁸.

Із цього погляду дуже важливими є обчислення А. Радціга і щодо чисельності та якості молочних стад у різних країнах світу, які ми наводимо у табл. 2.23.

Таблиця 2.23

Чисельність і якість молочних стад у різних країнах світу наприкінці ХІХ ст.¹⁴⁹

Країна	Рік перепису	Населення (тис. жителів)	Поголів'я корів (тис. голів)	Загальна удійність (тис. відер)	Вартість загального удою (тис. руб.)	Валовий дохід на душу (руб. коп.)
Данія	1893	2248	1011	151 650	90 990	40,50
Канада	1891	4833	1857	271 122	135 561	28,50
Швеція	1896	4963	1725	217 350	130 410	26,30
Фінляндія	1895	2520	1025	123 000	61 500	24,40
Швейцарія	1896	3060	687	116 790	70 074	22,90
Норвегія	1891	2001	680	81 600	40 800	20,39
Голландія	1896	4929	917	160 475	96 285	19,54
Німеччина	1892	49 428	9946	1 452 116	871 270	17,63
США	1898	74 389	15 841	2 249 422	1 124 711	15,12
Франція	1897	38 518	6444	654 164	451 373	11,72
Бельгія	1895	6496	812	121 800	73 080	11,25
Велика Британія	1897	39 825	3984	580 967	400 867	9,95
Угорщина	1895	18 229	3500	350 000	175 000	9,60
Австрія	1890	23 895	4322	432 200	216 100	9,04
Царство Польське	1897	9456	1420	142 000	71 000	7,51
Індія	1892	139 012	19 387	1 938 700	775 480	5,58
Італія	1890	30 158	2400	272 000	108 800	3,60
Європейська частина Російської імперії – 50 губ.	1897	94 215	9516	684 920	279 938	2,97

Таблиця демонструє крайню відсталість молочного скотарства в Російській імперії на фоні країн Західної Європи. Загальна чисельність населення Голландії, Данії, Канади, Швейцарії і Швеції становила близько 20 млн осіб чоловічої і жіночої статі проти 94 215 тис. у 50-ти губерніях європейської частини Російської імперії, або майже у п'ять разів менше. Проте сумарний надій молока в цих країнах за полуторної меншості корів досяг у середньому 917 387 відер, або на 34% більше. Вартість сумарної удійності у цих країнах також була вдвічі більшою, а валовий дохід від молока на душу населення — у середньому вищим, ніж у Російській імперії, у таких величинах: у Данії — 13,6 раза, Канаді — 9,6, Швеції — 8,8, Швейцарії — 7,7, Голландії — 6,6 раза. Тому й не дивно, що ці країни були ледве не монополістами на світовому ринку, оскільки їхня частка в експорті молочної продукції становила 73,6%¹⁵⁰. Німеччина, Голландія, Данія, Англія та деякі інші країни Західної й Центральної Європи нарощували вагу свого поголів'я та підвищували удійність корів почасти за рахунок прекрасних кормів у вигляді ячменю, висівку і макухи, які завозилися з України та хлібних регіонів Росії¹⁵¹.

Друга половина XIX і початок XX ст. ознаменувалися бурхливим розвитком капіталізму, зростанням чисельності міст і промислового населення. Ці та деякі інші чинники стимулювали розведення худоби в різних країнах земної кулі, і, водночас, підняття цін на м'ясо. Найбільш повні дані щодо поголів'я худоби в 1910–1913 рр. містяться у праці В. Дена, які ми подаємо у табл. 2.24.

Таблиця 2.24

Поголів'я худоби у країнах найбільшого виробництва м'яса у 1910–1913 рр.¹⁵²

I. Поголів'я коней у країнах розвиненого конярства

1. Російська імперія (72 губернії)	31 437 871
2. США	23 015 902
3. Аргентина	9 427 000
4. Німеччина	4 523 059
5. Австро-Угорщина	4 379 884
6. Франція	3 230 700
7. Канада	2 595 912
8. Австралія	2 521 983
9. Велика Британія	1 915 533
10. Індія	1 812 710
11. Японія (з Формозою)	1 582 312

Решта країн мали менше одного млн голів коней.

II. Поголів'я великої рогатої худоби у країнах із чисельністю понад 2,5 млн голів

1. Індія	137 065 799
2. США	63 682 648
3. Російська імперія (72 губернії)	41 356 310
4. Аргентина	29 120 000
5. Німеччина	20 182 021
6. Австро-Угорщина	17 648 787
7. Франція	13 120 649
8. Велика Британія	12 144 563
9. Австралія	11 483 882

10. Уругвай	8 192 602
11. Канада	6 533 436
12. Італія	6 198 861
13. Південно-Африканський Союз	5 796 949
14. Куба	2 829 553
15. Швеція	2 720 741
16. Іспанія	2 561 894

III. Поголів'я овець і кіз у країнах з чисельністю понад 10 млн голів

1. Аргентина	87 491 986
2. Австралія	85 057 402
3. Індія	61 905 650
4. Російська імперія (72 губернії)	57 255 196
5. США	55 868 543
6. Туреччина	47 363 418
7. Південно-Африканський Союз	47 231 587
8. Велика Британія	28 128 338
9. Уругвай	26 306 247
10. Нова Зеландія	24 798 763
11. Іспанія	18 946 180
12. Франція	16 012 816
13. Австро-Угорщина	15 351 732
14. Італія	13 877 804
15. Алжир	12 110 447
16. Болгарія	10 091 732

IV. Кількість свиней у країнах з чисельністю понад 1 млн голів

1. США	59 473 636
2. Німеччина	21 923 707
3. Австро-Угорщина	14 947 501
4. Російська імперія	12 859 619
5. Франція	6 113 184
6. Велика Британія	3 939 887
7. Канада	3 610 428
8. Аргентина	2 900 000
9. Іспанія	2 571 359
10. Італія	2 507 798
11. Данія	2 491 661
12. Японія (з Формозою)	1 631 915
13. Голландія	1 350 204
14. Бельгія	1 494 297
15. Португалія	1 110 957
16. Південно-Африканський Союз	1 081 600

Із таблиці видно, що конярство досягло найбільшого розвитку в трьох країнах світу — Російській імперії, США й Аргентині. За кількістю коней, що використовувалися переважно як тяглова робоча сила та у військах перше місце займала Російська імперія — 31 437 871 голів.

Зіставлення даних таблиць 2.22 і 2.24 показує, що за поголів'ям великої рогатої худоби перед вели країни, які були лідерами у цій галузі тваринництва ще наприкінці XIX ст. Проте в динаміці чисельності худоби за ці роки відбулися

певні зміни. В Індії налічувалося 137 065 799 голів. У Російській імперії поголів'я худоби збільшилося на 2 533 310 голів, у США — на 18 577 648, Аргентині — на 7 418 000, Німеччині — на 2 626 021, Австралії — на 79 118, а у Франції навіть зменшилося на 366 351 голову. На шостому місці за кількістю великої рогатої худоби опинилася Австро-Угорщина — 17 648 787 голів. Найбільший приріст худоби в абсолютному вимірі був у США, які мали колосальну кормову базу. Збір однієї тільки кукурудзи у цій країні збільшився з 67,7 млн тонн у 1899 р. до 80,5 млн тонн у 1912 р., що становило 76% світового збору цієї культури. Приріст великої рогатої худоби в Аргентині з її невеликим населенням становив 34,18%, що створило нові можливості для експорту домашніх тварин і м'яса на світовий ринок. Не може не викликати подиву й те, що індустріальна Німеччина, маючи майже у 2,5 раза менше населення, ніж Російська імперія, обійшла останню за приростом великої рогатої худоби. Сільські господарі Німеччини для продуктивного розвитку свого тваринництва використовували у величезних обсягах кормове зерно, висівки, макуху, жом і патоку, що завозилися з України.

Важливим джерелом забезпечення населення м'ясом і шерстю були вівці й, почасти, кози. У 16-ти країнах світу їх загалом налічувалося майже 608 млн голів. Найбільш багатими на ці види худоби були країни з малою чисельністю населення — Аргентина (87 491 986 голів), Австралія (85 057 402) і Нова Зеландія (24 798 763 голови). Оснащення наприкінці XIX — початку XX ст. пароплавів холодильними камерами дало їм можливість завозити м'ясо цих та інших тварин у великих обсягах на ринки Європи й успішно конкурувати з місцевим вівчарством.

За чисельністю свиней, як видно з таблиці 2.24, попереду всіх країн були США — 59 473 636 голів. За ними у низхідному порядку слідували Німеччина, Австро-Угорщина, Російська імперія, Франція, Велика Британія, Канада, Аргентина тощо. Загалом 16 країн, кожна з яких мала більше мільйона голів свиней, налічували понад 140 млн свинячого поголів'я.

Через недостатню достовірність статистики в Російській імперії слід звертатися до різних документальних джерел, в яких відображено чисельність і динаміку розвитку тваринництва, особливо з урахуванням зростання населення. Сільське населення під час перепису 1897 р. становило 108,8 млн осіб, а на 1 січня 1911 р. — 141,2 млн, тобто за 14 років збільшилося на 29,8%. Проте зіставлення з цими цифрами чисельності домашньої худоби свідчить про невтішний стан справ у тваринництві Російської імперії. На це вказують дані табл. 2.25.

Таблиця 2.25

Поголів'я худоби у Російській імперії у 1888 і 1910 рр. (млн голів)¹⁵³

Домашня худоба	Поголів'я			На 100 душ сільського населення		
	1888 р.	1910 р.	%	1888 р.	1910 р.	%
Коні	25,9	33,2	28,18	23,8	23,5	-1,26
Велика рогата худоба	32,9	51,2	55,60	30,2	36,3	20,19
Вівці й кози	65,7	79,2	20,54	60,3	56,1	-7,0
Свині	11,5	13,4	16,52	10,6	9,5	-10,38

Із таблиці видно, що в абсолютних цифрах поголів'я всіх видів домашніх тварин за більш тривалий період (22 роки) зросло таким чином: коней — на 28,18%, великої рогатої худоби — на 55,6%, овець і кіз — на 20,54%, свиней — на 16,52%. На 100 душ сільського населення всі показники, окрім великої рогатої худоби, були від'ємними. У найбільш занедбаному стані перебувало свинарство — 9,5 голови на 100 душ сільського населення.

Насправді загальна картина імперського тваринництва була ще більш прозаїчною, про що свідчать статистичні дані харківського часопису гірничо-промисловців Донбасу і Придніпров'я, що завжди відзначалися своєю тверезістю і виваженістю. Подаємо їх у табл. 2.26.

Таблиця 2.26

Тваринництво Російської імперії у 1912 р. (тис. голів)¹⁵⁴

Регіон	Коні	Велика рогата худоба	Вівці й кози	Свині
Європ. Росія, Україна, Білорусія, Бессарабія	21 224	30 923	36 671	10 631
Царство Польське	1113	1918	860	502
Кавказ	1892	5627	10 781	1174
Сибір	4506	5306	5141	1092
Середня Азія	4435	5122	20 613	111
Загалом	33 170	48 896	74 066	13 510

Таблиця цікава відображенням розподілу худоби по різних регіонах імперії. Конярська і скотарська галузі тваринництва були майже повсюдно більш-менш рівномірно розвинені, особливо з урахуванням щільності населення, а вівчарство — на Кавказі й у Середній Азії. Загалом у 1912 р. в імперії було 33 170 тис. коней, майже 49 млн голів великої рогатої худоби, близько 74 млн голів овець і кіз. Украй слабкою галуззю тваринництва було свинарство — 13 510 тис. голів на 171 млн населення¹⁵⁵. Виробництво м'яса в імперії сягало приблизно 115 млн пудів на рік. На забій ішло у середньому 5 млн голів великої рогатої худоби, 2 млн телят, 8 млн баранів і 2 млн свиней¹⁵⁶.

Однак інші джерела змушують засумніватися і в цих цифрах. За даними Ветеринарного управління МВС за 1909 р., забій на різницях в європейській частині Російської імперії, де на той час проживало 88% населення, виражався у таких цифрах: велика рогата худоба — 3 536 061 голова, телят — 805 551, свиней — 1 136 539, овець — 2 772 740 голів¹⁵⁷. Для задоволення потреб споживачів цього було замало. Наприклад, у Німеччині, за даними офіційної статистики, забій названих вище тварин був наступним: велика рогата худоба — 1 237 357 голів, телят — 1 340 727, свиней — 5 313 869, овець — 1 117 452 голови¹⁵⁸. Наведені цифри свідчать, що в Німеччині споживалося на одного жителя значно більше м'яса. Останнє позитивно впливало на продуктивність праці. Що вже говорити про жителів Великої Британії, які споживали м'яса значно більше за німців.

Пропозиція на імперському м'ясному ринку майже завжди була стриманою. За споживанням м'яса Російська імперія перебувала ледве не позаду більшості країн Європи й Америки. У роки, що передували Першій світовій війні, у США на душу населення припадало 170 фунтів спожитого м'яса, у Великій Британії — 130, Швеції та Норвегії — по 96, Франції — 85, Бельгії — 77, Німеччині — 70, Австрії — 65, Іспанії — 56, у Російській імперії — 55 фунтів⁶¹. Український низький рівень споживання м'яса змушені були визнати вищі урядовці («він у Росії нижчий ніж будь-де»¹⁶⁰).

Більш-менш задовільно забезпечувалися м'ясом столиці імперії та деякі інші міста. Середньодушкове споживання м'яса в С.-Петербурзі становило 56 кг, тобто близько 140 фунтів. «Якби все населення імперії споживало м'ясо в такій пропорції, — говорив член ради Всеросійської сільськогосподарської палати І. Бернгард, — то скотарство виснажилося б за декілька років».¹⁶¹

Загальний м'ясний баланс на ринку підтримувався тільки завдяки надзвичайно мізерному середньодушковому споживанню м'яса у сільській місцевості, де проживало близько 85% населення імперії — 4,8 кг на рік¹⁶². Ураховуючи реалії на м'ясному ринку імперії, вищі урядовці доволі стримано оцінювали стан справ у тваринництві. «Наше скотарство, — як відверто висловився з трибуни Державної думи 28 березня 1916 р. товариш міністра землеробства В. Глінка, — вже декілька років не зростає... потреба в м'ясі настільки велика порівняно з його приростом, що цифра в 50–51 млн голів великої рогатої худоби повторюється у статистичних відомостях про російське тваринництво протягом багатьох років поспіль»¹⁶³. Отже, тваринницька галузь сільського господарства була недостатньо розвинена в Російській імперії, що дуже обмежило душову норму споживання й стримувало експорт м'яса на світовий ринок.

Що стосується українського тваринництва, то його розвиток стримувався нестачею кормових засобів через надмірний вивіз у країни Центральної і Західної Європи. Як і повсюди в імперії, негативно впливали на зростання чисельності домашньої худоби низький рівень ветеринарної служби і селекційної роботи у тваринництві, гостра нестача сучасних різниць і вагонів з холодильними системами на залізницях для перевезення м'ясних продуктів та надмірні тарифи на транспорті. За даними Московської м'ясної біржі, накладні витрати на перевезення 20 тис. биків з Оренбурга до Москви у живій вазі становили 400 тис. руб., тоді, як перевезення м'яса обійшлося б у 170 тис. руб. Зникала потреба у кормах, провідниках, сторожах тощо, а кількість вагонів зменшувалася з 1700 до 400. Проте будівництво залізничних вагонів, оснащених холодильниками, ледве розпочалося. З урахуванням імпорту на всі залізничні імперії існувало в 1907 р. всього 1292 вагони-холодильники¹⁶⁴.

Завдяки обрахункам А. Радціга, який використав статистику Міністерства фінансів та інших установ, ми в змозі навести динаміку великої рогатої худоби в Україні протягом другої половини XIX ст. Подаємо відповідні дані у табл. 2.27.

Таблиця 2.27

Поголів'я великої рогатої худоби в Україні в другій половині XIX ст. (тис. голів)¹⁶⁵

Губернія	1861 р.	1871 р.	1888 р.	1898 р.	%
Подільська	420	439	432	552	31,43
Київська	530	540	625	572	7,92
Волинська	424	529	520	888	109,43
Харківська	529	563	549	570	7,75
Чернігівська	354	408	558	450	27,11
Полтавська	703	757	1090	725	3,12
Херсонська	630	761	1012	928	47,30
Таврійська	581	391	447	410	-29,43
Катеринославська	684	659	800	705	3,07
Загалом	4855	5047	6033	5800	19,46

Таблиця відображає динаміку приросту великої рогатої худоби як у кожній губернії, так і загалом у Наддніпрянській Україні. Майже за 40 років поголів'я великої рогатої худоби в Україні збільшилося з 4855 тис. голів до 5800, тобто на 19,46%. Найвищого рівня воно досягло в 1888 р. — 6033 тис. голів, а протягом наступного десятиліття зменшилося на 233 тис. голів. Проте ситуація в різних регіонах не була однозначною. У Херсонській губернії приріст становив 47,30%, у Подільській — 31,43%, у Волинській — 109,43%. В інших губерніях приріст великої рогатої худоби був мінімальним і, безперечно, різко відставав від приросту населення. У Таврійській губернії поголів'я великої рогатої худоби дуже зменшилося і становило на 1 січня 1898 р. тільки 70,57% до 1861 р.

Заслужують на увагу й дані щодо поголів'я великої рогатої худоби в Україні у порівнянні з чисельністю населення. Про це свідчать дані табл. 2.28.

Таблиця 2.28

Поголів'я великої рогатої худоби, у тому числі корів, в Україні на початку 1898 р.¹⁶⁶

Губернія	Населення (тис. жителів) на 01.1.1898 р.	Поголів'я великої рогатої худоби (тис. голів)	У тому числі корів (тис. голів)	На 100 душ	
				велика рогата худоба	корови
Чернігівська	2322	450	225	19	10
Харківська	2510	570	190	23	8
Полтавська	2795	725	242	26	9
Київська	3576	572	191	16	5
Волинська	2998	888	296	29	10
Подільська	3032	552	184	18	6
Катеринославська	2113	705	176	33	8
Херсонська	2733	928	232	34	8
Таврійська	1446	410	103	28	7
Загалом	23 525	5800	1839	25	8

Із таблиці видно, що на 1 січня 1898 р. в Україні налічувалося 1839 тис. корів. На 100 душ населення припадало у середньому 25 голів великої рогатої худоби і 8 корів.

Скоріше за все, наведені А. Радцігом статистичні дані не враховували поголів'я старших вікових груп молодняка великої рогатої худоби. Про це свідчить зіставлення їх з губернаторськими річними звітами. Зокрема, волинський губернатор інформував імператора, що в 1883 р. в губернії налічувалося великої рогатої худоби 655 039 голів, овець — 694 843, у тому числі тонкорунних — 123 359, коней — 506 063, свиней — 481 713, кіз — 17 358 голів¹⁶⁷. Певна увага в губернії надавалася розведенню елітних порід коней. У поміщицьких маєтках у 1883 р. було 18 кінських заводів арабської, англійської і рисистої порід — 197 жеребців і 404 матки¹⁶⁸.

У подальшому Волинська губернія залишалася чи не найбагатшою в Україні за домашньою худобою. Так, згідно з даними повітових справників, поголів'я коней у 1905 р. досягло 749 863 голів, великої рогатої худоби — 1 130 852, овець — 803 806, кіз — 9191, свиней — 692 225 голів¹⁶⁹. Губернатор доповідав, що «худоба утримується населенням головним чином для задоволення місцевих господарських потреб і продажу на ярмарках»¹⁷⁰. Наприкінці XIX ст. на Волині розширилася мережа кінських заводів. У 1903 р. їх було вже 45, а чисельність маток сягнула 1032 голів¹⁷¹.

На початку XX ст. поголів'я великої рогатої худоби на Волині та в інших регіонах України почасти зменшувалося через масову заміну волів кіньми. Попри цю та деякі інші причини волинський губернський агроном В. Дроздов був переконаний, що підрахунки худоби під час переписів місцевими земствами нерідко мали тенденцію до заниження. Не завжди враховувалася худоба міщан та інших категорій міського населення, а також її природний приріст тощо. За його даними, на Волині у 1913 р. було 1,3 млн голів великої рогатої худоби¹⁷².

Дещо відставала від Волині за чисельністю худоби сусідня Подільська губернія, про що свідчать статистичні дані табл. 2.29.

Таблиця 2.29

Загальне поголів'я і розподіл худоби між поміщиками, селянами та іншими категоріями населення в Подільській губернії у 1884 р.¹⁷³

Худоба	Поміщики	Селяни	Інші категорії	Робоча худоба	Разом
Коні	79 117	342 720	38 389	401 757	460 226
Рогата худоба	110 410	507 843	55 520	385 162	673 773
Прості вівці	28 713	672 740	33 850	—	735 303
Тонкорунні вівці	44 403	115	1027	—	45 545
Свині	65 342	403 891	46 066	—	515 299
Кози	672	1239	16 492	—	18 403
Загалом	328 657	1 928 548	191 344	—	2 448 549

Дані таблиці надзвичайно важливі, оскільки відображають як загальне поголів'я худоби в губернії, так і його розподіл між різними категоріями господарів. Різниця у співвідношенні між робочими волами і кіньми у 1884 р. була ще незначною — у середньому від 96 до 100 голів. Селяни мали набагато більше худоби, ніж поміщики: коней у понад чотири рази, великої рогатої худоби у чотири з половиною рази, свиней — більш, ніж у шість разів, простих овець — у 23,4 рази. І тільки за чисельністю тонкорунних овець повністю домінували поміщики, оскільки селяни розводили їх украй рідко. На 100 жителів у губернії припадало 19,5 коней, 28,54 великої рогатої худоби, 33,08 вівці, 22 свині¹⁷⁴.

Двадцять років по тому поголів'я худоби в Подільській губернії залишилося приблизно таким, як і у 1880-х рр. — 2 313 287 голів. Але чисельність овець порівняно з попереднім переписом, за свідченням губернатора, зменшилася в 1903 р. на 6%, а коней, великої рогатої худоби і свиней — збільшувалася¹⁷⁵.

Про загальне поголів'я худоби на Київщині на початку ХХ ст. можна судити за результатами перепису, проведеного губернським земством у 1912 р. У губернії було зареєстровано близько 2747 тис. голів худоби, у тому числі 891 956 корів, волів і бугаїв, 682 292 свині, 466 295 коней, 703 970 овець¹⁷⁶. За результатами дослідження наукової групи професора Устьянцева, помітне збільшення великої рогатої худоби на Київщині і Поділлі на початку ХХ ст. сталося у першу чергу внаслідок збільшення чисельності корів у малоземельних селян¹⁷⁷.

Далеко неповними виявилися результати подвірно-господарського перепису 1910 р. на Полтавщині. У ньому відсутні, зокрема, дані щодо кількості в губернії бугаїв. До того ж, у Полтаві, Кременчуку та селищі Крюкове Кременчуцького повіту перепис взагалі не проводився. За таких обставин поголів'я волів і корів, за винятком телят усіх вікових груп, становило близько 521 тис. голів¹⁷⁸.

Степові райони України традиційно були багаті на велику рогату худобу. Згідно з проведеним обстеженням, на Катеринославщині в 1911 р. було 736 538 коней, а поголів'я великої рогатої худоби досягало 784 747 голів. У загальній масі переважала сіра українська порода — 559 120 голів, або 71%. У великих приватних власників губернії налічувалося більше 96 тис. голів великої рогатої худоби. Окрім цього, у губернії було 373 тис. свиней і 384 тис. овець¹⁷⁹.

Загалом кількість великої рогатої худоби в більшості губерній України, з урахуванням старших вікових груп молодняка, коливалася на початку ХХ ст. від 800 до 900 тис. голів, а на Волині становила близько 1,3 млн голів. За підрахунками дослідників, поголів'я великої рогатої худоби в губерніях Наддніпрянської України становило в 1913 р. близько 8 млн голів¹⁸⁰.

За даними сучасної преси, у 1915 р. в Україні утримувалося 9,1 млн голів великої рогатої худоби¹⁸¹. Очевидно, ця цифра містить у собі і тваринництво Галичини й Буковини, що були тоді у складі Австро-Угорщини. До того ж, невідомо, чи враховує вона старші вікові групи молодняка. Слід також пам'ятати, що 1915 р. мав тяжкі наслідки для скотарства через непомірні втрати під час масштабних бойових дій і масової евакуації худоби, коли українське

тваринництво втратило третину від своєї попередньої чисельності. Це потребує додаткового наукового пошуку для встановлення термінів, до яких відноситься цифра у 9,1 млн голів великої рогатої худоби — початку чи кінця 1915 р.

Як йшлося у попередньому розділі дослідження, великою цінністю в Україні були коні, основна тяглова сила у тодішньому хліборобстві та візницькому промислі. Про розвиток конярства дбали певною мірою і великі землевласники, і земства, і державні установи. За повідомленням засобів масової інформації, губернські та повітові земства регулярно розглядали на своїх зібраннях питання щодо якомога більшого розведення жеребців-плідників й асигнували на це відповідні суми¹⁸². За підрахунками французького дослідника Д. Бовуа, кількість поміщицьких маєтків, де було більше 50 коней на 1891 р. виражалося цифрою 836, в 1905 р. їх стало 949, а в 1912 р. сягнуло до 1069 маєтків. Окрім робочих коней, власники маєтків вирощували на кінних заводах породистих скакунів чисельністю інколи декілька сотень голів¹⁸³. Про загальну чисельність кінського поголів'я в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. свідчать результати перепису 1912 р. У Волинській губернії налічувалося 478 316 коней, Київській — 477 739, Подільській — 429 477, Полтавській — 382 763, Харківській — 415 959, Чернігівській — 449 046, Катеринославській — 619 762, Таврійській — 400 785, Херсонській — 672 747, а разом 4 326 564 голів¹⁸⁴. Згідно з пізнішими статистичними даними, в Україні налічувалося 6022 тис. коней¹⁸⁵. Очевидно, що до цієї цифри була включена і старша група молодняка — від двох до трьох років.

Характеристику українського тваринництва наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. слід доповнити даними про становище свинарства, галузі, яка відіграла дуже важливу роль в економіці села. Ряд фактів засвідчує й зростаючу роль свинарства у забезпеченні споживачів міст України м'ясною продукцією. Для підтвердження цієї тези наводило табл. 2.30.

Таблиця 2.30

Споживання м'яса у Харкові у 1908–1910 рр. (тис. голів)¹⁸⁶

Рік	Велика рогата худоба	Вівці	Свині
1908	143 850	167 114	42 427
1909	144 047	155 402	57 025
1910	142 916	146 572	62 837

Таблиця відображає споживання м'яса зростаючим населенням промислового Харкова. Усього за два роки споживання великої рогатої худоби в місті зменшилося на 934 голови, овець — на 20 542, а свиней — збільшилося на 20 410 голів, що й перекрыло деякою мірою гостру нестачу м'ясних продуктів на харківському ринку.

Водночас продукція свинарства збувалася на ринках Європи. За даними преси, серед 54 губерній європейської частини Російської імперії за чисельністю свиней, які вивозилися щорічно на далекі ринки на початку ХХ ст., перше місце посідала Полтавська губернія — 80,4 тис. голів, друге місце займала Волинська губернія — 48,6 тис. голів, четверте місце належало Подільській губернії — 31,9 тис. голів¹⁸⁷.

Безперечно, експорт свиней базувався на зростаючому виробництві й певному накопиченні м'ясних ресурсів. У селянських господарствах Київської губернії чисельність свиней у середньому на 100 домогосподарів становила трохи більше 117 голів у 1913 р., а на 100 дес. земельної площі — 30,5 голів¹⁸⁸. Значно більше свиней мало в 1913 р. населення Подільської губернії, де на 100 господарів припадало 171, а на 100 дес. землі — 82 свині¹⁸⁹.

Слід також зауважити, що роль малоземельних і заможних селян у вирощуванні свиней була неоднаковою. Перші, як правило, не займалися їх розведенням, тобто не тримали свиноматок, а купували поросят у віці 2–4 міс., вирощували їх до 8–12 міс., а потім інтенсивно відгодовували на продаж. Багатоземельні господарі, навпаки, утримували у своїх господарствах свиноматок для продажу поросят¹⁹⁰. Отже, у селянському середовищі мав місце своєрідний розподіл праці, що значною мірою визначався господарськими можливостями, зокрема земельною забезпеченістю селян.

Водночас група фахівців професора Устьянцева, обстежуючи селянські господарства Подільської губернії, виявила районний характер щільності свинарства. Найбільш інтенсивним розвиток свинарства був у Балтському повіті, у смузі, що прилягала до Дністра, а також у північній половині Летицького і у середній частині Літинського повітів¹⁹¹. Саме ці райони характеризувалися порівняно більшим земельним забезпеченням й інтенсивним розвитком свинарства. У таких селах Балтського повіту, як Черна, Цибулівка та багатьох інших близько двох третин господарів утримували свиноматок. Відгодівля свиней мала тут велике промислове значення, а в ряді інших сіл — лише споживчий характер¹⁹².

У центральній смузі Подільської губернії зустрічалися села, де господарі відгодовували по 8–10 свиней кожен. Серед них можна назвати селище Могильне Гайсинського повіту, Війтівку Ольгопільського повіту тощо. У селах Кам'янецького повіту Рихта, Чернокозинці, Фурманівка, Баговиця та ряду інших багато господарів відгодовували протягом року у середньому 24 свині. Не меншого розмаху досягло свинарство у селах Кочкове і Чернівці Ямпільського повіту. Зокрема, в останньому населеному пункті щорічно продавалося до 2 тис. свиней вагою у 15–16 пудів. Сюди для закупівлі свиней приїжджали купці з Одеси і Варшави. У с. Майдан-Олександрівка Ушицького повіту промисловець Галкін відгодовував щорічно 300–400 свиней, відправляючи їх на ринки Європи¹⁹³.

Доволі інтенсивно розвивалося свинарство і на Лівобережжі, особливо в Полтавській губернії. У доповіді спеціаліста з тваринництва Ф.Юркова, стан галузі в Полтавській губернії виглядав наступним чином. У 1890-х рр. свині в господарствах Полтавщини були малопробитковими, а тому користувалися незначною увагою з боку сільських господарів. Вони вирощувалися, як правило, для домашнього вживання¹⁹⁴. Проте вихід полтавської свинини на європейський ринок наприкінці XIX ст. змінив ситуацію у краший бік. Якщо в 1881 р. в губернії налічувалося 338 538 свиней, то в 1910 р., за умов зростаючого експорту, — 509 020 голів¹⁹⁵. Про загальну кількість свиней в

Україні певною мірою свідчать статистичні дані 1916 р., коли чисельність худоби після двох років Першої світової війни зменшилася щонайменше на третину. Згідно з ними, у 9 українських губерніях налічувалося на той час понад 4629 тис. свиней¹⁹⁶.

За підрахунками професора О. М. Челінцева, в українських губерніях з'явилися найперше надлишки свинини і домашньої птиці, які вивозилися на світовий ринок. У Полтавській губернії надлишки свинини збільшилися з 73 тис. пудів у 1884 р. до 500 тис. пудів у 1913 р. Надлишки м'яса домашньої птиці у Чернігівській губернії досягли 379 тис. пудів. Надлишки курячих яєць у Подільській губернії зросли з 382 тис. пудів у 1893 р. до 992 тис. пудів у 1909 р.¹⁹⁷

Про надзвичайно важливу роль тваринництва і птахівництва в економічному житті України свідчать, зокрема, такі цифри. На Київщині питома вага тваринницької продукції становила 20% від загальної вартості сільськогосподарських вантажів губернії, а на Волині — близько третини. Окрім м'ясних продуктів, з Волинської губернії щорічно вивозилося на закордонні ринки близько 100 тис. пудів вершкового масла¹⁹⁸. Отже, відгодівля свиней і птиці ставала все більш вагомим у виробничій діяльності селянських господарств, що призвело до накопичення м'ясних надлишків.

Розвинутою галуззю сільської економіки України було й вівчарство. На початку 1850-х рр. тут налічувалося близько 10 млн голів овець, з яких 4,5 млн були тонкорунними¹⁹⁹. У губерніях Правобережжя, на Чернігівщині й Полтавщині переважали грубошерстні породи овець. На просторах південного степового краю і Харківщини поширювалося тонкорунне вівчарство. Живі вівці, овечі шкури та вовна реалізувалися на внутрішньому ринку й частини вивозилися в інші країни. За підрахунками сучасних дослідників, у губерніях України в 1916 р. налічувалося близько 6380 тис. овець і кіз²⁰⁰.

Інтенсивне розорювання степу під зернові культури призвело до занепаду вівчарства. поголів'я тонкорунних овець на Харківщині з 1901 по 1907 рр. скоротилося з 227 269 до 78 880 голів, а грубошерстних з 848 105 до 670 380 голів²⁰¹. У наступні роки загальна кількість овець у губернії зменшувалася. Про неухильний занепад вівчарства на Харківщині на початку ХХ ст. яскраво свідчать дані табл. 2.31.

Таблиця 2.31

Поголів'я овець на Харківщині в 1900–1910 рр. (тис. голів)²⁰²

Рік	Поголів'я овець
1900	1 107 988
1901	1 075 374
1907	749 260
1908	674 910
1909	652 071
1910	591 857

Із таблиці видно, що поголів'я овець на Харківщині за 10–11 років зменшилася майже вдвічі.

Через нестачу пасовищ та конкуренцію імпоротної шерсті занепало вівчарство й у південних губерніях України. У 1880 р. на Херсонщині налічувалося 2 269 440 овець, з них 1 413 088 — тонкорунних. У 1910 р. в губернії залишилося 361 416 овець, у тому числі у селян — близько 187 тис. голів. За 30-річний період чисельність овець зменшилася тут більш, ніж у шість разів, а в групі тонкорунних — у десять разів²⁰³. Аналогічні тенденції спостерігалися на Катеринославщині й у Таврії.

Дещо повільніше зменшувалося вівчарство в давніх хліборобських центрах України. У Чернігівській губернії у 1913 р. все ще налічувалося 804 тис. овець. На кожні 100 душ населення тут припадало майже 28 овець. Вівчарство, за оцінкою преси, залишалося селянською галуззю економіки²⁰⁴.

Таким чином, становище в різних галузях тваринництва України було неоднозначним. За зростаючої чисельності населення поголів'я великої рогатої худоби на одну людину з кінця XIX ст. зменшувалося. Розорювання степу і пасовищ призвело до занепаду вівчарства. Значно сприятливішою була ситуація у свинарстві та птахівництві, продукція яких вивозилася у великих обсягах за межі України.

2.3. Цукрові ресурси

Наприкінці XIX — на початку XX ст. різко зросла роль цукру у забезпеченні населення земної кулі продовольством. До середини XIX ст. на світовому ринку домінував тростинний продукт, але з кожним наступним десятиліттям виробництво бурякового цукру подвоювалося й збільшилося в десятки разів. Поступово обсяги виробництва між ними вирівнялися, проте своєрідне змагання на світовому ринку збереглося в повній силі. Протягом цього періоду Україна стала одним із найбільших центрів світового виробництва бурякового цукру.

Надзвичайно широко поглянув на роль і значення буряківництва і цукрової промисловості в Україні В. Ландо. У своїх працях він глибоко проаналізував найважливіші аспекти цієї проблеми, що мала вплив на економічний розвиток і демографічне становище України — забезпечення сільського і міського населення робочими місцями, роль буряківництва у відновленні виснажених ґрунтів, величезне значення побічних продуктів переробки буряків на цукор для стійлової відгодівлі худоби тощо. Для України, наголошував дослідник, розвинена цукрово-бурякова промисловість — важливий елемент не тільки продовольчої, але й національної безпеки. Знищення цієї галузі — «один із чинників знищення українського етносу»²⁰⁵.

Із погляду дуже тісного зв'язку з внутрішнім та світовим ринком жодна галузь сільського господарства не могла зрівнятися за своїм економічним значенням з цукрово-буряковим виробництвом. Унаслідок цього уряди країн Європи та інших континентів уживали всіляких заходів для розвитку цукрової промисловості. Яскравим прикладом щодо цього стала Німеччина, яка завдяки

прекрасним досягненням у буряківництві компенсувала для свого населення певну нестачу зерна, особливо пшениці. За нею слідували Австро-Угорщина, Франція, Бельгія, Голландія, Швеція, Російська імперія, Данія. Навіть Велика Британія, потреби населення якої були щедро забезпечені колоніальним тростинним цукром, збудувала великий цукрово-буряковий завод у Кельгемі, де перероблялося 40 000 берковців буряку на добу²⁰⁶.

У 1890-х рр., коли виробництво бурякового цукру обігнало тростинне, здавалося, що в результаті піввікового змагання перемога остаточно залишилася за буряковим цукром. Однак уже перші роки ХХ ст. виявили помилковість такого погляду. Кампанія цукроваріння 1900/1901 рр. стала своєрідним поворотним пунктом у цьому процесі. Якщо в 1899 р. виробництво цукру з буряку досягло майже 65% світового, то в 1900/1901 рр. різко зменшилося до 49%, а потім протягом усього першого десятиліття ХХ ст. коливалося між 43 і 52%²⁰⁷.

Більш докладні підрахунки щодо світового виробництва і споживання цукру в 1905/1906–1910/1911 рр. навели, за даними О. Licht, редакції «Вестника финансов» и «Торгово-промышленной газеты». Подаємо їх у табл. 2.32.

Таблиця 2.32

**Становище на європейському і світовому цукрових ринках
у 1905/1906–1910/1911 рр.
(виробництво, запаси і споживання цукру; тис. тонн)²⁰⁸**

Виробництво і споживання цукру (тис. тонн)	1905/1906	1906/1907	1907/1908	1908/1909	1909/1910	1910/1911
Перехідні запаси цукру на 1 вересня	1766	1810	2014	2013	1673	1531
Виробництво бурякового цукру в Європі	6888	6673	6510	6494	6105	8060
Виробництво тростинного цукру	5180	5675	5454	6003	6712	6800
Світове споживання цукру	12 025	12 144	11 965	12 837	12 959	13 491
Споживання цукру населенням Європи і Північної Америки	9163	9320	9259	9884	10 178	10 580
% спожитого цукру в Європі й Північній Америці	76,20	76,74	77,38	77,0	78,54	78,42

Згідно з даними таблиці, світове виробництво бурякового і тростинного цукру в кампанію цукроваріння 1905/1906 рр. становило 12 068 тис. тонн, а в 1910/1911 р. — 14 860 тис. тонн, тобто зросло на 23%. Проте зростання світового споживання цукру за ці роки було меншим — тільки на 12%. На наш погляд, останнє стало скоріше за все, наслідком неврахування виробництва

бурякового цукру у США та, почасти, інших похибок у підрахунках щодо його споживання. Окрім цього, дані таблиці свідчать про колосальні обсяги споживання цукру населенням Європи і Північної Америки — понад три чверті від світового.

За підрахунками В. Ландо, співвідношення між виробництвом бурякового і тростинного цукру в наступні роки змінювалося на користь останнього. Про це свідчать дані табл. 2.33.

Таблиця 2.33

Світове виробництво цукру в 1910/1911–1914/1915 рр. (тис. тонн)²⁰⁹

Рік	Буряковий цукор	Тростинний цукор	Разом	Буряковий цукор	Тростинний цукор
	Тисяч тонн			% світового виробництва	
1910/1911	8536,9	8471,5	17 008,4	50,2	49,8
1911/1912	6888,3	9131,7	16 020,0	43,0	57,0
1912/1913	9095,7	9183,3	18 279,0	49,8	50,2
1913/1914	8179,0	10 558,5	18 737,5	43,7	56,3
1914/1915	8355,9	10 288,7	18 644,6	44,8	55,2
У середньому за 5-ліття	8211,2	9526,7	17 737,9	46,3	53,7

Із наведеної таблиці видно, що 1910/1911 рр. стали періодом максимального виробництва бурякового і тростинного цукру порівняно з усіма попередніми кампаніями, а співвідношення між обома видами солодкого продукту досягло майже ідеальної рівності — 50,2 і 49,8% від загальносвітового виробництва. За буряковим цукром ще залишалася невелика перевага. Тільки в 1912/1913 рр. було аналогічне співвідношення, але вже з перевагою на користь тростинного цукру. За решту років, що зафіксовані у таблиці, виробництво тростинного цукру було більшим на декілька відсотків проти бурякового. Загалом світове виробництво цукру досягло найвищого рівня у кампанію соковижимання 1913/1914 рр. — 18 737,5 тис. тонн.

Найбільшими виробниками тростинного цукру були Куба, Ост-Індія і Ява. На їх долю на початку ХХ ст. припадало понад 60% тростинного цукру і більше 30% загальної світової цукрової продукції. У середньому за десятиліття 1901/1902–1910/1911 рр. виробництво тростинного цукру у цих країнах було таким: Ост-Індія — 116,79 млн пудів, Куба — 75,83, Ява — 63,12 млн пудів²¹⁰. Серед інших визначних виробників тростинного цукру слід назвати Сандвічеві острови — 29 млн пудів, Бразилію — 12, США — 22, Британську Вест-Індію і Гвіану — 13, острів Маврикій — 12, Австралію — 14, Пуерто-Ріко — 13 млн пудів²¹¹.

Обчислення дослідників дали можливість підрахувати розподіл світового виробництва цукру по континентах, що й відображають дані табл. 2.34.

Таблиця 2.34

**Розподіл світового виробництва цукру по континентах
(млн метрич. центнерів)²¹²**

Континент	1901/1902 рр.	1905/1906 рр.	1910/1911 рр.	% зростання
Європа	67,41	69,22	80,63	19,60
Америка	28,99	35,37	41,95	44,70
Азія	26,66	29,10	39,27	47,29
Африка	3,01	3,28	4,24	40,86
Австралія	1,78	2,30	2,99	67,90
Загалом	127,85	139,27	169,08	32,24

Таблиця цікава статистичними обчисленнями. По-перше, у ній відображено зростаючі темпи цукрового розподілу по континентах за перше 10-ліття ХХ ст. В Європі вони становили 19,60%, в Америці — 44,70%, в Азії — 47,29%, в Африці — 40,86%, в Австралії — 67,90%, а загалом на всій земній кулі збільшилися майже на третину — 32,24%. По-друге, дані таблиці відображають обсяги надходження цукру на континенти в абсолютних цифрах. В Європі було розподілено виробниками в 1910/1911 рр. 80,63 млн метрич. цент. цукру* (47,69%), в Америку — 41,95 (24,81%), в Азію — 39,27 (23,22%), в Африку — 4,24 (2,50%), в Австралію — 2,99 млн метрич. цент., або 1,77% від світового виробництва бурякового і тростинного цукру. По-третє, порівняння даних цієї таблиці з цифровими обчисленнями табл. 2.32 дає більш конкретні цифри щодо можливого споживання і перехідних запасів цукру.

Як йшлося вище, уряди багатьох країн Європи докладали значних зусиль для розвитку цукрово-бурякової промисловості. Найбільших успіхів остання досягла в Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Російській імперії та деяких інших країнах. Про це свідчать дані табл. 2.35.

Таблиця 2.35

**Виробництво цукру наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.
у чотирьох країнах Європи (млн пудів)²¹³**

Рік	1898–1899	1899–1900	1900–1901	1901–1902	1902–1903	1903–1904	1904–1905	1905–1906	1906–1907	1907–1908	1908–1909	1909–1910	1910–1911	1911–1912	1912–1913
Країна															
Німеччина	94,6	98,3	108,4	125,9	93,5	105,9	88,7	131,4	126,0	112,9	114,1	111,9	142,2	82,6	146,1
Австро-Угорщина	57,2	60,3	59,5	70,9	58,2	63,6	48,4	82,1	73,0	77,8	76,1	68,4	83,6	62,9	104,3
Франція	42,9	50,4	60,4	60,9	44,8	43,6	33,7	59,1	41,0	38,8	43,5	44,1	39,0	27,8	52,9
Російська імперія	41,4	49,1	49,1	59,1	63,2	63,4	51,1	53,3	79,1	75,8	68,3	61,5	117,2	112,4	76,7

* Один метрич. центнер = 6,1 пуда.

У таблиці підраховано виробництво цукру у чотирьох країнах Європи протягом 15 років — з 1898/1899 по 1912/1913 рр. Безумовним лідером у цій галузі була Німеччина. Середньорічне виробництво цукру в цій країні за зазначений період становило в абсолютних цифрах 112,16 млн пудів, тоді як в Австро-Угорщині — 69,75, у Російській імперії — 68,04, у Франції — 45,52 млн пудів. Заслугує на увагу і приріст цукрового виробництва за 15 років: у Німеччині — на 54,43%, Австро-Угорщині — 82,3%, Російській імперії — 82,2%, Франції — 23,3%.

Обсяги виробництва залежали від розміру посівних площ під буряками, їх урожайності й цукристості та технічного оснащення заводів. Найбільшим збоєм у виробництві цукру, як видно з даних таблиці, відзначилася кампанія цукроваріння 1911/1912 рр. внаслідок надзвичайно низької урожайності буряків у країнах Західної і Центральної Європи. Тільки в Голландії і Російській імперії виробництво цукру утрималося завдяки щедрому врожаю буряку на високому рівні. Останнє призвело до делікатної ситуації на європейському цукровому ринку, зокрема, до загострення конкурентної боротьби між провідними цукровиробниками, про що йтиметься нижче.

Щодо загального обсягу виробництва цукру на Європейському континенті в різних документальних джерелах і матеріалах зафіксовано дещо суперечливі дані. У зв'язку з цим Міжнародна асоціація цукрової статистики провела повторне й більш ретельне анкетування цукрового виробництва в 1910/1911–1911/1912 рр. Його результати зафіксовано у табл. 2.36.

Таблиця 2.36

**Виробництво цукрового буряку і цукру в країнах Європи
у 1910/1911–1911/1912 рр. (тис. тонн)²¹⁴**

Країна	Виробництво буряку		Виробництво цукру		+ чи – (у %)
	1910/1911 рр.	1911/1912 рр.	1910/1911 рр.	1911/1912 рр.	
Німеччина	15 753	8893	2574	1409	–45,3
Австро-Угорщина	10 253	7672	1523	1130	–25,8
Франція	5512	4079	711	511	–28,1
Російська імперія	13 083	13 089	2109	2027	–3,9
Бельгія	1980	1543	283	229	–19,1
Голландія	1442	1616	217	238	+9,6
Швеція	1105	793	174	122	–30,0
Інші країни Європи	3280	3323	426	420	–1,2
Загалом	52 409	41 007	8017	6085	–24,1

Із таблиці видно, що сумарний урожай цукрового буряку в країнах Європи зменшився в кампанію 1911/1912 рр. порівняно з попереднім роком з 52 409 до 41 007 тис. тонн, а виробництво цукру — з 8017 до 6085 тис. тонн. Найбільших втрат зазнала Німеччина, — дефіцит цукру у цій країні становив 45,3%. Різко

скоротилося виробництво цукру в кампанію соковижимання 1911/1912 рр. також в Австро-Угорщині, Франції, Швеції і Бельгії. Проте в наступні роки дефіцит цукру на Європейському континенті було ліквідовано. За даними Міжнародної асоціації цукрової статистики, у 1913/1914 рр. в Європі було вироблено 8 118 190 тонн цукрового піску²¹⁵.

У пореформену добу прискорено зростало виробництво цукру і в Російській імперії. За 1871–1880 рр. було вироблено 120,9 млн пудів, 1881–1890 рр. — 220,8, в 1891–1900 рр. — 362,2, 1901–1911 рр. — 1028 млн пудів. Загалом за 40 років виробництво цукру зросло, обчислюючи по десятиліттям, на 850,28%²¹⁶. За ці роки населення спожило 1 544 856 тис. пудів цукру²¹⁷. Як видно з таблиці 2.35, Російська імперія за обсягом виробництва цукру наприкінці XIX ст. і до кампанії цукроваріння 1902/1903 рр. займала четверте місце в Європі, у наступні роки ділила друге і третє місце з Австро-Угорщиною, а в кампанію 1910/1911 рр. стала навіть світовим лідером у буряковому цукроварінні. У наступні два роки виробництво цукру в імперії різко знизилося до 76,7 млн пудів, а в кампанію 1913/1914 рр. зросло 94 630 тис. пудів²¹⁸.

Безперечно, виробництво цукру в таких величезних обсягах потребувало відповідної матеріально-технічної бази й остання створювалася протягом багатьох десятиліть. У кампанію цукроваріння 1908/1909 рр. в імперії діяло 275 цукрово-бурякових заводів, з них у межах Наддніпрянської України — 187, Царства Польського — 49, Росії — 38, Бессарабії — 1²¹⁹. У регіонах України цукрові заводи розташовувалися таким чином: Волинська губернія — 15, Київська — 73, Подільська — 51, Полтавська — 6, Харківська — 28, Херсонська — 2, Чернігівська — 12 заводів²²⁰. У сезоні цукроваріння 1911/1912 рр. діяло вже 282 цукрових заводи, в наступному році — 287²²¹, а в кампанію 1913/1914 рр. — 294²²².

Звертає на себе увагу географічне розташування рафінадних заводів, що було наслідком адміністративних методів регулювання цієї господарської галузі царським урядом. Ряд чисто рафінадних заводів розташовувався в районах, де не було ані бурякових плантацій, ані необхідного палива для цукроваріння, зокрема в Москві — 2 заводи, Самарській губернії — 2, С.-Петербурзі — 1 завод²²³.

За оцінкою тогочасних фахівців, цукор на вітчизняних заводах відзначався високою якістю і переважав закордонний. Цукровий пісок був білішим і чистішим, а рафінад — чистішим і міцнішим. Цукрові підприємства «були облаштовані не гірше закордонних, навіть німецьких, а нові заводи були ще краще устатковані»²²⁴. Звичайно, що все це було створено не відразу, а поступово, наполегливою працею декількох поколінь.

Однак унаслідок меншої кількості сонячних теплих днів і недостатнього використання мінеральних добрив урожайність буряків і вихід цукру з однієї десятини в Російській імперії були значно меншими порівняно з країнами розвинутого буряківництва Західної і Центральної Європи. Спочатку, наприклад, у Київській губернії, з 12-пудового берковця вихід цукру становив від 16 до 20 фунтів, тоді, як у Франції і Німеччині цукристість досягала 22–24%

бурякової маси. Щоправда, у передових поміщицьких господарствах, зокрема в Кеніга у Тростянецькому маєтку, буряк містив у собі протягом багатьох років поспіль близько 20% цукру. Вихід з одного 12-пудового берковця становив до 2 пудів цукру, а виходи у 76–78 фунтів з берковця стали поширеним явищем в Україні²²⁵.

Урожай буряків, навіть у кращих поміщицьких господарствах, дуже коливався, проте вихід цукру з десятини мав тенденцію до підвищення. У 1871 р. у маєтку графів Бобринських на Київщині з десятини було одержано 170 берковців буряку (2040 пудів), а цукру — 155 пудів. У 1911 р. десятина бурякової площі дала у Бобринських 1560 пудів, проте вихід цукру значно зріс. У тому ж році на цукрових заводах маєтку було перероблено 865 720 12-пудових берковців цукрового буряку, з яких вироблено 1 422 504 пуди цукру²²⁶. Цікаво, що у дрібному господарстві І. Слободяника із с. Розаліївка Васильківського повіту на Київщині, який упровадив п'ятипільну сівозміну з чередуванням конюшини, коренеплодів і різних кормових трав, річний збір цукрового буряку з десятини земельної площі за 1911–1913 рр. становив у середньому 2400 пудів²²⁷.

Найбільш щедрим виявився врожай буряків у сільськогосподарському сезоні 1906 р., коли у середньому було зібрано з десятини 1203 пуди²²⁸. У тому ж році було одержано найбільше цукру з десятини — 151,9 пуда. В інші роки першого десятиліття ХХ ст. вихід цукру з десятини коливався від 102,1 до 151,9 пуда²²⁹. У сезоні 1913/1914 рр. урожай буряків у Німеччині з однієї десятини становив у середньому 1794 пуди, а цукру одержано 258,9 пуда. По всій Західній Європі врожай буряків становив у середньому з десятини 1647 пудів, а цукру — 224,4 пуда. У Російській імперії урожай буряків у тому році становив у середньому 1153 пуди, а вихід цукру — 143 пуди²³⁰.

Як йшлося в попередньому розділі дослідження, бурякова культура найбільш успішно прижилася і поширювалася в губерніях Право- і Лівобережної України, за тогочасною термінологією у Південно-Західному і Центральному регіонах цукрово-бурякової промисловості. До останнього В.Ландо відносив і заселені українцями райони Курської губернії. З їх урахуванням, за обчисленнями цього дослідника, тут вироблялося близько 85% цукру всієї Російської імперії²³¹. Пізніше радянські історики звели виробництво українського цукру, без зазначених тут районів Курщини, до понад 80% від загальноімперського виробництва²³².

Однак споживання цукру через низьку купівельну спроможність населення було надто замалим у Російській імперії, хоча й подвоїлося за 30 років, що передували Першій світовій війні. За розмірами річного споживання цукру на одну людину перед вела Австралія — 55 кг. Далі країни світу розмістилися наступним чином: Велика Британія — 39,4 кг, США — 36,4, Швейцарія — 32, Данія — 30,4, Швеція і Норвегія — по 22, Голландія — 20,2, Німеччина — 19, Франція — 17,5, Бельгія — 13,9, Австро-Угорщина — 11,8, Російська імперія — 9,8, Португалія — 8,5, Іспанія — 5,8, Греція — 5, Болгарія — 4,8, Румунія — 4,4, Італія — 4, Сербія — 3,5 кг²³³.

Ріст споживання цукру стримувався передусім високими цінами на нього, що було наслідком фіскальної політики царського уряду та деяких інших причин. Щоб краще зрозуміти це, наведемо ряд цифр, які характеризують результати роботи цукрової промисловості на початку ХХ ст.: у середньому протягом 1901/1902–1913/1914 рр. у країні споживалося 61,5 млн пудів цукру; середня річна його вартість становила 144,8 млн руб.; середня продажна ціна без акцизу на залізницях Правобережної України, тобто в регіоні найбільшого виробництва цукру, — 2,36 руб. за пуд; Сплата державній скарбниці акцизу покупцями — 1,75 руб. за пуд, а загалом 107,6 млн руб. на рік; за кордон вивозилося 12,9 млн пудів з виручкою в середньому 21,5 млн руб. на рік; зрештою, загальна річна ринкова вартість виробленого цукру становила 274 млн руб.²³⁴ Із наведених вище цифр легко бачити, що мінімальна ціна на цукор навіть у районах найбільшого його виробництва, з урахуванням акцизу, вже сягала 4,11 руб. за пуд. Проте в реальних умовах ринку, разом із накладними і транспортними витратами та всілякими зловживаннями власників цукрових заводів і торговельних кіл ціни на цукор часто були ще вищими.

Із розвитком й удосконаленням техніки цукрового виробництва в Україні ціни на солодкий продукт потроху знижувалися, проте залишалися дуже високими порівняно з експортними, навіть без урахування акцизу. Про це свідчать дані табл. 2.37.

Таблиця 2.37

**Середні ціни за пуд цукрового піску без акцизу на Київській біржі
порівняно з експортними наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.
(коп. за пуд)²³⁵**

Рік	Ціни внутрішнього ринку	Експортні ціни	Різниця в ціні
1896–1900	280,4	141,5	138,9
1901–1905	256,5	129,5	127,0
1906–1910	237,8	168,5	69,3

Із таблиці видно, що за 10 років, рахуючи по п'ятиліттям, ціна одного пуду цукру-піску на Київській біржі зменшилася майже на 0,43 руб. Навпаки, експортна ціна цукру-піску зросла на 0,27 руб. за пуд. Попри ці зміни позитивного характеру, різниця між цінами внутрішнього ринку й експортними була ще дуже помітною навіть у 1906–1910 рр. — близько 0,69 руб. за пуд.

Останнє викликало різке незадоволення громадськості. У засобах масової інформації увага читачів акцентувалася на тому, що вітчизняні заводи не поступаються у технічному плані закордонним. Буряк дістається їм у середньому дешевше, ніж у Німеччині та в інших країнах. Оплата праці також значно нижче. Усе це свідчило, за висловленням преси, про те, що «ціни на цукор залежать у нас не тільки від акцизу». «Якщо наші цукрозаводчики дають «собівартість» цукру в півтора рази більшу, ніж у Німеччині, то обов'язок законодавчих установ та уряду не може обмежуватися тільки зниженням акцизу», — констатував харківський часопис губернського товариства сіль-

ського господарства. Видання звертало увагу громадськості на непрозорість механізму ціноутворення і всілякі зловживання у цукровій промисловості. У відповідь власники заводів нарікали на зростання цін на всі елементи цукрового виробництва — буряк, будівельні матеріали, паливо, робочі руки, тощо.

Безперечно, щедріші врожаї і більша частка виходу цукру з десятини земельної площі у країнах Західної і Центральної Європи не могли не впливати на собівартість і ціну останнього та його конкурентоздатність. Про це свідчать ціни на цукор у різних містах Європи і Російської імперії наприкінці 1913 — на початку 1914 р. У Петербурзі ціна пуду цукру-піску сягала 4,65 руб., у Москві — 4,50, у Варшаві — 4,32, в Одесі — 4,20 руб.²³⁶ Цукровий ринок через замалу купівельну спроможність населення перебував весь час у пригніченому стані. Зовсім інша ситуація була у містах Західної Європи. У Лондоні ціна на пуд французького цукру коливалася від 1,96 до 2,04 руб., а німецького — від 1,69 до 1,76 руб., у Парижі — від 1,88 до 2,01 руб. У м. Данціг цукор із Російської імперії продавався за ціною 1,61–1,63 руб. за пуд, а німецький — 1,35–1,40 руб.²³⁷ Наведені цифри спростовують тезу радянських і деяких сучасних істориків щодо демпінгової реалізації цукру на ринках Європи. Насправді вітчизняний цукор збувався за низькими цінами на західних ринках, щоб не допустити закупорювання торговельного обороту внаслідок надмірного накопичення цукрового надлишку. Про інші ціни на вітчизняний цукор на ринках Європи не могло бути й мови за його тодішньої собівартості.

Прискорений розвиток цукрової промисловості за умов низької купівельної спроможності населення справді призводив до накопичення цукрового надлишку. Для більш успішної його реалізації уряд приєднався у 1903 р. до Брюссельської конвенції, створеної для квотування експорту цукру Німеччиною, Австро-Угорщиною, Францією та іншими країнами і «боротьби з поширенням тростинного цукру». Виробникам України і Росії було надано право на щорічний вивіз на «конвенційні ринки» 12,2 млн пудів цукру, і цей обсяг протягом деякого часу задовольняв їх. Проте у сезоні цукроваріння 1910/1911 рр. виробництво цукру зросло ледве не вдвічі — до 117,2 млн пудів. Для внутрішнього ринку було виділено 70 млн пудів, для недоторканого запасу — 8, «конвенційних ринків» — 12,2, іранського ринку — 5 і фінляндського — 3 млн пудів. Однак навіть за умов виконання наміченої програми у країні залишалося близько 20,5 млн пудів цукрового надлишку²³⁸. Виробництво цукру в 1911/1912 рр. було близьким до попереднього року — 112,4 млн пудів. На 1 вересня 1912 р. надлишки цукру на заводах досягли колосального обсягу — близько 40–43 млн пудів²³⁹. Фахівці висловлювали занепокоєння, що вони «стануть непродуктивним тягарем для виробництва наступних років, будуть гальмувати подальший розвиток цукрової промисловості».

Спекотне літо 1911 р. призвело до значного недобору буряку в країнах Західної і Центральної Європи. Видимі світові записи цукру скоротилися до 1 вересня 1911 р. на 137 150 тонн. Ціни на цукор на лондонському та інших ринках Європи коливалися від 2,98 до 3,13 руб. за пуд²⁴⁰. Це був чи не єдиний рік, коли виробники України, Царства Польського і Росії могли експортувати

максимальну кількість своєї продукції на «конвенційні ринки». Представник російського уряду заявив 13 і 14 жовтня 1911 р., що його країна «має понад 0,5 млн тонн цукрового надлишку і бажає збільшити вивіз цукру вдвічі»²⁴¹. Проте учасники Брюссельської конвенції не поспішали задовольнити це прагнення шляхом підвищення квоти на експорт цукру з Російської імперії на ринки Європи. Зрештою, тривалі й дуже напружені суперечки закінчилися компромісною угодою. Виробникам України, Царства Польського і Росії надавалося право протягом п'яти років додатково експортувати «в конвенційні країни» ще 15 млн пудів цукру. З них 9 млн пудів припадало на кампанію 1912 р., а решта рівними долями розподілялася на наступні роки.

Таким, чином у другій половині XIX — на початку XX ст. відбувався прискорений розвиток цукрової промисловості, що сприяло поліпшенню продовольчого балансу людства. Протягом цього періоду Україна стала одним із найбільших центрів світового виробництва бурякового цукру. Через накопичення цукрового надлишку на початку XX ст. надзвичайно гостро постала проблема реалізації його на світовому ринку.

2.4. Ресурси інших сільськогосподарських культур

Важливою складовою продовольчих ресурсів України і світу були рослинна олія, мед, фрукти, овочі та продукти виноробної і тютюнової промисловості. У пореформену добу вони також відігравали помітну роль у світовій торгівлі.

Високоякісна рослинна олія вироблялася в Україні з льону, конопель, соняшника і ріпака. Серед названих олійних культур попереду за збором насіння були конопля й льон, який культивувався у нас від зони Полісся і прилеглих до нього територій аж до Чорного й Азовського морів. У низов'ях Південного Бугу, Інгула, Дніпра та інших українських рік лянний промисел виражався, за свідченням тогочасних дослідників, майже винятково у збуті насіння. Виробництво льону, наприклад, у Чернігівській губернії, становило 307 тис. пудів у 1895 р. У південних районах України ще у 1860-х рр. збиралося близько 750 000 четвертей лляного насіння для внутрішніх потреб і збуту за кордоном (з розрахунку по 10 пудів насіння у четверті)²⁴². Як йшлося у попередньому розділі дослідження, площі посіву під льоном і ріпаком на початку XX ст. скорочувалися, а під соняшником — розширювалися. Доволі стабільними залишалися посіви конопель у селянських господарствах.

Поступово врожайність олійних культур зростала, хоча й відзначалася суттєвими коливаннями. У середньому в першому п'ятилітті XX ст. з однієї десятини льону в Україні збирали 27 пудів насіння, у другому — 35 і у третьому — 41 пуд. Відповідні цифри збору насіння конопель становили у зазначені строки 34,38 і 46 пудів з десятини. Урожайність соняшника коливалася в середньому від 53 до 94 пудів, а ріпаку — від 20 до 200 пудів з десятини²⁴³. У відповідності з наведеними цифрами сумарний річний збір насіння олійних культур по п'ятиліттям відображає табл. 2.38.

Таблиця 2.38

**Середній річний збір олійного насіння в Україні
на початку ХХ ст. (тис. пудів)²⁴⁴**

Рік	Льон	Коноплі	Ріпак	Соняшник
1901–1905	3972,3	5030,9	—	—
1906–1910	2824	5181,5	—	—
1913	4186,5	5447,9	2064	3745,5
1909–1913	3242,8	5287,7	—	—
1911–1915	3704	5537,3	2144	3731
1917	4148	4446	—	12 130

Із таблиці видно, що збір насіння конопель, льону і рапсу залишався більш-менш стабільним, незважаючи на зменшення посівних площ. І, навпаки, збір соняшника у 1917 р. порівняно з 1913 р. зріс на 224%. Ще раніше, у 1911 р., соняшника в Україні було зібрано лише 2921,7 тис. пудів²⁴⁵. Нестача робочих рук у роки Першої світової війни стала головною причиною розширення посівних площ під цією культурою. Кидається у вічі також стійкість селянських посівів конопель, урожайність яких у перші два роки війни залишалася високою.

Наявність сировини і новітніх технологій для переробки насіння визначили розміри олійного виробництва. У 1900 р. в Україні було 66 підприємств, підпорядкованих фабричній інспекції. На них вироблялося 509,8 тис. пудів рослинної олії і 1182,1 тис. пудів макухи. Проте підприємства з досконалим промисловим устаткуванням усе частіше витісняли олійниці із застарілою технікою. У 1912 р. фабричній інспекції було підпорядковано 45 заводів, але виробництво рослинної олії на них збільшилося до 1575,1 тис. пудів, а макухи — до 2604,3 тис. пудів²⁴⁶. З урахуванням дрібного селянського виробництва в Україні у середньому протягом 1911–1913 рр. одержували близько 2 млн пудів рослинної олії²⁴⁷.

Надзвичайно цінним продуктом харчування був мед, збір якого в Російській імперії досяг у 1913 р. 2 млн пудів²⁴⁸. Значна його частка припадала на Україну, проте повні дані про збір в усіх регіонах відсутні. За свідченням волинського губернатора, у губернії налічувалося у 1903 р. 182 318 вуликів. Збір меду з них становив 35 024 пуди, а воску — 4025 пудів²⁴⁹. У Подільській губернії в 1902 р. було понад 81 тис. вуликів, а збір меду становив 23 346 пудів, воску — 8763 пуди²⁵⁰. Більш розвиненим було бджільництво в Київській губернії. Лише на пасіках п'яти повітів — Сквирського, Таращанського, Уманського, Черкаського й Чигиринського — налічувалося понад 80 тис. вуликів. Збір меду становив 36 548 пудів²⁵¹. У пореформену добу бджільництво стало повсюдним явищем на теренах України. Однак розорювання степів і пасовищ стримувало його подальший розвиток.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. внаслідок зростання населення у містах і гірничозаводському регіоні Донбасу та Придніпров'я створилися умови для розвитку промислового садівництва й овочівництва. Власники не тільки великих, але й дрібних селянських господарств вишукували нові джерела для зростання прибутку, задоволення потреб своїх сімей. Для цього вони дедалі частіше зверталися до впровадження культур, вирощування яких призначалося переважно, а інколи навіть винятково, для ринку. Цінні сорти фруктових дерев стали регулярно завозитися з регіонів та країн Західної і Центральної Європи, зокрема з Баварії і Австрії. З'явилися спеціалізовані часописи, на шпальтах яких друкувалися поради щодо практичного виведення кращих сортів фруктів і овочів. Садівництво, городництво, виноградарство, ягідництво і баштанництво стали в Україні цілковито самостійними галузями сільського господарства. За свідченням преси, середня врожайність садів становила 80–120 пудів з десятини земельної площі²⁵².

Найбільш розвиненим було садівництво в Подільській губернії, де під фруктовими насадженнями було зайнято близько 40 тис. десятин земельної площі²⁵³. Окрім того, тільки у п'яти повітах губернії на початку XX ст. 860 дес. землі відводилося під виноградники²⁵⁴. Щорічно за п'ятиліття 1908–1912 рр. з Подільської губернії вивозилося у середньому близько 3 млн пудів свіжих фруктів, у тому числі 631 400 пудів яблук²⁵⁵. Частка фруктів та овочів у вантажообігу губернії становила 10,36%²⁵⁶. Середній річний вивіз продуктів садівництва й городництва за 1906–1910 рр. досяг 7779 тис. руб.²⁵⁷ Збут фруктів і овочів усе частіше ставав справою селянських кооперативів. На першій губернській нараді з питань садівництва у 1914 р. було ухвалено резолюцію щодо найбільшої доцільності збуту подільських фруктів кооперативними організаціями²⁵⁸. На Київщині у 1914 р. виникло Центральне товариство плодівництва, до якого могли входити як кооперативи, так і окремі власники садів. Його учасники відправляли свою продукцію на далекі ринки. Одне тільки Петрівське товариство садівництва відправило в 1912 р. до С.-Петербургу близько 600 пудів полуниці. В ряді сіл Київської губернії деякі селяни мали сади, дохід від яких становив сотні й навіть декілька тисяч рублів на рік²⁵⁹.

Наприкінці XIX ст. помітно збільшувалися садові насадження в губерніях Лівобережної і Південної України. За даними харківського часопису, у Гадяцькому, Зінківському і Лубенському повітах Полтавщини та Валківському, Харківському і Вовчанському в Харківській губернії «плодівництво стало в багатьох місцях основним заняттям населення». Третій подвірно-господарський земський перепис, проведений у 1910 р. на Полтавщині, виявив, що в губернії було 151 240 садів, а площа під ними становила понад 29 тис. десятин. Переважно це були сади у селянських господарствах, які рідко перевищували за своїми розмірами одну десятину земельної площі, а найчастіше займали 0,25–0,50 десятини. Звичайно, були і винятки, коли селяни мали плодові насадження розміром у декілька десятин. Прекрасним садом промислового типу володів П. Ганько. На п'яти десятинах землі в нього культивувалося тільки три сорти фруктів, що вивозилися на ринки²⁶⁰. Збільшилася

кількість садів, засаджених тільки однією фруктовую культурою двох або трьох сортів. Проте більшість садів все ще засаджувалася переважно вишневими, сливовими, яблуневими та іншими фруктовими деревами.

Зросла кількість садів промислового типу розміром від 2 до 8 дес. земельної площі на Харківщині. Водночас тут розводилися і значно більші фруктові насадження. Сад князя Святополк-Мирського перевищував 160 дес., І. Каразіна — 20, землевласника П. Гаврилова — 40 дес. Загалом у Харківській губернії під садами було зайнято близько 20 тис. десятин земельної площі²⁶¹.

На Катеринославщині садівництво у селянських господарствах було рідкісним явищем та все ж з'являлися насадження суцього промислового типу, сумарна площа яких на 1912 р. становила близько 15 тис. десятин²⁶². На Херсонщині під городами і баштанами було зайнято близько 50 тис. десятин²⁶³. Із кожним роком тут зростала роль промислового садівництва. Отже, садівництво і городництво набули широкого розповсюдження в усіх регіонах України.

Важливу роль у торговельному внутрішньому обороті й експорті відіграло виноробство. У 1862–1863 рр. в Україні працювало 1485 горілчаних підприємств²⁶⁴, більшість яких були дрібними й характеризувалися застарілою технікою та низьким рівнем продуктивності. У наступні десятиліття у цій промисловій галузі відбувалася концентрація виробництва, впроваджувалися нові технології.

У 1912 р. в європейській частині Російської імперії, враховуючи й Царство Польське, налічувалося 2852 винокурні²⁶⁵. У самому Царстві Польському функціонувало 469 винокурних заводів, продуктивність яких становила в кампанію 1908/1909 рр. понад 14 330 тис. відер сорокаградусного спирту²⁶⁶. У губерніях Правобережної України працювало в 1912 р. 570 винокурних і 200 пивоварних заводів²⁶⁷. За свідченням засобів масової інформації, останні стали повсюдним явищем у повітових, а, тим більше, у губернських містах України. У Кременчуку Полтавської губернії вироблялося щорічно більше 200 тис. пудів пива²⁶⁸. У Подільській губернії працювало 100 виноробних заводів і 30 спиртоочисних відділень, річна продуктивність яких становила понад 5774 тис. руб.²⁶⁹ У Волинській губернії в 1905 р. діяло 124 винокурних заводи, продуктивність яких перевищувала 5052 тис. руб.²⁷⁰ Решта винокурень Правобережжя працювала в Київській губернії.

Багато виноробних і спиртових заводів розташовувалося в губерніях Лівобережної і частини Південної України. У 1908 р. на Полтавщині, за підрахунками П. Ляценка, на винокурних заводах було перероблено 690 тис. пудів зерна, на Харківщині — 1027, Чернігівщині — 353, а загалом — 2070 тис. пудів. На пивоварних заводах Лівобережжя було спожито 345 тис. пудів ячменю²⁷¹.

Окрім хліба, на винокурнях переганяли на спирт картоплю та цукровобурякову патоку. За чотири виноробних кампанії (1908/1909–1911/1912 рр.) в європейській частині Російської імперії було перекурено в середньому на рік 188,8 млн пудів картоплі, або 8,9% усього її виробництва²⁷².

Загалом приблизно 80% від виробленого в Російській імперії спирту викурювалося «за замовленнями казенної винної монополії». Четверта частина виробленого для державної скарбниці спирту викурювалася із зерна, а решта — з картоплі²⁷³. Для загального відображення картини винокуріння і реалізації продукції цієї промислової галузі наводимо табл. 2.39.

Таблиця 2.39

**Середньорічне виробництво, споживання і експорт спирту
(міцність 40°) у 1910–1912 рр. у країнах Європи і США²⁷⁴**

Країна	Виробництво спирту	Споживання спирту населенням 40°		Використання спирту для технічних потреб		Експорт спирту і виробів із нього	
	млн відер	млн відер	%	млн відер	%	млн відер	%
Рос. імперія	117	91	77	8	6,8	10	8,5
Німеччина	70	38	54	32	46	0,2	0,3
США	67	50	75	5	7,4	0,6	0,9
Австро-Угорщина	56	40	71	9	16	2	3,6
Франція	54	—	—	13	24	6	11,0
Вел. Британія	23	27	117,4	6	26	9	39
Бельгія	7	—	—	—	—	0,6	8,5
Голландія	7	—	—	—	—	4	57
Італія	6	—	—	2	33,3	2	33,3
Загалом	407	—	—	—	—	34,4	—

Ряд цікавих моментів привертає увагу в наведеній таблиці. У Російській імперії вироблялося в 1910–1912 рр. у середньому за рік 117 млн відер спирту міцністю 40°, або 28,75% від його виробництва в дев'яти країнах світу, що зазначені в таблиці. Близько 77% від загального виробництва споживало населення, а на технічні потреби використовувалося всього-на-всього 6,8%. Ще 10 млн відер спирту, що становило 8,5% загального виробництва, вивозилося на світовий ринок. Російська імперія була головним експортером спирту — 29% від усього вивозу на світовий ринок, відзначених у таблиці країн. Німеччина, навпаки, 46% виробленого спирту витратила на промислові потреби. Значною мірою останнє характерне й для інших країн Західної Європи. Окрім Російської імперії, експортерами спирту та виробів із нього були Франція, Голландія і Велика Британія, населення якої, як свідчать дані таблиці, споживало спиртних виробів більше від власного виробництва. Водночас ця країна була другою за вивозом даного товару на світовий ринок. Останнє демонструє дуже гнучку експортно-імпорتنу політику британського уряду.

Часопис Всеросійського об'єднання промисловців і торговців піддавав гострій критиці політику власного уряду, який не вживав заходів для заохочення

технічного застосування спирту і «ревню спрямовував свої зусилля винятково на його споживання населенням»²⁷⁵. Фіскальний інтерес брав гору над усіма іншими міркуваннями.

Справді, населенням Російської імперії було випито в 1912 р. 98 млн відер горілки міцністю 40° і 87 млн відер пива²⁷⁶. Споживання горілки в Україні в 1913 р. досягло 21 520,8 тис. відер²⁷⁷. У середньому річне споживання горілки населенням України становило 0,66 відра на душу²⁷⁸. Питний дохід державної скарбниці зріс на початку ХХ ст. небувало — з 394,6 млн руб. у 1902 р. до 749,7 млн руб. у 1913 р.²⁷⁹ Отже, продукція винокурень споживалася на внутрішньому ринку й почасти вивозилася за кордон.

Винятково важливу роль у пивоварінні відігравав хміль, попит на який обчислювався в Російській імперії на початку ХХ ст. у 98 тис. пудів, у тому числі у Царстві Польському — 18 тис. пудів²⁸⁰. Проте хмелевий збір був значно більшим, що стало передумовою для його вивозу на зовнішні ринки. У 1887 р. з польських плантацій було отримано 12 тис. пудів, а в 1910 р. — близько 50 тис. пудів хмелю²⁸¹. У межах власне центральної європейської частини Росії хміль культивувався в Гуслицькому районі, де на початку ХХ ст. щорічний збір становив 80–100 тис. пудів, з них культурних сортів було не більше 25–30 тис. пудів. Через переважання простих сортів хмелю, що не відповідав високим вимогам пивоваріння, Гуслицький район мав другорядне значення для пивоварної промисловості²⁸². Невеликі райони хмелярства були також у Київській, Подільській, Чернігівській і Харківській губерніях²⁸³.

Однак головним хмелевим районом стала Волинь. Промислове хмелярство тут було започатковане у 1860-х рр. чехами-колоністами, які завезли цю культуру з найкращого у світі богемського хмелевого регіону, звідки вони переселилися. У звіті волинського губернатора на ім'я імператора за 1905 р. повідомлялося, що за виробництвом хмелю перше місце займає у губернії Дубенський повіт, за ним слідує Житомирський, Рівненський, Луцький, Володимир-Волинський, Острозький, Кременецький, Ковельський, Заславський та Овруцький. Губернатор відзначав прискорений розвиток хмелярства після поселення в губернії чехів і труднощі українських селян у розведенні цієї культури, що «потребувала значних витрат капіталу»²⁸⁴. За його даними, волинський хміль вивозився головним чином на закордонні ринки за цінами від 5 до 25 руб. за пуд²⁸⁵. Проте кращі сорти волинського хмелю цінувалися значно вище. У січні — березні 1904 р. ціни на хміль, що відправлявся звідси у Варшаву і далі в інші країни Європи, сягали щонайменше 30–33 руб. за пуд. Навіть «загальний сорт» реалізовувався за ціною 24–26 руб. за пуд²⁸⁶.

Із кінця ХІХ ст. хмелярство в Україні, Царстві Польському, Литві та деяких інших регіонах імперії надзвичайно прогресувало. Ще в 1897 р. виробництво хмелю культурних сортів становило 80–100 тис. пудів й капіталізувалося на суму 600–800 тис. руб., а в 1912 р. за загального виробництва цього продукту до 500 тис. пудів його товарообіг перевищив 15 млн руб. Зокрема, Волинь давала 250–300 тис. пудів кращих культурних сортів, які задовольняли не тільки внутрішні потреби, але й відправлялися на європейські ринки²⁸⁷. За

іншими даними, у 1903 р. на Волині було зібрано 58 757 пудів хмелю на суму 965 175 руб., у 1912 р. губернія вже дала 250–300 тис. пудів хмелю²⁸⁸.

Із кожним роком хмелевий продукт удосконалювався, зростав його міжнародний авторитет. На всесвітніх виставках у Парижі й Чикаго український хміль було премійовано вищою нагородою²⁸⁹. Хміль став упроваджуватися в господарствах українських селян²⁹⁰. Протягом 50-літнього культивування хмелю на Волині з'явилося немало відомих українських хмелярів. Серед них М. І. Генін — «видатний знавець хмелярської галузі»²⁹¹, «найбільший волинський хмеляр Свешников», предводитель дворянства Дубенського повіту²⁹², знаменитий волинський хмеляр Г. Г. Зівал та інші.

Помітну роль у торгівлі хмелем відігравали ярмарки. На Варшавському ярмарку, який спершу функціонував щорічно з 13 по 17 вересня, реалізовувалося близько 6 тис. пудів культурних сортів хмелю²⁹³. У 1889 р. його тривалість була продовжена до 10 днів, а реалізація товару зросла до 20 тис. пудів. Окремі партії хмелю надходили до Варшави з Київської і Чернігівської губерній. Окрім місцевих торгових фірм, хміль закуповували тут купці з Праги, Нюрнберга, Львова та Москви й відправляли його на пивоварні заводи²⁹⁴.

У 1908 р. для потреб губерній Правобережної України було засновано Житомирський ярмарок, який функціонував щорічно 6–14 вересня. Його обороти досягли 5 тис. пудів на суму 100 тис. руб.²⁹⁵ Ярмарок обслуговував головним чином дрібних хмелярів, які не мали безпосередніх відносин із великими центрами його споживання. Цим і пояснюється його порівняно незначний торговельний оборот. Але навіть за таких обставин Житомирський хмелевий ярмарок відігравав важливу роль у розвитку цієї галузі сільського господарства і промисловості. Раніше дрібні хмелярі вимушені були збувати свій продукт скупникам на місці виробництва. Останні вміло використовували труднощі виробників і штучно занижували ціни. Після заснування ярмарку усувалася низка посередників, а ціни піднялися на 10–20%²⁹⁶.

Цінним продуктом світової торгівлі був тютюн. Головними його виробниками в Європі на початку ХХ ст. були Австро-Угорщина — 4154 тис. пудів, Німеччина — 1760, Франція — 1280, Італія — 350, Греція — 300, Бельгія — 270 тис. пудів. Близько 1200 тис. пудів тютюнового збору припадало на Туреччину. Щорічне виробництво тютюну в країнах Західної і Центральної Європи сягало 11 млн пудів, тоді, як споживання становило близько 20 млн пудів²⁹⁷. Нестача тютюнового продукту в Європі покривалася ввозом його з країн Азії та Американського континенту (Бразилії), а також Філіппін, Індії, де його вироблялося близько 48 млн пудів. Щорічний вивіз тютюну з різних континентів, окрім Європи, обчислювався в розмірі 25 млн пудів. Найбільші експортні можливості мали США, де щорічно вироблялося близько 20 млн пудів тютюну²⁹⁸.

Збір тютюну в Російській імперії дуже коливався й становив у середньому 5750 тис. пудів, з яких тільки 35% належало до вищих сортів. Із цієї причини за кордон вивозилося не більше 500 тис. пудів²⁹⁹. Проте тютюн приносив державній скарбниці величезні прибутки. На початку ХХ ст. споживання тютюну

всередині імперії виражалось солідною цифрою, що перевищувала 250 млн руб., а сума акцизу від його продажу становила близько 100 млн руб.³⁰⁰

Збір тютюну в Україні становив щонайменше близько половини загальноімперського виробництва. У 1902 р. тільки у Чернігівській і Полтавській губерніях було зібрано 3284 тис. пудів тютюну, у 1908 р. — 2820, у 1909 р. — 2560 тис. пудів³⁰¹. В решті українських губерній збори тютюну були меншими. Проте у Таврії і на Поділлі вирощувався здебільшого тютюн вищих сортів. Зокрема, у Подільській губернії у 1903 р. було зібрано 36 355 пудів тютюну, з них високих сортів — 32 252 пуди³⁰².

Таким чином, Україна володіла широким спектром сільськогосподарських культур, що збагачували її продовольчі ресурси, розширюючи зв'язки виробників зі світовим ринком.

¹ *Пайтс Р.* Россия при старом режиме. — М., 1993. — С. 19.

² Промышленность и торговля. — 1911. — № 23. — С. 469–470.

³ *Ден В. Э.* Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. — Пг., 1922. — С. 47.

⁴ *Кечеджи-Шаповалов М. В.* Мировая торговля и участие в ней России. — Изд. 3-е. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 19.

⁵ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства. — М., 1927. — С. 202, 214.

⁶ *Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год.* — Санкт-Петербург, 1911. — С. 32–33 (далі — обзоры...).

⁷ Промышленность и торговля. — 1914. — № 2. — С. 96.

⁸ Там же. — 1916. — № 10. — С. 278.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Шульц А. К.* Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. — Санкт-Петербург, 1913. — С. 17.

¹² Промышленность и торговля. — 1914. — № 2. — С. 96.

¹³ *Шульц А. К.* Указ. соч. — С. 15–16.

¹⁴ *Островский А. В.* Государственно-капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг. // Россия и первая мировая война (материалы международного научного colloquium). — Санкт-Петербург, 1999. — С. 484.

¹⁵ Там же. — С. 483.

¹⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 10 сентября.

¹⁷ Известия Особого совещания по продовольственному делу. — 1916. — № 23/24. — С. 53.

¹⁸ *Кондратьев Н. Д.* Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. — М., 1991. — С. 95.

¹⁹ *Ден В. Э.* Указ. соч. — С. 46.

- ²⁰ Там же.
- ²¹ *Чельшов М.* Положение России на мировом хлебном рынке и об упорядочении нашей торговли хлебом за границей. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 11.
- ²² Там же.
- ²³ Промышленность и торговля. — 1911. — №12. — С. 537–538.
- ²⁴ Там же. — С. 538–540.
- ²⁵ Там же. — 1912. — № 1. — С. 2.
- ²⁶ Горно-заводское дело. — 1914. — № 41. — С. 9751.
- ²⁷ Промышленность и торговля. — 1912. — № 2. — С. 96.
- ²⁸ Обзоры... — С. 34.
- ²⁹ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 25–26.
- ³⁰ Статистика Российской империи. XXX. — Санкт-Петербург, 1895.
- ³¹ *Радциг А.* Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 138.
- ³² Там же.
- ³³ Там же. — С. 133, 140–141.
- ³⁴ Там же. — С. 132, 133, 138, 140.
- ³⁵ *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. — К., 1968. — С. 53.
- ³⁶ Земщина. — 1910. — 30 августа (12 сентября).
- ³⁷ Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. — Вып. 1. — X., 1916. — С. 68–69.
- ³⁸ ЦДІА України. — Ф. 1219. — Оп.1. — Спр. 566. — Арк. 6–7.
- ³⁹ Двадцатилетние результаты Карловского имения // Земледельческая газета. — 1903. — № 15. — С. 551–553.
- ⁴⁰ Ежегодник департамента земледелия. X., 1914. — Пг., 1915. — С. 143.
- ⁴¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 24 марта.
- ⁴² ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 641. — Арк. 4.
- ⁴³ Там само. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 10 зв.
- ⁴⁴ Там само. — Оп. 634. — Спр. 641. — Арк. 4.
- ⁴⁵ Там само. — Оп. 706. — Спр. 254. — Арк. 9 зв.
- ⁴⁶ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Описательно-статистическое исследование. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 28.
- ⁴⁷ Экономическая жизнь Подолии. — 1915. — № 16. — С. 24.
- ⁴⁸ Там же. — 1917. — № 1. — С.11.
- ⁴⁹ ДАКО. — Ф. 2. — Оп. 224. — Спр. 307. — Арк. 14.
- ⁵⁰ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 640. — Арк. 2 зв.
- ⁵¹ Там само. — Оп. 707. — Спр. 289. — Арк. 87.
- ⁵² Там само. — Оп. 641. — Спр. 704. — Арк. 8.

- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 28–29.
- ⁵⁵ Там же. — С. 29.
- ⁵⁶ Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — Вып. I. — К., 1912. — С. 42.
- ⁵⁷ Там же. — С. 43–44.
- ⁵⁸ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 644. — Спр. 350. — Арк. 28.
- ⁵⁹ Вестник путей сообщения. — 1916. — № 49. — С. 306.
- ⁶⁰ Земщина. — 1910. — 30 августа (12 сентября).
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 185.
- ⁶³ Там же. — С. 186.
- ⁶⁴ Анкета Министерства торговли и промышленности об урожае хлебов // Промышленность и торговля. — 1911. — № 14. — С. 76.
- ⁶⁵ Там же. — С. 77.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁶⁷ *Челинцев А. Н.* Перемены в хлебной продукции Европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства // Агрономический журнал. — Кн. 7. — Х., 1913. — С. 45.
- ⁶⁸ Там же. — С. 56–57.
- ⁶⁹ Там же. — С. 39.
- ⁷⁰ *Щадилов О.* Економічна політика України. — К., 1919. — С. 3–4.
- ⁷¹ Там само. — С. 4.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Известия Особого совещания по продовольственному делу. — 1916. — № 23/24. — С. 53.
- ⁷⁴ Стоимость производства главнейших хлебов. — Вып. II. Министерство земледелия. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. — Пг., 1916. — С. 209, 232, 251, 291, 310, 312, 327, 329, 354, 356, 389.
- ⁷⁵ *Шульц А. К.* Указ. соч. — С. 17; Промышленность и торговля. — 1914. — № 2. — С. 96.
- ⁷⁶ Див.: *Шульц А. К.* Указ. соч. — С. 15–17.
- ⁷⁷ *Щадилов О.* Назв. праця. — С. 23.
- ⁷⁸ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 25 сентября.
- ⁷⁹ Див.: *Реснит О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 64–71.
- ⁸⁰ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 365; № 12. — С. 222.
- ⁸¹ Там же.
- ⁸² Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 22. — С. 50.
- ⁸³ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 17.
- ⁸⁴ Там само. — Оп. 635. — Спр. 20. — Арк. 68 зв.

- ⁸⁵ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 22. — С. 50.
- ⁸⁶ Там же. — 1916. — № 2/3. — С. 5–6.
- ⁸⁷ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. — Ч. III: Сельское хозяйство и крестьянство. — Л., 1967. — С. 34–36.
- ⁸⁸ *Лященко П. И.* Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. — Пг., 1915. — С. 230.
- ⁸⁹ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 23, 39, 52, 65.
- ⁹⁰ Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — С. 44.
- ⁹¹ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 104.
- ⁹² Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 22. — С. 51.
- ⁹³ Там же. — С. 52.
- ⁹⁴ Промышленность и торговля. — 1914. — № 7. — С. 401.
- ⁹⁵ ЦДА України. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 131–132.
- ⁹⁶ Русский мельник. — 1914. — № 2. — С. 95.
- ⁹⁷ Там же.
- ⁹⁸ Там же. — 1913. — № 5. — С. 367–368; № 7. — С. 540.
- ⁹⁹ Вестник путей сообщения. — 1916. — № 49. — С. 306.
- ¹⁰⁰ ЦДА України. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 94, 132, 133, 165, 166, 170, 173.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 174.
- ¹⁰² Там само. — Арк. 132, 164, 173.
- ¹⁰³ Там само. — Ф. 1219. — Оп. 1. — Спр. 563. — Арк. 1, 3.
- ¹⁰⁴ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 195.
- ¹⁰⁵ Промышленность и торговля. — 1916. — № 11. — С. 305.
- ¹⁰⁶ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 213.
- ¹⁰⁷ Русский мельник. — 1914. — № 1. — С. 35.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 34–35.
- ¹⁰⁹ Статистический ежегодник. Харьковская губернская земская управа за 1910 г.
- ¹¹⁰ Промышленность и торговля. — 1916. — № 11. — С. 305.
- ¹¹¹ *Вебер К.* Мукомольное дело. Руководство к устройству мукомольных и крупяных мельниц при конных, ветряных, водяных и паровых двигателях и производство мучных продуктов. — Санкт-Петербург, 1908. — С. 33; *Китанина Т. М.* Хлебная торговля в России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). — Ленинград, 1978. — С. 250.
- ¹¹² *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 96, 108, 121.
- ¹¹³ *Вебер К.* Указ. соч. — С. 33.

- ¹¹⁴ Русский мельник — 1913. — № 5. — С. 368.
- ¹¹⁵ Там же.
- ¹¹⁶ Там же. — 1914. — № 2. — С. 95.
- ¹¹⁷ Там же.
- ¹¹⁸ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 39, 52, 65, 96, 108, 121, 193, 213, 219.
- ¹¹⁹ Земщина. — 1910. — 30 августа (12 сентября).
- ¹²⁰ Известия Особого совещания по продовольственному делу. — 1917. — № 2. — С. 41.
- ¹²¹ *Дейвис Н.* Європа. Історія. — К., 2000. — С. 94.
- ¹²² *Шульц А. К.* Указ. соч. — С. 49.
- ¹²³ Там же. — С. 49–50.
- ¹²⁴ Там же.
- ¹²⁵ *Ден В. Э.* Указ. соч. — С. 60.
- ¹²⁶ Там же. — С. 61.
- ¹²⁷ Там же.
- ¹²⁸ *Шульц А. К.* Указ. соч. — С. 52.
- ¹²⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1909. — 17 октября.
- ¹³⁰ ЦДІА України. — Ф. 1219. — Оп. 1. — Спр. 572. — Арк. 39 зв.
- ¹³¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1911. — 8 августа.
- ¹³² *Шульц А. К.* Указ. соч. — С. 56–57.
- ¹³³ *Волков А. Ф.* Курс международной хлебной торговли. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 63–64.
- ¹³⁴ *Ковенко А. И.* Ежегодник ГУЗиЗ. — 1908. — С. 304.
- ¹³⁵ *Костров Н. И.* Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну. — М., 1915. — С. 170.
- ¹³⁶ *Золотов В. А.* Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. Ростов-на-Дону: — Изд. Ростовского университета, 1966. — С. 97.
- ¹³⁷ *Костров Н. И.* Указ. соч. — С. 174.
- ¹³⁸ *Федоровский В. К.* Торговля России с Францией и Бельгией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эти страны. — М., 1915. — С. 143.
- ¹³⁹ *Сокольский Б.* Экспорт русской муки в Англию. — Санкт-Петербург, 1913. — С. 130.
- ¹⁴⁰ *Радциг А. А.* Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 32.
- ¹⁴¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1911. — 15 июля.
- ¹⁴² *Радциг А. А.* Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 35.
- ¹⁴³ Там же. — С. 36.
- ¹⁴⁴ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 265.
- ¹⁴⁵ Там же.

- ¹⁴⁶ Кечеджи-Шаповалов М. В. Указ. соч. — С. 29–30.
- ¹⁴⁷ Радциг А. А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 64–65.
- ¹⁴⁸ Там же. — С. 66.
- ¹⁴⁹ Там же. — С. 67.
- ¹⁵⁰ Там же. — С. 64.
- ¹⁵¹ Там же. — С. 66.
- ¹⁵² Ден В. Э. Указ. соч. — С. 128–130.
- ¹⁵³ Агрономический журнал. — Кн. 2. — X., 1913. — С. 11.
- ¹⁵⁴ Горно-заводское дело. — 1914. — № 41. — С. 9752.
- ¹⁵⁵ Там же. — С. 9751.
- ¹⁵⁶ Русский экспорт. — 1912. — № 10–11. — С. 267.
- ¹⁵⁷ Лэмпицкий П. К вопросу о выяснении себестоимости выращивания и откорма крупного скота и свиней // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 10 сентября.
- ¹⁵⁸ Там же.
- ¹⁵⁹ Известия Харьковской городской думы. — 1914. — № 1. — С. 300.
- ¹⁶⁰ Государственная дума. Созыв 4-й. 1916 г. Сессия 4. Стенографические отчёты (далі — Государственная дума. Созыв 4-й). — Ч. 3. — Пг., 1916. — Стб. 4153.
- ¹⁶¹ Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. — 1916. — № 2/3. — С. 30.
- ¹⁶² Известия Особого совещания по продовольственному делу. — 1916. — № 22. — С. 15.
- ¹⁶³ Государственная дума. Созыв 4-й. — Стб. 4153.
- ¹⁶⁴ Горно-заводское дело. — 1910. — № 24/25. — С. 770.
- ¹⁶⁵ Радциг А. А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 86–87.
- ¹⁶⁶ Там же. — С. 89–90.
- ¹⁶⁷ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 537. — Спр. 183. — Арк. 10.
- ¹⁶⁸ Там само. — Арк. 10.
- ¹⁶⁹ Там само. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 16.
- ¹⁷⁰ Там само.
- ¹⁷¹ Там само. — Оп. 634. — Спр. 641. — Арк. 4 зв.
- ¹⁷² Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. — Ч. III. — С. 464.
- ¹⁷³ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 538. — Спр. 202. — Арк. 8.
- ¹⁷⁴ Там само. — Арк. 8 зв.
- ¹⁷⁵ Там само. — Оп. 634. — Спр. 640. — Арк. 2 зв.
- ¹⁷⁶ Подольский хозяин. — 1915. — № 7. — С. 9.
- ¹⁷⁷ Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — № 16/20. — С. 50–51; № 4. — С. 6–8.
- ¹⁷⁸ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 3 июля.
- ¹⁷⁹ Вестник животноводства. — 1913. — № 8. — С. 174; Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 3 июля.

- ¹⁸⁰ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.). — К., 2002. — С. 42.
- ¹⁸¹ Сільські вісті. — 2005. — 9 грудня.
- ¹⁸² Черниговская земская неделя. — 1915. — 6 марта.
- ¹⁸³ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 256.
- ¹⁸⁴ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. — Ч. III. — С. 110–111.
- ¹⁸⁵ Народное хозяйство в графиках 1913–1922. — Т. XIV. — М., 1923. — С. 31.
- ¹⁸⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 16 февраля.
- ¹⁸⁷ Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — №8 /9. — С. 17.
- ¹⁸⁸ Устьянцев В. Основные черты крестьянского свиноводства в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — № 8/9. — С. 17.
- ¹⁸⁹ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. — Ч. III. — С. 108.
- ¹⁹⁰ Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — № 8/9. — С. 19.
- ¹⁹¹ Там же.
- ¹⁹² Там же. — С. 20.
- ¹⁹³ Там же. — С. 22.
- ¹⁹⁴ Труды областного совещания по животноводству в г. Харькове 10–13 февраля 1912 г.
- ¹⁹⁵ Агрономический журнал. — Кн. 6. — X., 1913. — С. 83.
- ¹⁹⁶ Шапошнікова Н. О. Назв. праця. — С. 20.
- ¹⁹⁷ Челинцев А. Н. Избытки и недостатки главнейших сельскохозяйственных продуктов в 7 юго-западных губерниях. — К., 1914. — С. 12–13.
- ¹⁹⁸ Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — С. 45–46.
- ¹⁹⁹ Лановик Б. Д., Матисьякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. — К., 1999. — С. 518.
- ²⁰⁰ Шапошнікова Н. О. Назв. праця. — С. 20.
- ²⁰¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 26 октября.
- ²⁰² Там же.
- ²⁰³ Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. — Одесса, 1915. — № 11/12. — С. 8.
- ²⁰⁴ Черниговская земская неделя. — 1914. — 18 июля.
- ²⁰⁵ Ландо В. М. Экономика сахарной промышленности как предмет изучения. — К., 1921. — С. 10.
- ²⁰⁶ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — К., 1922. — Вып. 1. — С. 20.
- ²⁰⁷ Ландо В. М. Мировая сахарная промышленность в довоенное время и теперь. Мировое производство тростникового сахара. — Вып. 1. — К., 1922. — С. 9.

- ²⁰⁸ Обзоры... — С. 68.
- ²⁰⁹ Ландо В. М. Мировая сахарная промышленность в довоенное время и теперь. — С. 10.
- ²¹⁰ Там же. — С. 17.
- ²¹¹ Кечеджи-Шаповалов М. В. Указ. соч. — С. 21.
- ²¹² Ландо В. М. Мировая сахарная промышленность в довоенное время и теперь. — С. 11.
- ²¹³ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — К., 1922. — С. 15.
- ²¹⁴ Промышленность и торговля. — 1911. — № 24. — С. 578.
- ²¹⁵ Там же. — 1914. — № 4. — С. 200.
- ²¹⁶ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — Вип 1. — С. 13.
- ²¹⁷ Там же.
- ²¹⁸ Горно-заводское дело. — 1915. — № 4. — С. 10343.
- ²¹⁹ ЦДІА України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 417. — Арк. 70–83.
- ²²⁰ Там само.
- ²²¹ Горно-заводское дело. — 1914. — № 41. — С. 9751–9752.
- ²²² Промышленность и торговля. — 1914. — № 4. — С. 200.
- ²²³ Вестник сахарной промышленности. — 1914. — № 2. — С. 57.
- ²²⁴ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — Вип. 1. — С. 13.
- ²²⁵ Там же. — С. 13–14.
- ²²⁶ Ежегодник департамента земледелия. 1914. — С. 143.
- ²²⁷ Киевская земская газета. — 1914. — 12 декабря.
- ²²⁸ Обзоры... — С. 69.
- ²²⁹ Там же. — С. 70.
- ²³⁰ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — Вип. 1. — С. 14.
- ²³¹ Ландо В. М. Экономика сахарной промышленности как предмет изучения. — С. 14.
- ²³² Короливский С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И. Победа Советской власти на Украине. — М., 1967. — С. 15.
- ²³³ Вестник сахарной промышленности. — 1914. — № 31. — С. 123.
- ²³⁴ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — Вип. 1. — С. 19.
- ²³⁵ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 8 марта.
- ²³⁶ Цехановский М. Ю. Сахарный рынок // Промышленность и торговля. — 1914. — № 4. — С. 202.
- ²³⁷ Там же.
- ²³⁸ Сахарная промышленность в 1910–1911 гг. // Промышленность и торговля. — 1911. — № 19. — С. 251–254.

- ²³⁹ Там же.
- ²⁴⁰ Там же. — 1912. — № 4. — С. 213.
- ²⁴¹ Там же.
- ²⁴² Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — С. 209–210.
- ²⁴³ Кривченко Г. А. Производство масленичных семян и маслобойная промышленность на Украине. — К., 1919. — С. 19.
- ²⁴⁴ Там же.
- ²⁴⁵ Там же. — С. 51.
- ²⁴⁶ Там же. — С. 34–35.
- ²⁴⁷ Там же. — С. 25.
- ²⁴⁸ Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. — 1914. — № 23. — С. 5.
- ²⁴⁹ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 641. — Арк. 4 зв.
- ²⁵⁰ Там само. — Спр. 640. — Арк. 2 зв.
- ²⁵¹ Киевская земская газета. — 1916. — 18 октября.
- ²⁵² Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 26 января.
- ²⁵³ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 104.
- ²⁵⁴ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 640. — Арк. 2 зв.
- ²⁵⁵ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 104.
- ²⁵⁶ Экономическая жизнь Подолии. — 1915. — № 5. — С. 6; 1914. — № 22. — С. 23.
- ²⁵⁷ Там же. — 1915. — № 5. — С. 6.
- ²⁵⁸ Там же. — С. 3.
- ²⁵⁹ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Назв. праця. — С. 518.
- ²⁶⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 26 янв.
- ²⁶¹ Там же.
- ²⁶² Там же.
- ²⁶³ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Назв. праця. — С. 518.
- ²⁶⁴ Там само. — С. 469.
- ²⁶⁵ Черниговская земская неделя. — 1915. — 13 февраля.
- ²⁶⁶ Промышленность и торговля. — 1911. — № 1. — С. 40.
- ²⁶⁷ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 267.
- ²⁶⁸ Русский мельник. — 1913. — № 7. — С. 540.
- ²⁶⁹ Там же. — 1915. — № 2. — С. 131.
- ²⁷⁰ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 17.
- ²⁷¹ Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 186.
- ²⁷² Черниговская земская неделя. — 1915. — 13 февраля.

- ²⁷³ Промышленность и торговля. — 1914. — № 19. — С. 304–305.
- ²⁷⁴ Там же. — С. 306.
- ²⁷⁵ Там же.
- ²⁷⁶ Киевская земская газета. — 1914. — 29 августа.
- ²⁷⁷ *Реснит О., Сердюк О.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2004. Вип. 7. — С. 9.
- ²⁷⁸ Там само.
- ²⁷⁹ *Кун Е.* Развитие нашего таможенного обложения в последние десятилетия. — Пг., 1917. — С. 3.
- ²⁸⁰ *Денисов В. И.* Ярмарки. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 48.
- ²⁸¹ Там же. — С. 51.
- ²⁸² Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 10. — С. 151.
- ²⁸³ Там же.
- ²⁸⁴ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 14 зв.
- ²⁸⁵ Там само. — Арк. 15.
- ²⁸⁶ Там само. — Оп. 704. — Спр. 47. — Арк. 3 д.
- ²⁸⁷ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 10. — С. 150.
- ²⁸⁸ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 641. — Арк. 4.
- ²⁸⁹ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 10. — С. 151.
- ²⁹⁰ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 641. — Арк. 4.
- ²⁹¹ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 10. — С. 151.
- ²⁹² ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 704. — Спр. 47. — Арк. 3 д.
- ²⁹³ *Денисов В. И.* Указ. соч. — С. 6.
- ²⁹⁴ Там же. — С. 50.
- ²⁹⁵ Там же. — С. 51.
- ²⁹⁶ Там же.
- ²⁹⁷ *Кечеджи-Шаповалов М. В.* Указ. соч. — С. 26.
- ²⁹⁸ Там же. — С. 27.
- ²⁹⁹ Там же. — С. 26.
- ³⁰⁰ *Любименко В. Н.* Табачная промышленность в России. — Пг., 1916. — С. 1, 69.
- ³⁰¹ *Красов Л.* О табаководстве в Малороссии // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 11 апр.
- ³⁰² ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 640. — Арк. 3.

Розділ 3

СВІТОВИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ РИНОК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Для нації, як і для життя
людського організму, необхідне дихання.
Диханням державного організму, його
життєвістю й силою є торгівля.

Вільгельм II, імператор Німеччини¹

У другій половині ХІХ ст. надзвичайно прискорився розвиток продуктивних сил, що небувало стимулювало міжнародний товарний обмін на всій земній кулі. У розвинених країнах світу було створено досконалу промислову інфраструктуру сільського господарства. З'явилися оснащені новітньою технікою численні елеватори і зерносовища, розгалужена залізнична і шосейна мережі, облаштовані для експорту й імпорту морські порти та пароплави з холодильними системами для перевезення швидкопсувних продуктів. На службу комерційним потребам було поставлено телефон і телеграф. За висловлюванням члена Державної думи від Київської губернії Демченка, який досліджував цю проблематику для обговорення в нижній законодавчій палаті Російської імперії, усе це дало колосальні переваги країнам Західної Європи і Північної Америки, створювало для них «сприятливі умови для конкуренції на світовому ринку сільськогосподарських та інших продуктів»².

Швидкими темпами велося в той час залізничне будівництво. У 1860 р. протяжність залізниць сягнула 108 тис. км, у 1900 р. — 790, а в 1913 р. — 1104 тис. км. Прискорено розвивалося й світове морське суднобудування. Тоннаж парових суден становила у 1850 р. 0,8 млн тонн, у 1890 р. — 8,9, а в 1913 р. — 26,5 млн тонн³. Середня вартість перевезення однієї тонни вантажу на відстань 1000 англійських миль шосейними і ґрунтовими дорогами на початку ХХ ст. становила 150 руб., залізницями — 50, внутрішніми водними шляхами — 10, а морськими й океанськими — лише 2,50 руб.⁴

Для ілюстрації різного прогресу в транспортній сфері наведемо й інші цифри. У 1873 р. вартість перевезення одного квартера пшениці з Нью-Йорка в англійський порт Ліверпуль становила 7 шилінгів і 0,5 пенса, а в 1902 р. — тільки 11,5 пенса*. Іншими словами, за 29 років перевізні ціни хліба з Північної Америки до Англії зменшилися у понад сім разів⁵. Враховуючи ці та інші факти, уряди країн Західної Європи та Північної Америки стали на шлях спорудження широкої мережі шосейних шляхів. Відтепер всяка грошова одиниця, затрачена на їх покращення і здешевлення, поверталася в державну і громадські каси сторицею.

* 1 шилінг = 12 пенсів = 0,47 руб.

Повсюдно в розвинених країнах Західної, Центральної Європи та Північної Америки будувалися склади-холодильники для зберігання швидкопсувних продовольчих товарів. Найбільші з них були в Лондоні, Гамбурзі, Бремені, Лейпцигу. У столиці Австро-Угорщини — Відні — холодильник міг прийняти на зберігання до 20 млн курячих яєць. В Аргентині, США, Канаді та інших заокеанських країнах уряди всіляко заохочували приватних осіб до спорудження й облаштування холодильних систем, у тому числі на залізничних потягах і пароплавах, беручи на себе значні витрати⁶.

Аналізуючи ці та інші аспекти проблеми, слід враховувати й те, що хліб із заокеанських країн був дешевим завдяки родючим і невиснаженим ґрунтам, а почасти й через нижчу ціну робочих рук порівняно з країнами Західної Європи. Починаючи від середини 1870-х рр. дешевий хліб все більше заповнював європейські ринки, що й спричинило світову сільськогосподарську кризу, зокрема падіння цін на землю. Наприкінці 1880-х рр. земельна рента і ціна землі в Англії зменшилися на 20–30%⁷.

На різке зменшення цін землеробські класи Німеччини, Італії, Франції та ряду інших європейських країн відповіли вимогами підвищення мита на хліб та інші продовольчі продукти. І їм удалося цього добитися. Водночас виробники країн Західної Європи стали широко застосовувати у своїх господарствах сільськогосподарські машини і мінеральні добрива. Поступово з'явилася широка мережа різних форм кооперації, що призвело до різкого зменшення, а то й повного усунення посередників. Якісні зрушення у сільському господарстві західних країн проявилися й у прискореному переході від зернового господарства до стійлового скотарства та впровадження спеціальних культур з урахуванням реалій світового товарообміну.

У середині 1890-х рр. в Європі розпочалося підвищення цін на продовольство. Навіть щедрі врожаї 1909–1910 рр. на території Російської імперії та в більшості інших країн світу не зупинили цієї тенденції. Особливо помітно продовжували зростати ціни на м'ясо. До того ж, інтенсифікація сільського господарства супроводжувалася подальшим зростанням промислового населення, переважно за рахунок сільського, що різко збільшувало попит на продукти землеробства і тваринництва, посилювало міжнародний товарообмін. Населення Західної і Центральної Європи, без Угорщини і балканських країн, попри безперервну еміграцію на Американський континент, збільшилося з 1851 до 1901 рр. на 77 млн осіб — з 173 до 250 млн⁸.

Сподіваємося, що для читача буде цікаво дізнатися, які були обсяги тогочасної міжнародної торгівлі продовольством. За свідченням Жака Тюрго, одного із вищих урядовців французького короля Людовіка XVI, наприкінці XVIII ст. на світовому ринку збувалося 11 млн гектолітрів продовольчого зерна, а століття по тому — 600 млн гектолітрів. У 1887 р. обсяги міжнародної хлібної торгівлі виражалися цифрою 2350 млн руб., а її частка становила 10% від усього міжнародного товарообміну. Міжнародна торгівля домашніми тваринами і м'ясом оцінювалася майже в 1 млрд руб. Причому частка європейського м'ясного експорту виражалася сумою близько 184 млн руб., а імпорту —

450 млн руб.⁹ Без заокеанського ввозу Європа вже не могла задовольняти повною мірою свої потреби у м'ясі. За іншими даними, на світовий ринок відправлялися у 1913 р. значно більші обсяги продовольства: м'яса — на 1,5 млрд руб., цукру — на 0,6 млрд руб.¹⁰ Середній річний експорт п'яти головних хлібних культур за 1908–1912 рр. перевищив 1,8 млрд пудів¹¹.

Небувале зростання обсягів міжнародної торгівлі продовольством, пристосування землеробства окремих країн до її можливостей і потреб та певна залежність життєвого рівня населення від розвиненості зовнішньої торгівлі — все це призвело до формування світового сільськогосподарського ринку в останній чверті XIX — на початку XX ст. Дуже важливим є ще один аспект цієї проблематики, який відображає колосальні досягнення країн Західної Європи і Північної Америки щодо створення промислової інфраструктури сільського господарства, про що мовилося вище. У цьому поступі величезну роль відігравали фінансові витрати західних країн. Наші читачі чи не вперше зможуть дізнатися, з якими могутніми економічними і фінансовими силами довелося змагатися українським виробникам на світовому продовольчому ринку, не маючи належної підтримки з боку держави.

3.1. Західна Європа — головний споживач експортованої сільськогосподарської продукції

Бурхливий розвиток продуктивних сил у більшості країн Західної і Центральної Європи в другій половині XIX — на початку XX ст. призвів до прискореного зростання промислового населення в містах і цілих регіонах з розвинутою фабрично-заводською промисловістю. Зворотною стороною цього процесу стало доволі різке зменшення сільського населення та відносно скорочення виробництва продовольства в ряді країн Європи, що само по собі вимагало інтенсивного міжнародного обміну.

За цих обставин різні аспекти експортно-імпоротної торгівлі стали предметом особливої турботи не тільки урядових кіл, але й громадськості. Справа була в тому, що одні тільки урядові установи виявилися неспроможними вчасно вникати у «сутність мінливого процесу товарного обміну» та встигати за «новими умовами і напрямками розвитку міжнародної торгівлі». З цього погляду країни з розвиненими соціальними структурами та численними громадськими організаціями мали величезні переваги над суспільством з авторитарним управлінням. Деякі факти свідчать, що це прекрасно усвідомлювали і в торгових колах Російської імперії. Маленька Бельгія, як не без іронії відзначив один із тогочасних часописів, має сім солідних експортних громадських організацій. Зрештою, і в нас з'явилася Експортна палата, «статус якої удостоївся височайшого затвердження»¹².

Однак в Європі ще не було на той час уніфікованих правил гри на продовольчому ринку. Кожна країна діяла на свій розсуд, виходячи з фіскальних потреб або інтересів тих чи інших груп і прошарків промислового чи землеробського

населення. В ряді країн ведення зернового господарства через його замалу прибутковість стало не вигідною справою. І навпаки, пристосування до міжнародного торгового обміну сприяло подальшому розвитку зернового господарства в Україні, Росії, Бессарабії та придунайських країнах Балканського півострова.

З урахуванням потреб промислового населення і своїх фінансових можливостей одні країни сповідували теорію і практику фритредерства, коли ввізні продовольчі товари не обкладалися митом. До них належала найперше Велика Британія. Проте Німеччина, Франція, Італія, Іспанія та деякі інші країни дотримувалися яскраво вираженого протекціонізму. Третя група країн Європи обкладала ввізні сільськогосподарські продукти невисокими митними тарифами. Загалом розмір митного обкладення товарів визначався потребами споживачів продовольства, географічним розташуванням тих чи інших країн та привабливістю їх ринків для виробників сільськогосподарської продукції.

Слід урахувати й те, що немало країн Європи були одночасно імпортерами й експортерами того чи іншого продовольчого товару. Нерідко комерсанти ввозили один сорт зерна, а вивозили інший. Найбільш гнучку експортно-імпорتنу політику демонструвала світу Німеччина. За допомогою митних вивізних правил, відпрацьованих фахівцями, ця країна перетворилася з часом на експортера збіжжя, нерідко завезеного з відусіль, а найчастіше з Російської імперії.

Для всебічного з'ясування різних аспектів міжнародного обміну продовольчими товарами необхідно проаналізувати і висвітлити їх на прикладах окремо взятих країн.

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Безперечно, Велика Британія протягом останніх століть ішла відмінним від інших країн Європи шляхом економічного розвитку. Колись її внутрішній ринок був вузьким і бідним, а прибутки пересічного жителя надто замалими. За таких обставин провідні версти англійського суспільства спрямували свою енергію і зусилля на оволодіння зовнішніми ринками, що стимулювало розвиток продуктивних сил. Своєрідним «золотим руслом» для збагачення країни стала торгівля. Ввіз товарів обмежувався митними бар'єрами, а вивіз заохочувався. «Меркантилізм відіграв, — за висловлюванням дослідників цього аспекту проблеми, — позитивну роль у розвитку народного господарства тим, що вивів його за вузькі межі внутрішнього ринку»¹³.

Із часом ситуація кардинально змінилася. У XVIII — першій половині XIX ст. Велика Британія вже мала заможних фермерів, вправних ремісників і робітників, широку торговельну мережу та сповнених комерційним духом підприємців. Організація праці й технічний прогрес почали визначати ефективність виробництва. Країна поступово перетворювалася на «світову майстерню», що постачала промислові товари в усі регіони планети, й володарку морів.

У нових умовах розвитку провідні британські економісти похитнули протекціоністську філософію меркантилізму, що панувала в мисленні урядових і торговельних кіл понад двісті років. Відтепер великого впливу набув економічний

лібералізм, опертий на концепцію вільної торгівлі. Зрештою, країна покінчила з основами аграрного протекціонізму в середині XIX ст., перейшла до вільної торгівлі й почала перетворюватися на головний споживчий центр світового сільськогосподарського ринку. За даними українського економіста С. С. Остапенка, Велика Британія на початку XX ст. ввозила щорічно харчових продуктів на суму 2,5 млрд руб.¹⁴ Останнє визначалося колосальними економічними і фінансовими можливостями Великої Британії, високою заробітною платою працюючого населення. На початку XX ст. ця країна мала надзвичайно могутній господарський механізм: 13% світового виробництва чавуну, 25% — кам'яного вугілля та 35% — веретен у бавовняній промисловості, яка споживала 25% світового виробництва бавовни. Частка оборотів світової торгівлі Великої Британії становила 16%¹⁵. За тоннажем більше половини світового торгового флоту ходило під британським прапором¹⁶.

В абсолютних цифрах обороти зовнішньої торгівлі Англії досягли в 1910 р. 1212,8 млн фунтів стерлінгів, що відповідало приблизно 12 млрд російських рублів, а в розрахунку на одного жителя — 27 фунтів стерлінгів. «Цифри, подібні цим, ніколи ще не досягалися ні в нашій, ні в будь-якій іншій країні», — відзначив англійський журнал «Economist», аналізуючи зовнішню торгівлю Великої Британії¹⁷. А в 1913 р. від торгового обороту на одну душу вже припадало 294 руб.¹⁸

Велика Британія мала величезні вільні капітали і розміщувала їх за кордоном. У 1913 р. вони досягли небувалої суми — 35 млрд руб. і принесли їй 1,8 млрд руб. прибутку¹⁹. За підрахунками Ллойд-Джорджа, заощадження британців у роки, що передували Першій світовій війні, збільшувалися щорічно на 3 млрд руб.²⁰ У відповідності з економічними і фінансовими досягненнями народний дохід однієї тільки Англії, тобто навіть без Шотландії й Ірландії, становив у 1912 р. 15,2 млрд руб., за 40 років він збільшився у чотири рази. На одну душу населення дохід становив у тому році 436 руб. Доволі високою була заробітна плата працюючого населення. Реальний заробіток робітника за 1860–1913 рр. зріс у середньому в 2,5 рази і став найбільшим в Європі. У металопромисловості, наприклад, річна заробітна плата досягла в середньому 856 руб.²¹ Англійські робітники мали найвищий рівень потреб і найкраще задовольняли їх порівняно з іншими європейськими країнами. На високому рівні була купівельна спроможність споживачів сільськогосподарської продукції. Тим більше, що приріст населення, попри величезну еміграцію, був солідним. У 1871 р. в країні налічувалося 31 845 тис., а в 1913 р. — понад 46 270 тис. жителів. За 42 роки приріст населення становив 45,3%²². Отже, головними джерелами економічного добробуту Великої Британії були промисловість, торгівля і зарубіжні інвестиції.

Проте землеробство не відігравало значної ролі, оскільки було недостатньо вигідним в умовах відносної дешевизни продовольства, що безмитно завозилося з Американського континенту, Російської імперії, Угорщини, Румунії, Австрії, Індії тощо. Через це значна частина земель в Англії не оброблялася й перебувала під садибами і парками багатих людей або використовувалася як

пасовища для доволі розвинутого скотарства²³. Напередодні Першої світової війни у землеробстві було зайнято лише 6,1% населення²⁴.

Ціни на привізний хліб під час світової сільськогосподарської кризи в межах Великої Британії катастрофічно впали. За 25 років вони знизилися на пшеницю майже вдвічі, хліборобство стало ще більш не вигідною справою. З 1885 по 1910 рр. посівна площа зменшилася на 942 тис. дес., що становило 45% від усієї придатної для обробітку землі. Під пасовищами і луками перебувало 12 млн дес.²⁵

Ще на початку 1870-х рр. в Англії засівалося 3,4 млн акрів пшениці, а її збір сягав близько 82 млн бушелів. Через 35 років посівна площа під пшеницею скоротилася до 1,5 млн акрів, а валові збори становили 55 млн бушелів. Зате помітно зросла земельна площа під кормовими культурами — з 29 до 35 млн акрів²⁶.

Більш докладні дані щодо збору сільськогосподарських культур у Великій Британії навів часопис гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я, що засвідчує табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Збір хлібних культур і коренеплодів у Великій Британії
у 1911–1913 рр. (млн пудів)²⁷**

Сільськогосподарська культура	1911 р.	1912 р.	1913 р.
Пшениця	112	99	98
Ячмінь	76	77	87
Овес	173	175	175
Боби	15	13	14
Горох	8	7	7
Картопля	465	353	471
Кормовий буряк	560	626	577

Із таблиці видно, що населення Великої Британії було більш-менш забезпечене тільки вівсом, картоплею і кормовим буряком для відгодівлі домашньої худоби. За даними згаданого вище С.С.Остапенка, сільське господарство цієї країни могло задовольнити тільки близько 20% потреб своїх жителів у пшениці та 50% у продуктах тваринництва²⁸.

За таких обставин країна вимушена була завозити іноземне зерно у величезних обсягах. Дослідники цього аспекту проблеми наводять, на жаль, дещо суперечливі дані щодо ввозу збіжжя, особливо пшениці, в Англію. За п'ятиліття 1903–1907 рр. щорічно ввозилося у середньому 293,6 млн пудів, а в 1910 р. — 326 млн пудів²⁹. Проте, за даними П.І.Ляценка, Велика Британія протягом тривалого часу поглинала від 40 до 50% європейського споживання пшениці. У 1980-х рр., коли світовий сільськогосподарський ринок став набувати величезних розмірів, сюди завозилося 3,5 млн тонн пшениці із 6 млн тонн від усього імпорту головних країн Європи. У десятиліття перед Першою

світовою війною ввіз пшениці у західноєвропейські країни досяг 15 млн тонн, з них до Великої Британії до 5,5 млн тонн. Окрім того, ринки цієї країни споживали щорічно 1–1,2 млн тонн ячменю й близько 1 млн тонн вівса. Тільки для жита споживчий ринок Великої Британії не мав великої місткості³⁰.

Більш достовірними щодо споживання ринком Великої Британії пшениці є, на наш погляд, обчислення Б. Сокольського, що мав стосунок до діяльності Російської експортної палати. Тим більше, що вони майже повністю збігаються зі статистичними даними генерального консула Російської імперії в Лондоні Гейкінга. Згідно з ними, ввіз пшениці у Велику Британію безперервно збільшувався, хоча й з деякими коливаннями. У 1888 р. в порти цієї країни привіз пшениці становив 57,3 млн центнерів, а в 1912 р. — 109,6, тобто зріс на 91,27%³¹. У п'ятиліття 1903–1907 рр. сюди ввозилося у середньому 578 млн пудів пшениці³². Щоправда, слід ураховувати й те, що частина ввезеної в англійські порти пшениці з Американського континенту відправлялася в інші країни Західної Європи³³. Водночас розбіжності щодо обсягів хлібного ввозу могли стати й результатом того, що деякі дослідники не враховували ту частку ввозу, яка надходила до Шотландії й Ірландії.

Велика Британія була попереду всіх країн і за ввозом пшеничного борошна, хоча імпорт останнього з кожним роком зменшувався. У 1888 р. було ввезено 16,9 млн центнерів, а в 1912 р. тільки 10,2 млн центнерів³⁴. Доволі різке скорочення ввозу стало наслідком прискороного розвитку англійської борошномельної промисловості на початку ХХ ст. Остання стала успішно конкурувати навіть з експортерами США і Канади. Для цього вона мала всі умови зростання — будівельні матеріали, досконале устаткування, дешеве кам'яне вугілля та інші необхідні складові виробництва. Всі елементи млинарства в Англії були дешевшими, ніж у більшості країн світу. До того ж, надходження пшениці з різних країн і континентів дало можливість тамтешнім борошномелям оперувати різними її сортами шляхом змішування для задоволення смаків споживачів.

Заслужують на увагу й дані часопису гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я щодо обсягу ввозу в Англію різних хлібних культур. У 1912 р. було ввезено 520 млн пудів пшениці й пшеничного борошна, а в 1913 р. — 502 млн пудів. Відповідно ячменю було ввезено в ці роки 79 і 81 млн пудів, кукурудзи — 136 і 138, вівса — 63 і 57 млн пудів³⁵.

У зв'язку з наведеними цифрами і фактами мимохіть постає питання щодо походження зерна, яке надходило на ринки Великої Британії. Відповіддю на нього певною мірою можуть служити підрахунки П. І. Ляценка, який використав дані офіційної англійської статистики. Вони відображають обсяги ввозу чотирьох головних хлібних культур із ряду країн, розташованих на різних континентах. Наприкінці 1860-х — на початку 1870-х рр. ввіз пшениці з Російської імперії перевищував чверть від усього імпорту цієї хлібної культури на англійський ринок. Проте з часом ситуація змінилася на користь інших країн — постачальників хлібних продуктів. У середньому за 1901–1905 рр. в Англію було ввезено 324 563 тис. пудів пшениці й пшеничного борошна, а в 1913 р. —

365 596, або більше на 12,64%. Проте з Російської імперії в зазначені роки ввіз пшениці й пшеничного борошна зменшився з 46 438 до 15 539 тис. пудів, або з 14,3% до 4,3% від усього англійського імпорту цієї зернової культури. Навпаки, США збільшили за цей період експорт пшениці й пшеничного борошна до Англії зі 115 411 до 124 741 тис. пудів, Аргентина — з 44 955 до 46 475 тис. пудів, Індія — з 48 076 до 58 193 тис. пудів, Канада — з 30 413 до 80 490 тис. пудів³⁶.

Аналогічна тенденція спостерігалася й щодо інших злаків. Вивіз вівса з Російської імперії до Англії за зазначений період зменшився з 30 607 до 8636 тис. пудів, а жита — з 1607 до 1368 тис. пудів. Проте неймовірно зріс аргентинський вивіз вівса — з 525 до 19 852 тис. пудів, або в десятки разів³⁷. Навіть вивіз нашого ячменю зменшився з 1901 до 1914 р. з 32 497 до 18 932 тис. пудів. За іншими даними, вивіз хлібних культур з Російської імперії до Великої Британії за 1906–1911 рр. коливався від 73 442 до 140 539 тис. пудів, а в середньому за ці роки становив 111 028 тис. пудів³⁸.

Особливо невтішними були результати торгівлі борошном на англійському ринку, про що свідчать дані табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Ввіз пшеничного борошна в Англію у 1903–1908 рр. (тис. пудів)³⁹

Країна-постачальник	1903 р.	1904 р.	1905 р.	1906 р.	1907 р.	1908 р.
Російська імперія	6	357	317	119	9	8
Австро-Угорщина	2575	2274	1932	1948	1329	776
США	49 945	25 594	17 613	30 422	28 919	30 333
Франція	1790	4611	8208	1738	2058	339
Канада	8179	6345	4125	5615	5700	5299

Таблиця не потребує коментарів, настільки мізерним був ввіз в Англію пшеничного борошна з Російської імперії на початку XX ст. Основними постачальниками цього продукту на англійський ринок стали США, Канада і почасти Австро-Угорщина та Франція. Якщо до цих пір, писав дослідник питання Б.Сокольський, наше пшеничне борошно експортується в Англію, то майже виключно вироблене з пшениці Херсонщини і Правобережної України, у першу чергу з одеських млинів⁴⁰.

Поступово зменшувався, хоча й з деякими коливаннями, ввіз на англійський ринок борошна з усіх зернових культур. Ще в 1906 р. з Російської імперії було ввезено 41 012 центнерів борошна, в 1909 р. — 10 071, а в 1910 р. — 4353 центнерів⁴¹.

Ряд різноманітних причин призвів до такого негативного для вітчизняних виробників результату. По-перше, ринки Великої Британії були надзвичайно престижними і вартісними, а споживачі продовольства дуже прискіпливими. Лондон, зокрема, значною мірою визначав кон'юнктуру світового хлібного і взагалі продовольчого ринку. За висловлюванням засобів масової інформації,

«він вимагав високої якості товару й не ганявся за його дешевизною, і кожен господар прагнув реалізувати свій товар саме на ньому». «Кожен купець домагався, інколи протягом багатьох років, честі бути постачальником цього ринку. І далеко не всім, навіть після наполегливих зусиль і попереднього знайомства зі смаками тамтешнього споживача це вдавалося»⁴², — відзначав харківський часопис. До того ж, технічний рівень американського млинарства був значно вищим, а різниця між ціною пшениці й борошна з нього у США і Канаді — значно меншою. Конкурувати з комерсантами цих країн, за визнанням згаданого вище генерального консула Російської імперії в Лондоні Гейкінга, було надзвичайно важко⁴³.

По-друге, англійський ринок вимагав безумовної однорідності товару, зокрема фіксації певної марки борошна («standart»). Невідповідність цьому нашого зерна, яке надходило нерідко ще й засміченим посередниками, дуже гальмувало його збут у Великій Британії.

По-третє, місцеві споживачі потребували вищої чистоти й білості, ніжнього м'якого розмолу борошна, високого проценту припічки тіста та його коротко-часного бродіння — не більше чотирьох годин. Саме цим вимогам відповідало борошно, що надходило з Канади і США.

По-четверте, англійський споживач вимагав безперервного постачання продовольчих товарів. Звикнувши споживати певний продукт, він неохоче змінював його на інший. Навіть різниця в ціні «неспроможна була вплинути на його впертий консерватизм»⁴⁴.

Зрештою, англійські покупці надавали надзвичайно великого значення упакованню всякого товару та місткості мішків. Лондонський ринок, наприклад, вимагав, щоб мішки з борошном були місткістю 140 або 280 англійських фунтів й так зашивалися, аби по краях були два «вуха» для зручності перенесення. Фіксація точної ваги мішка дозволяла уникнути додаткових витрат в портах на переважування товару. Британська асоціація цукрових торговців ухвалила навіть постанову не купувати цукру, що ввозився з Російської імперії, якщо його вага без мішка не буде відповідати встановленій нормі⁴⁵. До того ж, узаконені правила диктували, щоб на кожному мішку був напис країни-виробника борошна чи цукру. Доречно також зауважити, що англійці, як констатували перші дослідники цього аспекту проблеми, — «народ дуже прискіпливий щодо упаковки борошна і зовнішнього вигляду мішка. Призвичаєні до акуратності та зовнішньої вишуканості, вони не миряться з недбалим маркуванням, неякісними, а тим більше зіпсованими мішками, недоважуванням товару тощо». Отже, у торгівлі борошном на ринках Великої Британії не могло бути жодних негативних дрібниць для його успішної реалізації.

У великих обсягах потребувала Велика Британія м'ясних продуктів. За даними часопису гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я, на початку ХХ ст. в країні було дещо більше домашньої худоби від чисельності, що відмічена в таблиці 2.24 даної праці. У 1913 р. коней тут налічувалося 2763 тис. голів, великої рогатої худоби — 16 828, овець — 31 170, свиней 4354 тис. голів⁴⁶.

Однак, як ішлося вище, цього було достатньо для задоволення потреб тільки половини населення у м'ясі. Тому ввіз цього продукту у Велику Британію перевищував щорічно вивіз у середньому на 400 тис. биків, 950 тис. овець і баранів та 24 тис. свиней. Найбільшими постачальниками м'яса були заокеанські країни — США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Аргентина та інші держави Південної Америки⁴⁷. Власне до Англії м'ясо надходило у невеликих обсягах також із Шотландії та Ірландії⁴⁸. У 1912 р. до Великої Британії було ввезено 414, а в 1913 р. — 477 млн пудів м'яса⁴⁹. Завдяки імпорту норми споживання м'яса стали тут найбільшими в Європі.

Слід сказати також про надзвичайну вимогливість англійських споживачів. Імпортовані свині мали бути не менше 180 і не більше 220 англійських фунтів вагою й перебувати у найбільш придатному для приготування бекону віці — від 8 до 10 місяців. Недотримання цих вимог призводило до значного зменшення ціни на свинину⁵⁰. Ввезене в Англію м'ясо могло реалізовуватися за найвищими цінами тільки тоді, коли доставлялося споживачам охолодженим, а не замороженим.

У величезних розмірах потребували англійські споживачі курячих яєць. У 1900 р. в Англію було ввезено 2025 млн яєць, у 1910 р. — 2201 млн⁵¹, а в 1913 р. — вже 2589,6 млн⁵². За даними часопису гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я, в 1912 р. в Англію було ввезено 84 млн пудів курячих яєць, а в 1913 р. — 96 млн пудів⁵³.

У забезпеченні населення Великої Британії продовольчими товарами важливу роль відігравав ввіз молочних продуктів. На початку XX ст. сюди надходило більше половини вершкового масла, вивезеного на світовий ринок⁵⁴. Головними постачальниками цього продукту стали Данія, Голландія, Швеція, Фінляндія, Канада, Франція, Нова Зеландія, Австралія й почасти Російська імперія. Сир та інші молочні продукти завозилися з Канади, США, Голландії та інших країн.

Не обтяжуючи читача цифрами, зазначимо, що ринки Великої Британії потребували й інших продуктів сільського господарства, зокрема землеробства і тваринництва України. Весною 1911 р. в Києві було засноване Агентство російсько-англійської торгової палати. Англійських комерсантів цікавили такі предмети українського експорту, як хлібне зерно, макуха, м'ясо худоби і птиці, рибні продукти, цукор, тютюн, льон, деревина, курячі яйця, виноградне вино, кінський волос, ікра, шерсть, конопляна і соняшникова олія, свіжі й консервовані фрукти тощо⁵⁵.

Маючи величезний торговий флот, Велика Британія з успіхом вела експортні й імпортні операції. Привізне продовольство надходило переважно в такі порти: власне Англії — Лондон, Ліверпуль і Брістоль; Шотландії — Глазго і Лейт; Ірландії — Белфаст і Дублін. Головними ринками споживання імпортованих яєць були Лондон, Ньюкасл і Манчестер⁵⁶.

Найбільше значення для англійської торгівлі мав, безперечно, Лондон. Свого часу цей порт був чи не єдиним центральним пунктом світової торгівлі. Однак введення в експлуатацію Суецького каналу в 1869 р. завдало йому відчутного

удару й наповнило новим життям порти Середземного моря — Трієст, Геную, Марсель, Константинополь та інші. Попри певну зміну морських транспортних комунікацій та деяку технічну застарілість свого порту, Лондон продовжував відігравати визначальну роль у торгівлі європейських країн та англійських колоній. Завдяки впливу колосальних капіталів Лондон панував в усіх міжнародних банківських зносинах, окрім тих, що були між колоніями інших європейських країн та їх метрополіями. Тільки США і держави середньої і північної частини Західної Європи не потребували його посередництва⁵⁷.

Таким чином, Велика Британія в другій половині XIX — на початку XX ст. була країною розвинутої промисловості й торгівлі. Її фінансові можливості переважали всі інші тогочасні країни, а торговий флот обслуговував близько половини світового товарообігу. Ці та інші чинники забезпечували високий рівень прибутковості державної скарбниці й працюючого населення. Завдяки цьому Велика Британія стала найбільшим споживачем експортованої з інших країн сільськогосподарської продукції.

НІМЕЧЧИНА

У другій половині XIX ст. Німеччина відзначилася прискореним розвитком продуктивних сил і постала перед світом як країна з надзвичайно розвинутою промисловістю і високим рівнем організації внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Провідну роль у розвитку країни відігравав транспорт. Експлуатаційна протяжність залізниць перевищила в 1913 р. 63 тис. км. На кожні 100 кв. км припадало 11,7 км залізничної колії. За цим показником Німеччина поступалася тільки Бельгії і Великій Британії⁵⁸. Успішно розвивалися й сухопутні шляхи сполучення. У 1875 р. імперський уряд передав усі казенні шосе у відання місцевих громадських організацій, виділяв їм щорічно на нове будівництво субсидії, які поступово збільшилися з 14 до 40 млн марок. За 25 років коштом місцевих і державних органів влади в Німеччині було збудовано близько 100 тис. км нових, прекрасно облаштованих, шосейних доріг⁵⁹.

Не меншого значення імперський уряд Німеччини надавав морським шляхам сполучення, на які припадало на початку XX ст. 60% від усього ввозу товарів з інших країн⁶⁰. Німеччина прискореними темпами нарощувала свій торговий флот. З 1887 по 1914 рр. тоннаж парових суден збільшився у 6 разів⁶¹. У 1909 р. було спущено на воду торгових суден на 277 155 тонн, у 1911 — 401 881, а в 1913 р. — 645 953 тонни⁶². Кращі показники у цій галузі мала тільки Велика Британія. Величезні фінансові засоби відпускалися на облаштування торгових портів. За 16 років, з 1888 по 1904 рр., витрати на ці цілі перевищили 1 млрд марок⁶³. Завдяки цьому Німеччина ввозила у великих обсягах продовольчі товари не тільки через сухопутні кордони, а й через Гамбург, Бремен, Емден та інші морські порти, звідки воно розподілялося внутрішніми шляхами по споживчих районах країни⁶⁴.

Особливо важливу роль як торговий посередник між акваторіями Північного і Балтійського морів відігравав гамбурзький порт. По суті все узбережжя Балтійського моря було районом його обслуговування. Розташований на

широкому глибоководному гирлі Рейну, порт був доступним для океанських пароплавів. У його гавані функціонували плавучі елеватори, що забезпечувало прискорену перевалку хлібних та інших вантажів із найменшими втратами⁶⁵. Другим за своїм економічним і торговим значенням портом був Бремен, розташований на річці Везер. Бременський порт з'єднувався з розгалуженою залізничною мережею Німеччини. Помітну роль в імпорті продуктів сільського господарства відігравав і Кенігсберг. Страхові премії на хлібні вантажі й накладні витрати були тут набагато меншими, ніж у таких портах Російської імперії, як Лібава, Віндава та інші, що й приваблювало сюди експортерів з України і Росії⁶⁶. Про це, безперечно, свідчать дані табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Надходження хліба з регіонів Російської імперії до Лібави і Кенігсберга в 1911–1912 рр. (тис. вагонів)⁶⁷

Порт	1911 р.	1912 р.
Кенігсберг	35 324	32 096
Лібава	38 571	31 676

Із таблиці видно, що за загального зменшення привозу хліба залізницями після неврожайного в Росії 1911 р. експортери почали віддавати перевагу Кенігсбергу. У 1911 р. місцевий порт прийняв хліба менше від Лібави на 3247 вагонів, а в 1912 р. — більше на 420 вагонів. А у наступному 1913 р. в Кенігсберг надійшло вже на 5461 вагон більше, ніж у Лібаву. В портах Кенігсберга і Данцига український хліб перевантажувався й відправлявся за призначенням.

У забезпеченні населення Німеччини продовольчими товарами, що надходили з України, Росії, США, Аргентини та інших країн, велику роль відігравали також порти Голландії і Бельгії — Роттердам, Амстердам і Антверпен. А в регіони Південної Німеччини хліб надходив річковою артерією Дунаю — з Угорщини, Румунії і почасти з України. Найважливішим хлібним ринком Південної Німеччини, особливо для транзитної торгівлі, став Мангайм⁶⁸. У великих обсягах продовольство з України ввозилося до Німеччини залізницями.

Із кожним роком зростали обсяги зовнішньої торгівлі Німеччини. У 1910 р. експорт досяг 7467 млн марок, а імпорт — 8609 млн марок⁶⁹. У 1913 р. ввіз виразився цифрою 10,7 млрд марок, вивіз — 10,1, а загальний торговий оборот досяг 20,8 млрд марок⁷⁰. Обороти зовнішньої торгівлі тільки на 15% поступалися британським⁷¹. За даними часопису гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я, Німеччина ввезла в 1912 р. різних товарів на 5060 млн російських рублів. Левову частку ввозу становили такі продовольчі товари, як хліб, м'ясо, яйця, вершкове масло, олія тощо, — на загальну суму 3280 млн руб.⁷² Такий колосальний ввіз продовольства покривався надходженнями від зростаючого експорту промислової продукції — кам'яного вугілля, металевого напівфабрикату, різноманітних машин, зброї, товарів хімічної промисловості, текстильних виробів тощо. Незайвим буде відзначити тут патріотичну позицію вищих урядовців Німеччини, які всіляко стимулювали експорт. Виголошуючи свої

промови у рейхстазі, вони наголошували на тому, що експортувати можна або людей, або товари. Німеччина зробила свій вибір на останньому і почала перетворюватися на індустріально-фінансового гіганта Європи.

Успіхи в різних сферах народного господарства сприяли зростанню добробуту німецького населення. Сума одних тільки банківських поточних рахунків становила в 1890 р. 637 млн руб., а в 1912 р. зросла до 4388 млн руб. Внески населення в ощадні каси досягли в 1888 р. 2 млрд, а в 1912 р. — 8,3 млрд руб.⁷³ Сумарний дохід Німеччини в 1912 р. виражався цифрою близько 19 млрд руб. На кожного жителя ще в 1896 р. припадало у середньому 191 руб., а в 1912 р. — 281 руб. Якщо розподілити всі цінності країни порівну, то на одну людину приходилося у середньому по 2175 руб. За цим показником країна перебувала на четвертому місці після Великої Британії, США і Франції, але з кожним роком скорочувала своє відставання від них⁷⁴. Досягнення Німеччини стали предметом здивування з боку країн, які були раніше попереду в промисловому розвитку, а також тих, які продовжували безнадійно відставати⁷⁵.

Однак для більш повного висвітлення проблематики даного дослідження слід хоча б стисло проаналізувати, що являло собою сільське господарство Німеччини. Після свого об'єднання в 1871 р. ця країна мала загальну площу 470 тис. кв. верст, почасти зайняту гористими або пісчаними та іншими недостатньо придатними для ведення землеробства землями. Унаслідок цього частина населення емігрувала, головним чином на Американський континент. Але прискорений розвиток продуктивних сил у другій половині XIX ст. призвів до зростання попиту на робочі руки й еміграція різко скоротилася. Щорічний приріст населення з 1900 р. становив 1,34%, а в абсолютних цифрах — майже 900 тис. осіб⁷⁶.

На протигагу Англії площа під чотирма головними хлібними культурами в Німеччині, хоча й повільно, але зростала. У 1878 р. вона становила 13 515 тис. га, а в 1907 р. — 14 174 тис. га⁷⁷. Проте земельні площі, придатні для пшениці, були вкрай замалими й становили у 1870-х рр. 1,6 млн дес., а в 1895–1908 рр. — 1,7 млн дес. Під житом земельна площа була в декілька разів більшою⁷⁸.

Попри нестачу придатних для хлібних культур ґрунтів, площа під чотирма головними злаками досягла в 1913 р. 14,6 млн га, в тому числі під пшеницею — 2,2 млн га, житом — 6,4, вівсом — 4,4, ячменем — 1,6 млн га. Під картоплю відводилося в тому році 3,4 млн га, під цукровий буряк — 532 тис. га⁷⁹. Жито й овес найбільшою мірою відповідали природним умовам німецького сільського господарства, з урахуванням ґрунтового-кліматичних особливостей.

Для підвищення врожайності сільські господарі звернулися до інтенсифікації землеробства, знайшовши підтримку з боку урядових кіл. У цьому поступі важливу роль відігравали не тільки поміщицькі, але й селянські господарства, особливо у Саксонії, Гессені, Рейнській області, Тюрінгії, де врожаї були значно більшими, ніж в інших землях Німеччини. Дещо вищим тут був і рівень розвитку тваринництва та механізації сільського господарства. Загалом машинною технікою користувалися в Німеччині на початку XX ст. 40% сільських господарів, які володіли до 5 га землі, 72%, що мали від 5 до 20 га і понад 90%

із земельною площею більше 20 га⁸⁰. За іншими даними, селяни, які мали земельну площу від 5 до 20 га, разом використовували під час жнив ще в 1882 р. 173 тис. одних тільки молотарок, а в 1913 р. — вже 800 тис. молотарок⁸¹.

Завдяки надзвичайній працелюбності німецького селянства, інтенсифікації землеробства і почасти зростанню посівної площі, країна, хоча й не повною мірою, задовольняла основні потреби свого населення у хлібі. Середній річний збір чотирьох головних злакових культур у 1878–1880 рр. становив 15 390 тис. тонн, а в 1907 р. зріс до 26 342 тис. тонн⁸². Більш докладну інформацію щодо хлібного збору в Німеччині подано в табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Середньорічне виробництво чотирьох головних хлібних культур у Німеччині наприкінці XIX — на початку XX ст. (млн пудів)⁸³

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Разом
1888–1892	161,4	346,1	139,3	290,1	936,9
1893–1897	202,5	508,9	165,4	350,1	1226,9
1898–1902	215,9	535,8	186,5	430,0	1368,2
1903–1907	225,4	597,3	192,8	475,0	1490,5
1908–1912	241,7	671,7	196,4	499,5	1609,3

Із таблиці видно, що ріст виробництва пшениці за чверть століття становив у середньому 49,75%, жита — 94,07%, вівса — 72,18%, а ячменю — лише 41%. Німеччина забезпечувала потреби свого населення у продовольчому зерні перш за все за рахунок приросту виробництва жита. Проте країна потребувала ввозу у великих обсягах найціннішого пшеничного зерна, а також кормових культур, особливо ячменю для відгодівлі домашніх тварин. За підрахунками мюнхенського професора Л. Брентано, у десятиліття 1899–1909 рр. Німеччина щорічно харчувалася протягом 52,6 днів хлібом іноземного походження⁸⁴. Х. Баскін, який досліджував цей аспект проблеми, вважав, що Німеччина була забезпечена зерном власного виробництва на початку XX ст. приблизно 10 місяців на рік, а протягом двох місяців до збору нового врожаю змушена була харчуватися привізним. Проте пшениці країна ввозила у середньому близько 35% свого річного споживання, а власного зерна цієї хлібної культури їй вистачало не більше, ніж на 8 місяців⁸⁵.

За обсягом виробництва картоплі Німеччина посідала перше місце в світі. Завдяки щедрим атмосферним опадам, селекції кращих сортів та застосуванню мінеральних добрив середній урожай цієї культури з десятини земельної площі на бідних ґрунтах становив у 1908–1912 рр. 888 пудів, тобто вдвічі перевищував середню врожайність у Російській імперії. Середній збір картоплі за ці роки становив 2 533 200 тис. пудів. На душу населення припадало 41,46 пуда⁸⁶. Близько третини річного збору картоплі йшло на відгодівлю худоби, приблизно стільки ж — на прохарчування населення, а решта — на виробництво спирту та інші технічні потреби⁸⁷.

Значно сприятливішою була ситуація з м'ясними продуктами. Потребу в них Німеччина майже цілковито задовольняла власною продукцією. Ще в 1897 р. на 100 жителів припадало 35,4 голів великої рогатої худоби, річна удійність корів становила 160–170 відер молока, а на одного жителя припадало 29,3 відра⁸⁸. Річне споживання м'яса на душу населення в Німеччині в 1907 р. досягло 112 фунтів. Причому частка яловичини становила 30,4%, телятини — 6,2%, свинини — 61,3% і баранини — 2,1% від загального споживання м'яса в країні⁸⁹. У 1897 р. сумарна вартість великої рогатої худоби в Німеччині була більшою, ніж у всій Російській імперії і перевищила 1700 млн руб. На душу населення припадало у середньому 32,50 руб.⁹⁰

Наведені статистичні дані відображають величезну роль свинарства у задоволенні потреб населення у м'ясі. У 1873 р. в Німеччині було 7,1 млн голів свиней, у 1900 р. — 16,8, а в 1913 р. — 25,7 млн голів⁹¹. Вартість усіх свиней в 1900 р. досягла 1 млрд марок, а річний прибуток від них становив 1,2 млрд марок⁹². Доволі розвинутими в Німеччині були й інші тваринницькі галузі. За повідомленням земської преси України, в 1912 р. в Німеччині налічувалося 20,2 млн голів великої рогатої худоби, 5,8 млн овець, 3,4 млн кіз, 4,5 млн коней, і 86 млн птиці. Для їх прогодування була необхідна величезна кількість ячменю, кукурудзи, макухи, висівок та інших кормів. До Німеччини щорічно завозилося близько 470 млн пудів різних кормів на суму 450 млн руб.⁹³ У найбільших обсягах кормові продукти надходили до Німеччини з України.

Загалом німецьке сільське господарство чимраз більше набувало скотарського характеру. Щоправда, в Німеччині, як і в Україні, вівчарство йшло до занепаду. Цю галузь тваринництва знищувала конкуренція комерсантів Австралії, Нової Зеландії та Аргентини. Зростання експорту з цих країн призвело до зниження цін на вовну протягом 1870–1900 рр. щонайменше на 35%⁹⁴. Отже, тваринництво в Німеччині було за європейськими мірками розвиненим, але мало доволі вразливу сторону — нестачу кормів.

Сільські господарі Німеччини добивалися помітних успіхів у землеробстві й тваринництві ще й завдяки розвиткові різних видів і форм кооперації, особливо кредитної, яка зміцнювала господарства позиками. У цій царині німці демонстрували світу свою подиву гідну спроможність до досконалої організації. Наприкінці XIX ст. німецьке сільське господарство зіткнулося з непростими випробуваннями під час світової кризи. Внаслідок цього в грудні 1892 р. в середовищі сільських господарів зародилася думка про необхідність об'єднання для виходу з кризи. А вже через два місяці, у лютому 1893 р., ця ідея втілювалася в життя шляхом створення Союзу сільських господарів. До 1909 р. у союзі налічувалося 312 тис. дійсних членів, а його преса мала 400 тис. передплатників, що гуртувалися навколо 30 тис. місцевих відділень⁹⁵.

Про силу кооперативного руху на селі, який став зразком для інших країн Європи, свідчать такі дані. У 1913 р. в країні нараховувалося 18 745 одних тільки кредитних товариств, а кількість членів у них досягла 2,7 млн. Це означало, що до кредитної кооперації входило 60% сільських господарів⁹⁶. Окрім цього, до 1913 р. було організовано до 29 тис. сільськогосподарських

кооперативів, які відігравали величезну роль у реалізації врожаю без скупників — посередників⁹⁷. Зокрема, Імперський союз сільських господарів Німеччини об'єднав 40 місцевих кооперативних союзів. Союз мав 350 обласних кас під егідою Центральної позичкової каси в Берліні й власного банку для об'єднання, закупівлі і продажу сільськогосподарських продуктів. Сума обороту банку становила в 1908 р. 710 млн марок⁹⁸. Внески у кооперативні товариства за 1888–1912 рр. зросли, в еквіваленті, з 300 млн до 1,5 млрд російських рублів⁹⁹.

Попри відмічені вище успіхи й досягнення в зерновому господарстві, потреба у продовольчих і фуражних культурах зростала внаслідок приросту населення і домашньої худоби. У 1871 р. кількість жителів Німеччини становила понад 41 059 тис. осіб¹⁰⁰, а в 1913 р. досягла 66 млн осіб чоловічої і жіночої статі¹⁰¹. За сорок років, з 1871 до 1911 рр., сільське населення зменшилося абсолютно з 26,2 млн до 25,9 млн, а відносно з 63,9% від загальної чисельності до 39,9%¹⁰². Останні цифри свідчать про зростання продовольчих потреб найперше міського і промислового населення.

За таких обставин правлячі кола Німеччини враховували як інтереси сільських господарств, так і тенденції на світовому продовольчому ринку. Ще у середині XIX ст. Німеччина задовольняла потреби свого населення власним хлібом, навіть вивозила надлишки зерна до інших європейських країн, найперше до Великої Британії. На той час її вищі урядовці дотримувалися основ вільної торгівлі й дозволяли безмитно ввозити землеробські продукти. Проте в 1870-х рр. населення почало відчувати нестачу власного хліба, що призвело до його ввозу з інших країн. Початок хлібного імпорту збігся зі світовою сільськогосподарською кризою і падінням цін на продукти землеробства. Сільські господарі почали різко висловлювати своє незадоволення урядовою політикою внаслідок зазнаних збитків. Оскільки великі землевласники мали дуже сильний вплив на політичній сцені імперії, то їхні настрої не залишилися без наслідків. Імперський уряд, зокрема й президент-міністр Отто фон Бісмарк, вирішили перейти до протекціоністської політики, спираючись на урядову більшість у парламенті. З вільною торгівлею було покінчено. Німеччина стала на шлях аграрного протекціонізму.

За даними Х. Баскіна, Німеччина споживала щорічно близько 2 млрд пудів хліба. З цієї кількості вона ввозила з інших країн щонайменше від 300 до 375 млн пудів зерна¹⁰³. Проте на початку XX ст., особливо в 1908–1913 рр., ввіз іноземного хліба до Німеччини різко зріс. Про це свідчать дані табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Ввіз до Німеччини іноземного хліба на початку XX ст. (тис. пудів)¹⁰⁴

Рік	Увесь ввіз	У тому числі з Російської імперії	
		абс.	%
1903–1907	373 466	171 549	45,93
1908–1912	417 892	258 782	61,92
1913	451 963	239 784	53,05

Із таблиці видно, що на початку ХХ ст. Німеччина ввозила щорічно від 373 466 до 451 963 тис. пудів різних хлібних культур. З них більше половини припадало на Російську імперію. Частка останньої по окремо взятих злаках становила: пшениця — до 40%, жито — 85%, овес — 75%. Частка ячменю безперервно зростала і в 1913 р. становила 95% від усього привозу¹⁰⁵. Ячмінь був найбільш придатним кормом для домашніх тварин, особливо свиней. Він надавав м'ясу ніжного кольору і приємного смаку. Як відзначали тогочасні дослідники, Німеччина віддавала перевагу українському кормовому ячменю.

Із кормових продуктів Німеччина ввозила також величезну кількість висівок і макухи, що мало для її скотарства таке ж важливе значення, як і ячмінь. Щорічне споживання висівок у Німеччині досягло 150 млн пудів, з яких понад 80 млн пудів ввозилися з-за кордону. Щорічний ввіз макухи перевищував 30 млн пудів¹⁰⁶.

Щодо німецького імпорту зерна заслуговують на увагу обчислення П. І. Лященка. Згідно з ними, Німеччина ввозила напередодні Першої світової війни у середньому на рік 72,9 млн квінталів іноземного хліба. У загальному світовому імпорті німецький ринок поглинав пшениці 12,4%, жита — 16,2%, ячменю — 52,4%¹⁰⁷.

Протягом 1901–1905 рр. до Німеччини ввозилося з Російської імперії щорічно 20 893 тис. квінталів пшениці, що становило 36,4% від усього ввозу, а в 1911–1913 рр. — 24 439 тис. квінталів, або 30%. Відповідно середньорічний ввіз жита з Російської імперії у ці роки становив 7396 і 4274 тис. квінталів (87,3 і 88,2%); ячменю — 13 328 і 32 812 тис. квінталів (68,3 і 83,7%); вівса — 5209 і 5997 тис. квінталів (84,5 і 64,7%). Загалом середньорічний ввіз чотирьох головних хлібних культур із Російської імперії до Німеччини в 1901–1905 рр. виражався цифрою 46 826 тис. квінталів, а в 1911–1913 рр. — 67 522 тис. квінталів¹⁰⁸. Решту було ввезено конкурентами українських і російських виробників — з Аргентини, США, країн Балканського півострова тощо.

Попри розвинене тваринництво, Німеччина ввозила щорічно у значних обсягах м'ясо. Наприклад, у 1899 р. з інших країн було завезено домашньої худоби на 155 млн марок¹⁰⁹. З України до Німеччини вивозилися коні, велика рогата худоба, свині, птиця, а також кукурудза, горох, чечевиця, боби, картопля, яйця, спирт, вершкове масло, риба, лляне і конопляне насіння, продукція садівництва і городництва та багато інших продуктів сільського господарства¹¹⁰. Свиней із Російської імперії було експортовано до Німеччини в 1891–1893 рр. у середньому на рік близько 71 тис. голів, а в 1906–1910 рр. — 85 тис. голів¹¹¹. Надзвичайно емним був німецький ринок і щодо домашньої птиці. Гусей із різних регіонів Російської імперії, а найбільше з України, вивозилося у середньому за 1901–1905 рр. 5 млн на суму 5,1 млн руб., а в 1906–1910 рр. — 5,7 млн на суму 5,7 млн руб.¹¹² Окрім цього, вивозилися качки, кури, індички тощо.

Німецький ринок поглинав також величезну кількість курячих яєць з України та інших регіонів Російської імперії. У 1901 р. в Німеччину звідси було ввезено 809 млн курячих яєць, у 1906 р. — 979, а в 1911 р. — 1119 млн¹¹³. Щодо інших свійських тварин, то їх було експортовано в 1896–1900 рр. на суму 10 млн руб., у 1901–1905 рр. — на 13, а в 1906–1910 рр. — на 19 млн руб.¹¹⁴

Будучи країною з дуже розвиненою промисловістю, Німеччина зберігала значною мірою і землеробський характер. Як аналізувалося в другому розділі нашого дослідження, вона стала першою у світі за обсягом виробництва бурякового цукру, майже половину якого вивозила на світовий ринок. Причому німецькі комерсанти вдало пристосувалися до традицій і вимог споживачів різних країн. Конкурувати з ними було надзвичайно важко. Німці брали гору над своїми конкурентами дещо меншою ціною товару, наданням цукру необхідного кольору згідно зі смаками споживачів тих чи інших країн, упаковуванням його у вагових одиницях, прийнятих у країнах Європи, Близького Сходу тощо. Цукровий пісок відправлявся з Німеччини на іноземні ринки тільки у подвійних мішках для запобігання втрат під час його транспортування. Внаслідок ігнорування цих та деяких інших «дрібничок» наші експортери цукру недобирали 3–3,5 коп. з кожного пуда на зарубіжних ринках. Їх втрати з цих причин за 1911/1912 сільськогосподарський рік перевищили 0,5 млн руб.¹¹⁵ І це при тому, що український цукровий пісок і рафінад були надзвичайно високої якості. Також німці раціонально використовували картоплю, виробляючи з неї спирт для технічних потреб та реалізуючи її на світовому ринку.

Хоч як дивно, Німеччина з кожним роком відправляла у зростаючих обсягах в різні країни Європи хлібні продукти. Останнє було досягнуто завдяки прекрасній організації внутрішньої і зовнішньої торгівлі та гнучкій митній і тарифній політиці імперського уряду. Справді, експорт продовольства з Німеччини зростав із кожним роком і досяг у 1912 р. дуже солідної у грошовому вимірі суми — 796 млн російських рублів¹¹⁶. «Характерним явищем стало те, — писав друкований орган Всеросійського об'єднання борошномелів, — що головна споживачка нашого хліба — Німеччина, стає поступово все більш помітною нашою конкуренткою за вивозом борошна. За останні шість років вивіз борошна з Росії скоротився, тоді, як із Німеччини зріс більше, ніж удвічі»¹¹⁷.

На початку XX ст. Німеччина почала витискати російських експортерів хліба з Данії, Швеції, Норвегії та інших країн Північної Європи¹¹⁸. Вивіз німецького борошна в Данію зріс майже вчетверо — з 7 млн кг у 1907 р. до 27 млн кг у 1910 р.¹¹⁹ У 1908–1912 рр. Німеччина експортувала понад 5% жита від власного споживання¹²⁰. За ці роки з Німеччини вивезено 44,5 млн пудів жита, у тому числі в Данію — 7,9 млн пудів, Норвегію — 7, Швецію — 3, Голландію — 9,9, у прикордонні губернії Російської імперії — 6,3 млн пудів¹²¹. Значна частка німецького експорту жита в Норвегію була українського походження. Проте споживачі цієї країни охоче користувалися посередництвом німців, які надавали їм кредити для придбання товару і своєчасно виконували замовлення. Завдяки посередництву німців, Норвегія отримувала гусей, курячі яйця, горох та інші продовольчі товари, що надходили з України і Росії¹²².

Водночас німецькі комерсанти почали брати гору над російськими експортерами хліба у Фінляндії, хоча остання входила до складу Російської імперії. У 1910 р. з Росії у Фінляндію було ввезено житнього борошна 4860 тис. пудів,

а з Німеччини — 6243 тис. пудів¹²³. У російських урядових колах з подивом констатували, що «не тільки вся Фінляндія, але й уся Польща споживає тепер німецький хліб». Представники вищої російської бюрократії розцінювали це явище «як німецьке диво»¹²⁴.

На початку ХХ ст. Німеччина почала експортувати й овес. За підрахунками В. Дена, у п'ятиліття 1908–1912 рр. вивіз німецького вівса сягнув 27,4 млн пудів¹²⁵. За іншими даними, Німеччина вивозила близько 1,6% свого річного споживання вівса¹²⁶.

Як ішлося вище, Німеччина ввозила для свого населення у великих обсягах пшеницю. Проте з часом сама стала експортувати пшеницю й вироблене з неї борошно. Цікаво, що німецька м'яка пшениця, вирощена з насіння англійських сортів, мала надійний збут у Великій Британії. Однак будучи бідною на клейковину, вона відправлялася на англійський ринок після змішування з українською пшеницею. Після цього вона повною мірою задовольняла вимоги тамтешніх споживачів¹²⁷. Слід відзначити, що у сільськогосподарському сезоні 1913/1914 рр. Німеччина посіла перше місце за ввозом пшениці до Франції. За перші дев'ять місяців того року вона розмістила на французькому ринку в 2,5 рази більше пшениці, ніж за відповідний період попереднього року¹²⁸.

Німецьке пшеничне борошно, вироблене з українського зерна, все частіше почало з'являтися на ринках країн Північної Європи. Протягом 1911 р. ввіз у Фінляндію пшеничного борошна з Російської імперії становив 1830 тис. пудів, а з Німеччини — 3850, тобто був більшим, ніж удвічі¹²⁹. Німецьке борошно, завдяки досконалості млинарства, було трохи дешевшим, а українське й російське, хоча й визнавалося найкращим за вмістом клейковини і розміром припічки, потребувало значно більше часу для перетворення його в тісто. Тому пекарі Швеції та деяких інших країн закупували саме німецьке борошно¹³⁰.

Однак були й інші причини переваг німецьких хлібних експортерів. По-перше, уряд країни докладав зусиль для всебічного вивчення світового продовольчого ринку, потреб і вподобань місцевих споживачів та можливостей конкурентів. По-друге, німецькі комерсанти протягом тривалого часу ретельно переймали досягнення борошномелів Угорщини, США, Канади та інших країн й уміло використовували їхній досвід, не зупиняючись перед фінансовими витратами. По-третє, Німеччина мала технологічні переваги перед більшістю європейських конкурентів. Завдяки нижчій собівартості елементів виробництва та загалом млинарського устаткування різниця між цінами на зерно і борошно була значно меншою.

Зрештою, німецький уряд усіляко стимулював хлібний експорт за допомогою тарифних і митних правил та вивізних премій. Напередодні Першої світової війни Союз французьких борошномелів констатував певний занепад власного виробництва житнього борошна внаслідок «непомірного зростання ввозу до Франції іноземного борошна, головним чином німецького». Основну причину такого ненормального становища французькі борошномели вбачали «в німецькій системі замаскованих вивізних премій на зерно й, особливо, на борошно, з якими необхідно боротися»¹³¹.

Таким чином, розвиток продуктивних сил Німеччини ознаменувався в останній третині XIX — на початку XX ст. видатними досягненнями в промисловості, торгівлі й сільському господарстві. Правлячі кола цієї країни доклали значних зусиль для забезпечення свого населення від надмірного ввозу продовольства. На початку XX ст. Німеччина почала відігравати помітну роль як постачальник хліба на європейський ринок.

АВСТРО-УГОРЩИНА

Австро-Угорщина була державним об'єднанням багатьох земель і народів під егідою династії Габсбургів — австрійців, угорців, чехів, словаків, поляків, хорватів, сербів, словенів, українців та ін. Чисельність її населення в 1911 р. досягла 51 млн осіб. Державними націями у цій імперії були австрійці й угорці, які становили 43% населення, а слов'янські народи — 49%, у тому числі українці — близько 8%¹³², які проживали у Східній Галичині, Північній Буковині й Закарпатті. Внаслідок переважної більшості слов'ян у загальній масі населення Австрії європейські засоби масової інформації називали останню «слов'янським будинком із німецьким фасадом».

За правовим статусом країна складалася з двох самостійних держав — Австрійської імперії і Угорського королівства. Згідно з договором 1867 р., кожна з них мала свою конституцію, законодавчу владу і виконавчі органи управління більшістю галузей економіки. Торговельні відносини між ними регулювалися договірними положеннями торгового і митного союзів. Єдність державного життя виражалася наявністю одного монарха і декількох спільних міністрів — оборони, іноземних справ і фінансів. За територією Австро-Угорщина була на другому місці в Європі — 587 250 кв. верст, а за чисельністю населення — на третьому місці, поступаючись Російській імперії і Німеччині¹³³.

Висвітлення радянською історіографією суспільно-політичного й економічного розвитку Австро-Угорщини відзначалося тенденційністю та упередженістю, що було започатковане ще періодикою царської Росії. Остання характеризувала цю державу найчастіше «як клаптикову» і навіть «фіктивну імперію», позбавлену перспектив розвитку. Однак така оцінка далеко не відповідала дійсності.

Ряд сучасних дослідників дійшли висновку, що на початку XX ст. австро-угорське суспільство відзначалося наявністю політичної свободи і доволі цивілізованого правового режиму. До того ж, економіка розвивалася по висхідній лінії, у країні надійно функціонував господарський механізм, забезпечуючи тим самим її стабільність, стійкість і життєздатність. За 1870–1914 рр. середньорічний подушний соціальний продукт у доларах США за курсом 1960 р. становив у грошовому еквіваленті: в Австро-Угорщині — 1,45, у Німеччині — 1,51, у Франції — 1,06, у Данії — 2,19, у Швеції — 2,39, в Англії — 1,0, в Італії — 0,81, в Російській імперії — 0,62. Отже, за темпами економічного зростання Габсбурзька імперія була попереду більшості європейських країн і поступалася тільки Німеччині, Данії й Швеції. На її території було створено розвинену промислову інфраструктуру, до якої було далеко Російській імперії¹³⁴.

Однак найбільш вразливим для Габсбурзької імперії стало національне питання, прагнення більшості народів до створення незалежних держав та нерівномірність розвитку окремих земель. Останнє видно з даних табл. 3.6, які відображають результати промислово-професійного перепису 1902 р.

Таблиця 3.6

Розміри селянського і поміщицького землеволодіння в Австрії і на підлеглих їй східних землях на початку ХХ ст. (у гектарах)¹³⁵

Земельна площа на 100 господарств	Австрія	Силезія	Галичина	Буковина
Дрібні селянські господарства — від 2 до 5 га	28,2	24	37,4	28,6
Середні селянські — 5–10 га	13,7	12,3	14,9	9,4
Заможні селянські — 10–20 га	8,6	9,2	3,9	3,1
Багаті селянські — 20–50 га	4,6	4,9	0,8	1,4
Власницькі госп-ва — 50–100 га	0,6	0,3	0,3	0,3
Велике землеволодіння — понад 100 га	0,7	0,6	0,5	0,6
% великого землеволодіння	33	32	35	42

Таблиця яскраво демонструє поширеність дрібного селянського землеволодіння в усіх землях Австрійської корони, особливо в Галичині й Буковині, де на кожні 100 господарств було 37,4 і 28,6 із земельною площею від 2 до 5 га. У декілька разів менше було тут заможних і багатих господарств. Навпаки, впадають у вічі більші розміри великого землеволодіння — в Галичині 35% до всієї земельної площі, а на Буковині навіть 42%.

Щоправда, в Австрії і Силезії існувала значна кількість «карликових наділів» площею від 0,2 до 0,5 га. Але вони відігравали підсобну роль, оскільки головним джерелом існування їх власників були заробітки у промисловості. В Австрії на 100 селянських господарств припадало 49 промислових підприємств, у Силезії — 60, у Галичині — 25, а на Буковині — лише 17 підприємств¹³⁶. До того ж, промислові підприємства Австрії і Силезії були набагато більшими за своїми розмірами і чисельністю працюючих робітників. Загалом промисловість Галичини була втричі менш розвиненою від австрійської і в шість разів — від силезької¹³⁷.

У результаті характерним явищем соціального й економічного життя стало аграрне перенаселення окремих земель. Тим більше, що щорічний приріст населення всієї Галичини становив у 1902–1911 рр. 1,85%¹³⁸. За підрахунками тогочасного дослідника Ф. Буяка, в Галичині налічувалося 1,2 млн зайвих робочих рук¹³⁹, а в окремо взятій Східній Галичині — 660 тис. осіб надлишкового населення¹⁴⁰. Селянське малоземелля і гостра нестача робочих місць у промисловості загострювали суспільні суперечності, спричинили масову еміграцію населення в Канаду, США та інші заокеанські країни.

В останній чверті ХІХ — на початку ХХ ст. у сільському господарстві Австро-Угорщини відбувалися помітні зміни. Потроху зростала врожайність зернових, картоплі та буряку. Здійснювався перехід від зернового господарства

до скотарства і впровадження спеціальних сільськогосподарських культур, зростала продуктивність землеробства. Дуже позитивну роль у цьому поступі відігравали кооперативи, чисельність яких збільшувалася і в Угорщині, і на землях Австрійської корони.

Найкращі врожаї були в Богемії, Моравії, Нижній Австрії, ряді регіонів Угорщини й на Буковині. За врожайністю зернових західноукраїнські землі наближалися до середнього імперського збору, а на Буковині навіть дещо перевищували його. Про це свідчать дані табл. 3.7, складеної на основі обрахунків російської адміністрації, які були зроблені після окупації Буковини й Галичини восени 1914 р.

Таблиця 3.7

**Середній збір зернових і картоплі у Галичині й Буковині в 1914 р.
(пудів з дес.)¹⁴¹**

Культура	Західна Галичина	Східна Галичина	Буковина	Вся Австро-Угорщина
Пшениця	63,1	69,1	85,4	80,0
Жито	58,3	54,2	72,6	72,0
Ячмінь	59,0	52,2	84,8	81,0
Кукурудза	—	71,9	94,9	—
Картопля	622,9	714,3	772,7	580

Окремо слід зупинитися на сільському господарстві Угорщини, яка була переважно землеробською країною. На початку XX ст. 65% місцевого населення було зайнято у сільському господарстві, а в промисловості — тільки 16%¹⁴². Тут культивувалися чотири головні зернові культури, а також кукурудза, просо, гречка, картопля, буряк та ін. Пшениця вирощувалася переважно на землях між ріками Тиса і Марош та на великій рівнині, яка тягнулася від Дунаю до Тиси. Посіви жита були найбільш поширені в Трансильванії, у провінціях по Дунаю, особливо в місцевостях з піщаними ґрунтами, й на Малій угорській рівнині¹⁴³.

Прекрасна якість угорського хліба, особливо пшениці та ячменю, були загальновідомими в Європі, що стимулювало експорт. Збір пшениці становив у 1907 р. 225 115, а в 1910 р. досяг 300 964 тис. пудів — вражаюча цифра для країни з невеликою чисельністю населення. За збором пшениці в Європі Угорщина поступалася тільки Росії, Україні та Франції¹⁴⁴.

Угорський хліб високо цінувався на європейських ринках. Німецькі пекарі платили за пештське борошно вищого сорту 44 марки за 100 кг, тоді, як ціна вітчизняного не перевищувала 41 марки за аналогічну вагу. Ця перевага обумовлювалася більшим вмістом клейковини і значною припічкою пухкого хліба, який мав «нижній колір».

Загалом хлібні ресурси Угорщини на початку XX ст. справляють враження, що й віддзеркалює табл. 3.8.

Таблиця 3.8

**Хлібні ресурси Австро-Угорщини в 1911 р.
(млн пудів)¹⁴⁵**

Культура	Землі Австрійської корони	Угорщина	Загалом*
Пшениця	96	310	406
Жито	158	76	234
Ячмінь	97	100	197
Овес	136	83	219
Кукурудза	18	246	264
Просо і гречка	12	11	23
Картопля	696	302	998
Буряк	458	510	968

Дані таблиці відображають велике значення Угорщини у виробництві продовольчого зерна. Зокрема, її частка за п'ятьма головними хлібними культурами становила 61,74%, у тому числі продовольче зерно — 60,31%, кормове — 63,08%, просо і гречка — 48%, а також картопля — 30,26%, буряк — 52,68%.

Доволі розвиненим в Угорщині було й тваринництво, що яскраво засвідчує табл. 3.9.

Таблиця 3.9

**Кількість худоби в Австро-Угорщині на початку ХХ ст.
(тис. голів)¹⁴⁶**

	Землі Австрійської корони	Угорщина	Загалом**
Коні	1803	1960	3763
Велика рогата худоба	9160	6037	15 197
Вівці	2428	7168	9596
Свині	6432	7710	14 142
Кози	1257	314	1571

Із таблиці видно, що в Угорщині було 52,08% від загальної чисельності коней в імперії, 39,72% — великої рогатої худоби, 51,51% — свиней, 19,98% — кіз, 74,69% — овець.

Досить розвиненим було тваринництво і в Галичині та Буковині, про що свідчать статистичні дані за 1910 р., подані в табл. 3.10.

* До таблиці не включено даних щодо хлібного збору в Боснії і Герцеговині.

** До таблиці не включено даних по Боснії і Герцеговині.

Таблиця 3.10

**Поголів'я свійських тварин у Галичині й Буковині в 1910 р.
(тис. голів)¹⁴⁷**

	Тисяч голів		Середня кількість на 100 жителів		
	Галичина	Буковина	Усі землі Австрійської корони	Галичина	Буковина
Коні	906	70	6,3	11,3	8,8
Велика рогата худоба	2505	2281	32,1	31,2	28,5
Вівці	359	1891	8,5	4,5	23,7
Свині	1836	2191	22,5	22,9	27,4
Дом. птиця	11 587	1398	126	144	175

Із таблиці видно, що середня чисельність коней, свиней і домашньої птиці на 100 жителів Австрійської корони була меншою, ніж у Галичині й Буковині. Слід також враховувати й те, що за розвитком скотарства Східна Галичина переважала Західну, яка була населена переважно поляками. На 100 жителів тут у 1914 р. припадало 13,5 коня, 35,5 голів великої рогатої худоби, 7,8 вівці, 19,1 свині¹⁴⁸.

Наведені вище статистичні обчислення засвідчують, що Угорщина була житницею імперії Габсбургів. Свого часу засоби масової інформації характеризували її навіть як житницю всієї Європи, і для цього були певні підстави. З розвитком пароплавного сполучення на Дунаї угорський хліб в 1860-х рр. експортувався не тільки в Австрію, але й у низку інших країн — Німеччину, Швейцарію, а через порт Фіуме — в Англію¹⁴⁹. За свідченням дослідника цього питання К. Вебера, угорське борошно завдяки прекрасним властивостям мало величезний попит на всіх європейських ринках¹⁵⁰.

Однак після відкриття Суецького каналу в 1869 р. дедалі більше відчувалася конкуренція Індії на світовому ринку¹⁵¹. Із кінця 1870-х рр. позиції угорських борошномелів були послаблені ще й конкуренцією з боку американських комерсантів. Останні дуже потіснили угорське борошно не тільки в Англії, але й на ринках Голландії, Бельгії, Франції та інших країн¹⁵². Неврожайні роки також негативно позначилися на експорті угорського борошна. Щоправда, трохи пізніше угорський хлібний експорт знову пожвавився і досяг на початку і наприкінці 1880-х рр. високого рівня. Цьому посприяло й те, що в руках угорських хліботорговців перебував ще й продаж хліба, який надходив з Балканського півострова¹⁵³.

Безперечно, хліб вивозився на світовий ринок не тільки з Угорщини, але й з інших регіонів Габсбурзької імперії, зокрема з Нижньої Австрії, Богемії і Моравії, де були щедрі врожаї або вирощувався прекрасний ячмінь для пивоваріння, а почасти й з Галичини та Буковини. Найважливішими пунктами хлібної торгівлі були Відень, Будапешт, Прага, Лінц, Грац, Трієст та Чернівці, де активно функціонували біржі хлібних та інших сільськогосподарських продуктів¹⁵⁴.

Попри досягнення у землеробстві й тваринництві, Австро-Угорщина не могла бути серйозною конкуренткою українським виробникам хліба. Про це свідчать статистичні дані, наведені в табл. 3.8. Збір чотирьох головних хлібних культур становив тут 1056 млн пудів, а разом з просом і гречкою — 1079 млн пудів. У Наддніпрянській Україні відповідні цифри за 1909–1913 рр. становлять у середньому 1071 і понад 1131 млн пудів, що видно з табл. 2.17. Але чисельність населення в Австро-Угорщині була приблизно на 19 млн більшою. Унаслідок цього експорт зерна й інших сільськогосподарських продуктів з цієї країни був обмеженим. У 1911 р. хліба і солоду було вивезено на 39 млн російських рублів, великої рогатої худоби — на 6 млн, коней — на 14 млн руб. Найбільш експортними товарами, що мали відношення до землі й сільського господарства, були цукор, якого вивезено на 87 млн руб., деревина і вироби з неї — на 143 млн, птиця і курячі яйця — на 52 млн руб.¹⁵⁵ Цікаво, що в Німеччину надійшло з Австро-Угорщини промислових і продовольчих товарів на 414 млн руб., що становило 45,19% від усього експорту в 16 країн світу. Остання цифра відображає колосальну прив'язаність економіки Австро-Угорщини до Німеччини¹⁵⁶. Своєю чергою, Австро-Угорщина ввозила з України коней, домашню птицю, курячі яйця, горох, висівки, лляне насіння та деякі інші продукти землеробства і тваринництва¹⁵⁷.

Отже, Австро-Угорщина здатна була забезпечити свій внутрішній і почасти зовнішні ринки найбільш цінними продовольчими товарами власного сільського господарства. Проте з ростом населення вивіз продовольства в інші країни різко зменшився.

БЕЛЬГІЯ

Бельгія за розмірами території належала до малих європейських країн. Її загальна площа становила всього 25 650 кв. верст, а чисельність населення в 1911 р. досягла 7,6 млн душ. На кожен квадратну версту припадало у середньому майже 300 осіб чоловічої і жіночої статі¹⁵⁸. Надзвичайна щільність населення зумовлювала інтенсивний розвиток продуктивних сил для його прохарчування, і країна геть уся була покрита промисловими підприємствами і торговими установами. За обсягом видобутку кам'яного вугілля і виробництвом чавуну маленька Бельгія майже зрівнялася з Російською імперією.

Торговий баланс Бельгії був пасивним, що виражалося щорічно в 1907–1911 рр. грошовою сумою від 321 до 348 млн руб.¹⁵⁹ Незважаючи на це, фінансове становище країни було задовільним і навіть сприятливим. На початку ХХ ст. обсяг транзитної торгівлі перевищував щорічно в середньому 800 млн руб. Надходження за провіз товарів залізницями, портові збори і відсотки від закордонних інвестицій повністю покривали дефіцит торгового балансу¹⁶⁰.

Величезне значення для Бельгії мала зовнішня торгівля. У 1880 р. її частка у світовому товарообміні становила 3,8%, а в 1906 р. зросла до 7%¹⁶¹. Для порівняння: частка Російської імперії у світовій торгівлі за ці роки зменшилася з 3,7 до 3,4%¹⁶². Обороти зовнішньої торгівлі Бельгії становили майже 8 млрд франків на рік. У цій сфері діяльності Бельгія йшла попереду Російської імперії, Австро-Угорщини, Італії та багатьох інших країн зі значно більш чисельним

населенням. Вартість її товарообігу з Російською імперією не перевищувала 350 млн франків¹⁶³. За оцінкою тогочасних дослідників, ця «країна-малюк» за участю у світовій торгівлі відтіснила Російську імперію з шостого на сьоме місце. Прибуток від зовнішньої торгівлі на кожного жителя Бельгії досяг 514 франків на рік, а в Російській імперії становив менше 43 франків, або 15 руб.¹⁶⁴

Однак помітною вадою Бельгії у зовнішній торгівлі була відсутність за кордоном власної комерційної організації. Унаслідок цього країна змушена була користуватися посередництвом сусідніх Німеччини, Великої Британії, Франції, Голландії¹⁶⁵. Це призвело до статистичних розбіжностей щодо обсягів ввозу в Бельгію тих чи інших товарів.

Головними пунктами бельгійської торгівлі були Антверпен, Брюссель, Брюгге і Гент. Найважливішим серед них був Антверпен, місто з понад 300-тисячним населенням і прекрасно облаштованим портом. У його гавань у великих обсягах надходили зерно, борошно, м'ясо та інші сільськогосподарські продукти. Каналами від ріки Шельди порт з'єднувався з усіма районами Бельгії і Північно-Східної Франції. Потреби хлібної торгівлі обслуговувалися великими зерносковищами з елеваторами, розташованими поряд із портовими доками. Із давніх часів Антверпен вів масштабну посередницьку торгівлю між заокеанськими країнами й територіями та регіонами Західної Європи. У XIX ст. місто продовжувало зосереджувати в своїх руках заокеанську торгівлю й було серйозним конкурентом німецьких і голландських портів — Гамбурга, Роттердама, Амстердама та ін.¹⁶⁶ Отже, Бельгія була переважно індустріальною і торговельною країною.

Про становище аграрного сектора бельгійської економіки можна певною мірою судити з наступних даних. Країна мала досить родючі ґрунти, в її сільському господарстві працювало близько 20% працездатного населення. За споживанням чотирьох головних зернових культур на душу населення вона перебувала на першому місці в Європі — 29,9 пуда¹⁶⁷.

Про розміри посівних площ Бельгії, урожайність і збір продовольчих культур у 1911 р. свідчать дані табл. 3.11.

Таблиця 3.11

Урожайність і збір продовольчих культур у Бельгії у 1911 р.¹⁶⁸

Продовольча культура	Посівна площа (тис. дес.)	Збір хлібів (тис. пудів)	Урожайність (з 1 дес.)
Пшениця	347	24 260	70
Ячмінь	78	6100	78
Овес	556	36 610	65
Жито	578	35 780	62
Картопля	430	171 060	398
Цукровий буряк	135	68 580	508

Отже, збір чотирьох головних хлібних культур становив у 1911 р. 102 750 тис. пудів. За чисельності населення у 7,6 млн осіб на одну душу припадало 13,52 пуда. Власного хліба не вистачало для задоволення всіх потреб жителів і тварин-

ництва. Країна змушена була ввозити пшеницю, овес і ячмінь для пивоваріння та відгодівлі худоби¹⁶⁹. Тим більше, що збір пшениці, за даними П. Ляценка, зменшився з 1890 по 1900 рр. майже вдвічі — з 6,1 до 3 млн центнерів. Для стимулювання імпорту урядові кола відмовилися від ввізного мита на хлібні культури, за винятком вівса.

Як споживчий ринок для іноземного зерна Бельгія на початку ХХ ст. зайняла, слідом за Великою Британією і Німеччиною, третє місце, чому сприяло, як ішлося вище, зростання щільності населення й індустріалізація країни. Ввіз пшениці за 1870–1912 рр. зріс багаторазово. На початку 1870-х рр. ввозилося від 1 до 1,5 млн кварталів, а в 1910–1912 рр. — 8,5–9,5 млн кварталів¹⁷⁰. У подальшому потреба у ввізному хлібі зростала. У 1911 р. Бельгія ввезла пшениці на 178 млн руб., кукурудзи — на 41, ячменю — на 30, гороху і чечевиці — на 14, льону — на 39, деревини — на 33 млн руб.¹⁷¹

Надто залежним було населення Бельгії і від ввозу м'ясних та деяких інших продовольчих товарів. На 1 січня 1910 р. в країні налічувалося 255 230 голів коней, 1 856 830 великої рогатої худоби і 1 116 500 голів свиней¹⁷². Однак цього не вистачало для повноцінного прохарчування населення. Тим більше, що наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. від 20 до 35% бельгійського ввозу продовольчих товарів відправлялося транзитом в інші країни Європи. Здавалося, що за таких обставин перед українськими і російськими виробниками відкривалися широкі можливості для реалізації хліба й інших сільськогосподарських продуктів. Проте на бельгійському ринку вони були репрезентовані слабо і явно поступалися експортерам із США та Аргентини. Навіть на житньому і вівсяному ринках виробники з Російської імперії стикалися з гострою конкуренцією з боку Німеччини і Румунії. Дещо сприятливішими були можливості українських виробників щодо збуту макухи, картоплі, хмелю, прядива, деревини та курячих яєць¹⁷³.

У 1909 р. Російська імперія перебувала на шостому місці за загальним обсягом ввозу товарів у Бельгію, в 1910 р. — на четвертому, а в 1911 р. — на п'ятому, поступившись США¹⁷⁴. У 1911 р. в Бельгію з Російської імперії було ввезено близько 1767 тис. тонн товарів на суму 318 136 тис. франків, а в наступному році — 1554,5 тис. тонн на суму 272 327 тис. франків¹⁷⁵. На обсяги вивозу в 1911 р. дуже негативно вплинув неврожай зернових та інших сільськогосподарських культур у ряді регіонів Росії, що засвідчує табл. 3.12.

Таблиця 3.12

Ввіз сільськогосподарських товарів із Російської імперії у Бельгію в 1909–1911 рр. (тис. тонн)¹⁷⁶

Сільськогосподарська культура, продукти	1909 р.	1910 р.	1911 р.
Зерновий хліб	546	615	529
Овочі	7	14	8
Льон	85	90	74
Прядиво	290	420	151
Загалом	928	1139	762

Із наведених цифр видно, що обсяги експорту надто залежали від урожайності сільськогосподарських культур. Після років так званого «пан-урожаю» (1909–1910 рр.), за оцінкою засобів масової інформації, вивіз продуктів сільського господарства в неврожайний 1911 р. зменшився порівняно з попереднім роком на 377 тис. тонн.

Проте наведені тут цифри експорту з Російської імперії не можна вважати абсолютно достовірними. Ряд товарів надходив у Бельгію через Німеччину і завдяки цьому фіксувався в офіційній статистиці, як ввезений із цієї країни. Причиною цього явища була, з одного боку, інертність як українських і російських експортерів, так і бельгійських імпортерів, а, з іншого, — надзвичайна активність німецьких торгових агентів. За оцінкою фахівців, російські експортери не відправляли в Бельгію своїх представників і вояжерів, а вважали за краще продавати товари на своїх ринках, хоча б і за одержання нижчого виторгу. Далі, не бажаючи рахуватися з умовами бельгійського ринку, російські виробники й експортери відмовлялися реалізовувати свої товари в такому вигляді, як цього бажали і вимагали покупці. Водночас і бельгійські імпортери не посилали своїх агентів для закупівлі товарів на місце їх виробництва. В більшості випадків вони обмежувалися письмовою інформацією, а коли це не давало бажаного результату, переплачували за товар на німецькому ринку. По-іншому діяли німецькі імпортно-експортні фірми. Скуповуючи через своїх агентів в Україні чи Росії продовольчі товари за низькими цінами, вони надавали їм у Німеччині належного товарного вигляду. Після цього через своїх вояжерів представляли зразки у Бельгії, маючи на цьому гарний зиск¹⁷⁷.

Таким чином, бельгійський ринок зернових та інших сільськогосподарських культур був містким. Однак експорт продуктів землеробства з України в цю країну стримувався недостатнім рівнем організації торгівлі.

ГОЛЛАНДІЯ

Голландія була переважно торговою країною, але зі слабо розвиненою порівняно з Бельгією промисловістю. Чисельність її населення досягла наприкінці XIX ст. 5 млн осіб. У 1880 р. питома вага Голландії у світовій торгівлі становила 3,8%, а в 1906 р. зросла до 7,1%¹⁷⁸. За цим показником маленька Голландія, як і Бельгія, була далеко попереду від Російської імперії.

Найбільш активну роль у торгівлі відігравали дуже зручно розташовані приморські міста. З-поміж них найважливішими були Роттердам і Амстердам. Перший розташовувався в гирлі Мааса й був з'єднаний водним рукавом із Рейном. У його порт могли заходити океанські пароплави, окрім найбільших. Величезне значення для нього мала торгівля хлібом. Для торгових послуг в порту було споруджено декілька елеваторів, звідки зерно та інші сільськогосподарські продукти через Мангайм і Дуйсбург вирушали в решту європейських країн.

Дуже важливу роль у торгівлі відігравав Амстердам. Як і Роттердам, він був надійно захищений від штормів. Хлібна торгівля мала для цього порту першорядне значення. Для зберігання зерна поряд із містом було споруджене зерносховище з елеватором. Амстердам обслуговував не тільки Голландію, але

й обширні прирейнські області, західну частину землі Гессен, Вестфальський промисловий район, усю Південну Німеччину, ряд районів Швейцарії і Франції¹⁷⁹. Країна мала великі прибутки від посередницької торгівлі, митних зборів у портах.

Хліборобство Голландії забезпечувало потреби населення тільки у житі та вівсі. Інша справа — тваринництво. У 1896 р. в країні налічувалося понад 1583 тис. голів великої рогатої худоби, з них близько 917 тис. дійних корів. На 100 душ населення середня удійність голландських корів ще у 1880-х рр. становила 175 відер на рік, а пізніше зросла до 225 відер¹⁸⁰. За такої продуктивності молочні тваринницькі господарства Голландії стали надзвичайно конкурентними на ринках Європи.

Унаслідок недостатнього збору власного зерна Голландія у значних обсягах завозила продовольчі й фуражні зернові культури з інших країн. На місцевому ринку значним попитом користувалися українські пшениця, ячмінь. Значення голландського ринку посилювалося внаслідок подальшого транзиту зерна до інших країн Європи. На місці залишалося не більше 20% від усього ввозу пшениці — решта відправлялася транзитом по Рейну в Німеччину і Швейцарію. Щоправда, кукурудза йшла переважно на місцеве винокуріння. П.І.Лященко писав, що Голландія була своєрідним «торговим аванпостом Західної Європи і всіх прилеглих до Рейну територій Центральної Європи». Голландія і Німеччина поглинали, за його даними, напередодні Першої світової війни до 27,3% усієї пшениці і до 46,6% жита, що надходили на світовий ринок¹⁸¹. Ці цифри свідчать про те, що за місткістю зернових ринки двох країн наближалися до британських. Річний ввіз борошна в Голландію становив на початку ХХ ст. у середньому 10–11 млн пудів¹⁸². Загалом ця країна займала, завдяки вигідному географічному розташуванню, третє місце у вивозі з Російської імперії різних продуктів¹⁸³. Будучи своєрідною перевалочною станцією для подальшого вивозу товарів, Голландія завозила у значних обсягах жито та інші зернові. Голландські ринки, за повідомленням російської преси, постачалися майже винятково «нашим житом» «для внутрішнього споживання і вивозу в рейнські провінції і Скандинавію»¹⁸⁴.

Найбільш повні дані щодо ввозу в Голландію чотирьох головних зернових культур на початку ХХ ст. навів у своїх працях П. І. Лященко (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

**Середньорічний ввіз зернових у Голландію на початку ХХ ст.
(тис. квінталів)¹⁸⁵**

Злакова культура	1901–1905 рр.	1906–1910 рр.	1911–1913 рр.	%
Пшениця	13 964	14 636	18 466	32,24
Жито	5533	4692	6176	11,62
Ячмінь	4541	6643	8189	80,33
Овес	3872	3783	6077	56,94

Із таблиці видно, що ввіз у Голландію справді набагато перевищував потреби місцевого населення. За 1911–1913 рр. ввіз пшениці у цю країну зріс порівняно з 1901–1905 рр. на 32,24%, жита — на 11,62%, ячменю — на 80,33%, вівса — на 56,94%. Загалом річний імпорт чотирьох головних хлібних культур досяг у 1911–1913 рр. 38 908 тис. квінталів.

Значним попитом на голландському ринку користувалися пшениця і ячмінь з України та Південної Росії. Частка ввезеної з Російської імперії пшениці становила в 1901–1905 рр. 46,8%, а в 1911–1913 рр. — 40,4%; відповідно жита — 70,9% і 47,4%, вівса — 79,4% і 52,1%, ячменю — 64,3% і 71,6%¹⁸⁶. Наведені цифри свідчать, що ввіз пшениці, жита і вівса з Російської імперії потроху зменшувався, а ячменю, навпаки, зростав. Головними конкурентами на голландському хлібному ринку були виробники України, Росії, США і Румунії¹⁸⁷.

Отже, Голландія була дуже містким ринком для українського хліба завдяки власним потребам і транзиту його в інші країни Європи.

ДАНІЯ

У рамках досліджуваної тематики особливу зацікавленість викликає Данія. В XIX — на початку XX ст. це була країна дрібного селянського землеволодіння, орієнтованого на інтенсивний розвиток тваринництва. Її правлячі кола дотримувалися основ вільної торгівлі, що стимулювало ввіз фуражного зерна, украй необхідного для відгодівлі домашніх тварин. Надзвичайно високо оцінював політику Данії щодо сільського господарства дослідник цієї проблеми Арно Шульц. За його словами, «Данія була винятково прихильною до свого сільського господарства і довела його розвиток до такого рівня, що стала нині першою у світі країною за інтенсивністю й організацією не тільки сільськогосподарського виробництва, але й сільськогосподарського кредиту та кооперації»¹⁸⁸. За переписом 1906 р., із загальної кількості населення 2588 тис. осіб чоловічої і жіночої статі сільським господарством займалося 991 тис. або 38,29% від загальної чисельності¹⁸⁹.

Зернові вирощувалися найперше в Ютландії, особливо у східній її частині — на Зееланді й Фюнелі. За обсягом хлібного збору попереду був овес, хоча його не вистачало для повного внутрішнього споживання. Данські фермери вирощували ще й жито та ячмінь, але також у недостатніх для забезпечення населення обсягах. Кукурудза в Данії не культивувалася і завозилася з інших країн¹⁹⁰. Загалом країна потребувала для внутрішніх потреб близько 2 млн подвійних центнерів пшениці, 6 — жита, 6 — ячменю, 7,5 — кукурудзи¹⁹¹. Зазначені обсяги завозилися переважно з Аргентини, США, Румунії, Канади, України, Росії, Австралії тощо. Головними хлібними ринками Данії були Копенгаген і Корзер на острові Зееланд.

На початку XX ст. ввіз зерна у Данію зріс, про що свідчать статистичні дані, зафіксовані в табл. 3.14.

Таблиця 3.14

**Середньорічний ввіз у Данію зернових культур на початку ХХ ст.
(тис. квінталів)¹⁹²**

Зернова культура	1901–1905 рр.	1906–1910 рр.	1911–1913 рр.	%
Пшениця	1109	1090	1297	16,97
Жито	1375	1363	1901	38,25
Овес	318	528	617	94,02
Кукурудза	2768	3312	3475	25,54

Із таблиці видно, що імпорт як продовольчого, так і фуражного зерна неухильно зростав, значно випереджаючи приріст населення Данії. За 1911–1913 рр. середньорічний ввіз пшениці порівняно з п'ятиліттям 1901–1905 рр. зріс на 16,97%, жита — на 38,25%, вівса — на 94,02%, кукурудзи — на 25,54%. Частка зернових, експортованих із Російської імперії, була незначною: пшениці — 14,2% у 1901–1905 рр. і 4,3% в 1911–1913 рр.; вівса, відповідно, 13,7% і 3,3%; кукурудзи — 20,3% і 3,9%; жита — 52,7% і 15,8%. Данський хлібний ринок поступово завойовувався німецькими та американськими комерсантами. Частка Німеччини в експорті злакових у Данію зростала з кожним роком. У 1911–1913 рр. було ввезено від загального імпорту 50,9% пшениці, 82,4% жита, 94,4% вівса, 27,6% кукурудзи¹⁹³. Ці цифри свідчать про величезний успіх німецьких експортних фірм на данському хлібному ринку.

Не менш вражаючими були успіхи Німеччини і на борошняному ринку Данії. Завдяки виплатам своїм борошномелам експортних премій, частка пшеничного борошна Німеччини, що споживалася данським населенням, досягла 20%. За повідомленням генерального консула Російської імперії у Копенгагені, німецьке борошно завдяки високій якості та дещо меншій вартості почало витісняти навіть продукти місцевого млинарства¹⁹⁴.

Попри нестачу зерна, Данія досягла феноменальних успіхів у розвитку тваринництва і птахівництва. Уся сільська місцевість була покрита широкою мережею тваринницьких ферм, які виробляли м'ясні та молочні продукти. У 1893 р. в країні було 178 070 господарств, де налічувалося 1 019 098 дійних корів. Ще 1730 ферм спеціалізувалося на розвитку м'ясного скотарства. Цікаво, що половина всіх дійних корів перебувала у власності 149 112 фермерів, які мали не більше 9 корів кожен, а значно заможніші сільські господарі володіли другою половиною національного стада. Окрім цього, сільські господарі мали 42 005 биків, 112 259 волів, 246 169 нетелів і 284 659 телят. Загалом на 100 душ населення, чисельність якого в 1893 р. становила 2248 тис. осіб, припадало 75 голів великої рогатої худоби¹⁹⁵. Середня удійність однієї корови в Данії становила в 1893 р. 150 відер, на одного жителя припадало в рік 67,5 відра молока. Висока продуктивність молочного скотарства забезпечила вивіз вершкового масла і сиру на світовий ринок. Завдяки цьому доход від одного тільки молочного скотарства досяг 40 руб. на душу населення¹⁹⁶.

Високого рівня розвитку досягло данське свинарство. У 1893 р. в країні налічувалося 829 тис. голів свиней, на 100 осіб населення припадало 37 свиней¹⁹⁷. Часопис харківського губернського товариства сільського господарства відзначав величезну роль саме дрібного селянського господарства Данії у зростанні продуктивності тваринництва і птахівництва. Причому стимулятором цього процесу став зв'язок зі світовим ринком. За 25 років (1878–1903 рр.) обсяг свинини у забійній вазі збільшився тут у 3,93 рази, виробництво вершкового масла — у 7,08, курячих яєць — у 20,74 рази¹⁹⁸. За підрахунками тогочасних фахівців, щотижневий забій свиней у Данії для виготовлення бекону й експорту його на ринки інших країн становив від 3 до 4 тис. голів¹⁹⁹.

Уряд Данії надавав щедрі допомоги сільським господарям. Для сприяння агрокультурним заходам міністерство землеробства отримало від держави 2833 тис. руб., що становило дванадцяті частину бюджету. Завдяки постійній і всебічній підтримці уряду, Данія була покрита мережею кооперативів. Серед них 260 кіннозаводських союзів, 1310 скотарських асоціацій, 250 свинарських, 90 вівчарських, 1200 молочних і 508 контрольних. «Уся ця мережа союзів і кооперативів розмістилася на земельній площі на один мільйон десятин менше від Полтавської губернії та із загальною кількістю господарств не більше 250 тисяч»²⁰⁰, — не без заздрощів повідомляв своїм читачам харківський часопис. Інше видання акцентувало увагу читачів на тому, що саме дрібні сільські виробники Данії завжди забезпечені державними і муніципальними кредитами, притому за мінімальною відсотковою ставкою²⁰¹.

Приклад Данії засвідчив, яких вражаючих результатів у сільському господарстві можна досягти за допомогою кооперації, що мала постійний вихід на світовий ринок. У 1907 р. птахівничі кооперативи Данії експортували за кордон дві третини продукції. Цікаво, що близько половини членів цих товариств були дрібними господарями, які мали від чотирьох до п'яти десятин землі²⁰². У 1908 р. Данія вивезла на ринки Європи 420 млн курячих яєць²⁰³, а в 1909 р. в одну тільки Англію відправила близько 400 млн яєць, з яких 50 млн надійшло від українських і російських виробників²⁰⁴.

На початку XX ст. данські фермери на яєчному ринку Англії зіткнулися з серйозною конкуренцією українських виробників. Щоб успішно змагатися з ними, вони наполегливо вивчали смаки англійських покупців, збільшили кількість яєць матового кольору, удосконалювали тару, в якій перевозилася продукція, та впровадили клеймування, що сприяло посиленню довіри споживачів до товару. Зрештою, данські кооперативи, які експортували курячі яйця, згрупувалися навколо 15 федерацій, в яких налічувалося близько 52 тис. членів²⁰⁵.

Отже, Данія досягла добробуту свого населення не за рахунок індустріалізації, а внаслідок раціонального господарювання в аграрному секторі, високої прибутковості у тваринництві, експорту продуктів останнього на світовий ринок. Цьому був підпорядкований і ввіз фуражного зерна.

ШВЕЦІЯ

У досліджуваній період Швеція була країною з розвинутою металургією, машинобудуванням та іншими промисловими галузями. Вироблена у цій країні сільськогосподарська техніка користувалася значним попитом на світовому ринку, у тому числі й серед сільських господарів Російської імперії. Наприкінці XIX ст. чисельність населення Швеції досягла 5 млн осіб.

На доволі високому рівні трималися хліборобство і тваринництво, в розвитку яких значну роль відігравали дрібні селянські господарства. Фермери вирощували жито, овес і почасти пшеницю та ячмінь. Проте високий рівень добробуту сільських жителів визначався передусім розвитком молочного і м'ясного скотарства, продукти якого експортувалися на ринки європейських країн, особливо в Англію.

Через нестачу родючих земель збір зернових культур був недостатнім для забезпечення населення продовольством, а скотарства — кормами. Тому Швеція змушена була ввозити продовольчі і фуражні злаки з Російської імперії, Німеччини, США, Аргентини та інших країн. Головними торговими центрами країни були Стокгольм і Мальме²⁰⁶.

Про обсяги ввозу зернових культур і місткість шведського хлібного ринку певною мірою свідчать статистичні дані табл. 3.15.

Таблиця 3.15

**Середньорічний ввіз у Швецію зернових на початку XX ст.
(тис. квінталів)²⁰⁷**

Зернова культура	1901–1905 рр.	1906–1910 рр.	1911–1913 рр.
Пшениця	2036	1903	1717
Жито	1149	594	765
Овес	603	774	997

Із таблиці видно, що ввіз до Швеції продовольчого зерна у 1911–1913 рр. порівняно з періодом 1901–1905 рр. зменшився на 703 тис. квінталів, а вівса — зріс на 394 тис. квінталів.

За обсягом хлібного експорту до Швеції Російська імперія поступалася Німеччині. Частка вивезеної з цієї країни пшениці становила в 1901–1905 рр. 51,3%, а в 1911–1913 рр. — 31,5%, відповідно жита — 51,5% і 78,8%, вівса — 59,1% і 50,9%. Частка хлібного ввозу у Швецію з Російської імперії за ці роки була значною меншою: пшениці — 23,2% і 31,4%, жита — 40% і 16,4%, вівса — 25% і 27%²⁰⁸.

Отже, Німеччина витіснила українських і російських виробників зі шведського хлібного ринку.

НОРВЕГІЯ

Споживчий ринок Норвегії не був містким через малочисельність її населення — бл. 2 млн осіб у 1891 р.²⁰⁹ Унаслідок несприятливих кліматичних і ґрунтових умов хліборобство в цій країні було недостатньо розвиненим. Найбільш поширеною культурою був овес, частина якого навіть експортувалася

в урожайні роки переважно в Англію. Проте населення гостро відчувало потребу в продовольчому зерні, яке завозилося з Німеччини та почасти з чорноморських портів²¹⁰. Більш докладні дані щодо ввозу в Норвегію продовольчого і фуражного зерна на початку XX ст. містяться в табл. 3.15.

Таблиця 3.15

**Середньорічний ввіз у Норвегію зернових культур на початку XX ст.
(тис. квінталів)²¹¹**

Зернова культура	1901–1905 рр.	1906–1910 рр.	1911–1913 рр.
Пшениця	157	205	198
Жито	2347	2049	1968
Овес	90	120	101

Із таблиці видно, що Норвегія більше всього потребувала жита, середньорічний ввіз якого за 1901–1913 рр. становив близько 2121 тис. квінталів. Найбільшою мірою опанувала норвезький хлібний ринок Німеччина. Її частка в загальному ввозі жита у цю країну становила в 1901–1905 рр. лише 14,2%, в 1906–1910 рр. зросла до 41,1%, а в 1911–1913 рр. — до 56,9%. Навпаки, частка жита, ввезеного в Норвегію з Росії, зменшилася з 80,5% у 1901–1905 рр. до 34,6% у 1911–1913 рр.²¹² Отже, виробники Російської імперії поступово втрачали норвезький ринок.

ФІНЛЯНДІЯ

Більш містким був хлібний ринок Фінляндії, що входила до складу Російської імперії як автономна одиниця. Ця країна не мала можливості через кліматичні та ґрунтові умови вирощувати у необхідних обсягах пшеницю і ячмінь. До того ж, вона мала порівняно слабо розвинену борошномельну промисловість. Іноземним продуктом тут покривалося близько 10% потреб у житньому і до 70% — у пшеничному борошні²¹³. За даними Б.Сокольського, на початку XX ст. у Фінляндію щорічно ввозилося близько 5 млн пудів пшеничного борошна²¹⁴. Проте з кінця XIX ст. розпочалося прискорене завоювання фінляндського ринку Німеччиною. Переваги останньої виражалися у розвиненій інфраструктурі сільського господарства, значно менших затратах німецького млинарства та надзвичайно гнучкій і ефективній митній політиці уряду.

ФРАНЦІЯ

Франція у другій половині XIX ст. була однією з найбільших держав Європи. Навіть після територіальних втрат унаслідок франко-пруської війни 1870–1871 рр. вона займала в Європі простір у 465 тис. кв. км, а розмірене на ньому населення досягло напередодні Першої світової війни 40 млн зі щільністю 86 осіб на одну кв. версту²¹⁵.

Попри болісну поразку від Пруссії ця країна була однією з найбільш розвинених і багатих в усьому світі. За розвитком гірничої і металургійної промисловості вона поступалася тільки США і Німеччині. Доволі високого

рівня ефективності досягло машинобудування. Окрім того, Франція стала банкіром багатьох європейських країн, у тому числі Російської імперії. Заможні верстви французького суспільства мали величезні заощадження, завдяки грошовим накопиченням у вітчизняних фінансових установах та від інвестицій і позик, розміщених за кордоном. Зокрема, внески населення в урядових і приватних ощадних касах досягли 2220 млн руб.²¹⁶ Щоправда, Франція мала величезний державний борг розміром у 12 млрд руб., але майже вся ця грошова сума залишалася всередині країни, оскільки державні позики були розміщені на внутрішньому ринку²¹⁷.

Дуже важливу роль в економічному житті Франції відігравав її торговий флот, тоннаж якого становив 1 462 640 тонн²¹⁸. За 1909–1913 рр. тоннаж спущених на воду нових торгових суден становив близько 264 тис. тонн, або майже у 6 разів більше, ніж у Російській імперії²¹⁹. Наскільки важливу роль відіграло для країни торгове судноплавство, можна бачити з того, що в 1912 р. у французькі порти зайшло 27 409 суден із загальним тоннажем 30 586 100 тонн. Ця цифра відноситься переважно до 8 найбільших портів Франції, що видно з табл. 3.16.

Таблиця 3.16

Розподіл тоннажу торгових суден, що відвідали французькі порти в 1912 р. (тис. тонн)²²⁰

Порт	Кількість суден	Тоннаж
Марсель	4464	7 850 220
Шербур	913	4 112 710
Гавр	2140	3 590 500
Булонь	2357	2 911 850
Руан	2261	1 884 480
Бордо	1456	1 624 460
Дюнкерк	1233	1 519 910
Кале	1889	933 290

Із таблиці видно, що Франція мала розгалужену портову мережу, яка у великих обсягах забезпечувала експортно-імпорتنу торгівлю.

Головним портом і складським центром продовольства, що вивозилося з України, Росії, Румунії, Індії та Північної Африки, був Марсель. Звідти зерно та інші продовольчі товари доправлялися в Париж, Ліон, Дюнкерн та інші великі міста Франції. Портове місто Гавр відіграло визначну роль у торгівлі з Північною Америкою.

Важливою складовою досягнень Франції у різних галузях промисловості і сільського господарства стали прекрасні внутрішні шляхи сполучення. Починаючи з 1836 р. французький уряд щорічно субсидував місцевим комунам близько 45 млн франків. Поступово фінансування збільшувалося й у 1882 р.

досягло 206 млн франків. За 75 років уряд надав комунам і громадським організаціям на дорожнє будівництво колосальну для того часу суму — 2284 млн франків, що разом із фінансовими засобами на місцях становило близько 5 млрд франків. За ці роки Франція збудувала 500 тис. км шосейних шляхів²²¹.

Ще однією характерною особливістю французької економічної моделі була певна рівновага між промисловістю і сільським господарством. У 1911 р. в сільському господарстві працювало 8,5 млн осіб, а в добувній та обробній промисловості — 7,5 млн. Загальна чисельність працюючих у сільському господарстві становила 41% від усієї працездатної маси населення²²².

Із давніх пір Франція славилася сприятливим кліматом і родючістю землі, високою культурою обробітку ґрунтів і працелюбністю населення. Хліборобство, тваринництво, городництво, садівництво, а особливо виноградарство стали важливими джерелами народного багатства. У другій половині XIX — на початку XX ст. посівні площі чотирьох головних хлібних культур потроху зменшувалися, але врожайність з одиниці земельної площі підвищувалася. Кожен житель Франції споживав у середньому на рік близько 250 кг продовольчого зерна, тобто пшениці й жита. Це на 12 кг більше, ніж у Німеччині, і на 39 кг більше, ніж у Російській імперії²²³.

Майже всі основні сільськогосподарські продукти вироблялися всередині країни, і Франція зверталася до закордонних ринків тільки для більш повного задоволення своїх потреб. Ввіз і вивіз хліба коливався залежно від зернового збору. Про обсяги збору злаків та деяких інших продовольчих культур у 1911 і 1912 рр. можна судити з даних табл. 3.17.

Таблиця 3.17

Збір продовольчих культур у Франції у 1911–1912 рр. (млн пудів)²²⁴

Сільськогосподарська культура	1911 р.	1912 р.
Пшениця	535	555
Ячмінь	67	68
Овес	310	314
Жито	73	76
Кукурудза	27	37
Гречка і просо	22	40
Картопля	780	916
Буряк	259	440

Із таблиці видно, що Франція була повністю забезпечена найціннішою хлібною культурою — пшеницею, а також вівсом, картоплею і буряком. Усе ж у країні не вистачало твердих сортів пшениці для виготовлення манної крупи і макаронів. Тільки в Ліоні діяло 12 макаронних фабрик із річною продуктивністю 16 875 тонн на суму 12 млн франків. Для задоволення їхніх потреб ввозилися необхідні сорти пшениці з Алжиру, Тунісу, Угорщини й «особливо з портів Чорного моря», розташованих на узбережжі України і Росії²²⁵.

Наприкінці XIX ст. Франція рішуче стала на шлях аграрного протекціонізму, захищаючи своє сільське господарство від напливу дешевого зерна з інших країн. Згідно з законом від 27 лютого 1894 р., кожен пуд ввезеної пшениці обкладався митом у розмірі 0,43 руб., а жита, вівса і ячменю — 18,4 коп.²²⁶ Водночас французький уряд стимулював вивіз борошна на світовий ринок. За законом від 29 січня 1901 р. мито за ввезену пшеницю поверталось тільки тим борошномелам, які вивозили свою продукцію за кордон. У таких випадках 70 кг борошна прирівнювалося до 100 кг пшениці. Внаслідок цього заходу в країну ввозилося додатково для розмолу і вивозу на світовий ринок ще 5 млн подвійних центнерів пшениці²²⁷. Однак уповільнений приріст населення і митні бар'єри стримували надходження іноземного зерна на французький ринок²²⁸.

Попри ці та деякі інші чинники, Франція не могла обійтися без ввозу зерна та деяких інших сільськогосподарських продуктів у доволі значних обсягах. За даними П. Ляценка, французький ринок поглинав у різні роки від 2 до 20 млн подвійних центнерів пшениці, 2–3 млн центнерів ячменю і вівса та від 2 до 6 млн центнерів кукурудзи, а всіх злакових до 20 млн квінталів²²⁹. За даними Римського сільськогосподарського інституту, середньорічний ввіз п'яти головних хлібних культур у Францію становив за 1909–1913 рр. 21 342 тис. квінталів, у тому числі пшениці й борошна з неї — 10 527, жита й борошна з нього — 720, ячменю — 1377, вівса — 3972, кукурудзи — 4746 тис. квінталів²³⁰. Про зростання ввозу зернових у Францію на початку XX ст. свідчать й інші джерела. У 1912 р. в країну було ввезено зерна на 140, а в наступному році — на 230 млн руб.²³¹

Про обсяги хлібного ввозу у Францію на початку XX ст. і частку з Російської імперії у відсотках свідчать дані табл. 3.18.

Таблиця 3.18

**Середньорічний ввіз у Францію трьох хлібних культур
на початку XX ст. (тис. квінталів)²³²**

Хлібна культура	1901–1905 рр.	Частка Рос. імперії у %	1906–1910 рр.	Частка Рос. імперії у %	1911–1913 рр.	Частка Рос. імперії у %
Пшениця	2529	27,2	3031	17,3	14 728	13,5
Овес	2174	38,4	2914	37,1	4462	38,5
Ячмінь	1358	10,2	1182	5,6	1522	13,3
Загалом	6061	—	7127	—	20 712	—

Із таблиці видно, що загальний ввіз трьох хлібних культур у Францію зріс у зазначені роки з 6061 до 20 712 тис. квінталів, або на 241,72%. Ввіз найціннішої злакової культури — пшениці — зріс з 2529 до 14 728 тис. квінталів, або на 482,36%. Проте частка Російської імперії зменшилася з 27,2% до 13,5%. Частка ввезеного з Російської імперії вівса залишилася незмінною, а ячменю — зросла з 10,2 до 13,3%.

За обсягом загального торгового обороту з Францією Російська імперія також значно поступалася розвиненим капіталістичним країнам. У 1912 р. було вивезено всіх товарів на 162, а в наступному році — на 173 млн руб.²³³ Від 60 до 80% вартості вивезених товарів було одержано за зерно, деревину, льон, насіння олійних культур і курячі яйця. Вивіз останніх з 1887 до 1914 рр. збільшився у 29 разів і досяг у 1912 р. 20 млн штук на суму 648 тис. руб.²³⁴ Середньорічний вивіз хлібних висівок за 1896–1910 рр. становив 5 млн пудів. Окрім того, українські й російські виробники ввозили забиту птицю, свинину, макуху, кінський волос, сушені гриби, дичину, шкіру, ізюм, тютюн, боби, квасолу, горох, картоплю, сушені фрукти, хміль²³⁵, вовну, цукор, сушені овочі, коней тощо²³⁶. На французькому ринку йшла гостра конкурентна боротьба з виробниками сільськогосподарської продукції з Аргентини, США, Індії, Австралії та Румунії. Остання постачала в окремі роки до 20% усього ввозу пшениці. На житньому ринку гору над постачальниками з інших країн брала Німеччина²³⁷. І хоча в абсолютних цифрах ввіз зерна у Францію з Російської імперії зростав, але його частка порівняно з іншими країнами зменшувалася. «Доводиться констатувати, — писав дослідник цієї проблеми В. Федоровський, — не покращення нашого становища на французькому ринку, а відносно його послаблення»²³⁸. І це при тому, що Франція була союзницею Російської імперії.

Причини, які стримували реалізацію зерна та інших продуктів, були різними. Серед них слід виокремити жорсткі умови збуту товару. Так, збіжжя мало продаватися з гарантованою вагою або за строго визначеним зразком. Якщо вага була меншою, покупцю надавалося право відмовитися від товару або взяти його зі знижкою, встановленою судом. Якщо продавець доставляв товару менше від зафіксованого в контракті обсягу, то покупець міг відмовитися від усієї партії або вимагати компенсації. На випадок доставлення зерна більше покупцю також надавалося право відмовитися від усієї партії. Якщо в пшениці було понад 2% домішок, товар міг бути неприйнятним²³⁹.

Доволі розвинутою була тваринницька галузь сільського господарства Франції, хоча за кількістю домашньої худоби, особливо свиней і овець, спостерігалася тенденція до деякого зменшення чисельності. Про досягнення французького тваринництва на початку XX ст. свідчать статистичні дані за 1902 і 1912 рр., що їх наведено в табл. 3.19.

Таблиця 3.19

Поголів'я домашньої худоби у Франції у 1902 і 1912 рр. (тис. голів)²⁴⁰

Худоба	1902 р.	1912 р.
Велика рогата худоба	14 105	14 552
Коні	3082	3236
Віслюки	565	555
Вівці	17 954	16 425
Кози	1563	1424
Свині	7560	6720

Із таблиці видно, що на 1000 душ населення у Франції припадало великої рогатої худоби 364 голови, свиней — 168, а овець — 410. За першими двома показниками країна випереджала Російську імперію, а за третім — була трохи позаду. Але слід ураховувати ще й те, що французька велика рогата худоба відзначалася значно більшою вагою і швидкістю.

Однак для повного задоволення потреб населення м'яса не вистачало, особливо після скорочення його підвозу з Алжиру. У 1910 р. до Франції було завезено м'ясних продуктів на 25 934 тис. франків, а в наступні роки вартість завезеного м'яса була вдвічі більшою²⁴¹.

Отже, місткість французького ринку основних продовольчих продуктів на початку ХХ ст. помітно зросла. Але українським і російським виробникам довелося стикнутися з гострою конкуренцією інших країн, що постачали сільськогосподарську продукцію до Франції.

ІСПАНІЯ

Осібне місце у Західній Європі займала Іспанія, країна стародавньої культури. Близько п'яти століть тому вона вважалася найбагатшою і наймогутнішою державою континенту. А в досліджуваний нами період про колишню велич нагадували лише розміри території, що становили близько 500 тис. кв. км. За переписом 1895 р., чисельність населення досягла 18 млн²⁴², а напередодні Першої світової війни — 22 млн осіб. Проте досягнення Іспанії в економічній сфері вже давно не відповідали західноєвропейському рівню. Для інших країн вона була певною мірою приваблива залізорудними копальнями, а в промисловості працювало вчетверо менше людей, ніж у сільському господарстві.

Центральна частина Іспанії характеризувалася бідними ґрунтами і була мало придатною для хліборобства. Однак завдяки сприятливому клімату і родючим ґрунтам у ряді районів вдавалося одержувати надлишки пшениці, що вивозилися в різні провінції країни і на світовий ринок. Площа орної землі становила 16 млн га, з них щорічно засівалося тільки 10 млн га, а решта перебувала під пасовищами. На хлібні культури припадало 8 млн га, з яких 4,2 млн га відводилося під пшеницю, 3,8 млн га засівалося житом, ячменем, вівсом та іншими культурами. Врожайність іспанських полів не перевищувала 50–60 пудів з га²⁴³. Загалом землеробство перебувало на низькому рівні, внаслідок чого країна потребувала іноземного зерна. Низький рівень агрокультури визначався певною мірою й ментальністю іспанців. «Через особливості національного характеру, — як відзначали тогочасні дослідники, — населення чинило спротив усіляким нововведенням»²⁴⁴.

Скотарство в Іспанії велося традиційним екстенсивним способом. Худобу протягом певного часу випасали на одному місці, потім переганяли на нове. Але сухі й бідні природні пасовища та нестача фуражного зерна стримували розвиток галузі. Як видно з даних таблиць 2.22 і 2.24 даного дослідження, Іспанія за чисельністю великої рогатої худоби перебувала на останньому місці в Європі. Більш-менш розвиненим було тільки вівчарство. За різними

джерельними даними, поголів'я овець в 1910–1913 рр. становило від 16 до 18,5 млн голів²⁴⁵.

Проте землі, що прилягали до Атлантичного океану й, особливо, до Середземного моря були надзвичайно багатими. Тут росли цитрусові, виноград, маслини, пальми, кавове дерево, цукрова тростина й бавовна, які вивозилися на зовнішні ринки.

Правлячі кола Іспанії проводили політику аграрного протекціонізму. Митне обкладання іноземних продовольчих товарів служило найперше підтриманню цін і підвищенню доходів землеробського населення. Проте через бідність останнього місткість хлібного ринку була незначною, про що свідчать дані Римського сільськогосподарського інституту. За 1909–1913 рр. середньорічний імпорт головних хлібних культур становив 3832 тис. квінталів, у тому числі пшениці й пшеничного борошна — 1217, кукурудзи — 2483, ячменю — 132 тис. квінталів²⁴⁶.

Постачальниками продовольчого зерна й борошна на іспанський ринок були в різні роки країни Американського континенту, Алжир, Румунія, Україна, Росія, Індія, Болгарія, Туреччина, Марокко, навіть Греція²⁴⁷. Проте найбільша частка ввезеного хліба належала Угорщині та США, комерсанти яких ретельно вивчали вподобання місцевих споживачів. За свідченням російського консула в Кадіксі, у 1883 р. іспанські ринки забезпечувалися борошном найперше комерсантами з французького порту Марсель, німецького порту Гамбург, Угорщини і США²⁴⁸. Саме вони завозили необхідні сорти крупчатки для задоволення потреб макаронних фабрик у Барселоні та інших містах Іспанії. Навпаки, причини замалого експорту борошна з Російської імперії, за свідченням тогочасних аналітиків, «полягали в цілковитому незнанні різних ринків»²⁴⁹.

Отже, Іспанія в другій половині XIX — на початку XX ст. була відсталою сільськогосподарською країною, економіка якої ще не вийшла з фази середньовічної стагнації, що зменшувало привабливість її продовольчого ринку для іноземних експортерів.

ПОРТУГАЛІЯ

Незважаючи на незначну місткість внутрішнього ринку, Португалія представляла певну привабливість для іноземних комерсантів через відсутність митних тарифів. Тим більше, що власного хліба у цій країні не вистачало для повного задоволення потреб населення. Продовольче зерно завозилося в Португалію переважно з Алжира, Марокко і країн Американського континенту²⁵⁰. Середньорічний ввіз збіжжя становив у 1909–1913 рр. 1358 тис. квінталів²⁵¹. Отже, португальський ринок поглинав мізерну частку зерна, що вивозилося на світовий ринок.

ІТАЛІЯ

Серед країн Південної Європи італійський ринок продовольства був найбільш містким. Значна частина території Італії була непридатною для обробки через кам'янистість або заболоченість земель. Колись густі ліси на

схилах Апеннін були майже повністю вирубані, що призвело до посилення посушливості клімату. Орна земельна площа становила близько 13 млн га²⁵². Майже п'ята частина всіх посівів відводилася під пшеницю, збір якої покривав третину вартості всіх сільськогосподарських культур²⁵³, а кукурудза культивувалася переважно в провінціях Південної Італії. Навпаки, посівні площі під житом, ячменем і вівсом зменшувалися, поступаючись буряку і фуражним травам. Окрім цього, в Італії вирощувалися коноплі, різні сорти городини та садових культур. Високого рівня розвитку досягло виноградарство.

Сільське господарство півострівної Італії помітно відрізнялося від північної її частини. Через сухість клімату врожаї тут були набагато меншими. Якщо середня врожайність зернових для всієї країни становила 60–70 пудів з десятини, то на півночі, в басейні р. По, — близько 100 пудів²⁵⁴. Загалом хліборобство не покривало потреб населення, чисельність якого в 1890 р. досягла 30 158 тис. осіб²⁵⁵. Для підвищення продуктивності землеробства уряд стимулював створення кооперативних товариств, які постачали сільським господарям елітне насіння, добрива для полів та сільськогосподарську техніку. Серед інших урядових заходів, спрямованих на підтримку землеробства, слід назвати сільські банки, засновані для послаблення лихварської експлуатації виробників сільськогосподарської продукції.

Що стосується тваринницької галузі сільського господарства, то вона також була недостатньо розвинена. У гірських місцевостях Італії все ще зберігалось скотарство традиційного типу. Поголов'я великої рогатої худоби наприкінці ХІХ ст. перевищувало 5 млн голів, а на 100 душ населення припадало тільки 17 голів²⁵⁶. Причому домашня худоба за своєю якістю дуже поступалася французькій і німецькій. Щоправда, за свідченням агента міністерства торгівлі й промисловості Російської імперії в Генуї Суботіна, скотарство зробило з часом помітний крок уперед і «стало однією з основ економічного добробуту Італії»²⁵⁷. Напередодні Першої світової війни у країні налічувалося 6,6 млн великої рогатої худоби, 13,8 — овець, 2,7 — свиней і 2,7 млн кіз²⁵⁸.

Отже, продовольчий ринок Італії був доволі містким і привабливим для виробників інших країн через нестачу зерна та інших сільськогосподарських продуктів.

Дуже цінні й докладні дані щодо італійського продовольчого ринку залишив нам Костров²⁵⁹, який свого часу поширював агрономічні знання в Україні. Винятково важливу роль відігравали тут різні сорти пшениці, що надходили найперше з чорноморсько-азовських портів, до яких прилягали багаті хлібом українські землі. Вимоги до твердої пшениці й борошна з неї визначалися найперше потребами виробництва макаронів, вермішелі, сухарів, бісквітів тощо. У розпорядженні макаронних фабрик Італії були місцеві тверді пшениці з Сицилії, Сардинії, Апулії і Калабрії, а також вивезені з України, Росії, Румунії, США, Канади та інших країн. На переконання опитаних Костровим власників та адміністрації макаронних фабрик, завезені сорти дуже відріз-

нялися за своїми смаковими властивостями. Проте поза конкуренцією за вмістом клейковини була пшениця з України і Південної Росії, особливо таганрозька. Для надання міцності макаронам її змішували з іншими сортами під час розмелювання, але ідеальними вважалися макарони з одного пшеничного борошна з Російської імперії. Саме тому за цю пшеницю платили на 2 ліри більше за квінтал (6,1 пуда)²⁶⁰.

Звернімося до потреб італійського ринку у м'якій пшениці, що йшла на випічку хліба. Для цього використовувалися місцеві сорти, українська улька й озима пшениця, румунська, аргентинська, пшениця з Канади і США, а починаючи з 1912 р. — і австралійська. Італійські мірошники цінували українську м'яку пшеницю за солідні норми виходу борошна на млинах і високий вміст білка. Деякою мірою могла рівнятися з нашою улькою пшениця з окремих районів Аргентини, але в ній було менше клейковини, хоча вона й відрізнялася високим виходом борошна під час розмелювання²⁶¹.

Водночас експортери пшениці, що працювали на італійському ринку, мали враховувати вподобання місцевих споживачів цього продукту. У цьому плані Італія мала два своєрідних ринки споживання — Неаполь на півдні й Геную на півночі країни. Неаполь вимагав борошно найвищої білизни, навіть за рахунок певного зменшення його харчових властивостей. Але мука з української ульки не відрізнялася високою білизою, тому в Неаполі охоче брали румунську й австралійську пшеницю, а українську ульку підмішували для підвищення смакових властивостей хліба²⁶². Інша справа Генуя, де цінували хліб найвищих кондицій. Відтак за сприятливих умов його випікали з однієї ульки.

Для українських виробників італійський ринок представляв величезний інтерес ще й через короткі відстані до нього морем. Проте він був захищений високими митними тарифами, що не могло не впливати на розміри виторгу. Головний предмет ввозу — пшениця — обкладався навіть вище, ніж у Франції й Німеччині. Починаючи з 1898 р., пшениця була обкладена в розмірі 7,50 ліри за 100 кг, тобто 46,1 коп. з пуда проти 43 коп. у Франції і 41,7 коп. у Німеччині²⁶³. Отже, високі митні тарифи стримували ввіз пшениці на італійський ринок.

Щодо вівса, то на ринку Італії конкурували виробники Російської імперії, Румунії, Аргентини та деяких інших країн. Причому Аргентина успішно витісняла з ринку «старих постачальників». За 1911–1912 рр. її частка вже становила дві третини від усього ввезеного вівса. Навпаки, частка ввезеного на італійський ринок вівса з Російської імперії знизилася з 52% у 1886–1890 рр. до 6,4% у 1911–1912 рр., а в абсолютних цифрах — з 15 800 до 9100 тонн²⁶⁴. Як відомо, вивіз вівса з Російської імперії відбувався переважно з балтійських портів і почасти через західний сухопутний кордон. З азово-чорноморських портів вивозилася відносно незначна кількість вівса, утім достатня для повного забезпечення італійського ринку²⁶⁵.

З усього експортованого з Російської імперії хліба в роки, що передували Першій світовій війні, приблизно 10% припадало на Італію²⁶⁶. У зв'язку з цим

на останню покладалися немалі сподівання щодо можливості хоча б часткової заміни німецького пшеничного ринку італійським і тим самим послаблення економічної залежності від Німеччини. Проте дійсність виявилася набагато складнішою, про що свідчать дані табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Ввіз в Італію пшениці в 1909–1913 рр. (тис. квінталів)²⁶⁷

Країна	1909–1910 рр.	1910–1911 рр.	1911–1912 рр.	1912–1913 рр.
Російська імперія	10 176 800	11 528 500	3 806 400	9 137 300
Румунія	319 000	3 954 400	6 011 300	5 011 100
Аргентина	462 400	545 000	241 700	3 100 600
США	465 000	408 600	166 900	1 518 300
Разом з інш. країнами	11 708 300	17 161 600	13 506 100	21 234 000

По-перше, з цих даних видно, що Російська імперія була найбільшим постачальником пшениці в Італію й ввозила в цю країну від 28,18% у 1911–1912 рр. до 86,91% у 1909–1910 рр. По-друге, таблиця надзвичайно яскраво демонструє залежність обсягу експорту від хлібного збору (див. табл. 2.7 даного дослідження). У роки так званого «пан-урожаю» (1909–1910 рр.) вивіз пшениці різко зростає, а неврожайні сезони 1911–1912 рр. на теренах Російської імперії відразу призводять до небувалого падіння ввозу цієї злакової культури на італійський ринок. По-третє, наведені статистичні дані засвідчили надзвичайну оперативність зарубіжних комерсантів, які скористалися наслідками неврожайного сільськогосподарського сезону 1911 р. і негайно зайняли ту нішу на італійському ринку, що належала українським і російським виробникам пшениці. За три роки Румунія збільшила пшеничний експорт в Італію в 15,7 рази, Аргентина — в 6,7, а США — в 3,26 рази.

Зрештою, тенденція до зменшення зернового вивозу була наслідком низького рівня організації внутрішньої й, особливо, зовнішньої торгівлі в Російській імперії, зокрема надмірних залізничних тарифів, високих накладних витрат у портах та відсутності власного торгового флоту.

Скорочення ввозу з Російської імперії торкнулося не тільки м'якої, але й твердої пшениці, відносно якої панувала думка, що її збут на італійському ринку надійно забезпечено її природними властивостями. Однак статистичні дані свідчили про зростання привозу твердих сортів пшениці з інших країн. Участь Російської імперії в забезпеченні італійського ринку твердою пшеницею в кампанію 1909–1910 рр. становила 92%, а в кампанію 1912–1913 рр. тільки 75% від загального привозу в Італію²⁶⁸. Головним конкурентом українських і російських виробників щодо ввозу в Італію твердих сортів пшениці стали США, які розорювали під них величезні степові площі на північному заході країни²⁶⁹.

Аналогічна тенденція спостерігалася й щодо ввозу з Російської імперії в Італію інших зернових. У 1909/1910 сільськогосподарському році, наприклад, було

ввезено всього 58 400 квінталів жита, а в 1912/1913 рр. ще менше — 26 400 квінталів²⁷⁰. Окрім злаків, в Італію з України ввозилися й інші сільськогосподарські товари — льон, коноплі, велика рогата худоба, вівці, шкіри, сушені овочі тощо²⁷¹.

Отже, Італія була містким ринком для пшениці. Ввіз інших зернових культур був незначним. Його подальше зростання потребувало зниження витрат на доставку та всебічного вивчення традицій і вподобань місцевих споживачів.

ШВЕЙЦАРІЯ

Швейцарія була країною розвиненого тваринництва і низьких митних тарифів на зернові. На 100 душ населення припадало 43 голови великої рогатої худоби, у тому числі 22 корови. Середня річна удійність швейцарських корів наприкінці XIX ст. досягла 170 відер²⁷².

Для утримання домашньої худоби посівні площі все частіше відводилися під кормові культури, що призводило до гострої нестачі продовольчого зерна. За свідченням фахівців, у країні вирощувалося лише 40% від споживаного хліба²⁷³. А максимальний збір пшениці рідко сягав 7 млн пудів²⁷⁴.

Для повного забезпечення населення, чисельність якого становила в 1896 р. 3060 тис. осіб, іноземні експортери завозили в країну через Геную, Марсель та водними артеріями Рейну і Дунаю пшеницю, ячмінь, овес та інші продукти сільського господарства. Найбільшими центрами торгівлі продовольством у Швейцарії були Базель, Женева, Цюрих та інші міста. Щодо головних експортерів хліба, то ними були виробники України, Росії, Німеччини, Румунії, Болгарії та деяких інших країн. Середньорічний ввіз у Швейцарію пшениці, жита й вівса за 1903–1907 рр. становив 35 572 тис. пудів, у тому числі пшениці — 27 595, а за 1908–1912 рр. — 36 428, у тому числі пшениці — 25 064 пуди. Частка ввезеної з Російської імперії пшениці становила за ці роки 61,1% і 52%, відповідно жита — 30,2% і 16,6%, а вівса — 46,7% і 35%²⁷⁵. Отже, Швейцарія була приваблива для українських виробників хліба найперше як ринок збуту пшениці.

РУМУНІЯ

Румунія була переважно селянською країною. За переписом 1890 р. чисельність її населення досягла 5038 тис. осіб, а в 1904 р. в країні налічувалося вже 6,3 млн жителів, з них близько 82% проживало у сільській місцевості²⁷⁶.

Ґрунтові й кліматичні умови з давніх пір були сприятливими для вирощування широкого спектра сільськогосподарських культур, хоча загальна агрокультура перебувала ще на низькому рівні. Трохи більше третини придатної для обробітку землі знаходилося під оранкою, а решта перебувала під пасовищами.

Пшеничний експорт надзвичайно стимулював розширення земельних площ під цією культурою й зростання обсягів збору. Якщо в 1907 р. було зібрано 70 857 тис. пудів пшениці, то в 1910 р. — 192 199 тис. пудів, або на 171% більше²⁷⁷.

Наприкінці XIX ст. Румунія мала доволі розвинене скотарство. За переписом 1890 р. в країні налічувалося близько 2520 тис. голів великої рогатої худоби, тобто на 100 душ населення припадало 50 голів.

На початку XX ст. країна стала помітним гравцем на світовому хлібному ринку. Конкуруючи з Україною, вона вивозила щорічно в держави Європи і Близького Сходу десятки мільйонів пудів пшениці, кукурудзи та інших злакових. Важливими пунктами вивозу хліба та продовольства з Румунії були Галац, Суліна, Берлад, Бреїла, Констанца та інші портові міста на Дунаї. Цією водною артерією румунське зерно вивозилося в Південну Німеччину і східні кантони Швейцарії. Італія закуповувала вищі сорти пшениці, а Голландія, Німеччина, Бельгія і почасти Англія пред'являли попит на середні сорти пшениці. Кукурудза вивозилася в Іспанію, Швецію і Норвегію, а інколи й у Грецію, Францію, Туреччину. Кращі сорти пивоварного ячменю відправлялися в Англію. Овес і жито в незначних обсягах вивозилися в Англію, Бельгію, Іспанію, Італію, Туреччину²⁷⁸.

На початку XX ст. Румунія впровадила на своїй території американську елеваторну систему. На великих залізничних станціях, а також у Галаці та Бреїлі було споруджено близько 100 елеваторів і зерносковищ. Нагляд за ними здійснювали вибрані від землевласників, торговців і банків правління. У головних пунктах хлібного експорту були засновані біржі²⁷⁹. Отже, Румунія поступово ставала на шлях інтенсифікації сільського господарства.

БОЛГАРІЯ

Як і Румунія, Болгарія була переважно селянською країною. На 1 січня 1901 р. чисельність її населення перевищила 3744 тис. осіб, з них 2569 тис. займалося сільським господарством²⁸⁰. Останнє все ще перебувало на стадії екстенсивного розвитку. Придатні для хліборобства землі відводилися під пшеницю, кукурудзу, овес та інші злакові культури. Влада країни докладала певних зусиль щодо підвищення продуктивності як землеробства, так і скотарства. Для кредитування сільських господарів було засновано банк, створено мережу сільськогосподарських товариств²⁸¹.

Завдяки цим та деяким іншим заходам у країні підвищувалася врожайність зернових. Збір пшениці з 1907 по 1911 рр. збільшився з 40 747 до 85 197 тис. пудів, або на 109%²⁸². Завдяки цьому болгарське збіжжя вивозилося через чорноморський порт Варна і Дунаєм на світовий ринок — в Англію, Бельгію, Францію, Грецію, Єгипет, Туреччину та інші країни²⁸³. Сумарний річний вивіз пшениці й кукурудзи становив у середньому 24–30 млн пудів²⁸⁴.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Болгарія вважалася країною доволі розвиненого скотарства. На 100 душ населення припадало 53 голови великої рогатої худоби, а чисельність овець перевищила в 1913 р. 10 млн голів²⁸⁵ — вражаюча цифра для країни, в якій проживало менше 4 млн населення. М'ясні й молочні продукти мали важливе значення для прохарчування населення й почасти вивозилися на світовий ринок.

СЕРБІЯ

За багатьма ознаками Сербія була подібна до інших придунайських країн. Найважливішим джерелом існування населення, чисельність якого становила в 1895 р. лише 2312 тис. осіб, було землеробство і тваринництво²⁸⁶. Головними хлібними районами Сербії були долина р. Морави і округи Дрина, Тимок і Семендрія (Смедерево)²⁸⁷. поголів'я великої рогатої худоби наприкінці XIX ст. ледве досягало 1 млн голів, а на 100 душ населення припадало 40 голів. Головними зерновими культурами були пшениця й кукурудза, які в обсязі 12–15 млн пудів вивозилися на ринки інших країн²⁸⁸. Отже, участь Сербії у міжнародній хлібній торгівлі була мінімальною.

ГРЕЦІЯ

Осібне становище на Балканах займала Греція, населення якої за переписом 1892 р. становило 2290 тис. осіб. Сільські господарі країни вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес, рис і кукурудзу, але в недостатніх обсягах для прохарчування населення. Середньорічний збір пшениці в 1907–1910 рр. ледве перевищував 11 млн пудів²⁸⁹. поголів'я великої рогатої худоби наприкінці XIX ст. також було дуже замалим — близько 360 тис. голів.

Джерелами існування населення, окрім сільського господарства, стали певною мірою торгове мореплавство і рибний промисел. Хоч як дивно, маленька Греція мала на Чорному і Азовському морях більш потужний торговий флот, ніж Російська імперія. У 1912 р. на пароплавах під грецьким прапором, що виходили з усіх портів Чорного й Азовського морів, було відвантажено 83 253 тис. пудів різних товарів проти 30 415 тис. пудів під російським прапором, або на 174% більше²⁹⁰. Безперечно, лєвова частка сільськогосподарських вантажів суден під грецьким прапором походила з України.

Через нестачу власного зерна Греція ввозила його з інших країн. Зокрема, у 1913 р. з чорноморсько-азовських портів у грецький Пірей надійшло 8 млн пудів пшениці й 55 тис. пудів інших зернових, а у Салоніки — 139 212 пудів борошна. На промислових млинах Пірею зерно розмелювалося і відправлялося в інші порти. Окрім того, український хліб надходив у Кефалонію, на острови Середземного моря — Крит, Кіпр, Корфу, Мальту, а також у Гібралтар. Середньорічний ввіз пшениці й борошна в Грецію за 1909–1913 рр. становив 1871 тис. квінталів²⁹¹. На грецькому хлібному ринку конкурували комерсанти з Румунії, Болгарії і Російської імперії. Проте середньорічний вивіз пшеничного борошна з останньої становив за 1904–1908 рр. всього лише 12 тис. пудів, тоді, як з Болгарії — 194, а з Румунії 55 тис. пудів²⁹².

Отже, хлібний ринок Греції був недостатньо містким, хоча й привабливим для українських виробників сільськогосподарської продукції унаслідок зручного географічного розташування.

3.2. Зростання значення Американського континенту на світовому продовольчому ринку

В останній третині XIX — на початку XX ст. стрімко зросло значення Американського континенту в забезпеченні світового ринку, особливо країн Західної Європи, продовольством. Як ішлося вище, це стало наслідком небувалого розвитку продуктивних сил, що супроводжувався своєрідним розподілом праці в країнах промислового й аграрного капіталізму та досягненнями у царині науково-технічного прогресу.

Розорювання цілинних родючих земель у країнах Північної Америки, прокладання протягом декількох десятиліть розгалуженої залізничної мережі, широке використання сільськогосподарської техніки та впровадження меліорації на заболочених землях — усе це призвело до колосального зростання хлібного збору й інтенсивного розвитку тваринництва. А прямі пароплавні лінії зі стабільними рейсами та дешевими фрахтовими ставками надзвичайно стимулювали експорт продовольства в Європу з Канади й США. Завершення будівництва Панамського каналу напередодні Першої світової війни скорочувало транспортні витрати в Європу з територій басейну Тихого океану на 40%²⁹³.

У вигідних природно-кліматичних умовах перебувала й Південна Америка, особливо Аргентина. Користуючись водними шляхами й залізничними магістралями, місцеві виробники продовольства і комерсанти могли без переважання переміщувати свої товари до головних пунктів океанського вивозу. Внаслідок цього накладні витрати значно зменшувались, а конкуренція з ними виробників з інших країн на світовому ринку ускладнювалася. Для більш глибокого і всебічного аналізу цього процесу слід висвітлити його в окремо взятих країнах.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

Серед країн Американського континенту, що у величезних обсягах експортували продовольство на світовий ринок, найбільшої уваги заслуговують Сполучені Штати Америки. У досліджуваній нами період тут надзвичайно бурхливо розвивалися як промисловість, так і сільське господарство — саме останнє протягом тривалого часу відіграло провідну роль в економіці США.

Ідеологічно заангажовані науковці та публіцисти радянської доби подавали доволі хибні уявлення щодо шляхів економічного піднесення цієї країни, які певною мірою впливають на суспільну свідомість до нинішнього часу. Хоч як дивно, але й деякі сучасні дослідники, не вивчаючи всебічно суть справи, почали довільно кваліфікувати розвиток сільського господарства в південному степовому регіоні України після селянської реформи 1861 р. як «американський шлях розвитку капіталізму». Єдиною підставою для таких висновків послужили статистичні дані, які засвідчили трохи більшу частку селянського землеволодіння, ніж в інших регіонах України. Все це потребує широкого аналізу справді оригінального розвитку цієї країни, яка з часом перетворилася на найбільшу у світі економічну потугу.

Материкова площа США становила наприкінці XIX ст. близько 9,7 млн кв. км, або 6,6% земної суші²⁹⁴. За цим показником США поступалися тільки Російській імперії і Канаді. Але до XIX ст. тут були заселені переважно території, що прилягали до Атлантики, а далі на захід розкинулися безкрайні степи, що стали пізніше природною базою розвитку сільського господарства.

У 1800 р. населення США становило всього 5,3 млн осіб²⁹⁵, а півстоліття по тому — вже 23 млн²⁹⁶. До країни щорічно прибували десятки й сотні тисяч емігрантів переважно з європейських країн, що призвело до прискореного зростання населення. Завдяки еміграції та природному приросту населення збільшувалося швидше, ніж у будь-якій іншій країні світу. У 1910 р. тут налічувалося вже 92 млн осіб чоловічої і жіночої статі. Тільки за перші десять років XX ст. приріст населення США становив 21%²⁹⁷.

Країна прискорено рухалася шляхом індустріалізації. На початку XX ст. США вже були попереду всіх за видобутком кам'яного вугілля та виробництвом чавуну і сталі. Величезних успіхів досяг транспортно-залізничний комплекс. Експлуатаційна протяжність залізниць у 1913 р. становила близько 410 тис. км, що переважало Російську імперію у шість разів²⁹⁸. Протяжність залізниць на 10 тис. жителів становила 41,8 км²⁹⁹. Проте найбільш вражаючою була протяжність залізничних магістралей у розвинених землеробських районах, що стало однією зі складових успіху США в конкурентній боротьбі на світовому продовольчому ринку. Наприклад, у штаті Монтана на кожні 10 тис. жителів припадало 288 верст залізничної колії, а в окрузі Колумбія на 100 кв. миль до кінця XIX ст. було споруджено 47,25 миль³⁰⁰. Водночас відбувалося колосальне нарощування рухомого складу залізниць. У 1907 р. у США налічувалося 51 800 паровозів, 1902 тис. товарних і 44 тис. пасажирських вагонів³⁰¹.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. США започаткували й посилено розвивали нові промислові галузі. Важливу роль у розвитку продуктивних сил відігравав телеграф і телефон. Станом на 1908 р. було встановлено 7544 тис. телефонних апаратів. За цим показником США також були попереду всіх країн світу³⁰². Майже кожна третя сім'я на початку XX ст. мала власний телефон.

Не менш яскраві здобутки були і в автомобілебудуванні. Причому надзвичайно вражаючими були самі темпи розвитку цієї цілковито нової промислової галузі. У 1907 р. виробництво автомобілів становило 20 тис., а в 1912 р. — уже 209 тис. одиниць³⁰³. За даними друкованого органу автомобільної промисловості «Мотор», напередодні Першої світової війни в усіх країнах світу налічувалося 1 913 866 автомобілів, переважна більшість яких була американського виробництва. А у самих США на 1 січня 1914 р. налічувалося 1,3 млн автомобілів, або 68% від загальної світової чисельності. Для порівняння: у Російській імперії було лише близько 10 тис. автомобілів, здебільшого завезених з-за кордону³⁰⁴.

Прискореними темпами розвивалося й сільське господарство, залишаючись головною галуззю економіки за кількістю зайнятого населення. У 1860 р. міське населення США не перевищувало 15% загальної чисельності³⁰⁵, а решта працювала переважно у сільському господарстві. Частка сільського населення

за ценою 1880 р. становила 71,4%³⁰⁶. У Великій Британії та деяких інших країнах Західної Європи сільськогосподарське виробництво скорочувалося не тільки відносно, але подекуди й абсолютно, а площа обробленої землі залишалася майже без змін, а то й зменшувалася. Тут же сільське населення скорочувалося тільки відносно, а абсолютно продовжувало зростати, як і площа культивованої землі. За 1900–1910 рр. відсоток міського населення зріс з 40,5 до 46,3%, а сільського — зменшився з 59,5 до 53,7³⁰⁷.

Розвитку хліборобства у США сприяли гарні кліматичні умови й родючі, хоча й не на всій території, ґрунти. На особливу увагу заслуговують питання щодо землеволодіння та урядова політика, спрямована на підвищення продуктивності сільського господарства. Основу першого становили, як правило, фермерські земельні ділянки розміром 146 акрів* (близько 50 дес.), що надавалися переселенцям з інших країн**. Водночас фермери мали широкий доступ до кредитування на пільгових умовах для закупівлі сільськогосподарської техніки, добрив, елітного насіння, будівництва господарських споруд і власного житла тощо.

Для розширення площ посіву і зростання хлібного збору уряд надавав великого значення меліоративним роботам. Згідно з законом сенатора Ньюленджа від 17 червня 1902 р., «зрошувальна справа» передавалася в руки федеральної влади. Усі надходження від продажу державних земель у 16 штатах акумулювалися в особливому фонді для проведення меліоративних робіт. Оселені на цих землях колоністи зобов'язувалися протягом десяти років викупити споруджені державою зрошувальні системи. Цікаво, що одержані від цих фінансових операцій грошові суми знову направлялися на поповнення меліоративного фонду³⁰⁸. Загалом ці та інші заходи дуже посприяли інтенсифікації сільського господарства.

Основними продуктами зернового господарства США були найперше пшениця і кукурудза, а також жито, ячмінь, овес та інші злакові культури. Посівна площа п'яти головних зернових становила на початку ХХ ст. 27% від світової. У 1910–1914 рр. сільські господарі країни збирали в середньому на рік третину світового врожаю п'яти головних хлібних культур³⁰⁹.

Як ішлося у другому розділі дослідження, з кінця ХІХ ст. США стали найбільшим виробником пшениці (табл. 2.2 і 2.3). Останнє знаходить підтвердження і в інших документальних джерелах. У 1907 р. врожай головної хлібної культури світового обороту — пшениці — становив 1 094 150 тис. пудів, у 1908 р. — 1 141 240, у 1909 р. — 1 276 545, а в 1910 р. — 1 204 259 тис. пудів. Середньорічний збір пшениці за 1907–1910 рр. становив 1 179 048,5 тис. пудів³¹⁰.

Ще однією надзвичайно важливою зерновою культурою, що забезпечила

* 1 акр = 0,37 десятини.

** Безперечно, у США були й значно більші фермерські господарства, не рахуючи навіть плантаторських володінь на території південно-східних штатів. Наприклад, сім'я Томаса Лінкольна, батька майбутнього президента США Авраама Лінкольна, володіла 348 акрами землі (128,76 дес.) в штаті Кентуккі // День. — 2009. — 14 лютого.

кормами тваринництво, стала кукурудза. Виробництво останньої зросло наймовірно — з 67,7 млн тонн у 1899 р. до 80,5 — у 1912 р., що становило 76,08% від світових обсягів³¹¹. Загалом на одну людину в США на початку XX ст. припадало 54,3 пуда зернових³¹², що відкрило величезні можливості для їх вивозу на світовий ринок.

Колосальний збір хлібних культур у США стимулював розвиток тваринництва, яке також стало дуже прибутковою галуззю сільського господарства. Дохід від великої рогатої худоби становив у середньому 41 руб. на душу населення, а на одну корову — 94 руб.³¹³ Наприкінці XIX ст. поголів'я великої рогатої худоби в США досягло 45 105 тис. голів, а на 100 душ населення припадало 60 голів³¹⁴. У 1910 р. в США вже налічувалося 61 803 866 голів великої рогатої худоби, 24 148 580 коней і віслюків, 58 185 676 свиней, 52 447 860 овець і 2 915 125 кіз³¹⁵. Вартість домашніх тварин оцінювалася в 1910 р. загальною сумою 4 925 173,6 тис. доларів³¹⁶.

Цінні статистичні дані щодо результатів розвитку сільського господарства США в другій половині XIX ст. було введено в науковий обіг першими дослідниками, які користувалися матеріалами офіційної американської статистики. У 1899 р. тут налічувалося 5 739 657 земельних володінь загальною вартістю 16 674 247 тис. доларів, або понад 32 348 039 тис. російських рублів*, у тому числі житлових і господарських споруд — 3 560 198 тис. доларів. Загальна вартість річного сільськогосподарського виробництва становила 4 739 119 тис. доларів³¹⁷, а у середньому на одне фермерське господарство припадало, за нашими підрахунками, 825,68 долара, або близько 1602 руб.

Десятьма роками по тому в розвитку сільського господарства США сталися подальші зрушення позитивного характеру. На 1910 р. вартість сільськогосподарських машин і знарядь праці досягла 1 265 150 тис. доларів³¹⁸, що перевищувало, за нашими підрахунками, аналогічний показник у Російській імперії щонайменше у 30 разів³¹⁹. Вартість житлових і господарських будівель становила 6 325 451,5 тис. доларів, а домашніх тварин — 4 925 173,6 тис. доларів. Загальна вартість усього майна американських фермерів разом із землею і будівлями досягла колосальної для того часу цифри — 40 991 449 тис. доларів³²⁰ (79 523 411 тис. руб.). У 1910 р. в США налічувалося 6 361 502 сільськогосподарських ферми. На одну з них припадало в середньому 138,1 акра земельної площі (51,09 дес.). Середня вартість однієї сільськогосподарської ферми становила 6444 долари³²¹, або 12 500 руб. Ця грошова сума була, за нашими підрахунками, щонайменше в 25 разів більшою від середньої вартості селянського господарства в європейській частині Російської імперії за найкращих умов його реалізації з усім домашнім майном³²².

Та найголовніше було те, що США стали країною землеробів-власників, де 62,1% фермерів вели господарство силами своїх сімей, а близько 37% здавали землю в оренду³²³. На початку XX ст. екстенсивний розвиток сільського господарства США поєднувався з інтенсивним, особливо на давно освоєних зем-

* 1 долар США = 1,94 руб.

лях. А розглянуті вище вражаючі досягнення в землеробстві стали наслідком діяльності трудових фермерських господарств. Навіть консервативно налаштована російська преса, зокрема вкрай націоналістична газета «Земщина», визнавала, що в розвинених країнах сільське господарство «поставлене зразково». За її даними, середньорічна вартість аграрного виробництва у США становила близько 8760 млн доларів³²⁴, або 16 994,4 млн руб. Це означало, що фермерське господарство виробляло в середньому на рік сільськогосподарської продукції на 2671,44 руб., або на 1069 руб. більше, ніж у 1899 р.

Мимохіть напрошується бажання порівняти шляхи розвитку сільського господарства США і Російської імперії. У США домінувало трудове фермерське господарство, а в Російській імперії — поміщицьке, латифундистське, розміри якого обчислювалися тисячами, десятками тисяч, а подекуди, як висвітлено в першому розділі нашого дослідження, і сотнями тисяч десятин. Те ж саме було й у південному степовому краї України. Тому голосливо твердити про «американський шлях розвитку капіталізму» у сільському господарстві цього регіону цілком недоречно. Починаючи з кінця XVIII ст. російська влада відпрацьовувала тут модель розвитку сільського господарства, яка стала, як і в інших регіонах, віддзеркаленням, за справедливою оцінкою В. І. Ульянова (Леніна), імперіалізму військово-феодального типу. Іншими словами, утвердився найбільш нестерпний для народу шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві. Тяжкі його наслідки у вигляді кричущих пережитків кріпосництва далися взнаки на початку ХХ ст., що й стало головною економічною причиною бурхливих соціальних катаклізмів у часи національно-визвольних змагань українського народу в 1917–1921 рр.

Аналізуючи статистичні дані, котрі характеризували досягнення американської економіки, а особливо сільського господарства в ХІХ — на початку ХХ ст., П. І. Лященко відзначав найперше «незвичайний порівняно з іншими країнами абсолютний ріст і темпи розвитку». За його підрахунками, національне багатство США збільшилося з 1 млрд доларів у 1800 р. до 7,1 у 1850 р. й до 186,3 млрд доларів у 1912 р. На душу населення припадало в 1800 р. 202 долари, в 1850 — 308, а в 1912 р. — 1950 доларів за цензом 1870 р.³²⁵

Успіхам фермерів США надзвичайно сприяла й створена протягом декількох десятиліть розгалужена промислова інфраструктура сільського господарства — від розглянутих вище транспортних мереж і телеграфно-телефонних комунікацій до зразкової елеваторної системи і прекрасно забезпечених новітньою технікою морських і річкових портів. До безумовних вигод американського експорту слід віднести й те, що ріки цього континенту або незамерзають, або замерзають тільки на короткий час і впадають у завжди відкриті для навігації моря й океани. Найбільш важливими для вивозу продовольства на ринки Європи й Азії портами були на той час Нью-Йорк, Бостон, Ньюпорт-Ньюс, Філадельфія, Балтімор, Норфолк, Новий Орлеан і Порт-Артур у Мексиканській затоці. На березі Тихого океану все більшого значення набував Сан-Франциско, звідки сільськогосподарська продукція вирушала в Азію й Австралію. Каліфорнійська пшениця й ячмінь вивозилися переважно в Англію³²⁶.

Величезними центрами хлібних і м'ясних ринків, що безпосередньо провадили експортні відправки продовольства, стали Чикаго, Порт-Вільям і Мінеаполіс. Останнє місто було розташоване всередині «зернового поясу» США. Саме тут зосереджувалося найбільш потужне млинарство й визначалися ціни на пшеницю³²⁷. Незрівнянно меншими були у США, порівняно з іншими країнами, і транспортні витрати — від місця виробництва зерна аж до закордонних ринків. У портах Російської імперії навантаження на судно обходилося на початку XX ст. від 2 до 6,5 коп. за пуд, а в портах США — від 0,6 до 0,9 коп., а безпосередньо з портових елеваторів — лише 0,25 коп. за пуд³²⁸.

Порівняння тарифів на залізницях США і Російської імперії також свідчить на користь американських виробників хліба і комерсантів. Середній пробіг зерна у вивізному залізничному сполученні Російської імперії становив 21–21,4 коп. з пуда на відстані 1016–1048 верст, а з пізнішою знижкою вивізного тарифу — 15,26–15,66 коп. Залізничний тариф від Чикаго до Нью-Йорка становив 10,56 коп. з пуда в місцевому сполученні і тільки 7,74 коп. з пуда борошна, призначеного для вивозу за кордон. Тобто у США залізничні тарифи на зернові продукти були майже вдвічі нижчими³²⁹. До сприятливих моментів американської вивізної торгівлі слід додати і значно нижчу вартість морських перевезень під національним прапором. Морські фрахти з Нью-Йорка до англійського порту Ліверпуль коливалися в 1900–1905 рр. у межах від 1,8 до 6,1 коп. з пуда, а від Одеси до Лондона — від 5,30 до 9,14 коп.³³⁰ До того ж, США безперервно нарощували тоннаж свого торгового флоту, що сприяло росту зовнішньоторгового обороту країни. За кількістю спущених на воду торгових суден у роки, що передували Першій світовій війні, США поступалися тільки Великій Британії та Німеччині³³¹. Загальна вартість американського ввозу і вивозу в 1910 р. досягла 3427,2 млн доларів³³². Частка США у зовнішній торгівлі за 1904–1912 рр. становила від 9,4% до 10,4% від світового зовнішньоторгового обороту³³³.

Результати зовнішньої торгівлі ставали все сприятливішими для населення США, навіть попри його стрімке зростання. У 1914 р. на душу населення було ввезено товарів на 36 руб., а вивезено — на 50 руб. Загальний оборот на душу досяг 86 руб.³³⁴

Дуже важливою складовою промислової інфраструктури зернового господарства США стало оснащене найдосконалішою технікою млинарство, що також сприяло конкурентоздатності борошна на світовому ринку. Про нарощування продуктивності американського млинарства свідчать такі цифри. Наприкінці XIX ст. в США налічувалося 21 365 млинів промислового значення, які здатні були перемолоти на борошно 840 млн пудів пшениці за 115 днів. Дрібним млинам доводилося обмежитися розмелюванням переважно жита, вівса та інших хлібних культур³³⁵. Вартість борошномельного виробництва перевищила в 1900 р. 560 719 тис. доларів, або 1088 млн руб.³³⁶

Колосальних успіхів було досягнуто і в розвитку холодильної справи, що також стимулювало зростання експорту м'ясних та інших швидкопсувних продуктів на світовий ринок. Ілюстрацією цього твердження може бути розмах діяльності Американського м'ясного тресту, що охоплювала м'ясну та інші

галузі торгівлі їстівними припасами. У його розпорядженні було 558 холодильних складів для зберігання м'яса і 78 — риби. На початку ХХ ст. м'ясні запаси тресту в холодильниках сягали 14 млн голів великої рогатої худоби, 6 млн телят, 25 млн овець та ягнят і 15 млн свиней. Вартість риби, яка зберігалася в них, сягала 25 млн доларів, фруктів — 50, молока, вершкового масла, сиру і овочів — 100 млн доларів. Окрім того, на холодильних складах зберігалася 1800 млн курячих яєць, 130 млн фунтів різної птиці. Загалом вартість їстівних припасів у холодильних складах США сягала 3 млрд доларів, «на кожную душу наявного населення» припадало продукції в середньому на 35 доларів³³⁷.

Величезну роль в організації внутрішньої і зовнішньої хлібної торгівлі США відігравали елеватори і зерносховища, споруджені в усіх землеробських регіонах — на вузлових залізничних станціях, в портах і поряд із річковими пристанями. Місцеві елеватори розташовувалися так, щоб, з однієї сторони, фермерам було зручно зсипати зерно для очищення і просушування, а, з іншого, — відвантажувати його в залізничні вагони або судна в портах і на річкових пристанях³³⁸. Їх чисельність і технічна досконалість вражали вже наприкінці ХІХ ст.

Так, елеватори Філадельфії були розраховані на зберігання 350 тис. четвертей зерна. У Новому Орлеані було споруджено плавучі елеватори для приймання зерна з річкових суден на р. Міссісіпі і перевалки його на океанські пароплави. Елеватори в м. Бостоні могли зберігати 760 тис. четвертей зерна. У Балтиморі було споруджено шість елеваторів місткістю 900 тис. четвертей, а в Чикаго — 25 елеваторів місткістю близько 5,7 млн четвертей. Збіжжя надходило у Чикаго як залізницями, так і по воді³³⁹. У Дулуті, на оз. Верхньому, у 1890-х рр. налічувалося 20 елеваторів місткістю 4,2 млн четвертей, причому найбільший із них міг прийняти 3 млн пудів зерна. У Міннеаполісі, вузловому зерновому пункті у штаті Міннесота, налічувалося 36 елеваторів місткістю 4,4 млн четвертей. Загалом у штаті Міннесота, навіть без урахування Міннеаполіса та Дулута, на 70 залізничних станціях було 100 елеваторів. А всього на території США наприкінці ХІХ ст. було споруджено на одних тільки залізничних станціях понад 1200 елеваторів, не рахуючи зерносховищ, що не мали досконалого технічного устаткування³⁴⁰. За найвищим технічним рівнем було облаштовано портові елеватори. У порту Нью-Йорка налічувалося 25 елеваторів і зерносховищ, оснащених сучасними механізмами для приймання і навантаження хліба на судна в обсязі 4,9 млн четвертей. На початку ХХ ст. тут діяло 20 плавучих елеваторів, звідки зерно навантажувалося за допомогою механічних пристроїв безпосередньо у трюми океанських пароплавів. Їх місткість становила 15 980 тис. бушелів із вивантаженням протягом однієї години 502 тис. бушелів* зерна³⁴¹.

Усього в США на початку ХХ ст. налічувалося близько 9 тис. елеваторів і зерносховищ³⁴². Серед них було 424 термінальних (вузлових) елеватора, розташованих у 24 регіонах країни, місткістю понад 420 млн пудів³⁴³. У результаті в американських фермерів зникла потреба в будівництві власних хлібних комор

* 1 бушель = 1 2/3 пуда.

і в послугах посередників і перекупників, що само по собі сприяло врегулюванню питань хлібної торгівлі.

Проте США не зупинилися на цьому й пішли далі у справі організації зерноторгівлі, створивши надзвичайно досконалу елеваторну систему. Саме вона й відіграла вирішальну роль у завоюванні американськими комерсантами хлібних ринків у ряді країн Західної Європи. Американська елеваторна система виглядала наступним чином. Прямо від фермерських молотарок зерно надходило на станційні елеватори, де піддавалося очищенню від сміття на тріерах згідно з встановленою такою. Причому плата за очищення зерна і його зберігання була дуже низькою. Потім збіжжя відправлялося в разі потреби на термінальний (вузловий) елеватор, а звідти — на світовий ринок, коли ціни на нього були найбільш сприятливими.

Увесь хліб, що надходив на ринок з елеваторів, знеособлювався й розподілявся за певними номерами для кожного сорту залежно від стану зерна, його очистки, натуральної ваги, повноти, сухості тощо. Враховувалася навіть зміна властивостей на випадок пошкодження морозом, градобоєм тощо. Пшениця класифікувалася на 12 сортів, а з визначенням для кожного сорту ступеня якості виокремлювалося 36 номерів. Для класифікації кукурудзи і вівса було визначено 3 сорти і 10 номерів; ячменю — 4 сорти і 14 номерів; жита — 4 номери³⁴⁴.

За свідченням дослідників цього аспекту проблеми, організація американської хліботоргівлі була позбавлена можливості зловживань на якості зерна як із боку фермерів, так і торговців. Якість збіжжя, що надходило у продаж з елеваторів, визначалася і контролювалася органами урядового і громадського нагляду, особливо хлібним інспектором. За здане зерно його господарю видавалося відповідне свідоцтво — *certificat (warrant)*. Отримавши його, фермер міг продати зерно товариству, якому належав елеватор, або реалізувати свій варрант на біржі чи в будь-якому порту США. Відчуваючи гостру потребу в коштах, він міг також віддати свій варрант у заставу в один із банків, які на кожному елеваторі мали свої відділення. Зі свого боку, покупці також мали вибір і могли в разі відповідної потреби отримати зерно, що перебувало в елеваторі, або варрант. Останній набув такої довіри, що ним торгували, як товаром. Довіра до варрантів пояснювалася ще й тим, що елеватори контролювалися державою. Шахрайство загрожувало елеваторному товариству втратою прав на ведення торгівлі³⁴⁵.

Надзвичайно високо оцінювали елеваторну систему хлібної торгівлі США тогочасні дослідники. «Можливість вести масштабні торгові обороти, — писав знавець цієї проблеми з Полтавщини Кулижний, — без полчищ не завжди порядних прикажчиків, без утримання затратних комор, без особистого догляду за хлібом, оперуючи лише зерновими паперами, не бачачи навіть хліба, представленого ними, гранично спрощує хлібну торгівлю. Варранти дають можливість вибрати хліб будь-якого сорту і в будь-яких обсягах»³⁴⁶.

Завдяки елеваторній системі американський хліб завоював на світовому ринку славу односортного. Європейським покупцям достатньо було знати лише сорт і номер кожної хлібної партії, що надходила з США. Вони були цілковито впевнені, що американські комерсанти не збирають різноякісний хліб з возів чи

комор, як це було в Російській імперії, а є тільки покупцями і продавцями варрантів. Отже, комерційна суть елеваторної системи була в тому, що вона перетворила зерно на товар певної марки, яка гарантувала його високу якість. До цього слід додати і про дивну обізнаність торговців США щодо запасів продовольства та цін на нього на світовому ринку завдяки створеному за їх активної участі Римському сільськогосподарському інституту. Внаслідок цих та деяких інших чинників ціни на американську пшеницю в Європі були значно вищими, що приносило фермерам і комерсантам США набагато більші прибутки від кожного пуда хліба, ніж сільським господарям в Україні чи Росії.

Своєю зразковою організацією американська хліботоргівля була зобов'язана головним чином підпорядкованості великому капіталу і державному контролю на елеваторах. Великі хліботоргові компанії, які оперували величезними фінансовими потоками, збудували мережу елеваторів в усіх районах виробництва зерна, про що йшлося вище, і протягом певного часу заволоділи хлібним ринком, усунувши з нього дрібних посередників. Будучи нерідко співвласниками елеваторів, залізниць і банків, великий капітал ставав господарем ринку³⁴⁷.

Про цю тенденцію свідчать у своїх працях й інші дослідники. За даними П. І. Ляценка, великий капітал США прийшов у хліботоргівлю в 1870–1880-х рр. та, організувавшись в елеваторні й залізничні компанії, почав відігравати в ній першорядну роль³⁴⁸. Замість колишнього складного і вартісного ланцюга посередництва великі торгово-елеваторні та залізничні компанії зразу з'єднали весь рух зерна від фермера і місцевого елеватора чи млина до порту і далі — на світовий ринок. Великі компанії повели жорстку боротьбу з окремими торговцями збіжжям і незалежними елеваторами, і попервах фермери навіть мали від цього певну вигоду. Через прагнення знищити свого конкурента великі компанії платили за пуд пшениці на 2, а то й 3 центи дорожче. Таким чином великий капітал прагнув повністю захопити у свої руки контроль над фермерськими господарствами й установити свою гегемонію на ринках³⁴⁹.

На противагу великому капіталу фермери США докладали зусиль до створення власних організаційних структур. Напередодні Першої світової війни в США налічувалося близько 75 тис. фермерських кооперативів³⁵⁰, які почали об'єднуватися в потужні союзи. Останні споруджували на місцях власні елеватори. Напередодні Першої світової війни в США було 1300 фермерських елеваторів і зернохосовищ³⁵¹, а за роки війни їх чисельність зросла до 5,5 тис. Кожен фермер міг розмістити в них своє зерно на зберігання, виплачуючи за нього лише 2 або 3 центи з бушеля на користь елеватора, тобто близько 2,5–3,5 коп. з пуда. Фермерські кооперативи США забезпечували 36–40% усього зернового обороту країни³⁵².

Апетити великого капіталу стримувалися певною мірою й зусиллями уряду і громадськості. В усіх штатах хлібних районів США було засновано елеваторні або елеваторно-залізничні комітети для регулювання зернової торгівлі. В одних штатах члени таких комітетів призначалися губернаторами, а в інших обиралися населенням на певний термін³⁵³. Окрім того, урядові агенти стежили, щоб ціни на зерно елеваторних компаній, які належали великому капіталу, не

були надто високими у порівнянні з тим, що виплачувалося фермерам. За таких обставин великі хліботоргові компанії змушені були дотримуватися у своїй комерційній діяльності принципу «прибуток за рахунок великого обороту»³⁵⁴. Отже, прибутки американських хліботоргових компаній визначалися розмахом їх діяльності як усередині країни, так і на світовому ринку.

Нарощування промислової інфраструктури сільського господарства і створення досконалої елеваторної системи стимулювало експорт зернових продуктів, особливо пшениці й борошна з неї та кукурудзи. Вже в 1860-х рр. виробники Російської імперії відчували гостру конкуренцію американського хліба на європейському ринку, що було наслідком раціоналізації фермерських господарств, поширення аграрної техніки і прокладання залізничної мережі в хлібних районах США. У жовтні 1866 р. міністр фінансів Російської імперії М. Х. Рейтерн у записці на ім'я імператора Олександра II повідомляв про посилення конкуренції з боку США, «які завдяки машинному виробництву і залізницям виробляють хліб дешевше, ніж ми»³⁵⁵.

Обсяги вивозу пшениці з США суттєво коливалися, але загалом зростали. Наприкінці 1870-х рр. вони досягли 150 млн бушелів, а через 10–15 років — 200–250 млн бушелів. Не менш вражаючим було зростання експорту кукурудзи. Ще в 1870 р. вивіз цієї зернової культури становив лише 1,4 млн бушелів, у 1880 р. — 98, а наприкінці століття перевалив за 200 млн бушелів³⁵⁶. Вартість вивезених на світовий ринок сільськогосподарських продуктів досягла у середньому протягом 1892–1896 рр. 73% від загального експорту всіх товарів з цієї країни³⁵⁷. Остання цифра засвідчує, наскільки вдало влада США використала досягнення сільського господарства для загального економічного піднесення. Аграрний сектор став своєрідним мотором, що сприяв прискореному розвитку усіх галузей економіки в наступні десятиліття.

Досягнення США у хлібному експорті найбільш рельєфно відображає вивіз пшеничного борошна, ставлення до якого в Європі попервах було негативним. Англійські пекарі, зокрема, вважали, що американське борошно непридатне через низькі харчові властивості випеченого з нього хліба. Подібна інформація широко розповсюджувалася в англійській пресі. Проте це жодним чином не засмучувало американських комерсантів. У 1870-х рр. вони розіслали в пекарні найбільших міст Великої Британії зразки свого борошна — від однієї до п'яти бочок у кожному. Така своєрідна і дорога реклама доволі швидко окупилася. У 1878 р. англійські пекарі замовили 109 183 бочки борошна ємністю 5,38 пуда кожна³⁵⁸. Завдяки великому вмісту клейковини і змішуванню його з бідним на останню англійським борошном результати виявилися позитивними. Штат Міннесота почав збувати в Англію, а з часом й у Францію переважно найбільш високоякісне борошно. Менш якісні сорти вивозилися в Голландію, Бельгію, Німеччину, почасти в Іспанію, Італію та Єгипет. У 1886 р. річне виробництво млинів одного тільки Міннеаполіса становило 2 543 740 бочок пшеничного борошна³⁵⁹, переважна частина якого вирушала на ринки Європи. На пшеничному борошняному ринку світу США поступово займали монопольне становище, про що незаперечно свідчать дані табл. 3.21.

Таблиця 3.21

**Вивіз пшеничного борошна з країн Європи й Америки в 1877–1911 рр.
(тис. пудів)³⁶⁰**

Рік	Російська імперія*	Німеччина	США**	Аргентина	Канада	Австралія
1877	1,379	—	21,434	—	—	—
1878	2,502	—	30,569	—	—	—
1879	1,747	—	32,642	—	—	—
1880	1,415	4,915	43,146	—	—	—
1881	1,191	3,053	32,122	79	—	—
1882	1,981	5,663	49,987	34	—	—
1883	1,339	8,301	49,697	296	—	—
1884	2,013	8,017	54,819	228	—	—
1885	4,686	7,872	44,413	455	—	—
1886	3,684	8,128	62,545	321	—	—
1887	3,945	8,063	64,962	330	—	—
1888	4,166	9,219	50,905	390	—	—
1889	3,783	8,860	66,418	205	—	—
1890	3,718	7,088	61,600	734	—	—
1891	3,737	6,355	82,519	428	—	—
1892	2,579	6,417	90,248	1,151	—	—
1893	3,191	8,944	91,547	2,320	—	—
1894	3,766	12,491	82,910	2,503	—	—
1895	4,193	10,171	79,391	3,297	—	—
1896	3,784	9,148	79,112	3,175	—	—
1897	3,764	2,740	83,350	2,527	—	—
1898	4,247	2,345	100,377	1,946	—	—
1899	3,838	2,022	101,536	3,630	—	—
1900	4,577	1,954	101,275	3,123	—	—
1901	3,955	1,765	96,432	4,374	—	—
1902	3,491	1,235	107,063	2,379	—	—
1903	5,567	1,604	92,305	4,392	—	—
1904	6,363	3,346	47,925	6,527	—	—
1905	5,919	5,378	75,580	8,845	—	—
1906	6,142	3,598	84,627	7,869	—	—
1907	4,043	5,356	75,624	7,788	5,925	10,352
1908	3,243	9,235	57,129	6,924	10,65	11,138
1909	5,764	10,063	49,093	7,076	9,43	7,242
1910	6,820	11,614	54,97	7,075	16,63	8,058
1911	5,485	8,872	—	7,564	13,54	8,676

* До 1897 р. сукупний вивіз пшеничного і житнього борошна.

** Вивіз із США за сільськогосподарськими роками.

Дані таблиці рельєфно відображають особливості експортної політики американських виробників зерна і комерсантів. На світовий ринок вивозилося у величезних обсягах пшеничне борошно. Вартість переробки зерна залишалася всередині країни, а місцеве населення забезпечувалося додатковими робочими місцями. Побічні продукти переробки збіжжя на борошно йшли на відгодівлю домашньої худоби. Найбільшого розмаху експорт пшеничного борошна із США досяг у 1898–1900 рр. й у 1902 р., коли з країни вивозилося щорічно понад 100 млн пудів цього найціннішого хлібного продукту. Хоч як дивно, Німеччина, яка ввозила пшеницю у великих обсягах для прохарчування власного населення, в окремо взяті роки була слідом за США другим експортером пшеничного борошна на світовий ринок. Надзвичайно цікавим і повчальним явищем було й те, що Німеччина експортувала у великих обсягах пшеничне борошно в роки найбільш щедрих врожаїв пшениці в Україні і загалом у Російській імперії у 1894–1896 і 1909–1910 рр. та інтенсивного вивозу даної хлібної культури на ринки Європи. Останнє зайвий раз свідчить про гнучкість експортно-імпоротної політики цієї країни. Помітне місце у вивозі пшеничного борошна, як свідчать дані таблиці, займали сільські господарі й комерсанти Аргентини, Канади й Австралії. Дуже мізерним був вивіз пшеничного борошна з Російської імперії. Млинарство України, а тим більше Росії, працювало майже винятково на внутрішній ринок через слабку спроможність конкурувати з передовими країнами на світовому ринку.

У зв'язку з цим друкований орган Всеросійського об'єднання борошномелів писав, що в 1912 р. США вивезли 50% від усього світового експорту борошна, а всі регіони Російської імперії — лише 1,5%³⁶¹. В одному із наступних номерів часопис борошномелів знову повернувся до висвітлення цього аспекту проблеми, констатуючи, що вивіз пшеничного борошна США до вивозу пшениці становить відношення 90 до 100, «тоді, як у Росії це відношення рідко більше 2 до 100»³⁶².

Однак індустріалізація країни й прискорене зростання чисельності населення США призвели до зменшення хлібного експорту. Щоправда, початок Першої світової війни знову різко зламав цю тенденцію в протилежний бік. Про це свідчать дані таблиці 3.22, в якій зафіксовано хлібний експорт за сільськогосподарськими роками.

Таблиця 3.22

Вивіз п'яти головних хлібних культур із США на світовий ринок у 1910–1915 рр. (млн пудів)³⁶³

Хлібна культура	1910–1911 р.	1911–1912 р.	1912–1913 р.	1913–1914 р.	1914–1915 р.
Пшениця	40,1	50,9	152,1	153,4	431,0
Пшеничне борошно	55,0	59,7	61,8	63,8	87,4
Жито	0	0	2,8	3,4	19,4
Ячмінь	12,7	2,1	23,7	8,8	35,6
Овес	2,1	2,2	34,2	1,7	86,5
Кукурудза	107,7	67,6	82,9	14,5	75,6
Загалом	217,6	182,5	357,5	245,6	735,5

Із таблиці видно, що експорт жита, ячменю і вівса був незначним, хоча з початком Першої світової війни й зріс у декілька разів. Експорт пшениці у 1914/1915 сільськогосподарському році досяг максимальної на початку ХХ ст. цифри — 431 млн пудів. Загалом вивіз на світовий ринок п'яти головних хлібних культур досяг протягом першого року війни 735,5 млн пудів.

Аналіз зернового експорту США свідчить і про те, наскільки дбайливо там ставилися до використання кормових засобів для скотарства. Фуражне збіжжя, побічні продукти переробки продовольчого зерна йшли переважно для відгодівлі домашніх тварин і птиці, а, отже, отримання значно більшого доходу від реалізації м'яса як на внутрішньому, так і світовому ринках. У 1909 р., наприклад, США вивезли кормових засобів на 65 787 тис. доларів, що становило тільки 3,8% від усього експорту, а продуктів тваринництва — на 208 294 тис. доларів³⁶⁴. В одну тільки Англію щорічно відправлялося свіжого м'яса на 20 млн руб.³⁶⁵

У значних обсягах США експортували на зовнішні ринки й живу худобу. У 1890 р. її було вивезено, наприклад, на суму в 220 млн руб.³⁶⁶ За даними інших дослідників, американські комерсанти вивозили щорічно на європейські ринки в середньому на 100 і більше млн доларів домашньої худоби³⁶⁷. Проте загалом м'ясний експорт США внаслідок прискореного росту населення й індустріалізації країни мав тенденцію до зменшення.

Таким чином, Сполучені Штати Америки у досліджуваній період досягли колосальних успіхів в усіх сферах економічного життя. На наше переконання, слід визнати осібність розвитку капіталізму в сільському господарстві цієї країни в тісному взаємозв'язку з досягненнями у промисловості й торгівлі.

По-перше, найважливішою ознакою розвитку капіталізму в аграрній сфері США було повсюдне поширення вільних фермерських господарств і відсутність поміщицького землеволодіння. По-друге, різнобічне і сприятливе кредитування державою меліоративних робіт для зрошування земель у посушливих районах і фермерських господарств, що призвело до небувалого в ті часи насичення останніх сільськогосподарською технікою. По-третє, створення надпотужної промислової інфраструктури сільського господарства для успішної реалізації продуктів землеробства і тваринництва як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. По-четверте, організація надзвичайно ефективної елеваторної системи, яка забезпечила американським виробникам хліба і комерсантам переваги на світовому продовольчому ринку. По-п'яте, домінування національного капіталу, який здійснював торговельні операції продуктами сільського господарства як на внутрішньому, так і світовому ринках. Зрештою, переробка на місцях продуктів сільського господарства, що зберігало її вартість у країні, а виробникам приносило значно більші доходи.

Промисловість і сільське господарство взаємопосилювали загальний економічний поступ США — перша отримувала необхідну сировину і прискорювала перехід до інтенсивного землеробства, а друге сприяло накопиченню капіталу і стимулювало розбудову необхідної для його подальшого піднесення промислової інфраструктури.

КАНАДА

Канада у досліджуваній період економічного розвитку мала статус домініону в системі Британської колоніальної імперії, а, отже, була майже самостійною державою. За територією ця країна Північної Америки поступалася тільки Російській імперії — 9 897 571 км, або 6,7% земної суші³⁶⁸. Значна її частина, що прилягала до Північного Льодовитого океану, була вкрай малолюдною. У 1891 р. в Канаді налічувалося 4833 тис. осіб чоловічої і жіночої статі, а напередодні Першої світової війни її населення вже наближалося до 8 млн³⁶⁹. Прискорене зростання чисельності населення стало наслідком прибуття сюди значної маси емігрантів з інших країн.

Протягом доволі тривалого часу Канада була цілковито сільськогосподарською країною. На південному сході переважало зернове господарство, але поступово залюднювалися й території у західному напрямку. В останній чверті XIX — на початку XX ст. канадський уряд відвів для переселенців великі земельні площі в Манітобі, північно-західних областях родючої зони країни, та в деяких інших регіонах. Тут була сприятлива для вирощування пшениці середня літня температура — близько 18,3° за Цельсієм. В одній тільки Манітобі під пшеницю відводилося понад 2 млн акрів земельної площі³⁷⁰. За даними Римського міжнародного сільськогосподарського інституту, вся пшенична площа Канади становила в середньому в 1910–1914 рр. 10,6 млн акрів³⁷¹.

Перше місце за родючістю ґрунтів займала Манітоба з її багатими врожайми пшениці й вівса. У провінціях Квебек, Онтаріо, Новий Брауншвейг з успіхом культивувалися всі хлібні культури. Слідом за розширенням посівних площ прискорено зростали збори. У 1902 р. в Канаді було зібрано 21 544 тис. подвійних центнерів пшениці, 7346 — ячменю, 20 453 — вівса і 5210 тис. подвійних центнерів кукурудзи³⁷². Середній урожай ярої пшениці за десятиліття 1903–1912 рр. становив на невиснажених цілих землях близько 80 пудів з десятини³⁷³.

За 1895–1909 рр. посівна площа Канади подвоїлася, а збір пшениці збільшився на 400%³⁷⁴. Остання цифра засвідчує тенденцію до розвитку інтенсивного землеробства. Наприкінці XIX — на початку XX ст. країна займала дев'яте місце у світі за виробництвом пшениці, п'яте — вівса і восьме — за виробництвом ячменю³⁷⁵. Визначними зерноторговими центрами Канади стали Монреаль, Квебек, Торонто, Галіфакс і Вінніпег, розташований у центрі Манітоби³⁷⁶.

Про темпи зростання збору зернових у Канаді на початку XX ст. свідчать дані табл. 3.23.

Таблиця 3.23

Збір зернових у 1907–1909 рр. (тис. бушелів)³⁷⁷

Рік	Пшениця	Овес	Ячмінь
1907	93 105	217 463	44 430
1908	128 648	258 480	47 749
1909	165 788	328 415	48 811

Таким чином, за 1907–1909 рр. збір пшениці зріс на 78,06%, вівса — 51,02%, ячменю — 9,86%. Виробники Канади мали великі надлишки хліба, особливо пшениці й вівса, для експорту на ринки інших країн.

Наявність належної кормової бази сприяла розвитку скотарства. У 1891 р. в країні налічувалося 4121 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі 1857 тис. корів. На 100 душ населення припадало 85 голів великої рогатої худоби, а корів — 38³⁷⁸. У результаті виникли великі надлишки м'яса, вершкового масла і сирів для вивозу їх на світовий ринок. До того ж, урядові кола всіляко стимулювали експорт продукції скотарства. За влаштування камери з рефрижератором для зберігання масла його виробники отримували від держави премію розміром у 50 доларів протягом першого року і по 25 доларів у наступні два роки³⁷⁹. Міністерство землеробства створило в країні розгалужену ветеринарну мережу, надавало допомогу сільським виробникам у справі селекції великої рогатої худоби та облаштуванні складів-холодильників³⁸⁰.

Постійну увагу уряд приділяв розвитку шляхів сполучення, особливо в хлібородних регіонах країни. На 1912 р. протяжність залізничної мережі Канади становила 42 012 км. На 10 тис. жителів припадало 58,3 км залізничної колії. За цим показником Канада опинилася на другому місці у світі після Австралії³⁸¹.

Для прискореного вивозу сільськогосподарських продуктів на світовий ринок було споруджено три трансокеанські залізничні магістралі й облаштовано незамерзаючий порт Ванкувер. Залізничні компанії Канади змагалися між собою за зниження тарифів. Дуже низький рівень останніх призвів до того, що навіть хліботорговці США нерідко відправляли своє зерно в Європу канадськими залізницями³⁸². До того ж, комерсанти вивозили сільськогосподарські продукти по системі Великих озер, річками й, зрештою, добре налагодженою мережею каналів. Завдяки цьому продовольчі товари без перевантаження dopravлялися в океанські порти Канади і США — Монреаль і Нью-Йорк³⁸³.

Розвитку зернового господарства Канади всіляко сприяла елеваторна система. Як і в США, тут набули поширення елеваторні кооперативи, які виникли за сприяння урядів провінцій. У 1913/1914 сільськогосподарському році в Канаді налічувалося близько 2630 елеваторів і зерносковищ, оснащених найдосконалішим для свого часу технічним устаткуванням. Їх місткість становила 155 млн бушелів. У 1912/1913 сільськогосподарському році через елеватори Канади пройшло 245 млн бушелів зернових, у тому числі 121 млн бушелів (201 млн пудів) зерна для вивозу на світовий ринок. Увесь ланцюжок проходження збіжжя через елеваторну систему підлягав контролю урядової інспекції³⁸⁴. Надзвичайно важливо й те, що організація внутрішньої і зовнішньої торгівлі за участю елеваторної системи призвела до усунення посередників.

Зростання хлібного надлишку в країні й організація на високому рівні зерноторгівлі створили належні умови для вивозу збіжжя і борошна на ринки європейських країн. У 1870–1880-х рр., коли Канада зробила перші кроки в області хлібного експорту, вивіз пшениці до Великої Британії досяг четвертої частини від ввозу до цієї країни з Російської імперії. З тих пір експорт канадської пшениці безперервно зростав. У 1890-х рр. обсяги канадської пшениці, ввезеної в Англію, перевищили половину експорту з Російської імперії. А напередодні Першої світової війни ввіз канадської пшениці в Англію вже перевищив експорт із Російської імперії³⁸⁵.

Наприкінці XIX ст. Канада стала серйозним гравцем на світовому хлібному ринку. В 1898 р. вивіз пшениці й пшеничного борошна звідси становив близько 24 690 тис., а в 1900 р. — 20 365 тис. бушелів³⁸⁶. І надалі пшеничний експорт зростав, хоча й з деякими коливаннями. За 1890–1914 рр. Канада розвинула свій пшеничний експорт з 2 до 80–90 млн бушелів³⁸⁷.

Найбільший підйом хлібного експорту Канади стався на початку XX ст., про що свідчать дані табл. 3.24.

Таблиця 3.24

Хлібний експорт Канади в 1871–1911 рр. (тис. бушелів)³⁸⁸

Рік	Пшениця	Пшеничне борошно	Овес
1871	1749	306	542
1901	9740	1119	8155
1911	45 802	3049	5431

Із таблиці видно, що пшениця залишалася головним хлібним експортним продуктом Канади протягом сорока років. Вивіз решти зернових значно поступався пшениці. Загалом сумарний вивіз пшениці, пшеничного борошна і вівса становив у 1911 р. 54 282 тис. бушелів, або 90 470 тис. пудів. У подальшому світ став свідком зростання канадського хлібного експорту. В 1909–1913 рр. місцеві комерсанти вивозили на зовнішні ринки близько 156 млн пудів різних зернових щорічно³⁸⁹, а в 1912–1913 рр. — навіть до 180 млн пудів³⁹⁰.

Про зусилля канадських експортерів хліба свідчать їхні успіхи на дуже престижному і дорогому англійському борошняному ринку. За свідченням генерального консула Російської імперії в Лондоні Гейкінга, Канада в 1906–1910 рр. експортувала 5/6 від усього привозу до Великої Британії борошна вищих сортів. Особливим успіхом користувалося «високосортне борошно під другим номером», що надходило в мішках вагою 140 англійських фунтів³⁹¹. «Канада, — констатував барон Гейкінг, — дуже збільшила свій експорт борошна до Великої Британії. Вона продає його за цінами, з якими не можуть конкурувати не тільки Російська імперія, а навіть США. Можливо, канадці зазнають збитків, маючи надію зміцнити своє становище на англійському борошняному ринку»³⁹².

Прогресуючий експорт зернових та інших сільськогосподарських культур призвів до помітного зростання зовнішньоторговельного обороту країни. За 15 років (1895–1909 рр.) обсяг зовнішньої торгівлі зріс на 200%³⁹³. За частки населення 0,44% питома вага Канади у світовій торгівлі в 1904–1912 рр. збільшилася з 1,4 до 2,6%³⁹⁴.

Отже, сільське господарство Канади стало головним чинником, що визначив модель економічного розвитку, загального піднесення продуктивних сил країни й добробуту її населення.

АРГЕНТИНА

Аргентина, країна Південної Америки, дуже відрізнялася від США і Канади як за своїми природно-кліматичними умовами, так і за формою земельної власності. У США і Канаді земля вважалася попервах державною власністю, і приїжджаючі колоністи отримували її ділянками розміром 50–60 десятин. Проте у сільському

господарстві Аргентини, як і в Російській імперії, домінувало велике землеволодіння. Ще за часів первісної колонізації в XVI–XVII ст. іспанці захопили землю у приватну власність. Великі латифундисти, які володіли десятками тисяч гектарів, переважали сумарно дрібне землеволодіння розміром до 100 га у 30 разів³⁹⁵.

Унаслідок природного приросту й еміграції з інших країн, особливо з Іспанії та Італії, населення Аргентини наприкінці XIX — на початку XX ст. різко зросло. За чверть століття, з 1891 р. до 1915 р., воно збільшилося з 3955 тис.³⁹⁶ до 7855 тис. осіб³⁹⁷, тобто подвоїлося.

Зростання чисельності власного населення і потреби світового продовольчого ринку спричинили розширення земельних площ під зерновими культурами, особливо під пшеницею, кукурудзою, вівсом і льоном. У 1899–1900 рр. під пшеницею і кукурудзою було зайнято 4259 тис. га, а в 1906–1907 рр. удвічі більше — 8543 тис. га³⁹⁸. Про темпи приросту площ посіву під однією тільки пшеницею свідчать такі дані: у 1898 р. під цією хлібною культурою було зайнято близько 6 млн акрів земельної площі, у 1910 р. — 15,6, а в 1910–1914 рр. — у середньому 16,5 млн акрів³⁹⁹. Пшениця культивувалася переважно в чотирьох аргентинських провінціях — Буенос-Айрес, Санта-Фе, Ентре-Ріос і Кордоба. Водночас дуже помітно зросли орні площі під льон: з 121 тис. га в 1888 р. до 1307 тис. у 1901 р. і 1628 тис. га в 1913 р.⁴⁰⁰, тобто в 13,45 рази. Продукція льонарської галузі сільського господарства Аргентини стала наповнювати європейські ринки на початку XX ст. і підривала збут цього товару з України та інших регіонів Російської імперії.

Слід відмітити, що сільське господарство Аргентини ще не перейшло на шлях інтенсивного розвитку, тримаючись переважно на родючості ґрунтів і сприятливих кліматичних умовах. Травосіяння з упорядкованими сівозмінами ще не набуло поширення. Мінеральні добрива і передова аграрна техніка в господарствах з'являлися дуже повільно. Основна маса малограмотних селян трималася традиційних методів господарювання. Внаслідок цього врожайність злакових була заниженою й наближалася до рівня південного степового краю України. Зокрема, урожай пшениці становив у середньому в 1898–1902 рр. 46,71 пуда⁴⁰¹. Отже, розвиток зернового господарства Аргентини наприкінці XIX — на початку XX ст. за багатьма ознаками був близьким до рівня Російської імперії.

Попри низьку врожайність збір зернових унаслідок безперервного розширення посівних площ зростав. У 1878 р. було зібрано 0,3 млн тонн пшениці, а в 1904/1905 сільськогосподарському році — близько 4203 тис. тонн і 3500 тис. тонн кукурудзи⁴⁰². У 1907/1908 сільськогосподарському році збір пшениці досяг рекордної цифри — 8738 тис. тонн⁴⁰³. Ураховуючи замалу чисельність населення країни, хлібний надлишок міг реалізовуватися тільки на світовому ринку. Український економіст С. С. Остапенко, аналізуючи тенденції розвитку господарства планети напередодні Першої світової війни, відзначав, що «Аргентина стає грізним конкурентом... для інших землеробських країн». «Поки Аргентина була поза впливом світового господарства, — писав він, — вона залишалася малокультурною і в економічному сенсі маловідомою країною... Тепер Аргентина виробляє 400 млн пудів пшениці»⁴⁰⁴.

Наявність солідної кормової бази у вигляді природних пасовищ і фуражного зерна стимулювали розвиток тваринництва. Напередодні Першої світової війни на 100 жителів країни припадало 1070 овець, 385 голів великої рогатої худоби, 38,5 свині⁴⁰⁵. За іншими даними, на 100 жителів припадало 449 голів великої рогатої худоби⁴⁰⁶. Величезний надлишок м'ясних продуктів змушував сільських господарів вишукувати можливості для виходу на ринки інших країн.

З іншого боку, це спонукало аргентинський уряд звернутися до залучення іноземного капіталу для створення промислової інфраструктури сільського господарства. Протягом декількох десятиліть у країні було збудовано ряд залізничних магістралей, прокладено шосейні шляхи. Для вивозу продуктів зернового господарства і тваринництва величезне значення мало завершення будівництва трансконтинентальної залізниці через Анди. Зусиллями держави облаштовувалися річкові пристані й морські гавані. За обсягом торгового обороту й, зокрема, вивозу продуктів сільського господарства на світовий ринок першорядну роль почав відігравати порт Буенос-Айреса⁴⁰⁷.

Попри ці та деякі інші досягнення, промислова інфраструктура сільського господарства залишалася недостатньо розвиненою. У країні, як і в Російській імперії, не було створено розгалуженої мережі зерносковищ та елеваторів. В європейській торгівлі для пшениці першого класу допускалося не більше 1,5% домішок інших зернових і трав, а в аргентинській унаслідок нестачі машин для очищення зерна їх було в декілька разів більше. Слід урахувати й те, що в Аргентині, країні південної півкулі нашої планети, врожай визрівав у листопаді–грудні, а в деяких кліматичних зонах — у січні наступного року. Часто не маючи навіть звичайних приміщень (комор) для зберігання хліба, сільські господарі негайно продавали його для відправки на внутрішній і зовнішній ринки. Перші великі партії зерна з Аргентини наповнювали ринки європейських країн у лютому–березні, що надзвичайно впливало на зниження цін на збіжжя і борошно з інших країн⁴⁰⁸. Така поспішна хаотичність аргентинських сільських господарів і комерсантів по своїй суті нічим не відрізнялася від того, що відбувалося в експортній хлібній торгівлі в Україні та інших регіонах Російської імперії протягом вересня — листопада кожного року.

Хоч би там як, експорт хлібних культур з Аргентини по мірі розширення посівних площ безперервно зростав. У 1880-х рр. він був ще незначним і коливався від 20 до 80 тис. тонн, а напередодні XX ст. сягав 120–210 млн пудів у різні роки⁴⁰⁹. За іншими даними, вивіз пшениці, борошна з неї та кукурудзи становив у 1899/1900 рр. 165 млн пудів, а в 1907/1908 рр. — 343 млн пудів⁴¹⁰. За повідомленням обізнаного часопису гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я, за період з 1887 по 1894 рр. Аргентина вивезла 41% від власного виробництва пшениці, а за п'ятиліття 1905–1909 рр. — 66% від загального збору цієї культури⁴¹². До того ж, Аргентина почала урізноманітнювати свій експорт вівсом і льоновим насінням. За 30 років вона розвинула свій експорт кукурудзи з 50–100 тис. тонн до 2,5–4,5 млн тонн, а вівса — до 1 млн тонн⁴¹².

На початку XX ст. частка Аргентини у загальному ввозі зерна в Європу, за підрахунками П. І. Ляценка, становила близько 9–10%, але в лютому–березні

зростала в середньому до 20%, а в окремі роки збільшувалася в цей період року до 35%⁴¹³. У цьому полягала сутність аргентинської хлібної конкуренції. Проте є й дещо інші дані щодо обсягів і частки аргентинського зернового експорту. За даними В. Дена, з 1888 по 1913 рр. вивіз п'яти головних хлібних культур із цієї країни збільшився майже в десять разів — з 32,1 до 301,2 млн пудів⁴¹⁴. Частка Аргентини у міжнародній хлібній торгівлі зросла з 1/30 до 1/6 від усього зерна, що надходило на світовий ринок у 1908–1912 рр. Поступово Аргентина вийшла на перше місце у світі за вивозом кукурудзи — 122,1 млн пудів у середньому за п'ятиліття 1908–1912 рр. За нею слідувала Румунія, яка вивозила в ці роки в середньому близько 72 млн пудів кукурудзи⁴¹⁵. Частка кормових зернових культур, вивезених у 1909 р., перевищувала 139 млн руб.⁴¹⁶ За даними Римського сільськогосподарського інституту, з Аргентини експортувалося в 1909–1913 рр. у середньому на рік 61 683 тис. квінталів п'яти головних зернових, у тому числі пшениці й борошна з неї — 25 867, жита й борошна з нього — 69, ячменю — 166, вівса — 6179, кукурудзи — 29 402 тис. квінталів⁴¹⁷. Отже, головними зерновими експортними культурами були пшениця, кукурудза й овес.

Заслуговують на увагу й дані щодо аргентинського експорту в окремо взяті країни Європи. За 1899–1913 рр. вивіз пшениці в Англію зріс на 141%, а в Німеччину — на 84%⁴¹⁸. В абсолютних цифрах ввіз пшениці в Німеччину в 1906–1911 рр. становив у середньому 6,15 млн метр. цент.⁴¹⁹ Оскільки 1907–1908 рр. були неврожайними в більшості регіонів Російської імперії, аргентинський експорт пшениці в Німеччину негайно зріс до 8,6 і 8,8 млн метр. цент.⁴²⁰ На вівсяному ринку Німеччини Аргентина стала також головним конкурентом сільськогосподарських виробників Російської імперії. У 1906 р. з цієї країни було ввезено в Німеччину 373 тис. метр. цент. вівса, а в 1911 р. — 866 тис. метр. цент. Щодо кукурудзи, то цього фуражного зерна ввозилося в Німеччину в 1906–1911 рр. у середньому на рік близько 2,5 млн метр. цент.⁴²¹

Питання щодо ринків збуту продуктів сільського господарства ставало все більш актуальним на початку ХХ ст. У зв'язку з цим харківський часопис гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я все частіше звертався до цієї проблеми. «І нехай пам'ятають ті, що схильні проявляти у своїх вимогах забагато запальності, той факт, що раз утрачений і зайнятий потім іншою країною ринок може бути завойований знову тільки за виняткових обставин і навряд чи в повному обсязі. За доказом цього Росії слід тільки озирнутися на історію свого економічного життя. Її митна війна з Німеччиною в 1893–1894 рр. дала можливість аргентинській пшениці конкурувати з російською на німецькому ринку, а потім усі зусилля витіснити цього конкурента виявилися марними»⁴²², — констатував часопис.

Наприкінці ХІХ ст. Аргентина зміцнила свої позиції і на м'ясному ринку Європи. Її комерсанти збудували мережу боень, які були забезпечені досконалим устаткуванням для забою і обробки туш свійських тварин із дотриманням усіх санітарних норм. Останнє часто мало вирішальне значення у міжнародній торгівлі м'ясом. Чиновник Головного землеробського відомства Російської імперії Арно Шульц звертав увагу скотопромисловців на те, що

Німеччина могла звертатися «у своїх потребах щодо м'яса до Аргентини, яка гарантувала його якість з погляду санітарії»⁴²³.

Аргентина вивозила на ринки Європи переважно баранину, яловичину і телятину. Тільки в Лондон і Ліверпуль у 1895 р. було експортовано 1615 тис. овечих туш⁴²⁴. Експорт аргентинського м'яса зростав із кожним роком, про що свідчать дані табл. 3.25.

Таблиця 3.25

**Експорт з Аргентини м'яса без урахування вивозу живих тварин
у 1899–1910 рр. (тис. тонн)⁴²⁵**

Рік	Сумарний вивіз	Вартість у млн руб.
1899–1902	121 985	20,4
1903–1906	214 612	39,6
1907–1910	306 917	55,9

Із таблиці видно, що вивіз з Аргентини м'яса зріс за зазначені роки на 151,6% і визначався щорічно в 1907–1910 рр. сумою у середньому 55,9 млн руб. Проте з урахуванням експорту живої великої рогатої худоби, овець і взагалі всіх продуктів тваринництва було виручено, наприклад, у 1909 р. 268,5 млн руб. За цим показником Аргентина поступалася серед країн Американського континенту тільки США. Причому вивіз продуктів тваринництва становив 38% від усього аргентинського експорту⁴²⁶.

Таким чином, аргентинський шлях розвитку сільського господарства за рядом ознак був близьким до російського. Спільними ознаками було латифундистське землеволодіння, недорозвиненість промислової інфраструктури зернового господарства і бідність дрібних сільських господарів, змушених негайно відправляти на світовий ринок значну частину врожаю для забезпечення потреб своїх родин і господарств. Проте тваринницьке господарство Аргентини було значно більш розвиненим.

УРУГВАЙ І ЧИЛІ

До числа країн Американського континенту, які експортували сільськогосподарські товари, відносилися також Уругвай і Чилі. Проте вони не мали великого значення для світової торгівлі продовольством. За даними Римського сільськогосподарського інституту, земельна площа Уругваю під пшеницею становила в 1910–1914 рр. у середньому 775 тис. акрів⁴²⁷. У 1903 р. з країни було вивезено 158 700 тонн пшениці⁴²⁸.

До другорядних для світової хлібної торгівлі країн слід віднести й Чилі, у сільському господарстві якої вирощували пшеницю, кукурудзу і ячмінь. Ці зернові культури вивозилися в Англію та інші країни Західної Європи. У 1871 р. було експортовано 178 048 тонн пшениці, в 1893 р. — 185 963, а в 1904 р. — 66 088 тонн пшениці, 19 437 ячменю і 50 тис. тонн кукурудзи⁴²⁹. Отже, вивіз чилійської пшениці в Європу на початку XX ст. різко зменшився.

3.3. Експорт сільськогосподарської продукції з інших заокеанських країн

Окрім країн Американського континенту, продукти сільського господарства вивозили на ринки Європи виробники англійських колоній, які отримали статус домініонів, — Індії, Австралії і Нової Зеландії. Вони могли самостійно вирішувати різні питання щодо свого суспільного й економічного розвитку. Уряди Австралії і Нової Зеландії обкладали митом навіть англійські товари, що надходили в їхні порти. Велика Британія, у свою чергу, інвестувала в інфраструктуру сільського господарства своїх домініонів великі капітали. Сюди ж надходила певна частка англійських промислових товарів. Проте між Індією, з одного боку, й Австралією та Новою Зеландією, — з іншого, були й суттєві відмінності, пов'язані з історичним, культурним та духовним розвитком.

Протягом тривалого часу вивіз продуктів зернового господарства і тваринництва з англійських колоній, розташованих у басейні Індійського океану, був не дуже помітним. Але відкриття Суецького каналу в 1869 р. значно скоротило шлях від них до Європейського континенту. Наприкінці XIX — на початку XX ст. Індія, Австралія і Нова Зеландія вивозили сільськогосподарську продукцію в країни Західної Європи й частки Близького і Середнього Сходу вже в значних обсягах, загострюючи конкуренцію з виробниками Російської імперії, Американського континенту та Балканського півострова. Вплив індійських та австралійських виробників хліба і комерсантів на європейському ринку посилювався ще й тим, що вони були постачальниками так званого «зимового врожаю».

ІНДІЯ

У XIX ст. Індія характеризувалася невисоким рівнем господарського розвитку. Переважна більшість земельних площ країни відводилася під посіви пшениці, ячменю, кукурудзи, рису, проса й частки вівса. Пшениця, головна експортна культура зернового господарства, вирощувалася в Бенгалії, Пенджабі, Ражпутані, Гуджараті, Хайдарабаді, північно-західних провінціях та в районах Бомбейського президентства⁴³⁰. На початку XX ст. значно розширилися земельні площі під льоном, продукція з якого відправлялася на європейські ринки.

Жнива в різних регіонах країни припадали на лютий–березень, а інтенсивний вивіз хліба — на квітень–червень кожного року. Після цього експорт зернових поступово зменшувався. Збіжжя відправлялося переважно в Англію, Бельгію і Голландію, а звідти в інші країни Європи. На початку XX ст. країнами споживання індійського хліба стають також Італія, Іспанія і частки міста Близького Сходу. Головними портами відправки пшениці були Бомбей, Кахалі і Калькутта. Найбільшим попитом у споживачів європейських країн користувався сорт пшениці «Пессі», що вирощувався в центральних провінціях Індії⁴³¹. Проте надлишки пшениці вивозилися у великих обсягах переважно в ті роки, коли були щедрі врожаї рису і проса — головних продуктів харчування туземного населення.

Зростання попиту на пшеницю на світовому ринку призвело до того, що Індія стала в ряд найбільших її виробників та експортерів. За обсягом виробництва цієї культури вона поступалася на початку XX ст. тільки США, Російській імперії і Франції. Середньорічний збір пшениці становив за 1907–1910 рр. близько 502 млн пудів⁴³². Проте надто велика чисельність населення стримувала індійський хлібний експорт.

Існують дещо суперечливі статистичні дані щодо індійського зернового експорту. У 1909 р. з Індії було вивезено 4,2 а в 1910 р. — 4,9 млн квартерів пшениці⁴³³. За даними П. І. Лященка, середньорічний вивіз збіжжя за 1909–1913 рр. становив 16 377 тис. квінталів, у тому числі пшениці й борошна з неї — 13 925, ячменю — 2298, вівса — 7, кукурудзи — 147 тис. квінталів⁴³⁴. У найбільших обсягах Індія вивозила хліб в Англію. У 1911 р. туди було відвантажено 63 млн пудів пшениці й пшеничного борошна, в 1912 р. — 79, в 1913 р. — 58 млн пудів⁴³⁵. Набагато менше експортувалося хліба в інші країни Європи. В 1911 р. в Німеччину було вивезено 669 680 центнерів пшениці й 205 882 центнерів ячменю⁴³⁶. У наступному році Індія відправила в Марсель 27 805 пудів ячменю⁴³⁷.

Отже, на початку XX ст. Індія стала помітним гравцем на європейському хлібному ринку.

АВСТРАЛІЯ

Австралійський континент характеризувався надзвичайно малою щільністю населення. На початку XIX ст. тут налічувалося всього 6 тис., а через 100 років — уже 3,7 млн осіб населення чоловічої і жіночої статі⁴³⁸.

Поступово в країні розвинулося зернове господарство. Найбільш поширеними злаковими культурами були пшениця, кукурудза, ячмінь і овес. Посівна площа під пшеницею за 1895–1908 рр. подвоїлася, а її збір збільшився у чотири рази⁴³⁹. Середньорічний урожай пшениці за 1907–1910 рр. разом із Новою Зеландією становив близько 140 млн пудів⁴⁴⁰. Остання цифра, з урахуванням чисельності населення, свідчить про наявність величезних надлишків головної експортної хлібної культури, що спонукало виробників до пошуку шляхів вивозу її на світовий ринок. У 1909 р. Австралія відправила на ринки Європи 3,6, а в 1910 р. — 5,2 млн квартерів пшениці⁴⁴¹. Зокрема, у Німеччину в 1911 р. Австралія вивезла 1 117 748 центнерів пшениці, або 1,41% від усього ввозу в цю державу⁴⁴². Водночас країна експортувала зернові на ринки Азії і Близького Сходу. Загалом у 1901 р. пшениці було вивезено 12 156 тис. квартерів⁴⁴³. За даними Римського сільськогосподарського інституту, середньорічний вивіз усіх зернових за 1909–1913 рр. становив 27 005 тис. квінталів, у тому числі пшениці й борошна з неї — 13 451, ячменю — 11, вівса — 39, кукурудзи — 13 504 тис. квінталів⁴⁴⁴. За підрахунками О. Щадилова, Австралія вивозила на світовий ринок напередодні Першої світової війни близько 80 млн пудів хлібних культур⁴⁴⁵. Отже головними експортними зерновими культурами Австралії були пшениця і кукурудза.

Надзвичайно бурхливо розвивалося тваринництво. На початку ХХ ст. в Австралії налічувалося 11 563 тис. голів великої рогатої худоби, або 320 голів на 100 душ населення⁴⁴⁶. Проте чи не найважливішою галуззю тваринництва стало вівчарство, розвитку якого сприяли пасовищні простори. У 1890 р. тут налічувалося близько 120 млн голів овець, а на одного жителя країни припадало 38 голів⁴⁴⁷.

Потреби світового ринку стимулювали експорт м'яса і вовни. Кількість овечих туш, доправлених в одну тільки Англію, становила в 1895 р. 3379 тис.⁴⁴⁸ Австралійська баранина з'явилася на початку ХХ ст. в столицях багатьох європейських країн, у тому числі й у С.-Петербурзі⁴⁴⁹.

Наприкінці ХІХ ст. різко зріс експорт вовни з Австралії, що прискорило занепад вівчарства в Європі. Ціна за пуд митої австралійської вовни знизилася з 33,84 руб. за пуд у 1890 р. до 25,03 руб. наприкінці 1895 р., або на 35,19%⁴⁵⁰. Земельні площі все частіше відводилися під трави для нарощування кормової бази тваринництва.

Реалізація продукції зернового господарства на внутрішньому і зовнішньому ринках збагачувала австралійських фермерів й стала найважливішим джерелом наповнення бюджету та створення промислової інфраструктури сільського господарства. Експлуатаційна протяжність залізниць досягла в 1913 р. 28 926 км. Довжина залізниць на 10 тис. жителів становила 61,2 км. За цим показником Австралія вийшла на перше місце у світі⁴⁵¹. У країні споруджувалася мережа елеваторів і зерносховищ, облаштовувалися океанські порти. При всій малочисленності населення, Австралія досягла в 1910 р. товарообороту 116 млн фунтів стерлінгів, що відповідало 1160 млн російських рублів⁴⁵².

Отже, сільське господарство стало своєрідним локомотивом, що потягнув за собою, як і в Канаді, усю економіку.

НОВА ЗЕЛАНДІЯ

Розвиток Нової Зеландії багато в чому був подібним до Австралії. В країні в 1896 р. налічувалося 743 тис. жителів⁴⁵³. Головним джерелом народного доходу стало сільське господарство з тваринницьким ухилом, де працювало близько 140 тис. дорослих осіб чоловічої і жіночої статі. На жаль, статистичні дані щодо чисельності домашньої худоби дещо суперечливі. За підрахунками О.Кривченка, в країні налічувалося 3,5 млн голів великої рогатої худоби, близько 30 млн овець і 0,4 млн свиней⁴⁵⁴. За даними А.Радцига, чисельність великої рогатої худоби досягла в 1896 р. 1139 тис. голів⁴⁵⁵. Як би там не було, Нова Зеландія гостро потребувала ринків збуту величезних надлишків м'яса, вовни і частини пшениці. Експорт продуктів тваринництва зростав із кожним роком, і на початку ХХ ст. Нова Зеландія за обсягом товарообороту на одного жителя вийшла на перше місце у світі, обійшовши за цим показником найрозвиненіші країни світу — Велику Британію, Німеччину, США і навіть Бельгію⁴⁵⁶. Отже, сільське господарство стало надійною базою для забезпечення добробуту населення Нової Зеландії.

3.4. Споживчі ринки Близького і Середнього Сходу та Північної Африки

Хлібні культури на теренах Близького і Середнього Сходу та Північної Африки вирощувалися ще з часів неоліту. І в досліджуваний тут період населення більшості країн цього величезного регіону, що належав до басейну Середземного моря, займалося землеробством і скотарством. Звідси на світовий ринок у невеликих обсягах вивозилися продукти зернового господарства і тваринництва. Проте власного хліба, особливо в неврожайні роки, не вистачало.

Більшість народів Близького Сходу наприкінці XIX — на початку XX ст. все ще перебували у складі величезної Османської імперії, центром якої була Туреччина. Остання належала до країн аграрного протекціонізму. На території Сирії, Палестини та інших підвладних їй землях також було впроваджене мито на привізні товари розміром 11% від їх вартості⁴⁵⁷.

Слід також відзначити, що купівельна спроможність споживачів Близького Сходу через бідність переважної частини населення була обмеженою. Проте в умовах гострої конкуренції на продовольчих ринках Європи виробники сільськогосподарської продукції різних країн все частіше звертали свої погляди на ринки Близького й Середнього Сходу. Але й тут з кожним роком посилювалася конкуренція між виробниками хліба, цукру, спирту та інших товарів, що надходили з Франції, України, Росії, Німеччини, Австрії, Угорщини, Румунії, Болгарії та інших країн. Для більш конкретного з'ясування різних аспектів цієї проблематики слід розглянути місткість і особливості ринків окремо взятих країн.

ТУРЕЧЧИНА

Власне Туреччина, як і більшість підвладних їй земель, мала родючі ґрунти, на яких вирощувалися пшениця, ячмінь, овес, кукурудза та інші зернові культури. Майже всі зрошувані землі відводилися під виноградники. Повільне поширення сільськогосподарської техніки й інвентаря, податки та висока орендна плата за землю гальмували розвиток продуктивних сил у землеробстві⁴⁵⁸.

Ряд регіонів Туреччини мав хлібні надлишки. Проте недосконалість тодішньої статистики ускладнює можливість обґрунтованих висновків щодо обсягів експорту продовольчих товарів. Відомо тільки, що м'яка пшениця споживалася винятково місцевим населенням, а її тверді сорти та деякі інші зернові культури експортувалися, хоча й у незначних обсягах. Середньорічний збір пшениці за 1907–1910 рр. становив 107 350,5 тис. пудів⁴⁵⁹. Серйозною вадою сільського господарства Туреччини була слабка промислова інфраструктура. Відсутність насамперед розвиненого млинарства змушувала міські верстви населення закуповувати привізне іноземне борошно. До того ж, Туреччина не мала власної цукрово-бурякової промисловості й змушена була щорічно ввозити до 9 млн пудів цукрового піску і рафінаду⁴⁶⁰.

Величезне значення для торгівлі на Близькому Сході мав Стамбульський порт, який за обсягом товарообороту займав шосте місце на Європейському континенті. У 1912 р., наприклад, його відвідало 18 318 торгових суден загальним тоннажем 15,1 млн тонн. Для порівняння відзначимо, що для найважливішого чорноморського порту — Одеси — відповідні цифри становили тоді 1325 суден і 2462 тис. тонн. У Стамбульський порт заходили судна країн Європи, Близького Сходу та інших регіонів земної кулі. Із наведеної вище цифри тоннажу — 15,1 млн тонн — під англійським прапором було навантажено більше третини — 5,67, під грецьким — 2,47 млн тонн. Вивіз товарів з України і Росії через чорноморські протоки і Стамбул здійснювався переважно під іноземним прапором. На установчих зборах Південно-Західного відділення Російської експортної палати 18 лютого 1912 р. у Києві наголошувалося, що ринки Близького Сходу є надзвичайно привабливими для українських експортерів сільськогосподарської продукції, особливо цукру⁴⁶¹.

Експорт зернових у Туреччину з Російської імперії у 1880-х рр. ще виражався солідними цифрами, але з кожним п'ятиліттям різко зменшувався, про що свідчать дані табл. 3.26.

Таблиця 3.26

Експорт чотирьох головних зернових культур із Російської імперії у Туреччину в 1885–1899 рр. (тис. пудів)⁴⁶²

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Разом
1885–1889	12 232	334	3401	16	15 983
1890–1894	7832	389	1910	0,8	10 132
1895–1899	4166	42	768	26	5002

Із таблиці видно, що експорт з Російської імперії до Туреччини як пшениці, так і загалом чотирьох культур за п'ятиліття 1895–1899 рр. порівняно з п'ятиліттям 1885–1889 рр. зменшився приблизно втричі. І надалі ввіз зернових на турецький ринок із Російської імперії зменшувався. У середньому за 1909–1913 рр. було ввезено тільки 1333 тис. пудів, у тому числі пшениці — 1052, жита — 21, ячменю — 258, вівса — 2 тис. пудів⁴⁶³.

Надзвичайно гострою була конкуренція на борошняному ринку. За даними Б. Сокольського, щорічний ввіз у Туреччину переважно пшеничного борошна з різних європейських країн становив 12 млн пудів, причому один тільки Стамбул споживав близько 6–7 млн пудів⁴⁶⁴. Іншим важливим центром хлібної торгівлі Туреччини було м. Смірна, що потребувало на початку ХХ ст. 2,7 млн пудів борошна щорічно⁴⁶⁵. Частка Російської імперії у загальному ввозі борошна в Смірну становила 25%, Болгарії — 20%, Румунії — 40%⁴⁶⁶. Але в 1910 р. з Болгарії було експортовано на Близький Схід 2880 тис. пудів борошна, або близько 40% від усього ввозу в Туреччину⁴⁶⁷.

За даними Французької торгової палати, потреби Стамбула у хлібних продуктах становили 5 млн пудів щорічно. Експортери з французького порту Марсель враховували низький рівень добробуту турецького населення і збували

для нього дешеві сорти пшеничного борошна. Французькі комерсанти, маючи різнобічну підтримку з боку держави, спорудили на набережній Галати у Стамбулі зручні причальні лінії, склади для зберігання зерна тощо, і це дало їм переваги в конкурентній боротьбі з експортерами інших країн. Звичайно, нічого подібного не мали тут експортери з Російської імперії, унаслідок чого вони «ледве трималися» на турецькому ринку⁴⁶⁸. Дійсно, у 1908 р. в Стамбул було ввезено з різних європейських країн 2 645 956 пудів борошна, у тому числі з Франції — 660, Болгарії — 380, а з Російської імперії — тільки 354 573 пуди⁴⁶⁹. І це за умов надзвичайної близькості від чорноморсько-азовських портів. Навіть Італія експортувала в Стамбул у тому році 178 тис. пудів борошна⁴⁷⁰, скориставшись невдалими наслідками сільськогосподарського сезону в Російській імперії.

Надалі підприємці з Франції та інших країн Європи почали споруджувати в Стамбулі, Смірні, Александрії, Каїрі та інших великих містах Близького Сходу промислові млини, які працювали переважно на пшениці, вивезеній з Російської імперії. Собівартість виробленого на цих млинах борошна була значно меншою, внаслідок чого воно продавалося на півтора рубля дешевше за куль від розмеленого, наприклад, на млинах Ростова⁴⁷¹.

Не меншим гальмом у збуті хліба за кордоном для наших експортерів були також надмірно високі накладні витрати на річкових пристанях і в портах. За умов навантаження морських суден на рейді в портах Азовського моря вони були в декілька разів більшими, ніж у французькому Марселі й становили від 3,1–3,5 до 5,5 коп. з пуда⁴⁷². До того ж, часописи відзначали несприятливі умови щодо кредитування наших товарів, експортованих у порти Близького Сходу та наявність перепон і всіляких ускладнень через «ненормально високі тарифні ставки під час перевезення»⁴⁷³.

Майже все пшеничне борошно, що експортувалося з Російської імперії у країни Близького Сходу, було українського походження, і про це свідчать численні джерела. За даними тогочасних часописів, з Одеси було вивезено в 1911 р. 1788 тис. пудів пшеничного борошна вищих сортів. Турецькі пекарі змішували його з борошном нижчих сортів пшениці власного виробництва і вивезеного з інших країн Європи⁴⁷⁴. У несприятливому для сільського господарства 1908 р. з Одеси було вивезено 861 тис. пудів пшеничного борошна, в тому числі в Туреччину — 407 тис. пудів⁴⁷⁵. У 1909 р. з Російської імперії було експортовано 5,4 млн пудів пшеничного борошна, в тому числі 2,8 млн пудів відправлено у Фінляндію. На ринки Близького Сходу було вивезено з Одеси 1,6 млн пудів, а з інших чорноморсько-азовських портів — близько 1 млн пудів⁴⁷⁶.

У подальшому експорт пшеничного борошна з України набув певної тенденції до зростання. У 1910 р. на ринки Близького Сходу через Одесу було відправлено 2,2 млн пудів пшеничного борошна і 1,4 млн пудів з інших чорноморсько-азовських портів⁴⁷⁷. У січні 1913 р. на Стамбульський ринок з Одеси надійшло 22 837 мішків пшеничного борошна високих сортів⁴⁷⁸. Надзвичайно важливо було й те, що експортні партії пшеничного борошна все частіше відправлялися з української глибинки — Катеринославщини, Полтавщини⁴⁷⁹ та інших губерній. «Експорт борошна на Близький Схід останнього часу значно

зріс»⁴⁸⁰, — повідомлялося на одному із засідань Кременчуцького відділення Російської експортної палати.

За свідченням часопису Всеросійського об'єднання промисловців і торговців, частка порту Одеси у вивозі борошна становила близько 70% від усього експорту цього продукту. У 1910 р. звідси було вивезено 3569, а в 1911 р. — 3414 тис. пудів. Відповідно в ці ж роки з Севастополя було експортовано 727 і 598 тис. пудів⁴⁸¹. В одну тільки Туреччину з Одеси вивозилося щорічно в середньому 1788 тис. пудів. Часопис інформував своїх читачів про гостру конкуренцію, з якою стикалися українські експортери. Як правило, українське борошно вищих сортів змішувалося тамтешніми пекарями з нижчими сортами, ввезеними з інших країн⁴⁸².

Про принадливість українського пшеничного борошна для деяких категорій турецьких споживачів писав свого часу і П.І.Лященко. За його свідченням, на турецький ринок надходило в основному одеське пшеничне борошно високої вартості. У середньому на рік у п'ятилітті 1909–1913 рр. вивозилося 1710 тис. пудів пшеничного борошна⁴⁸³. Певна його частка потрапляла до Сирії і Палестини, які були розташовані неподалік від Суецького каналу — важливої транспортної артерії із Середземного моря в Індійський океан. На сирійському ринку збувалося українське борошно найвищої якості, найчастіше з Херсонщини і Катеринославщини, а також гречана крупа, пшоно, картопля, цукровий пісок, рафінад і деревина з районів Північної України. «Кращі сорти нашої сосни і фабрики лісопильних заводів із центрального Полісся, — констатував часопис Російської експортної палати, — з успіхом витісняють з ринку навіть місцеву анатолійську деревину»⁴⁸⁴. Українська деревина вивозилася через Одесу. В середньому на рік її екпортувалося на суму близько 3 млн руб.⁴⁸⁵

Російські купці були безпосередніми учасниками палестинського товарообміну. У 1909 р. через Яффу було ввезено різних товарів на суму 960 тис. руб., а в 1911 р. — на 1080 тис. руб. На палестинському ринку довелося витримувати гостру конкуренцію з боку австрійських, французьких, румунських і болгарських торговців⁴⁸⁶. За свідченням засобів масової інформації, пшеничне борошно надходило в Яффу в основному з одеських млинів, оскільки тільки Одеса мала зв'язок із портами Палестини прямими рейсами. Промислові млини Маріуполя й Олександрівська виробляли якісне борошно за більш доступними цінами, ніж Одеса, але планомірний вивіз звідти ускладнювався «через відсутність прямого сполучення»⁴⁸⁷. У 1912 р. в Яффу було доставлено з України 8300 мішків борошна. «Наше борошно, — повідомляв віце-консул Російської імперії в Яффі, — переважає за якістю румунське, болгарське і французьке, але ціна кожного мішка на 3–4 франки дорожче. У неврожайні роки для бідних прошарків населення ввозиться наше борошно № 6 за ціною 25 франків за 100 кг. Однак слід урахувувати те, що французькі експортери користуються ще й вивізною премією»⁴⁸⁸.

Ринки Близького Сходу були надзвичайно цінними і для виробників та торговців цукром. Згідно з Брюссельською конвенцією від 1903 р., з Російської імперії можна було вивозити на «конвенційні ринки» Європи щорічно не

більше 12,2 млн пудів цукрового піску і рафінаду. Проте в окремі роки надлишок цього продукту, як з'ясовано в другому розділі нашого дослідження, був набагато більшим.

За даними офіційної статистики, річна потреба ринків Близького Сходу у цукрі становила близько 20 млн пудів, але з Російської імперії експортувалося до 3 млн пудів, що становило близько 15% від загального ввозу⁴⁸⁹. За повідомленням засобів масової інформації, головним пунктом відправки цукру, як і зерна, стала Одеса. У 1908 р. у Стамбул було ввезено з європейських країн 1 450 978 пудів цукру, з яких частка Австро-Угорщини становила 70,7%, або в абсолютних цифрах 1026 тис. пудів, а з Російської імперії — тільки 24,2%, або 352 тис. пудів⁴⁹⁰. Загалом у Туреччину в тому році було ввезено 7 986 740 пудів цукрового піску і рафінаду, у тому числі з Австро-Угорщини — 4 113 522 пуди, а з Російської імперії — 2 912 976 пудів⁴⁹¹. Споживання цукру населенням Туреччини збільшувалося і водночас зростав експорт. У 1910/1911 сільськогосподарському сезоні цукроваріння з Російської імперії було вивезено в Туреччину 4 718 150 пудів цукру⁴⁹². Тільки у січні 1913 р. з Одеси надійшла до Стамбула партія цукрового піску близько 20 залізничних вагонів⁴⁹³.

Однак ряд серйозних причин перешкоджав цукровому експорту з Російської імперії. Часописи підприємницьких об'єднань скаржилися, як правило, на зневажливе ставлення до потреб купецтва працівників консульських установ імперії, вихідців із дворянства. Останні, своєю чергою, мотивували власну пасивність переобтяженістю безпосередніми службовими обов'язками або небажанням сприяти іноземцям, а то й іногородцям. Консул Російської імперії в англійському Ньюкаслі, відповідаючи 3 травня 1894 р. на запитання, чому російські консули за кордоном недостатньо цікавляться потребами вітчизняної торгівлі, писав: «Російського капіталу там по суті немає; є російські товари, які іноземці, закупивши в портах, продають кому захочуть і як захочуть»⁴⁹⁴. До цього слід додати низку інших чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. Серед них насамперед такі: дещо більші затрати на виробництво нових сортів рафінаду; низький рівень організації експортної торгівлі внаслідок нерозвиненості транспортної і торговельної інфраструктури та слабкість фінансового кредиту; ігнорування вподобань споживачів цукру в країнах Близького Сходу; загострення конкуренції з боку експортерів Німеччини, Австро-Угорщини, Бельгії тощо.

За свідченням засобів масової інформації, російські цукрові заводи мали б експортувати в країни Близького Сходу не твердий високоякісний, а м'який рафінад, що користувався попитом на тамтешніх ринках, — типу «каре», «конкасе», «меліс» тощо. Такі сорти рафінаду, зокрема, почали виробляти на Смілянському заводі графів Бобринських (Київщина), їх успішно збували на болгарському і турецькому ринках. Власники цього заводу враховували, що близькосхідні ринки вимагають дешевого продукту, а на якість зверталось менше уваги⁴⁹⁵. Але приклад із продукцією Смілянського заводу, здається, слід розглядати як виняток, а не закономірність. У своїй промові на згаданих вище установчих зборах Південно-Західного відділення Російської експортної палати ректор Київського комерційного інституту М. Довнар-Запольський піддав

різкій критиці консерватизм торговельних кіл і власників цукрових заводів, які не йшли на вдосконалення виробничих технологій для переходу на нові сорти рафінаду. За словами М. Довнара-Запольського, вони «не бажали заради майбутнього поступитися частиною сьогоднішньої вигоди, і замість рубля, котрий можна отримати через день, задовольнялися алтином на даний момент»⁴⁹⁶. Загалом вітчизняні товари були не гіршими за своєю якістю від французьких чи німецьких, але конкуренти краще поставили справу організації торгівлі, створивши розгалужену мережу комерційних агентств і складів у головних торгових пунктах країн Близького Сходу⁴⁹⁷.

З іншого боку, на установчих зборах Південно-Західного відділення Російської експортної палати йшлося про бездіяльність дипломатичних представників Російської імперії на Близькому і Середньому Сході. «Одна дуже важлива обставина відіграє величезну роль в усіх успіхах англійців і німців та невдачах наших підприємств, — сказав М. Довнар-Запольський. — Це зусилля допомогти рідній справі політичних представників перших двох держав і цілковито протилежне ставлення до комерції наших дипломатів. Їх геть не цікавить успіх чи неуспіх російської торгівлі за кордоном і їм чужі всякі комерційні інтереси. Це якась замкнена каста, що надто звужено трактує свої дипломатичні обов'язки»⁴⁹⁸.

Не менш важливими були ринки Близького Сходу і для виробників спирту. У 1913 р. вивіз спирту з Російської імперії міцністю 40° становив 11–12 млн відер. За повідомленням тогочасних часописів, близько половини спирту надходило в Малу Азію, й, зокрема, у Стамбул⁴⁹⁹. У 1909 р. через Одесу в Туреччину було вивезено 130 287 тис. градусів, а в 1910 р. — 146 497, у 1911 р. — 177 200, у 1912 р. — 208 492 тис. градусів⁵⁰⁰. Експортери України й інших регіонів Російської імперії утримували своїх торгових агентів у Стамбулі, Смірні та інших містах, що дало можливість збувати товар постійним категоріям споживачів⁵⁰¹.

Отже, Туреччина з підвладними їй територіями була вигідним ринком для збуту зерна, цукру, спирту та інших продуктів сільського господарства. Однак гостра конкуренція і серйозні прорахунки в організації експортної торгівлі часто зводили нанівець зусилля українських виробників і експортерів.

ЄГИПЕТ

Серед регіонів Близького Сходу слід виокремити Єгипет. В античні часи це була житниця ледве не всього Середземномор'я. Але в останні десятиліття XIX ст. Єгипет припинив вивіз хліба за кордон. Водночас унаслідок зростання населення збільшувався імпорту пшениці. У самому ж Єгипті її витісняла бавовна, котра приносила більші прибутки. Середньорічний збір пшениці становив за 1907–1910 рр. 17 315 тис. пудів⁵⁰². Окрім пшениці й борошна з неї, на єгипетський ринок з інших країн надходили кормовий ячмінь і кукурудза. Зерно завозилося переважно з Франції, Російської імперії, Англії, Румунії, Болгарії тощо.

За даними консульства Російської імперії у Порт-Саїді, торгівля ввізним борошном в Єгипті «сягнула значних розмірів». Протягом 1910 р. загальна кількість борошна, ввезеного в Порт-Саїд, становила 912 535 пудів вартістю

1 433 560 руб. Частка Франції становила 700 774 пуди, а Російської імперії — лише 54 434 пуди⁵⁰³. За оцінкою фахівців, однією із причин переваг французів була менша ціна на борошно⁵⁰⁴.

Т. Китаніна пояснювала неуспіх борошняного експорту з Російської імперії перевагами Франції й Англії щодо собівартості розмолу пшениці та витрат на її транспортування. Фрахт від Марселя до Александрії становив 3 коп. з пуда, а з більшості чорноморсько-азовських портів — 9 коп. Тільки одеським борошномелам, які мали окрему угоду з перевізниками, фрахт обходився у 6–7 коп. з пуда. До того ж, французький уряд винагороджував своїх мірошників премією в розмірі 3,5 франка за кожні 100 кг товару⁵⁰⁵. Внаслідок цих та деяких інших причин куль борошна з Росії в Александрії і Порт-Саїді оцінювався в 9,80 руб., а французького й англійського — 8,20–8,30 руб.⁵⁰⁶

Попри всі труднощі й перешкоди, українське борошно знаходило збут на єгипетському ринку, і навіть «з успіхом конкурувало з французьким». У 1908 р. в Єгипет було експортовано 519 тис. пудів⁵⁰⁷, а в 1911 р. — 416 тис. пудів пшеничного борошна⁵⁰⁸. У 1909 р. з Одеси в Єгипет надійшло 529 тис. пудів пшеничного борошна, у 1910 р. — 558, у 1911 р. — 416, у 1912 р. — 527 тис. пудів⁵⁰⁹.

Слід зазначити, що з України в Єгипет вивозилися й інші сільськогосподарські продукти — м'ясо великої рогатої худоби, тютюн, деревина тощо. В 1911 р. з Одеси було експортовано тютюну на 1 млн, а в 1912 р. — на 700 тис. руб.⁵¹⁰

Отже, Єгипет поглинав незначну частку експорту сільськогосподарських продуктів України.

ІРАН

У другій половині XIX — на початку XX ст. провідною галуззю економіки Ірану залишалося сільське господарство. Тут розводили різні породи великої рогатої худоби, коней, овець, верблюдів, віслуків тощо. Скотарство велося традиційним способом, коли худобу випасали на одному місці, а потім переганяли на нове.

Країна мала також власне зернове господарство. Частина хлібного збору експортувалася навіть на ринки Європи. Зокрема, у 1911 р. в Німеччину було вивезено 185 189 центнерів різних зернових, або 0,23% від загального ввозу в цю країну⁵¹¹. Однак власного збіжжя не вистачало. Напередодні Першої світової війни в Іран щорічно ввозилося близько 5 млн пудів переважно пшеничного борошна⁵¹².

Торгівля з давніх-давен вважалася тут престижним заняттям, а перські купці, маючи репутацію добросовісних, користувалися довірою споживачів. Однак торгувати на іранському ринку було непростою справою найперше через відсутність розвиненої залізничної і шосейної мережі. До того ж, за своїми природно-географічними умовами територія Ірану різко розмежовувалася гірськими хребтами і пустельними плоскогір'ями на північну і південну частини. У досліджуваний тут період північна частина країни була ринком збуту промислових і сільськогосподарських товарів, які вироблялися в Російській імперії, ряді країн Західної Європи й частини Азії.

Товари в Ірані перевозилися колісними і в'ючними шляхами — на конях, верблюдах і мулах. Із заходу до центральної частини Північного Ірану простягався стародавній торговий шлях Трапезунд — Ерзерум — Хой — Тебріз. Менший його відрізок протяжністю 630 км пролягав турецькою територією, а далі вантажі перевозилися в'ючною дорогою. Щоправда, на іншому шляху — від Джульфи до Тебріза — з осені 1909 р. з'явилися поодинокі пасажирські автомобілі⁵¹³. Перевезення тюка товару вагою у 15 пудів у 1890-х рр. обходилося від 9 до 36 руб. Близько половини, наприклад, англійського ввозу в Північний Іран ішло шляхом Трапезунд — Тебріз.

Головним портом на Каспійському морі, куди прибували товари з Російської імперії, був Ензелі. Звідси відкривався шлях не тільки в Тебріз, але й до Тегерану. Проте в порту не було обладнання для перевалки вантажів і навіть зручної стоянки для торгових суден. На випадок шторму останні змушені були повертатися в Баку⁵¹⁴.

Іранський ринок був надзвичайно цінним для виробників як промислової, так і сільськогосподарської продукції. У 1901/1902 рр. * вартість усіх ввезених в Іран товарів становила 298 577 216 кранів, а в 1910/1911 рр. — 484 507 631 кранів, тобто за десятиліття зросла на 62,27%⁵¹⁵. Частка товарів, ввезених із Російської імперії, становила в 1910/1911 рр. 45,3%, Великої Британії — 29,5, Індії — 11,4, Німеччини — 2,9, Франції — 2,8, Австро-Угорщини — 2,2, Туреччини — 3,1, Китаю — 1,6, Італії — 0,5%⁵¹⁶.

Із Російської імперії в Іран експортувалися зернові, пшеничне борошно, а також шкури домашніх тварин, сіль, металеві вироби, цукор, сірники, тканини тощо. У 1909 р. з Російської імперії в Іран було вивезено різних товарів на 32 302,2 тис. руб., у тому числі хліба на 845,9 тис. руб., цукру — на 12 203,2 тис. руб.⁵¹⁷ Про обсяги ввозу в Іран сільськогосподарської продукції у 1905–1909 рр. свідчать дані табл. 3.27.

Таблиця 3.27

**Експорт сільськогосподарської продукції з Російської імперії
в Іран у 1905–1909 рр. (пудів)⁵¹⁸**

Товар	1905 р.	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1909 р.
Цукор	3 150 471	3 657 720	3 952 921	4 201 404	3 971 911
Невичинена шкура	3458	2458	5053	6372	217
Вичинена шкіра	3117	2158	2930	1944	3762
Пшениця	23 812	10 635	4325	1149	8079
Ячмінь	182 806	78 058	46 484	3778	13 080
Рис	65 342	67 827	66 831	81 666	115 155
Пш.борошно	496 227	533 210	537 848	220 054	185 800
Інше зерно	18 150	31 807	10 305	8972	63 531
Усе зерно	786 337	721 537	665 793	315 619	385 645

* Іранський рік тривав з 21 березня поточного по 20 березня наступного року.

Із таблиці видно, що експортними продуктами у 1905–1909 рр. були зернові, пшеничне борошно, цукор і шкури домашніх тварин. Середньорічний ввіз збіжжя становив 574 986,2 пуда, а цукру — 3 786 885,4 пуда. Середня річна вартість цукру, ввезеного в Іран, перевищила 12 135 тис. руб.⁵¹⁹ Загалом частка цукру, вивезеного з Російської імперії на іранський ринок, становила в 1910/1911 рр. 78,66%, Франції — 5,95, Індії — 3,50, Австро-Угорщини — 2,08, Великої Британії — 0,93%⁵²⁰. Зіставлення цих та деяких інших цифр свідчить про міцні позиції російських виробників і купецтва на іранському ринку.

Однак із часом ситуація для виробників із Російської імперії погіршилася унаслідок зусиль комерсантів конкуруючих країн. За зростання споживання цукру в Ірані, експорт за перші 10 років XX ст. зріс із Російської імперії на 89%, з Німеччини — у 1276, а з Бельгії — у 30 353 рази⁵²¹. Сумарна вартість ввезеного бельгійського цукру в 1901/1902 рр. становила лише 2500 кранів, а в 1910/1911 рр. — уже 7 558 330 кранів. Показники німецького ввозу становили, відповідно, 22 940 і 2 928 561 кранів⁵²². Це означало, що країни, які в 1901 р. тільки дебютували на іранському цукровому ринку, тепер розпочали на ньому активну експансію. Аналогічні тенденції простежувалися і щодо експорту бавовняних тканин та інших товарів.

Переваги західноєвропейських конкурентів були такі ж, як і на ринках Близького Сходу. Укріпившись ще раніше на ринку Північного Ірану, торговці з Росії нічого не зробили для його утримання, все було пущене на самоплив. Тим часом англійський банк «Imperial Bank of Persia» мережею своїх відділень покрити усю країну. Комерційні агенти Великої Британії розробили цілу низку заходів для витіснення своїх конкурентів. Цьому сприяло й англійське консульство в Хорасані. Британські товари завозилися в Північний Іран через Бендер-Бушир, а місто Єзд стало центром англійського підприємництва у цій країні⁵²³.

Ще більшу загрозу для експортерів із Російської імперії становили Німеччина та Австро-Угорщина. «Після завершення будівництва Багдадської залізниці, — резюмувалося на засіданні згаданих вище установчих зборів Південно-Західного відділення Російської експортної палати в Києві, — Північний Іран може цілковито опинитися в руках німецьких експортерів, і зручність географічного становища Росії та її політичного престижу не допоможуть утримати цей ринок, якщо представники промисловості й торгівлі, як і урядова агентура, не вживуть серйозних зусиль, пов'язаних, можливо, із витратами спочатку для його утримання»⁵²⁴.

Отже, іранський ринок був дуже привабливим для збуту зерна, цукру та інших товарів. Але низький рівень організації експортної торгівлі та гостра конкуренція гальмували вивіз сюди товарів із Російської імперії.

ПІВНІЧНА АФРИКА

Населення Північної Африки займалося землеробством із давніх часів і почасти забезпечувало хлібом жителів стародавнього Риму. У наступні століття традиційні методи господарювання, нестача атмосферних опадів, зношеність зрошувальних систем та періодичні нашествия сарани гальмували розвиток сільського господарства. Врожайність зернових культур зазнавала значних коливань.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. більша частина Північної Африки перебувала у складі французької колоніальної імперії. Сільські господарі Алжиру, Тунісу і Марокко вирощували пшеницю, ячмінь й почасти кукурудзу, овес та жито. Помітну роль в економіці сільського господарства відіграло тваринництво, виноградарство і розведення цитрусових. Середньорічний збір пшениці в Алжирі за 1907–1910 рр. становив 58 625,75 тис. пудів, а в Тунісі — 8224,75 тис. пудів⁵²⁵. За даними П. І. Ляценка, середньорічний надлишок зерна у Тунісі, Алжирі й Марокко у 1909–1913 рр. вимірювався 1799 тис. квінталів (10 938 тис. пудів)⁵²⁶. За свідченням тогочасних фахівців, травневий збір збіжжя на теренах Північної Африки надходив на ринки Франції, Німеччини, Італії й Іспанії раніше, ніж зі Східної Європи, що не могло не впливати на його вартість. До того ж, тверді сорти пшениць ішли на виготовлення макаронної продукції.

Обсяги зернового експорту звідси були незначними. Усі три колонії безмитно ввозили у Францію продовольче зерно, а взамін отримували борошно. Надлишок ячменю Туніс експортував у Велику Британію і Францію. Зокрема, у 1912 р. Туніс відправив у Марсель 27 328 пудів ячменю⁵²⁷. Покупцями марокканського хліба були Англія, Іспанія⁵²⁸ і Німеччина. У 1911 р. з Марокко ввезено в Німеччину 283 124 центнерів зерна, у тому числі 40 306 центнерів пшениці й 242 818 центнерів ячменю, що становило 0,36% від хлібного ввозу в цю країну⁵²⁹. Алжир вивозив в Європу не тільки зерно, але й борошно, котре завозилося з Франції. У 1912 р. французький порт Марсель отримав звідси 56 167 пудів ячменю⁵³⁰.

Водночас Алжир ввозив зернові з інших країн. За даними алжирських митниць, у 1913 р. сюди було ввезено з портів Чорного і Балтійського морів 173 320 квінталів ячменю й жита на загальну суму 1656 тис. франків і 7978 квінталів висівок на 57 тис. франків⁵³¹. Ці цифри не можна вважати остаточними, оскільки зернові й фуражні культури надходили з Російської імперії до Алжиру ще й через німецькі порти та інші транзитні країни. Щодо України, то місцеве зерно найчастіше вирушало в Алжир з Одеси на пароплавах Нідерландської королівської компанії⁵³².

Отже, роль Алжиру, Тунісу і Марокко як хлібних експортерів на європейському ринку була незначною, хоча й впливала деякою мірою на рівень цін на континенті.

¹ Русский экспорт. — 1911. — № 1. — С. 60.

² Государственная дума. Четвёртый созыв. Стенографические отчёты. 1912–1913 гг. Сессия 1. — Ч. 1. — СПб., 1913 (далі — Государственная дума. Четвёртый созыв). — 7 июня 1913 г.

³ Кривченко Г.О. Нариси світового господарства. Огляд господарського стану головних країн світу. — К., 1927. — С. 16, 17.

⁴ Кечеджи-Шаповалов М.В. Мировая торговля и участие в ней России. — СПб., 1911. — С. 53.

⁵ Майский В. Очерки сельскохозяйственной жизни в Германии // Агрономический журнал. — Кн. 1. — X., 1914. — С. 105.

⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1911. — 15 января.

⁷ *Туган-Барановський М.И.* Аграрный протекционизм и вздорожание сельскохозяйственных продуктов // Русский экспорт. — 1911. — № 2/3. — С. 68.

⁸ *Хозяйственные итоги истекшего десятилетия.* — СПб., 1911. — С. 119.

⁹ *Кечеджи-Шаповалов М.В.* Указ. соч. — С. 19, 29.

¹⁰ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 18.

¹¹ *Ден В.Э.* Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. — Пг., 1922. — С. 56.

¹² *Русский экспорт.* — 1911. — № 1. — С. 3.

¹³ *Остапенко С.С.* Персидский рынок и его значение для России. — К., 1913. — С. 4.

¹⁴ *Остапенко С.С.* Русское продуктивное скотоводство и меры к поднятию его рентабельности // Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 35–36.

¹⁵ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 37.

¹⁶ *Горно-заводское дело.* — 1914. — № 38. — С. 9624.

¹⁷ *Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год.* — СПб., 1911. — С. 13.

¹⁸ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 18.

¹⁹ Там само. — С. 36.

²⁰ *Русский экспорт.* — 1914. — № 7/8. — С. 250.

²¹ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 37, 38.

²² *Горно-заводское дело.* — 1914. — № 38. — С. 9623.

²³ Там же. — С. 9624.

²⁴ *Агрономический журнал.* — Кн.1. — X., 1913. — С. 57.

²⁵ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 29.

²⁶ *Лященко П.И.* Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. — Пг., 1915. — С. 54.

²⁷ *Горно-заводское дело.* — 1914. — № 38. — С. 9624.

²⁸ *Экономическая жизнь Подолии* — 1914. — № 7. — С. 29.

²⁹ *Шульц А.К.* Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. — СПб., 1913. — Табл. 25.

³⁰ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства. — М., 1927. — С. 58, 59.

³¹ *Сокольский Б.* Экспорт русской муки в Англию (в связи с положением экспорта муки вообще). — СПб., 1913. — С. 6.

³² *Русский экспорт.* — 1911. — № 1. — С. 6.

³³ *Волков А.Ф.* Курс международной хлебной торговли. — СПб., 1910. — С. 372.

³⁴ *Сокольский Б.* Указ. соч. — С. 6.

³⁵ *Горно-заводское дело.* — 1914. — № 38. — С. 9626.

³⁶ *Лященко П.И.* Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии ... — С. 59.

- ³⁷ Там же. — С. 60.
- ³⁸ Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — СПб., 1913. — С. 58.
- ³⁹ *Сокольский Б.* Указ. соч. — С. 6.
- ⁴⁰ Там же. — С. 8.
- ⁴¹ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 3. — С. 80.
- ⁴² Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 22 мая.
- ⁴³ *Гейкинг А.А.* К вопросу о вывозе в Англию русской муки // Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 3. — С. 81.
- ⁴⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 22 мая.
- ⁴⁵ Промышленность и торговля. — 1912. — № 10. — С. 540.
- ⁴⁶ Горно-заводское дело. — 1914. — № 38. — С. 9624–9625.
- ⁴⁷ *Кечеджи-Шаповалов М.В.* Указ. соч. — С. 28.
- ⁴⁸ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 57.
- ⁴⁹ Горно-заводское дело. — 1914. — № 38. — С. 9626.
- ⁵⁰ Развитие русско-английских торговых сношений. Доклад барона А.А.Гейкинга // Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 7. — С. 266.
- ⁵¹ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 35.
- ⁵² Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — К., 1912. — Вып. 1. — С. 95.
- ⁵³ Горно-заводское дело. — 1914. — № 38. — С. 9626.
- ⁵⁴ *Кечеджи-Шаповалов М.В.* Указ. соч. — С. 25.
- ⁵⁵ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 3. — С. 65, 70, 78.
- ⁵⁶ Русский экспорт. — 1912. — № 8/9. — С. 204.
- ⁵⁷ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 367–368, 372.
- ⁵⁸ Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. — X., 1916. — С. 11.
- ⁵⁹ Государственная дума. Четвёртый созыв. — Стб. 1137.
- ⁶⁰ Горно-заводское дело. — 1912. — № 17. — С. 4945.
- ⁶¹ Водные пути и шоссейные дороги. — 1914. — № 5. — С. 261.
- ⁶² Там же. — 1915. — № 9. — С. 10557.
- ⁶³ Русский экспорт. — 1912. — № 4/5. — С. 166.
- ⁶⁴ *Ден В.Э.* Указ. соч. — С. 62.
- ⁶⁵ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 373.
- ⁶⁶ Русский экспорт. — 1912. — № 4/5. — С. 166; Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — СПб., 1914. — С. 37.
- ⁶⁷ Промышленность и торговля. — 1914. — № 18. — С. 262.
- ⁶⁸ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 255.
- ⁶⁹ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 13.
- ⁷⁰ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 57.
- ⁷¹ Там само.

- ⁷² Горно-заводское дело. — 1914. — № 32. — С. 9397.
- ⁷³ Водные пути и шоссейные дороги. — 1914. — № 5. — С. 261–262.
- ⁷⁴ Там же. — С. 262.
- ⁷⁵ *Остапенко С.С.* Персидский рынок и его значение для России. — С. 2.
- ⁷⁶ Горно-заводское дело. — 1914. — № 32. — С. 9397.
- ⁷⁷ *Майский В.* Указ. соч. — С. 112.
- ⁷⁸ *Остапенко С.С.* Задачи русского хлебного экспорта. — К., 1912. — С. 1.
- ⁷⁹ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 51.
- ⁸⁰ *Агрономический журнал.* — Вып. 6. — X., 1915. — С. 91.
- ⁸¹ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 51.
- ⁸² *Майский В.* Указ. соч. — С. 112.
- ⁸³ *Ден В.Э.* Указ. соч. — С. 68.
- ⁸⁴ *Майский В.* Указ. соч. — С. 112.
- ⁸⁵ *Баскин Х.Э.* Русский хлебный экспорт // *Русский мельник.* — 1915. — № 2. — С. 121.
- ⁸⁶ *Волчанский Ф.* Германцы и картофель // *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* — 1915. — 22 октября.
- ⁸⁷ Там же.
- ⁸⁸ *Радциг А.А.* Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — СПб., 1899. — С. 56.
- ⁸⁹ *Экономическая жизнь Подолии.* — 1914. — № 8. — С. 13.
- ⁹⁰ *Радциг А.А.* Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 66.
- ⁹¹ *Брошниковский А.К.* Условия сбыта русских хлебов за границу при действующем в некоторых государствах Западной Европы высоком таможенном обложении привозного зерна. — Пг., 1914. — С. 140–146.
- ⁹² *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 51.
- ⁹³ *Киевская земская газета.* — 1914. — 19 сентября.
- ⁹⁴ Там же.
- ⁹⁵ *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* — 1916. — № 2/3. — С. 19.
- ⁹⁶ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 53.
- ⁹⁷ *Промышленность и торговля.* — 1915. — № 18. — С. 182.
- ⁹⁸ *Агрономический журнал.* — Кн.1. — 1913. — С. 62.
- ⁹⁹ Водные пути и шоссейные дороги. — 1914. — № 5. — С. 262.
- ¹⁰⁰ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 292.
- ¹⁰¹ Горно-заводское дело. — 1914. — № 32. — С. 9396.
- ¹⁰² *Милютин В.* Роль труда в сельском хозяйстве в связи с войной // *Агрономический журнал.* — Кн. 2. — X., 1915. — С. 5.
- ¹⁰³ *Баскин Х.Э.* Указ. соч. — С. 121.
- ¹⁰⁴ Там же. — С. 122.
- ¹⁰⁵ Там же.
- ¹⁰⁶ Там же.

- ¹⁰⁷ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 80.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 91.
- ¹⁰⁹ *Кечеджи-Шаповалов М.В.* Указ. соч. — С. 29.
- ¹¹⁰ *Шор А.С.* Товарообмен между Россией и Германией за последние 20 лет. — СПб., 1914. — С. 4–8.
- ¹¹¹ Там же. — С. 11.
- ¹¹² Там же. — С. 10–11.
- ¹¹³ⁱ Там же. — С. 5.
- ¹¹⁴ Там же. — С. 10.
- ¹¹⁵ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 242.
- ¹¹⁶ Горно-заводское дело. — 1914. — № 32. — С. 9396.
- ¹¹⁷ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 369.
- ¹¹⁸ Там же. — № 6. — С. 455.
- ¹¹⁹ Бюллетень справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 4. — С. 4.
- ¹²⁰ *Баскин Х.Э.* Указ. соч. — С. 121.
- ¹²¹ *Ден В.Э.* Указ. соч. — С. 69.
- ¹²² Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — С. 178.
- ¹²³ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 369.
- ¹²⁴ *Меньшиков М.* Хлебная война // Русский мельник. — 1913. — № 10. — С. 800 а.
- ¹²⁵ *Ден В.Э.* Указ. соч. — С. 67.
- ¹²⁶ *Баскин Х.Э.* Указ. соч. — С. 121.
- ¹²⁷ *Ден В.Э.* Указ. соч. — С. 63.
- ¹²⁸ Русский экспорт. — 1914. — № 5/6. — С. 205.
- ¹²⁹ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 369.
- ¹³⁰ Там же. — № 6. — С. 455.
- ¹³¹ Вестник Русско-французской торговой палаты. — 1914. — 1(14) апреля. — С. 326–327.
- ¹³² Горно-заводское дело — 1914. — № 33. — С. 9430.
- ¹³³ Там же.
- ¹³⁴ *Исламов Т.М.* Распад австро-венгерской монархии и его последствия в политической эволюции средневропейского региона // Первая мировая война. Пролог XX века. — М., 1998. — С. 349–351.
- ¹³⁵ Промышленность и торговля. — 1914. — № 19. — С. 310.
- ¹³⁶ Там же.
- ¹³⁷ Там же. — С. 311.
- ¹³⁸ Там же. — С. 310.
- ¹³⁹ Там же. — С. 311.
- ¹⁴⁰ *Стеблій Ф.І., Кравець М.М.* Східна Галичина і Північна Буковина // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 436.
- ¹⁴¹ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 644. — Спр. 350. — Арк. 31.
- ¹⁴² *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 117.

- ¹⁴³ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 82.
- ¹⁴⁴ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 32.
- ¹⁴⁵ Горно-заводское дело. — 1914. — № 33. — С. 9431.
- ¹⁴⁶ Там же.
- ¹⁴⁷ Промышленность и торговля. — 1914. — № 19. — С. 311.
- ¹⁴⁸ ЦДІА України. — Ф. 442 — Оп. 644. — Спр. 350. — Арк. 30.
- ¹⁴⁹ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 83.
- ¹⁵⁰ Вебер К. Мукомольное дело. Руководство к устройству мукомольных и крупяных мельниц при конных, ветряных, водяных и паровых двигателях и производство мучных продуктов. — Изд. третье. — СПб., 1908. — С. 19.
- ¹⁵¹ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 82.
- ¹⁵² Вебер К. Указ. соч. — С. 19.
- ¹⁵³ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 82.
- ¹⁵⁴ Там же. — С. 260.
- ¹⁵⁵ Горно-заводское дело. — 1914. — № 33. — С. 9433.
- ¹⁵⁶ Там же.
- ¹⁵⁷ Шор А.С. Указ. соч. — С. 4–6, 10–11, 46, 60.
- ¹⁵⁸ Горно-заводское дело. — 1914. — № 34. — С. 9472.
- ¹⁵⁹ Там же. — С. 9473.
- ¹⁶⁰ Там же.
- ¹⁶¹ Речи и доклады ... — С. 13.
- ¹⁶² Там же.
- ¹⁶³ Русский экспорт. — 1912. — № 2. — С. 39.
- ¹⁶⁴ Федоровский В.К. Торговля России с Францией и Бельгией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эти страны. — М., 1915. — С. 9.
- ¹⁶⁵ Русский экспорт. — 1912. — № 2. — С. 40.
- ¹⁶⁶ Горно-заводское дело. — 1914. — № 34. — С. 9474.
- ¹⁶⁷ Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. — М., 1991. — С. 95.
- ¹⁶⁸ Горно-заводское дело. — 1914. — № 34. — С. 9472.
- ¹⁶⁹ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 292.
- ¹⁷⁰ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии ... — С. 61.
- ¹⁷¹ Горно-заводское дело. — 1914. — № 34. — С. 9473.
- ¹⁷² Там же. — С. 9472.
- ¹⁷³ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии ... — С. 61.
- ¹⁷⁴ Из отчёта Брюссельского отделения Российской экспортной палаты // Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 246.
- ¹⁷⁵ Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — С. 212.
- ¹⁷⁶ Там же. — С. 246.

- ¹⁷⁷ Там же. — С. 214.
- ¹⁷⁸ Речи и доклады ... — С. 13.
- ¹⁷⁹ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 374.
- ¹⁸⁰ Радциг А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 5.
- ¹⁸¹ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 81.
- ¹⁸² Сокольский Б. Указ. соч. — С. 4.
- ¹⁸³ Жиро А. Торговля России с Францией. — Париж, 1915. — С. 23.
- ¹⁸⁴ Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1893. — № 5. — С. 349.
- ¹⁸⁵ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 103.
- ¹⁸⁶ Там же.
- ¹⁸⁷ Там же.
- ¹⁸⁸ Шульц А.К. Указ. соч. — С. 109.
- ¹⁸⁹ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 117.
- ¹⁹⁰ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 300.
- ¹⁹¹ Там же. — С. 301.
- ¹⁹² Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 119.
- ¹⁹³ Там же.
- ¹⁹⁴ Бюллетень справочной части по внешней торговле. — 1912. — № 7.
- ¹⁹⁵ Радциг А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 8.
- ¹⁹⁶ Там же.
- ¹⁹⁷ Там же. — С. 9.
- ¹⁹⁸ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 26 октября.
- ¹⁹⁹ Гейкин А.А. Развитие русско-английских сношений // Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 7. — С. 266.
- ²⁰⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1911. — 8 марта.
- ²⁰¹ Агрономический журнал. — Кн. 1. — 1913. — С. 63.
- ²⁰² Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1911. — 22 января.
- ²⁰³ Русский экспорт. — 1912. — № 8/9. — С. 203.
- ²⁰⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1911. — 1 февраля.
- ²⁰⁵ Русский экспорт. — 1912. — № 8/9. — С. 203–204.
- ²⁰⁶ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 305–306.
- ²⁰⁷ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 113.
- ²⁰⁸ Там же.
- ²⁰⁹ Радциг А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 64.
- ²¹⁰ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 308.
- ²¹¹ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 114.
- ²¹² Там же.
- ²¹³ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии ... — С. 264.

- ²¹⁴ *Сокольский Б.* Указ. соч. — С. 4.
- ²¹⁵ Горно-заводское дело. — 1914. — № 36. — С. 9525.
- ²¹⁶ Там же.
- ²¹⁷ Там же.
- ²¹⁸ Там же.
- ²¹⁹ Там же. — 1915. — № 9. — С. 10557.
- ²²⁰ Там же. — 1914. — № 36. — С. 9527.
- ²²¹ Государственная дума. Четвёртый созыв. — Стб. 1137.
- ²²² *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 67.
- ²²³ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 214.
- ²²⁴ Горно-заводское дело. — 1914. — № 36. — С. 9525–9526.
- ²²⁵ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 204; *Вебер К.* Указ. соч. — С. 39.
- ²²⁶ *Лященко П.И.* Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии ... — С. 66.
- ²²⁷ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 217.
- ²²⁸ Там же. — С. 214.
- ²²⁹ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 41.
- ²³⁰ Там же. — С. 53.
- ²³¹ Горно-заводское дело. — 1914. — № 36. — С. 9526.
- ²³² *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 50.
- ²³³ Горно-заводское дело. — 1914. — № 36. — С. 9527.
- ²³⁴ *Федоровский В.К.* Указ. соч. — С. 67–70, 76.
- ²³⁵ Русский вывоз во Францию. Справочная книга для русских экспортёров. — Париж, 1916. — С. 11, 15, 18–19, 23, 27, 37, 44–50, 64, 80, 87, 91–93, 103.
- ²³⁶ Вестник Русско-французской торговой палаты. — 1915. — № 3. — С. 239.
- ²³⁷ *Жиро А.* Указ. соч. — С. 23–24; *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 67.
- ²³⁸ *Федоровский В.К.* Указ. соч. — С. 67.
- ²³⁹ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 217–218.
- ²⁴⁰ Горно-заводское дело. — 1914. — № 36. — С. 9526.
- ²⁴¹ Вестник Русско-французской торговой палаты. — 1915. — № 3. — С. 235.
- ²⁴² *Радциг А.А.* Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 65.
- ²⁴³ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 109–110.
- ²⁴⁴ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 311.
- ²⁴⁵ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 110.
- ²⁴⁶ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 72.
- ²⁴⁷ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 311.
- ²⁴⁸ *Вебер К.* Указ. соч. — С. 40.
- ²⁴⁹ Там же.
- ²⁵⁰ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 314.

- ²⁵¹ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 73.
- ²⁵² *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 101.
- ²⁵³ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 275.
- ²⁵⁴ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 101.
- ²⁵⁵ *Радциг А.А.* Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 65.
- ²⁵⁶ Там же.
- ²⁵⁷ Отчёты агентов Министерства торговли и промышленности за границей за 1914 год. — Пг., 1917. — С. 7.
- ²⁵⁸ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 102.
- ²⁵⁹ *Костров Н.И.* Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну. — М., 1915.
- ²⁶⁰ Там же. — С. 167–168.
- ²⁶¹ Там же. — С. 174.
- ²⁶² Там же. — С. 175.
- ²⁶³ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 64.
- ²⁶⁴ *Костров Н.И.* Указ. соч. — С. 18–19.
- ²⁶⁵ Там же. — С. 19.
- ²⁶⁶ Известия по внешней торговле. — 1917. — № 8. — С. 340.
- ²⁶⁷ Там же. — С. 222.
- ²⁶⁸ Там же. — С. 223.
- ²⁶⁹ Там же.
- ²⁷⁰ Там же.
- ²⁷¹ Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — С. 273.
- ²⁷² *Радциг А.А.* Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 65.
- ²⁷³ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 287.
- ²⁷⁴ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 32.
- ²⁷⁵ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 74.
- ²⁷⁶ *Радциг А.А.* Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 64;
Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 90.
- ²⁷⁷ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 32.
- ²⁷⁸ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 95.
- ²⁷⁹ Там же.
- ²⁸⁰ Там же. — С. 98.
- ²⁸¹ Там же.
- ²⁸² Обзоры главнейших отраслей ... — С. 32.
- ²⁸² *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 100.
- ²⁸⁴ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 132.
- ²⁸⁵ *Ден В.Э.* Указ. соч. — С. 128–130.
- ²⁸⁶ *Радциг А.А.* Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 65.

- ²⁸⁷ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 104.
- ²⁸⁸ Кривченко Г.О. Нариси світового господарства. — С. 132.
- ²⁸⁹ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 32.
- ²⁹⁰ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 г. — Ч. 1. — СПб., 1913. — С. 517 (табл. XII).
- ²⁹¹ Русский экспорт. — 1914. — № 5/6. — С. 204; Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 77.
- ²⁹² Китанина Т.М. Хлебная торговля в России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). — Л., 1978. — С. 243.
- ²⁹³ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 3 мая.
- ²⁹⁴ Ден В.Э. Указ. соч. — С. 30.
- ²⁹⁵ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 142.
- ²⁹⁶ Кривченко Г.О. Нариси світового господарства. — С. 138.
- ²⁹⁷ Агрономический журнал. — Кн. 3. — X., 1914. — С. 55.
- ²⁹⁸ Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. — 1916. — С. 11.
- ²⁹⁹ Там же.
- ³⁰⁰ Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — СПб., 1896. — С. 233.
- ³⁰¹ Кечеджи-Шаповалов М.В. Указ. соч. — С. 58.
- ³⁰² Там же. — С. 63.
- ³⁰³ Водные пути и шоссейные дороги. — 1913. — Вып. 1. — С. 14.
- ³⁰⁴ Там же. — 1914. — № 7. — С. 360.
- ³⁰⁵ Кривченко Г.О. Нариси світового господарства. — С. 138.
- ³⁰⁶ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 142.
- ³⁰⁷ Агрономический журнал. — Кн. 3. — 1914. — С. 55–56.
- ³⁰⁸ Ден В.Э. Указ. соч. — С. 90–94.
- ³⁰⁹ Там же. — С. 45.
- ³¹⁰ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 32.
- ³¹¹ Шульц А.К. Указ. соч. — Табл. 7 (продолжение).
- ³¹² Вестник Южно-русского животноводства. — 1910. — 8 марта.
- ³¹³ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1911. — 8 марта.
- ³¹⁴ Радциг А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 64–65.
- ³¹⁵ Пажитнов К. Сельское хозяйство С.А. Соединённых Штатов и тенденции его развития, по данным переписи 1910 г. // Агрономический журнал. — Кн. 3. — 1914. — С. 59.
- ³¹⁶ Там же. — С. 56.
- ³¹⁷ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 117.
- ³¹⁸ Пажитнов К. Указ. соч. — С. 56.
- ³¹⁹ Див.: Реснит О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 144.
- ³²⁰ Пажитнов К. Указ. соч. — С. 57.
- ³²¹ Там же.

- ³²² Див.: Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах): статистический сборник. — М., 1923. — С. 5.
- ³²³ *Пажитнов К.* Указ. соч. — С. 57.
- ³²⁴ Земщина. — 1910. — 23 февраля (8 марта).
- ³²⁵ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 141.
- ⁴²⁶ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 124.
- ³²⁷ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 49.
- ³²⁸ *Кульжский А.Е.* Может ли русский земледелец выгодно продавать свой хлеб? Устройство хлеботорговли и товарищеский сбыт хлеба в России. — М., 1913. — С. 18.
- ³²⁹ *Сокольский Б.* Указ. соч. — С. 9.
- ³³⁰ Там же.
- ³³¹ Горно-заводское дело. — 1915. — № 9. — С. 10557.
- ³³² Обзоры главнейших отраслей ... — С. 13.
- ³³³ *Ден В.Э.* Указ. соч. — С. 30.
- ³³⁴ Роль капиталов в развитии страны // Промышленность и торговля. — 1914. — № 24. — С. 577.
- ³³⁵ *Вебер К.* Указ. соч. — С. 22.
- ³³⁶ Там же. — С. 24.
- ³³⁷ *Кечеджи-Шаповалов М.В.* Указ. соч. — С. 31.
- ³³⁸ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 142.
- ³³⁹ *Радциг А.* Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — С. 234.
- ³⁴⁰ Там же. — С. 234–235.
- ³⁴¹ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 141.
- ³⁴² Русский мельник. — 1913. — № 2. — С. 129.
- ³⁴³ Там же. — 1914. — № 1. — С. 27.
- ³⁴⁴ *Кульжский А.Е.* Указ. соч. — С. 23.
- ³⁴⁵ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 124–125.
- ³⁴⁶ *Кульжский А.Е.* Указ. соч. — С. 20.
- ³⁴⁷ Там же. — С. 19.
- ³⁴⁸ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 172.
- ³⁴⁹ Там же. — С. 171.
- ³⁵⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 11 июня.
- ³⁵¹ *Кульжский А.Е.* Указ. соч. — С. 25.
- ³⁵² *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 173.
- ³⁵³ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 11 июня.
- ³⁵⁴ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 145.
- ³⁵⁵ *Золотов В.А.* Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. — Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского университета, 1966. — С. 112.

- ³⁵⁶ *Лященко П.И.* Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии ... — С. 48.
- ³⁵⁷ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 142.
- ³⁵⁸ *Вебер К.* Указ. соч. — С. 22.
- ³⁵⁹ Там же.
- ³⁶⁰ *Шульц А.К.* Указ. соч. — Табл. 12.
- ³⁶¹ Русский мельник. — 1913. — № 2. — С. 102.
- ³⁶² Там же. — № 5. — С. 369.
- ³⁶³ *Ден В.Э.* Указ. соч. — С. 57.
- ³⁶⁴ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 42.
- ³⁶⁵ *Кечеджи-Шаповалов М.В.* Указ. соч. — С. 29.
- ³⁶⁶ Там же.
- ³⁶⁷ *Вебер К.* Указ. соч. — С. 22.
- ³⁶⁸ *Ден В.Э.* Указ. соч. — С. 31.
- ³⁷⁰ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 152.
- ³⁷¹ *Ден В.Э.* Указ. соч. — С. 79.
- ³⁷² *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 153.
- ³⁷³ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 161.
- ³⁷⁴ Промышленность и торговля. — 1911. — № 6. — С. 261.
- ³⁷⁵ Там же. — 1913. — № 1. — С. 46.
- ³⁷⁶ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 155.
- ³⁷⁷ Промышленность и торговля. — 1913. — № 1. — С. 46.
- ³⁷⁸ *Радциг А.А.* Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 10.
- ³⁷⁹ Там же. — С. 12.
- ³⁸⁰ Там же.
- ³⁸¹ Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. — 1916. — С. 11.
- ³⁸² *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 152.
- ³⁸³ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 49.
- ³⁸⁴ Экономическое положение Канады // Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1915. — № 7/8. — С. 240.
- ³⁸⁵ Промышленность и торговля. — 1914. — № 12. — С. 640.
- ³⁸⁶ *Волков А.Ф.* Указ. соч. — С. 152.
- ³⁸⁷ *Лященко П.И.* Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии ... — С. 49.
- ³⁸⁸ *Лященко П.* Русское зерновое хозяйство ... — С. 186.
- ³⁸⁹ *Щадилов О.* Економічна політика України. — К., 1919. — С. 4.
- ³⁹⁰ *Кривченко Г.О.* Нариси світового господарства. — С. 161.
- ³⁹¹ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 3. — С. 80.
- ³⁹² Там же. — С. 81.
- ³⁹³ Промышленность и торговля. — 1911. — № 6. — С. 261.

- ³⁹⁴ Ден В.Э. Указ. соч. — С. 31.
- ³⁹⁵ Кривченко Г.О. Нариси світового господарства. — С. 161–174.
- ³⁹⁶ Радциг А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 64.
- ³⁹⁷ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 202.
- ³⁹⁸ Кечеджи-Шаповалов М.В. Указ. соч. — С. 17.
- ³⁹⁹ Ден В.Э. Указ. соч. — С. 79.
- ⁴⁰⁰ Кривченко Г.А. Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. — К., 1919. — С. 17.
- ⁴⁰¹ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 204.
- ⁴⁰² Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 159.
- ⁴⁰³ Кечеджи-Шаповалов М.В. Указ. соч. — С. 17.
- ⁴⁰⁴ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 17. — С. 28.
- ⁴⁰⁵ Киевская земская газета. — 1916. — 1 июля.
- ⁴⁰⁶ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 17. — С. 31.
- ⁴⁰⁷ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 164.
- ⁴⁰⁸ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 159; Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 159.
- ⁴⁰⁹ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии ... — С. 49.
- ⁴¹⁰ Кечеджи-Шаповалов М.В. Указ. соч. — С. 17.
- ⁴¹¹ Горно-заводское дело. — 1912. — № 22. — С. 5116.
- ⁴¹² Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии ... — С. 49.
- ⁴¹³ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 208.
- ⁴¹⁴ Ден В.Э. Указ. соч. — С. 56, 58.
- ⁴¹⁵ Там же. — С. 67.
- ⁴¹⁶ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 42.
- ⁴¹⁷ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 212.
- ⁴¹⁸ Аргентина — наш конкурент // Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 8. — С. 21.
- ⁴¹⁹ Шор А.С. Указ. соч. — С. 26.
- ⁴²⁰ Там же.
- ⁴²¹ Там же. — С. 27.
- ⁴²² Горно-заводское дело. — 1911. — № 46. — С. 3115–3116.
- ⁴²³ ЦДІА України. — Ф. 2163. — Оп. 1. — Спр. 21.
- ⁴²⁴ Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — С. 166.
- ⁴²⁵ Остапенко С.С. Русское продуктивное скотоводство и меры к поднятию его рентабельности. — С. 44.
- ⁴²⁶ Там же.
- ⁴²⁷ Ден В.Э. Указ. соч. — С. 79.

- ⁴²⁸ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 178.
- ⁴²⁹ Там же. — С. 179.
- ⁴³⁰ Там же. — С. 114.
- ⁴³¹ Там же. — С. 115–116.
- ⁴³² Обзоры главнейших отраслей ... — С. 32.
- ⁴³³ Там же. — С. 34.
- ⁴³⁴ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 225.
- ⁴³⁵ Рафалович А.Л. О будущем нашего хлебного экспорта // Известия по внешней торговле. — 1917. — № 7. — С. 189.
- ⁴³⁶ Русский экспорт. — 1912. — № 3. — С. 85–86.
- ⁴³⁷ Бюллетень справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 3. — С. 4.
- ⁴³⁸ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 214.
- ⁴³⁹ Промышленность и торговля. — 1911. — № 6. — С. 261.
- ⁴⁴⁰ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 33.
- ⁴⁴¹ Там же. — С. 34.
- ⁴⁴² Русский экспорт. — 1912. — № 3. — С. 85.
- ⁴⁴³ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 219.
- ⁴⁴⁴ Там же. — С. 220.
- ⁴⁴⁵ Щадилов О. Назв. праця. — С. 4.
- ⁴⁴⁶ Радциг А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 64.
- ⁴⁴⁷ Кривченко Г.О. Нариси світового господарства. — С. 174.
- ⁴⁴⁸ Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — С. 166.
- ⁴⁴⁹ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 53.
- ⁴⁵⁰ Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — С. 165.
- ⁴⁵¹ Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. — 1916. — С. 11.
- ⁴⁵² Промышленность и торговля. — 1911. — № 6. — С. 261.
- ⁴⁵³ Радциг А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 64.
- ⁴⁵⁴ Кривченко Г.О. Нариси світового господарства. — С. 177.
- ⁴⁵⁵ Радциг А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. — С. 64.
- ⁴⁵⁶ Промышленность и торговля. — 1911. — № 6. — С. 261.
- ⁴⁵⁷ Русский экспорт. — 1913. — № 1. — С. 6.
- ⁴⁵⁸ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 109; Ден В.Э. Указ. соч. — С. 80.
- ⁴⁵⁹ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 32.
- ⁴⁶⁰ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 241.
- ⁴⁶¹ Промышленность и торговля. — 1914. — № 21. — С. 395; Речи и доклады ... — С. 20.
- ⁴⁶² Китанина Т.М. Указ. соч. — С. 239; Золотов В.А. Указ. соч. — С. 217.
- ⁴⁶³ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 78.
- ⁴⁶⁴ Сокольский Б. Указ. соч. — С. 5.

- ⁴⁶⁵ Русский мельник. — 1914. — № 1. — С. 29.
- ⁴⁶⁶ Там же.
- ⁴⁶⁷ Там же.
- ⁴⁶⁸ Китанина Т.М. Указ. соч. — С. 240.
- ⁴⁶⁹ Речи и доклады ... — С. 17.
- ⁴⁷⁰ Там же.
- ⁴⁷¹ Шейнов П. Торговый обмен между Россией и Турцией. — К., 1913. — С. 17.
- ⁴⁷² Известия по внешней торговле. — 1917. — № 4. — С. 109.
- ⁴⁷³ Промышленность и торговля. — 1912. — № 15. — С. 118.
- ⁴⁷⁴ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 8/9. — С. 322.
- ⁴⁷⁵ Русский экспорт. — 1912. — № 8/9. — С. 235.
- ⁴⁷⁶ Там же.
- ⁴⁷⁷ Там же. — С. 236.
- ⁴⁷⁸ Бюллетень справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 14. — С. 1.
- ⁴⁷⁹ Русский экспорт. — 1913. — № 1. — С. 6.
- ⁴⁸⁰ Русский мельник. — 1913. — № 10. — С. 796.
- ⁴⁸¹ Промышленность и торговля. — 1912. — № 15. — С. 117.
- ⁴⁸² Там же. — С. 118.
- ⁴⁸³ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 78.
- ⁴⁸⁴ Каган М. Задачи русского экспорта в Сирии и Палестине // Русский экспорт. — 1913. — № 1. — С. 6.
- ⁴⁸⁵ Промышленность и торговля. — 1913. — № 20. — С. 384.
- ⁴⁸⁶ Там же.
- ⁴⁸⁷ Бюллетень справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 40. — С. 1.
- ⁴⁸⁸ Там же.
- ⁴⁸⁹ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 241.
- ⁴⁹⁰ Речи и доклады ... — С. 17.
- ⁴⁹¹ Там же.
- ⁴⁹² Там же. — С. 18.
- ⁴⁹³ Бюллетень справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 14. — С. 1.
- ⁴⁹⁴ Консульские донесения по вопросам, предложенным высочайше утвержденною при Министерстве внутренних дел комиссиею по поводу падения цен на сельскохозяйственные произведения. — СПб., 1895. — С. 153.
- ⁴⁹⁵ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 241.
- ⁴⁹⁶ Речи и доклады ... — С. 24–25.
- ⁴⁹⁷ Там же. — С. 20–21.
- ⁴⁹⁸ Там же. — С. 23.
- ⁴⁹⁹ Русский экспорт. — 1915. — № 3/4. — С. 3–4.
- ⁵⁰⁰ Промышленность и торговля. — 1913. — № 20. — С. 384.
- ⁵⁰¹ Известия по внешней торговле. — 1917. — № 1. — С. 48.

- ⁵⁰² Обзоры главнейших отраслей ... — С. 33.
- ⁵⁰³ Экспорт нашей муки в Египет // Русский экспорт. — 1912. — № 3. — С. 94.
- ⁵⁰⁴ Там же.
- ⁵⁰⁵ Китанина Т.М. Указ. соч. — С. 241–242.
- ⁵⁰⁶ Отчёт о деятельности Совета съезда мукомолов по 1 января 1911 г. — СПб., 1911. — С. 240.
- ⁵⁰⁷ Русский экспорт. — 1912. — № 8/9. — С. 235.
- ⁵⁰⁸ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 8/9. — С. 322.
- ⁵⁰⁹ Розенфельд Я. Экспорт из Одессы на рынки Ближнего Востока // Промышленность и торговля. — 1913. — № 20. — С. 383.
- ⁵¹⁰ Там же. — С. 384.
- ⁵¹¹ Русский экспорт. — 1912. — № 3. — С. 88.
- ⁵¹² Сокольский Б. Указ. соч. — С. 5.
- ⁵¹³ Остапенко С.С. Персидский рынок и его значение для России. — С. 57.
- ⁵¹⁴ Там же. — С. 58.
- ⁵¹⁵ Там же. — С. 126–127.
- ⁵¹⁶ Там же.
- ⁵¹⁷ Промышленность и торговля. — 1911. — № 16. — С. 123.
- ⁵¹⁸ Остапенко С.С. Персидский рынок и его значение для России. — С. 122–123.
- ⁵¹⁹ Там же.
- ⁵²⁰ Там же. — С. 130–131.
- ⁵²¹ Там же.
- ⁵²² Там же.
- ⁵²³ Речи и доклады ... — С. 21–22.
- ⁵²⁴ Там же. — С. 22.
- ⁵²⁵ Обзоры главнейших отраслей ... — С. 33.
- ⁵²⁶ Лященко П. Русское зерновое хозяйство ... — С. 230.
- ⁵²⁷ Бюллетень справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 3. — С. 4.
- ⁵²⁸ Волков А.Ф. Указ. соч. — С. 191.
- ⁵²⁹ Русский экспорт. — 1912. — № 3. — С. 85–86, 88.
- ⁵³⁰ Бюллетень справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 3. — С. 4.
- ⁵³¹ Вестник Русско-французской торговой палаты. — 1915. — С. 448.
- ⁵³² Там же. — С. 450–451.

Розділ 4

ЕКСПОРТ ПРОДУКТІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА З УКРАЇНИ (1861–1914 рр.)

Економічне змагання народів — це та ж війна, хоча й безкровна,
але не менш запекла і поглинаюча безліч жертв.
І як не можна воювати без досконалого озброєння, так не можна
діяти тепер на світовому ринку без правильної організації торгівлі.

Денисов В.І.¹

В історичній літературі економічний розвиток Російської імперії після скасування кріпосного права в 1861 р. й столипінської аграрної реформи на початку ХХ ст. висвітлено однобічно. Дослідники акцентували увагу на недостатньому розвитку фабрично-заводської промисловості, певному промислового піднесенні наприкінці ХІХ ст. і в п'ятиліття перед Першою світовою війною та наявності кріпосницьких пережитків у сільському господарстві внаслідок збереження поміщицького землеволодіння.

Однак справжня картина економічного розвитку була набагато складнішою. Головною сферою прикладання сил переважної більшості населення України й інших регіонів Російської імперії залишалося, як зазначалося вище, сільське господарство. Воно забезпечувало мешканців міст і сіл основними продуктами харчування, а надлишки продовольства вивозилися на зовнішні ринки. Порівнюючи обсяги імперського експорту й імпорту за 1904–1913 рр., дослідники цієї проблеми констатували, що загальна грошова сума вивозу товарів на зовнішній ринок за десятиліття перевищила суму ввозу на 3511 млн руб., створивши таким чином солідний позитивний торговий баланс². Лєвова її частка була одержана завдяки вивозу на світовий ринок сільськогосподарської продукції — зерна, продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, деревини, олійних культур тощо. У загальній сумі середньорічного експорту за п'ятиліття 1909–1913 рр. у 1501,4 млн руб. на долю сільського господарства припадало, враховуючи й продукцією лісівництва, 89,3%, тобто майже 9/10 від усього вивозу³. Частка добувної промисловості становила лише 5%, а обробної — 5,7% від загального вивозу⁴. Враховуючи величезні обсяги вивозу продовольства, професор М. М. Алексєєнко, голова бюджетної комісії Державної думи, обраний від Катеринославської губернії, наголошував, що «сільське господарство — курка, котра несе золоті яйця»⁵. Зі свого боку, авторитетний на початку ХХ ст. український економіст М. І. Туган-Барановський стверджував, що «Америккою ми ніколи не станемо. Основою нашого господарського побуту завжди залишиться сільське господарство»⁶.

Закордонний експорт сприяв реалізації надлишків сільськогосподарських продуктів, запобігав їх знеціненню на внутрішньому ринку й закупуванню торгового обороту. Виручена за продовольство валюта забезпечувала стабільність фінансової системи. Тим більше, що зовнішні борги Російської імперії

обчислювалися на початку ХХ ст. сумою, що перевищувала 9 млрд руб. Уряд змушений був виплачувати щорічно іноземним кредиторам близько 450 млн руб. золотом. По-перше, ця величезна для того часу сума покривалася видобутком золота — на суму близько 40 млн руб. на рік. По-друге, митними зборами, що сягали 160 млн руб.⁷ По-третє, перевищенням експорту над імпортом. Зрештою, грошові надходження зі світового ринку за сільськогосподарські товари підвищували купівельну спроможність сільських господарів, що стимулювало й розвиток фабрично-заводської промисловості.

Не можна не враховувати й те, які величезні надходження до державної скарбниці приносили за перевезення продукції сільського господарства залізниці. Хлібні продукти, перевезені ними, посідали до 1907 р. перше місце й сягали в середньому 1 млрд пудів щорічно. Разом з іншими сільськогосподарськими товарами зерно продовжувало і далі домінувати у вантажообороті залізниць⁸.

Здавалося, що за таких обставин урядові й підприємницькі кола Російської імперії мали докласти максимум зусиль до організації на високому рівні експортної торгівлі, створення, як у країнах Західної Європи і Північної Америки, досконалої промислової інфраструктури сільського господарства, вивчення потреб і вподобань споживачів на світовому ринку. Однак факти свідчать про інше. Попри величезний експорт зерна, цукру, яєць та інших продуктів сільського господарства, в країні так і не було створено розгалужену елеваторну систему. Мережа холодильників у великих містах і портах ледве започатковувалася. Розвиток експортної торгівлі дуже гальмувався майже повною відсутністю власного торгового флоту. Недостатньо розвиненою залишалася залізнична мережа в ряді багатих на сільськогосподарські культури районах. У жалюгідному стані перебували шосейні шляхи. На низькому і вкрай недостатньому рівні була організація кредитування виробників продовольства і експортерів. Член Державної думи від Харківської губернії Каразін заявив у своїй промові 27 травня 1913 р., що сільське господарство ніколи не мало достатнього кредиту для виробництва і реалізації хліба⁹. Що вже говорити про більш ранні періоди його розвитку.

Унаслідок цих та інших негараздів сільськогосподарські виробники зазнавали величезних збитків. Через низький рівень організації торгівлі та засилля в ній посередників сільські господарі втрачали щорічно на збуті зерна щонайменше 140 млн руб., а на вивозі курячих яєць — близько 25 млн руб.¹⁰ Утрати з кожної десятини земельної площі хлібовивізних губерній становили 2,58 руб. з десятини, що перевищувало всі земельні податки, разом узяті. Таке становище Полтавська губерньська земська управа характеризувала, як «велике народне лихо»¹¹.

Невтішну картину повної невпорядкованості експорту з Російської імперії і пречудової організації цієї справи «у наших конкурентів на світовому ринку» засвідчили дебати під час Київського обласного з'їзду з питань експорту в останній декаді лютого 1914 р. За свідченням учасників заходу, конкуренти мали прекрасні порти для морських та океанських суден, облаштовані найно-

вішим устаткуванням елеватори і зерносховища, розгалужені залізничні і шосейні мережі в районах сільськогосподарського виробництва, численні пароплавні лінії та необмежений кредит із низькою обліковою ставкою¹². До того ж, вітчизняні сільські господарі отримували, як правило, епізодичну і запізнілу інформацію щодо кон'юнктури світового ринку. Внаслідок цього фахівці порівнювали їх з людьми із зав'язаними очима, що ведуть змагання на світовому ринку, «наче з прекрасно озброєними рицарями».

За великим рахунком, російське сільське господарство не стало, як у розвинених країнах Західної Європи і Північної Америки, тим локомотивом, що спричинив прискорений розвиток інших галузей економіки. А у самому селі в досліджуваний тут період не відбулося накопичення необхідного капіталу для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Отже, негаразди виробників аграрної продукції корінилися в самому господарському устрої Російської імперії, низькому рівні організації експортної торгівлі й надзвичайно слабкій промисловій інфраструктурі сільського господарства.

4.1. Експорт хлібних продуктів

Хліб був, безперечно, головним експортним товаром України, Бессарабії і ряду регіонів Росії, особливо Північного Кавказу і Донської області. Правлячі кола імперії прагнули якомога більше вивозити зерна на зовнішні ринки. Необхідно було, як уже зазначалося вище, вишукувати валюту для покриття урядових витрат за кордоном, закупівлі промислового устаткування, стабілізації платіжного балансу тощо.

Обсяги експортованого з імперії збіжжя в досліджуваний період, хоча й з деякими коливаннями, безупинно зростали. У 1877 р. було вивезено на світовий ринок 252 011 тис. пудів п'яти головних хлібних культур, враховуючи й борошно та висівки. Тридцять три роки по тому, в 1910 р., їх вивіз становив уже 821 240 тис. пудів¹³, або на 225,87% більше. Цікаво, що найбільший приріст хлібного вивозу дали пшениця та ячмінь. Експорт пшениці за ці роки зріс з 86 629 до 374 590 тис. пудів, або на 332,40%, а ячменю — з 17 357 до 244 701 тис. пудів¹⁴, або на 1309,81%. Саме ці зернові культури становили найбільшу частку в українському хлібному експорті. Навпаки, вивіз жита на зовнішні ринки зменшився за ці роки у понад два рази — з 90 331 до 40 538 тис. пудів¹⁵. Нарощування хлібного експорту призвело до небувалого раніше збільшення виручки за нього на зовнішніх ринках, особливо в 1909–1911 рр. Якщо вартість усього збіжжя, вивезеного з імперії у 1907 р., становила 431 192 тис. руб., а в 1908 р. — 380 302, то в 1909 р. — 750 094, у 1910 р. — 747 952, у 1911 р. — 739 466 тис. руб.¹⁶ Частка всіх хлібних продуктів у грошовому обчисленні становила в середньому за 1909–1913 рр. 45% від усього імперського експорту¹⁷, а в окремі роки перевищувала 50%. Загалом обсяги зерна, що відправлялися на зовнішні ринки, зростали відносно швидше, ніж його загальне виробництво.

Надходження у все більших обсягах іноземної валюти за реалізоване на зовнішніх ринках збіжжя дало поштовх загальному економічному піднесенню 1890-х рр. і 1910–1914 рр., що до цього часу не знайшло відображення в нашій історіографії. Проте на цьому акцентували увагу громадськості засоби масової інформації, представники аграрних і підприємницьких кіл. Останні виходили у своїх оцінках із того, що торгова діяльність переплітається з усіма ланками господарського механізму й дуже впливає на його результативність. Голова Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі М. С. Авдаков у своїй промові в Державній раді 9 червня 1914 р. заявив, що прибуткова частина бюджету «колосально залежить від сільського господарства». «Ще в 1908 р. наша промислова діяльність не виявляла широкого розмаху — говорив М. С. Авдаков. — Незадовільний збір хлібів за останні чотири роки наклав на комерційне життя відбиток пригніченості й застою. Але врожайний 1909 р. сприяв, слава Богу, пожвавленню промисловості»¹⁸. Такої ж думки дотримувався ще один провідний діяч Всеросійського об'єднання промисловців і торговців — барон Майдель. У пресі він висловлював переконання, що в імперській економіці все ще домінує «пан-урожай», а не «пан-капітал» («Нерозривний зв'язок останнього з урожаєм настільки ясний, що, здається, не потребує роз'яснення... Наш розрахунковий баланс тримається на вивозі зернових продуктів»¹⁹).

Проте економічне пожвавлення, що базувалося на експорті продовольчих ресурсів та інших продуктів сільського господарства, так званих «життєвих припасів», не було стабільним через різкі коливання врожайності. Збір зернових культур зменшився в ряді регіонів Росії уже в 1911 р. Вивіз збіжжя у великих обсягах став можливим тоді переважно за наявності перехідного зернового надлишку від попереднього року. Складним виявився для ряду російських губерній і 1912 р., коли з імперії було вивезено на світовий ринок тільки 547 931 тис. пудів вартістю 546 567 тис. руб.²⁰ Зіставлення зібраного в ці роки у власне російських губерніях хліба з обсягами його вивозу підтвердили тезу багатьох урядових критиків щодо «голодного експорту». У зв'язку з цим преса наводила на своїх шпальтах висловлювання колишнього міністра фінансів Вишнеградського, за урядування якого сталися резонансні голодування на початку 1890-х рр. — «самі не доїмо, а вивеземо»²¹. Ця фраза справді відображала сутність «голодного експорту» найперше в безхлібних регіонах Російської імперії, де ціни на хліб піднімалися неймовірно в неврожайні роки. Отже, надмірний експорт зерна обертався нещасливим боком для найбільш знедолених прошарків суспільства.

* * *

Організація експортної хлібної торгівлі в Російській імперії характеризувалася протягом усього досліджуваного періоду стихійністю, низьким рівнем ефективності з елементами безладдя й хаосу на шляхах транспортування. За великим рахунком, у ній не було нічого спільного з експортом зерна і продуктів його переробки з США. Унаслідок цього учасники зібрання Імператорського

товариства сільського господарства Південної Росії, що відбулося 18 березня 1911 р. в Одесі, дійшли сумного висновку, що «наші сільськогосподарські виробники втрачали через негаразди в організації торгівлі 25% вартості хліба»²².

Заслуговує на увагу висвітлення причин, які спонукали виробників до масового і стихійного вивезення зерна на ринок відразу після жнив. Без цього важко зрозуміти втрати, що їх зазнавали сільські господарі, особливо дрібні, протягом багатьох десятиліть.

За свідченням преси, на початку кожної зернозберальної кампанії розпочиналося посилене і безладне «викидання» хліба на ринок внаслідок «притосування всього господарського укладу до завершення жнив». По-перше, селянам і землевласникам необхідно було вчасно сплачувати податки. По-друге, хліб треба було вивозити до осінніх дощів, що робили шляхи не проїзними. По-третє, майже повна відсутність елеваторів і зерносховищ змушувала сільськогосподарських виробників прискорювати реалізацію збіжжя на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Зрештою, надто важливою причиною, що спонукала сільських господарів до негайного продажу врожаю, була залежність їх від кредиторів. Про це свідчать статистичні дані. На початку 1913 р. організаційне бюро обласного з'їзду українських та суміжних з ними губерній, що знаходилося в Катеринославі, провело анкетне обстеження щодо забезпечення сільськогосподарських виробників кредитами. Виявилось, що із загальної кількості сільських господарів, які користувалися позиками під зерно, близько 62% брали її у скупників та інших приватних осіб, у тому числі весною — 38%, літом — 43%, восени — 15%, зимою — тільки 4%. Унаслідок цього в руки скупників уже в серпні й вересні потрапило 41% збіжжя від загального річного обсягу, що йшов на ринок. Слід ураховувати й те, що знижку від ринкової ціни і відсотки, що сягали 59% від суми наданого кредиту, несли сільські господарі²³. Наведені тут цифри, які відносилися до 14 південних губерній Російської імперії, красномовно свідчать, що село перебувало в кабалі у посередників — скупників хліба²⁴. За даними російської дослідниці Т. Китаніної, останні наживали щорічно на експорті зерна в середньому близько 50 млн руб.²⁵ Отож, масовий вивіз збіжжя на зовнішні ринки вже на початку осені визначався багатьма чинниками. «Вивіз врожаю в цей час іде настільки інтенсивно, — повідомляв харківський часопис, — що ніщо не може призупинити надлишкової пропозиції зерна — а ні занижкі ціни, а ні невігідна кон'юнктура світового ринку»²⁶.

У різних регіонах України були деякі відмінності щодо реалізації вивозуваного хліба, проте суть їх залишалася завжди одна — повна залежність виробників від посередників і хліботоргового капіталу. Для ілюстрації цього маємо навести ряд більш-менш докладних сюжетів, що дадуть певне уявлення щодо цілісної картини експортної торгівлі «з усіма її візерунками».

На Київщині продаж зерна був практично неможливий без посередників. Не маючи помірного кредиту, селяни через гостру потребу в грошах часто продавали свій хліб ще «на корню». За декілька місяців до жнив вони змушені були брати грошовий завдаток у приватних торговців під майбутній продаж

урожаю з розрахунку щонайменше 20% до взятої суми. Але на цьому кабальні умови домовленості не вичерпування. Селянин зобов'язувався продати зібраний урожай тому ж торговцю, який надав йому кредит, притому за визначеною останнім ціною. Після обмолоту хліб вивозився до пристаней на Дніпрі, куди підганялися баржі великих хліботорговців. Цікаво, що ті селяни, які не мали потреби в завдаткових грошах, не могли здати свій хліб на баржу без згоди посередників. Останні ж поширювали в селах неправдиву інформацію щодо кон'юнктури світового ринку й завдяки цьому скуповували хліб за дуже заниженими цінами²⁷. За повідомленням засобів масової інформації, зсипники хліба, різномасті спекулянти та інші майстри легкого збагачення завжди створювали на місцевих ринках «цінову вакханалію, вигідну для хлібних паразитів і нестерпну для виробників хліба». Доля врожаю завжди була в їхніх руках²⁸. Так було в 1860–1870-х рр. Так тривало і на початку ХХ ст.

Не кращою була ситуація й в інших регіонах України. Скупкою селянського хліба на Поділлі й Волині також займалися посередники, які орієнтувалися на закордонні ціни, особливо в Одеському порту. Цікаво, що своєрідними біржами стали тут залізничні станції, де збиралися скупники хліба. Отримавши повідомлення про ціни з Одеси чи Підволочиська, вони перекупували під час стоянки потягів один у другого хлібні дублікати і «виразом облич» засвідчували землевласникам про стан хлібного ринку²⁹. Від цього часто залежали рішення останніх — продавати хліб негайно чи вичікувати кращої кон'юнктури.

Шахрайство скупників в губерніях Правобережної України досягло неймовірних розмірів. Коли селянин не відвозив свій хліб певній особі за борг, де його часто-густо «обважували», то продавав дрібним скупникам на місцевих ринках. Останні зустрічали його на шляху до міста й застосовували при цьому своєрідну тактику. Чим далі від міста чи містечка, тим більш високу ціну пропонували скупники, знаючи, що селянин необізнаний щодо міських цін на хліб. Під'їжджаючи ближче до міста, селянин спілкувався з одним, другим, третім скупником, які пропонували йому ціну все нижче й нижче. Приїхавши в місто, селянин зазнавався справжню ціну і шкодував, що не продав свій хліб першому скупнику, який зустрівся йому на шляху. Бажаючи виручити більше, він повертався до першого скупника й тут його очікувало глибоке розчарування: йому пропонували ціну, що була нижче міської. І якої б високої якості не було зерно, за нього давали 0,10–0,15 руб. менше за пуд від дійсної вартості³⁰.

Торгівля хлібом безпосередньо у селах мала певні відмінності. Селяни через гостру потребу у фінансових засобах ще до жнив продавали майбутній урожай, причому скупники визначали, як правило, ціну в розмірі 75% від ринкової. Після обмолоту скупники, маючи власний гужовий транспорт, з'являлися в селах з вагівницями сумнівної якості й забирали закуплений раніше хліб³¹. Після цього дрібні скупники продавали придбаний у селян хліб крупним торговцям, що діяли в містечках, на залізничних станціях і річкових пристанях. Останні поставляли зерно на місцеві ринки, продавали агентам великих хліботорговельних фірм, які вивозили його в Одесу, Миколаїв, порти Балтики та через прикордонні пункти в Німеччину³².

Найчастіше селянський хліб проходив через низку посередників: скупник — крамар чи агент-мішуріс; містечковий скупник; відправник місцевого хліба; комісіонер чи дисконтер; борошномел чи експортер³³. Оскільки селянське зерно закуповувалося дрібними скупниками, які не мали а ні комор для його зберігання, а ні достатнього капіталу для вигідної реалізації, то вони прагнули тільки одного — якомога швидше збути закуплений хліб в інші руки, хоча б з мінімальною для себе вигодою.

Майже не відрізнялася по своїй суті реалізація селянського хліба в губерніях Лівобережної України. Кожної осені до міст, містечок, залізничних станцій, на кожен ярмарок підвозилося возами селянське зерно. Дрібні хлібороби поспішали збути частину свого врожаю, щоб ліквідувати за виручені гроші накопичені протягом року борги. На їх шляху стояли подекуди хлібні комори, а частіше одні тільки вагівниці, де селяни й продавали своє збіжжя, не маючи навіть уявлення, куди й за якою ціною його відправляють. Необізнаністю й нуждою хліборобів уміло користувалися зсипники — посередники, диктуючи ціни, які були нижче на 0,10–0,15 руб. з пуда проти тих, що встановлювалися на ринках повітових міст³⁴.

У більш сприятливих умовах щодо продажу зерна перебували великі землевласники. Їм не доводилося для збуту свого хліба їздити на базари чи містечкові ярмарки. Великі хліботоргові фірми Одеси, Миколаєва та інших портових міст самі прислалі до них своїх комісіонерів. Однак і землевласники зазнавали немалих збитків у вигляді комісійних, станційних та інших накладних витрат. Навіть не рахуючи аванси під високі відсотки від скупників, вони мали менше від справжньої вартості проданого хліба на 0,07–0,11 руб., з кожного пуда³⁵.

Сільські господарі продовжували збувати своє зерно і пізньої осені, особливо за відсутності дощів які розмивали ґрунтові дороги. У роки щедрих врожаїв землевласники, маючи запаси зерна, вивозили його і весною наступного року. Найбільш характерними в цьому відношенні були 1894–1897 і 1909–1911 рр. Проте реалізація хлібного надлишку весною завжди гальмувалася дефіцитом зерносовищ та елеваторів і зайнятістю тяглової робочої худоби на польових роботах.

У дещо сприятливіших умовах збували свій хліб сільські господарі південних губерній України. Найперше це стало наслідком близькості чорноморсько-азовських портів і нерідко безпосередньої закупівлі хліба представниками експортних фірм. Ці чинники до певної міри стримували надмірне розширення мережі скупників-посередників. Але останні надолужували свої апетити шляхом обтяжливого для сільськогосподарських виробників кредитування. Зрештою, в цьому регіоні більше, ніж деінде, поширилося все тими ж посередниками засмічення хлібів.

Наприкінці XIX ст. на великих залізничних станціях і річкових пристанях вже функціонували комісіонери, які займалися продажем і відправленням хліба експортерам. У місцевих торговців вони приймали зерно партіями або вагонами, видаючи під дублікат залізничної накладної десятиденну позику в розмірі до 95% вартості збіжжя³⁶. Останнє відправлялося в порт спекулянту

або експортеру. Накладна квитанція зразу ж враховувалася в банку, його конторах і відділеннях, а капітал знову йшов в оборот. За такої системи відправлення й обліку якості зерна відступала на задній план. До того ж, експортні фірми часто не могли контролювати якість вивезеного збіжжя, оскільки воно вантажилось на судна з барж і вагонів без попереднього огляду. Для гарантії від збитків експортери відпрацювали систему, засновану на відправці за кордон зразків зерна, що були не вище середньої якості. Більше того, самі експортери почали віддавати перевагу закупівлі хліба середньої якості. Ця тенденція призвела з часом до сумних наслідків, зокрема до засміченості зерна і зниження його рейтингу на зовнішніх ринках.

Уже перші дослідники цього аспекту проблеми стверджували однотайно у своїх працях, що причиною засміченості зернових стало шахрайство дрібних скупників. У багатьох з них, як констатував П.Лященко, засміченість стала своєрідною системою. Великі землевласники, маючи удосконалені молотарки і трієри, продавали скупникам чисте зерно. Селяни, коли не мали сортувальних машин, пересівали зерно на віялках і решетах по декілька разів, щоб мати більший грошовий виторг. Проте дрібні скупники займалися очевидним фальшуванням. Вони скуповували у виробників і відходи, що залишалися після пересівання, та змішували їх із чистим зерном³⁷.

Для кормового ячменю і вівса засміченість від 3% до 5% зерном інших польових культур не відіграла великої ролі, оскільки вони йшли переважно на відгодівлю домашньої худоби. Інша справа — пшениця, яку кожен мірошник ретельно підбирав, змішуючи за певним рецептом з іншими сортами. Для нього чистосортність відіграла найпершу роль у торгівлі. Те ж саме стосувалося й пивного ячменю, різні сорти якого впливають на смак напою. Тож щодо пшениці й пивного ячменю домішки значно знижували розцінки на зерно на світовому ринку³⁸. Саме тут крилася одна із головних причин витіснення нашої пшениці, попри її надзвичайно високу природну добротність, американською з найбільш дорогого англійського ринку.

Ступінь, засміченості зерна з року в рік зростає. За даними губернських і повітових земських управ, сільськогосподарських товариств і біржових комітетів, напередодні Першої світової війни він становив, у середньому: пшениці — 7%, жита — 6%, вівса — 8%, ячменю — 11%, а в окремих випадках 30%³⁹.

Нерідко у продовольчому зерні, що йшло на експорт, з'являлися не тільки домішки інших злакових культур, але й пісок, земля тощо. Про це з обуренням писали російські консули в Неаполі, Марселі, Бремені, Копенгагені, Амстердамі, Лондоні, Берліні та інших європейських містах. Засміченість і забрудненість зерна різними домішками вони також пояснювали зухвалістю дрібних торговців та різномастих посередників. Останні закуповували в селян і поміщиків ячмінь, засміченість якого іншими зерновими не перевищувала 3–4%⁴⁰. Зрозуміло, що за таке зерно неможливо було отримати плату, яку мали експортери США, доставляючи надзвичайно чисте й односортне збіжжя, завдяки своїй бездоганній елеваторній системі. З урахуванням засміченості й

різнорозносортової ціна на пшеницю в чорноморсько-азовських і балтійських портах була за 1901–1910 рр. в середньому на 14,3 коп. нижче з пуда, ніж у Нью-Йорку. Внаслідок цього сільські господарі втрачали на хлібному експорті до 160 млн руб. щорічно⁴¹, а на одній тільки пшениці — близько 100 млн руб.⁴²

Засміченість зерна набирала обертів ще й через втягування до цієї справи агентів торгових фірм, маклерів, навіть представників банківського капіталу. Одеських торговців хлібом поліцейські чини характеризували як «корпорацію зухвалих, хитрих і надзвичайно нахабних людей, які продавали засмічений товар». У результаті їхньої шкідливої діяльності давні солідні експортні фірми ставали другорядними, їх відсунули на задній план⁴³. Офіційне видання генерального штабу — «Матеріали до географії і статистики Росії» — так характеризувало цю категорію хліботорговців: «Тутешні маклери, серед яких переважають особи різних національностей, відзначаються надзвичайною спритністю. Серед них багато людей, національність яких абсолютно неможливо визначити, оскільки вони відносять себе до нації і релігії, які здаються їм, залежно від обставин, найбільш вигідними»⁴⁴. На запитання співрозмовника, якої вони національності, як правило, відповідають: «А якої вам треба?».

Питання щодо протидії засміченості зерна, неприпустимого засилля посередництва та його негативного впливу на експортну торгівлю неодноразово розглядалося на засіданнях підприємницьких організацій і урядових нарадах. Проте все обмежувалося традиційно без жодних практичних наслідків. Прихильники рішучої боротьби з засміченням висловлювалися за поліцейські заходи щодо вирішення проблеми, а комерсанти наполягали на регулюванні хлібного експорту шляхом створення необхідного економічного механізму. На нараді представників біржових комітетів під головуванням товариша міністра торгівлі й промисловості П. І. Міллера в липні 1910 р. Г. Рабинович висловився проти нагляду поліції «за хлібною торгівлею». Після обговорення цього питання зібрання більшістю голосів відкинуло пропозицію про необхідність кримінальної відповідальності за засміченість зернових. Цікаво, що біржовики відкинули й пропозицію про асигнування ними фінансових засобів на утримання в європейських морських портах фахівців для контролю за якістю імпортованого з Російської імперії зерна. У зв'язку з цим газета російських націоналістичних кіл інформувала читачів, що міністерство торгівлі й промисловості «не з того кінця розпочало боротьбу з біржовим жучком Кузькою, який значно шкідливіший, ніж польовий Кузька-жучок»⁴⁵. Що стосується тогочасних дослідників цієї проблеми, то вони були переконані, що тільки глибоке реформування всієї системи, реорганізація внутрішньої й експортної торгівлі могли призвести до усунення надзвичайно шкідливого посередництва. Але тодішня влада не наважилася на такі кроки. Утім, на наш погляд, справа була значно складнішою, оскільки її вирішення залежало від реформування всього політичного й економічного устрою імперії, верхівка якої всіляко гальмувала створення організаційних структур сільськогосподарських виробників, що могли самостійно виходити на зовнішні ринки. Отже, посередництво в усіх своїх різноманітних проявах консервувало найбільш відсталі форми експортної зерноторгівлі.

Безперечно, живучість посередництва в хлібній торгівлі стала наслідком неспроможності уряду й, зокрема, фінансових кіл імперії забезпечити сільських господарів дешевим кредитом та відсутності розгалуженої мережі елеваторів і зерносховищ. А без цього годі було й мріяти про справжню конкурентоспроможність на світовому хлібному ринку. По-перше, млинарство розвинених країн Західної Європи, як відзначалося вище, потребувало односортного продовольчого зерна. По-друге, виробники хліба й експортери не могли вичікувати найбільш сприятливої кон'юнктури на зовнішніх ринках для отримання більшої ціни за свій товар. Саме тому надлишки зерна не затримувалися в місцях свого виробництва⁴⁶.

Перші елеватори й облаштовані механічними пристроями зерносховища з'явилися в Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. Проте в тогочасних джерелах зустрічаємо різнобій щодо їх чисельності, устаткування і місткості. У 1910 р. уряд дозволив Державному банку розпочати будівництво власних зерносховищ і великих елеваторів на залізничних станціях і річкових пристанях, щоби «звільнити виробників зерна з-під влади безжальних скупників». Протягом 1912–1916 рр. під контролем Державного банку було збудовано 42 елеватори місткістю 26 млн пудів, причому всі на європейській території власне Росії⁴⁷. Уряд цілковито ігнорував інтереси українських виробників хліба. Місцева преса не приховувала обурення з цього приводу: «Ми і наша Подільська губернія, — писав подільський часопис, — ця «житниця» Південно-західного краю і всієї держави, до цього часу не маємо не тільки зерносховищ, але про них ніхто навіть не говорить, немовби нас не існує або нам ці зерносховища не потрібні і навіть зайві»⁴⁸.

Крім елеваторів, на залізничній мережі, поблизу великих пристаней і в портах було немало зерносховищ, які обслуговували почасти й експортну торгівлю. Проте їх не можна порівнювати з елеваторами США, Канади та розвинених країн Західної Європи. Більшість з них була застарілої конструкції й не мала необхідного устаткування, а значна частина відносилася по суті до складських приміщень і хлібних комор. У 1912 р. на залізничній мережі Російської імперії налічувалися 271 хлібна комора і 61 елеватор місткістю 60 млн пудів. Окрім цього, на залізничних станціях було 140 зерносховищ приватного користування на 100 млн пудів. Місткість портових елеваторів Російської імперії становила 100 млн пудів, кооперативних — 7 млн пудів, земських — 1 млн пудів. Враховуючи середній збір зерна, місткість усіх елеваторів і зерносховищ становила ледве 300 млн пудів, тобто була розрахована приблизно на 8% збору⁴⁹.

Особливо гостро відчували нестачу елеваторів і зерносховищ сільські господарі України, що були «чи не найбільшим експортером зерна на континенті»⁵⁰. У 1912 р. чисельність елеваторів, зерносховищ і звичайних складських приміщень досягла в Україні 91 одиниці, а місткість — 8918 тис. пудів. На одне зерносховище припадало в середньому 98 тис. пудів зерна. У 1909–1913 рр. збір тільки чотирьох головних хлібних культур становив у середньому 1071 млн пудів, а вивіз за межі України значно перевищував

300 млн пудів. З урахуванням цього слід визнати надзвичайно мізерну місткість українських зерносховищ, що не перевищувала 1% хлібного збору. Про розташування і місткість зерносховищ в губерніях Наддніпрянської України свідчать дані табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Кількість зерносховищ в Україні в 1912 р. і їх місткість (тис. пудів)⁵¹

Губернія	Кількість зерносховищ	Місткість зерносховищ
Херсонська	24	3792
Київська	21	983
Подільська	16	656
Полтавська	16	1346
Катеринославська	9	1270
Волинська	2	27
Таврійська	2	790
Харківська	1	54
Загалом	91	8918

Із таблиці видно, що місткість зерносховищ перевищувала 1 млн пудів тільки в трьох українських губерніях — Херсонській, Полтавській і Катеринославській, а в Харківській і Волинській губерніях можна було зберігати мізерну кількість зерна — 54 і 27 тис. пудів.

Щоправда, експортна торгівля обслуговувалася в морських портах ще й приватними складськими приміщеннями. В Одеському порту їх місткість становила до 40 млн пудів, а в Миколаївському — 25 млн пудів. Проте вони були недостатньо оснащені механічним устаткуванням. Тому накладні витрати в Одеському порту, за даними місцевого біржового комітету, становили в 1910 р. близько 0,07 руб. з пуда⁵². Вони різко знижували конкурентність українського збіжжя на зовнішніх ринках. В ряді інших чорноморсько-азовських портів накладні витрати були значно більшими, особливо там, де судна вантажилися або довантажувалися на рейдових стоянках.

Гостра нестача елеваторів і зерносховищ призводила до ускладнень на залізницях, по яких перевозилося за серпень — листопад кожного року приблизно стільки зернових вантажів, скільки за решту вісім місяців. Унаслідок цього на залізничних станціях накопичувалися величезні хлібні завали, нерідко зерно зсипалося в бурти «просто неба і псувалося від негоди». Значною мірою це стало ще й наслідком недостатньої пропускнуої спроможності залізниць і нестачі перевізних засобів — паровозів і товарних вагонів. Найгостріше це проявлялося в роки щедрих врожаїв. У 1904 р. вагонний парк Південно-Західної залізниці зменшився на 3,5 тис. товарних вагонів, які відправлялися на магістралі власне Росії, де безлад був ще більшим. Унаслідок цього накопичилося багато продовольчих вантажів, вивіз яких потребував негайного надходження близько 5 тис. товарних вагонів⁵³.

Ще гострішою була ситуація в портах. В Одесі в 1904 р. накопичилося в завалах 1892 тис. пудів зерна, а в Миколаєві — 15 317 тис. пудів⁵⁴. У 1907 р. хлібні завали в Одеському порту вже виражалися цифрою 27,8 млн пудів. У подальшому становище на залізничній мережі продовжувало загострюватися через слабку пропускну спроможність і нестачу рухомого складу. В 1909 р. завали хлібних вантажів у чотирьох портах Чорного і Балтійського морів — Новоросійську, Лібаві, Одесі й Миколаєві — досягли 70 млн пудів⁵⁵, у тому числі в двох останніх — 45 634 тис. пудів⁵⁶. Отже, слабкість залізничної мережі й гостра нестача елеваторів та зерносховищ гальмували хлібний експорт та спричиняли додаткові фінансові втрати, що їх зазначали сільські господарі й експортери.

Перші дослідники хлібного експорту, а також преса одностайно відзначали, що сільськогосподарські виробники Російської імперії з'явилися на європейських ринках «за відсутності там серйозних конкурентів». Середній річний вивіз чотирьох головних зернових культур у 1845–1860 рр. почав перевищувати 50 млн пудів⁵⁷. Але будівництво залізниць і розвиток грошового господарства після селянської реформи 1861 р. стимулювали подальший експорт. У 1861–1865 рр., за даними професора І. Кулішера, підготовленими для чиновників Особливої наради з продовольства в роки Першої світової війни, на зовнішні ринки було вивезено в середньому на рік уже 80 млн пудів різного зерна⁵⁸. До світової сільськогосподарської кризи, тобто приблизно до середини 1870-х рр., становище російських виробників хліба було сприятливим навіть на найбільш дорогому, а, отже, і привабливому пшеничному ринку Великої Британії через замалі можливості конкурентів з інших країн. У 1872 р. частка постачальників пшениці до цієї країни була такою: Російська імперія — 44%, США — 21,3%, Німеччина — 9,5%, Франція — 6,9%, Канада — 4,2%⁵⁹. А всього з Російської імперії вивозилося щорічно на початку 1870-х рр. в середньому близько 92 млн пудів пшениці⁶⁰.

Щодо України, то хліб звідси у 1870-х р. вивозився через західний сухопутний кордон, чорноморсько-азовські й балтійські порти. У 1874 р. тільки Київ відправив у Брест, що був кінцевим пунктом Києво-Брестської залізниці, понад 800 тис. пудів збіжжя. А всього до Бреста до кінця року надійшло понад 2 млн пудів різного зерна, звідки через Граєве, воно вирушало до Східної Пруссії. Залізницею Жмеринка — Волочиськ в тому році було відправлено до австрійського кордону більше 1 млн пудів хліба⁶¹. У 1880-ті рр. землевласники Правобережної України вивозили у великих обсягах пшеницю й інші хлібні культури в порти Чорного і Балтійського морів, серед них і Ф. Терещенко⁶².

У наступне двадцятиліття, з 1874 по 1894 рр., хлібний експорт із Російської імперії був украй нерівномірним. На його обсяги негативно впливали недороди зернових культур, особливо в російських губерніях, і певною мірою заповнення ринків Західної Європи дешевим заокеанським хлібом у роки світової сільськогосподарської кризи. Про різкі коливання у вивозі зерна на зовнішні ринки свідчать дані табл. 4.2.

Таблиця 4.2

**Експорт з Російської імперії п'яти головних хлібних культур
у 1877–1893 рр. (тис. пудів)⁶³**

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза	Пшеничне борошно	Житнє борошно
1877	86,629	90,331	17,357	45,846	5,143	1,379	4,774
1878	172,713	90,563	36,710	45,892	11,168	2,502	1,375
1879	139,236	108,427	23,166	46,859	17,061	1,747	1,682
1880	61,429	53,806	14,053	43,327	14,514	1,415	1,113
1881	82,263	39,295	20,844	39,184	15,823	1,191	768
1882	128,253	51,328	27,409	56,448	16,468	1,981	698
1883	141,204	69,764	40,118	60,317	13,037	1,339	964
1884	114,482	69,862	34,339	61,074	23,036	2,013	712
1885	155,114	76,093	38,974	39,199	14,074	3,492	1,378
1886	91,517	65,861	42,217	34,828	25,411	3,684	3,802
1887	135,250	78,213	59,130	61,171	34,068	3,945	3,875
1888	214,729	107,270	80,031	88,072	22,109	4,166	4,637
1889	190,546	84,288	65,818	70,142	26,901	3,783	3,473
1890	182,085	76,906	60,693	51,782	20,608	3,718	2,616
1891	176,369	68,006	46,019	45,962	28,209	3,737	2,208
1892	81,557	12,066	43,957	20,529	21,580	2,579	4,077
1893	156,230	32,184	111,228	56,801	15,938	3,191	4,386

Дані таблиці віддзеркалюють різкі перепади в експортній хлібній торгівлі. У 1878 р. було вивезено на зовнішні ринки 362 847 тис. пудів п'яти головних хлібних культур, а в 1880 р. — уже 191 390, у тому числі пшениці — 61 429 тис. пудів. У 1888 р. хлібний експорт досяг рекордної для тих років цифри — 534 118 тис. пудів, у тому числі продовольчого зерна — 321 999 тис. пудів. Але в 1891 р. знову сталося різке падіння вивозу у зв'язку з небувалим недородом — до 191 089 тис. пудів. Все це негативно сприймалося західноєвропейськими імпортерами й змушувало їх переорієнтовуватися на ввіз зерна з інших країн, найперше з Американського континенту.

Проте для нас важливіші дані про обсяги хлібного експорту з України. Наводимо їх у табл. 4.3.

Таблиця 4.3

**Середньорічний експорт продовольчого зерна і борошна,
перерахованого в зерно, за 1878, 1880 і 1882 рр. (тис. пудів)⁶⁴**

Губернія	Пшениця	Жито	Разом
Волинська	2887	1901	4788
Київська	8576	1801	10 377
Подільська	13 317	697	14 014
Полтавська	3849	4612	8461
Харківська	2159	144	2303
Чернігівська	—	4123	4123
Катеринославська	6986	1145	8131
Таврійська	9444	1111	10 555
Херсонська	12 628	5171	17 799
Загалом	59 846	20 705	80 551

Дані таблиці цікаві тим, що відображають обсяги вивозу продовольчого зерна з України в роки, коли більша частина південного степового краю ще не була розорана. Найбільшими експортерами пшениці, жита та борошна з цих культур були Херсонська і Подільська губернії, а слідом за ними Київська і Таврійська, які вивозили тоді приблизно однакову кількість продовольчого зерна. За підрахунками І.Гуржія, частка пшениці й пшеничного борошна, що вивозилася з України, становила в загальноімперському експорті 60%, а жита й борошна з нього — 31,5%⁶⁵. Проте зіставлення даних таблиць 4.2 і 4.3 за 1878, 1880 і 1882 рр. свідчить, що частка експорту пшениці й жита з України становила, відповідно, 48,74% і 31,23%, а обох хлібних культур — 42,61%. Можливо, що певна різниця між розрахунками, зафіксованими в таблицях 4.2 і 4.3, визначилася тим, що в першій наведено обсяги «чистого» експорту на світовий ринок, а в другій враховано ще й вивіз зерна з України в Царство Польське, північно-західні губернії Російської імперії тощо. Слід також врахувати, що І. Гуржій користувався іншим документальним джерелом⁶⁶.

Нерівномірність хлібного збору позначилася на обсягах експорту. У 1870–1875 рр. через порти Чорного й Азовського морів було вивезено з Російської імперії 62% від усього зернового морського експорту, а в 1875–1879 рр. — тільки 46%, у 1880–1884 рр. — 49%, у 1885–1888 рр. — 61%⁶⁷. Отже, помітне зменшення хлібного експорту через південні порти сталося саме в роки світової сільськогосподарської кризи.

Зовсім іншу картину хлібного експорту маємо в наступні роки. Наприкінці ХІХ ст. сільське господарство ввійшло в новий період свого розвитку, який супроводжувався підвищенням рівня й ефективності різних форм землеволодіння — від дрібних селянських господарств до поміщицьких, що ставали на рейки капіталістичного підприємництва. Як видно з даних таблиць 1.18 і 1.21

нашого дослідження, надзвичайно зросли масштаби розорювання степу в губерніях Південної України, а також у Донській області, Заволжі й на Північному Кавказі. Щедрими врожайми відзначилася українська земля. В 1894 р. в Україні було зібрано, як мовилося вище, понад 1 млрд пудів хліба, величезний надлишок якого вивозився на зовнішні ринки і в наступному році. Усе це дало поштовх загальному розвитку продуктивних сил, зокрема й промислового піднесенню другої половини 1890-х рр.

Експорт зерна та іншої сільськогосподарської продукції сприяв накопиченню в країні валютних резервів, стабілізував торговий баланс і дав можливість С. Ю. Вітте здійснити грошову реформу, яка сприяла надходженню іноземного капіталу. Про прискорене зростання хлібного експорту у середині 1890-х рр. свідчать статистичні дані табл. 4.4.

Таблиця 4.4

**Експорт із Російської імперії п'яти головних хлібних культур
у 1894–1897 рр. (тис. пудів)⁶⁸**

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза	Пшеничне борошно	Житнє борошно
1894	204,739	80,970	153,140	94,395	58,259	3,767	4,231
1895	237,161	91,293	108,319	66,739	25,612	4,193	3,823
1896	219,588	79,255	81,605	67,512	12,935	3,784	4,016
1897	213,307	73,487	89,441	43,617	21,160	3,765	4,816

З таблиці видно, що головними експортними зерновими культурами стали пшениця та ячмінь, які вирощувалися у великих обсягах в Україні, Бессарабії, Донській області й на Північному Кавказі. Кукурудза також вивозилася з цих регіонів. Середньорічний експорт п'яти головних хлібних культур, урахувавши й борошно, становив у 1894–1897 рр. 513 732,25 тис. пудів, у тому числі пшениці — 218 698,75 тис. пудів, жита — 81 251,25, ячменю — 108 126,25, вівса — 68 065,75, кукурудзи — 29 491,50, пшеничного борошна — 3877,25, житнього борошна — 4221,50 тис. пудів.

У середині 1890-х рр. Україна займала визначальне місце в експорті зернових на світовий ринок порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Проте через ігнорування владою національно-адміністративного поділу здійснити відповідні обчислення дуже непросто. Ледве не єдиним джерелом для цього можуть служити статистичні дані окремих губерній, які надходили до Центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ або урядових структур, що займалися час від часу переглядом залізничних чи митних тарифів. Саме таким є звіт даних про відправлення зерна до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів за 1895 р., підготовлений у зв'язку з переглядом тарифів. Завдяки цьому стало можливим встановити обсяги хлібного вивозу з усіх регіонів імперії залізницями. Усього було підвезено до морських портів, прикордонних застав та перехідних пунктів залізницями в 1895 р. 396,5 млн пудів зерна й борошна, що становило, за нашими підрахунками, 71,21% від усього хлібного

експорту, а річковим і гужовим транспортом — 28,79%. Зокрема, до чорноморсько-азовських портів залізницями було підвезено 57%, балтійських — близько 31%, прикордонних сухопутних застав і перехідних пунктів — 12% від усього експорту зерна з Російської імперії. Отже, частка збіжжя, підвезеного до чорноморсько-азовських портів залізницями, була значно меншою, а річковим і гужовим транспортом, відповідно, більшою, ніж загалом для всієї Російської імперії.

У 1895 р. з Російської імперії було експортовано, як свідчать дані таблиці 4.4, 556 732 тис. пудів п'яти головних зернових культур, а залізницями підвезено до морських портів і прикордонних сухопутних пунктів 396,5 млн пудів. Різниця між цими цифрами (160 232 тис. пуди, або 28,79%), відображає підвезення зерна до морських портів річковим і гужовим транспортом. Загалом з 9 губерній Наддніпрянської України було вивезено залізницями близько 178 млн пудів хліба (44,79%), з 28 російських — 176,7 (44,56%), з губерній Царства Польського, Бессарабії, Прибалтійського краю і Білорусії — 41,8 млн пудів, або 10% від усього вивозу залізницями⁶⁹. Більш докладні дані про обсяги хлібного експорту залізницями з України подаємо в табл. 4.5.

Таблиця 4.5

Хлібний вивіз з України залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів у 1895 р. (млн пудів)⁷⁰

Губернія	Чорноморсько-азовські порти	Балтійські порти	Сухопутний кордон	Разом
Херсонська	68,0	0,5	1,7	70,2
Таврійська	13,9	0,1	—	14,0
Катеринославська	23,8	1,0	0,8	25,6
Подільська	10,4	0,2	9,6	20,2
Київська	10,7	0,3	8,9	19,9
Волинська	0,1	—	1,9	2,0
Харківська	4,6	1,3	2,5	8,4
Чернігівська	0,8	3,1	1,5	5,4
Полтавська	5,5	2,5	4,3	12,3
Загалом	137,8	9,0	31,2	178

Із губерній Лівобережної України було вивезено залізницями до морських портів і прикордонних сухопутних пунктів 26,1 млн пудів, Правобережної України — 42 млн пудів і губерній південного степового краю — 109,8 млн пудів. Рекордну кількість хліба було вивезено з Херсонщини — 70,2 млн пудів. Дані у низхідному порядку йшли: Катеринославська губернія — 25,7 млн пудів, Подільська — 20,2, Київська — 19,9, Таврійська — 14, Полтавська — 12,4, Харківська — 8,4, Чернігівська — 5,3, Волинська — 2 млн пудів. Через чорноморсько-азовські порти з України експортовано близько 138 млн пудів (77%),

балтійські — 9 (5%), західні сухопутні прикордонні пункти — 31,3 млн пудів (близько 18%). Отже, в 1890-х рр. чорноморсько-азовські порти відігравали першорядну роль у хлібній експортній торгівлі України.

Виходячи з пропорційного зіставлення наведених вище даних, хлібний вивіз з України в 1895 р., з урахуванням річкового й гужового транспорту, становив 231 620 тис. пудів. Проте насправді загальна кількість хлібного вивозу з України в 1895 р. перевищувала цю цифру, оскільки частка зерна й борошна, підвезена до чорноморсько-азовських портів річковим і гужовим транспортом, була не 28,79%, як загалом по імперії, а більшою. Важливо й те, що хлібні вантажі до чорноморсько-азовських портів у 1880–1890-х рр. надходили майже винятково з українських губерній. Хліб з-поза меж України відігравав мізерну роль. Основна частина хлібних вантажів, які підвозилися залізницями, доставлялися з районів, що були від морських портів не більше 500 верст. Хлібні вантажі з відстані до 500 верст становили для Одеси понад 88%, Миколаєва — 96%, Маріуполя — 87%, Севастополя — 45%, що визначалося віддаленістю цього порту від районів торгового землеробства України⁷¹. За даними залізничного департаменту міністерства шляхів сполучення, середній пробіг усіх хлібних вантажів до чорноморсько-азовських портів становив у 1890 р. 310, а в 1895 р. — 289 верст⁷².

Серйозного аналізу заслуговує хлібний експорт з окремо взятих регіонів України. До 1880-х рр. як Подільська, так і Київська губернії поступалися за обсягом хлібного вивозу лише Херсонщині. І тільки внаслідок безоглядного розорювання степу протягом 1880–1890-х рр. Таврійська і Катеринославська губернії обійшли Київщину і Поділля за вивозом зернових.

Слід відзначити надзвичайно вигідне географічне розташування Правобережної України для збуту своїх продуктів. На відстані близько 200 верст від Подільської губернії знаходився Одеський порт, а від Київської — Миколаївський порт. До Балтійського моря губернії Правобережної України мали вихід через Лібаву, Данціг, Кенігсберг, що перебуває на відстані 425 верст від Волині. До того ж, Волинська і Подільська губернії межували з українськими землями, що входили тоді до Австрійської корони. Причому у двох прикордонних пунктах — Волочиську і Радзивіллові — імперські залізничні магістралі з'єднувалися з австрійськими, даючи безпосередній вихід продуктам землеробства за кордон⁷³. Продовольчі товари вивозилися з цього регіону ще й через низку прикордонних застав і перехідних пунктів — Вержболово, Ейдкунен, Просткен, Іллово, Граєво, Млаву, Александрово, Сосновиці, Новоселиці та ін. Найбільші товарні потоки йшли в 1870-х рр. через Вержболово, Граєво і Сосновиці. У 1890-х рр. на перше місце за торговим оборотом вийшла Сосновіцька застава. За нею слідували Граєво, Александрово і Млава, через яку відбувався обмін губерній Царства Польського й Правобережної України з Данцігом. Велику роль у вивозі хлібів з Правобережжя відігравали магістралі Південно-Західної залізниці, особливо Козятин — Млава — Граєво і Козятин — Одеса. До чорноморських портів хлібні вантажі надходили з цього регіону в середньому за 3 дні, у Царство Польське — за 4–5 днів, в Лібаву — за 6, а в Данціг і Кенігсберг — за 7–8 днів.

Підвезення хлібів з України залізницями до сухопутного кордону з Пруссією й Австрією на початку 1890-х рр. було незначним і становило в 1892 р. 7,4 млн пудів чотирьох головних хлібних культур, а в 1893 р. — 12,2 млн пудів⁷⁴. Але слід урахувати й те, що сумарний вивіз зерна з Російської імперії, у тому числі й України, був тоді замалим через зниження збору зернових культур. У наступні роки експорт збіжжя з України на ринки Європи прискорено зростав.

Доволі містким і вартісним ринком для українського зерна були губернії Царства Польського. Приріст населення був тут значним і його чисельність напередодні Першої світової війни досягла 12 776 тис. осіб, а виробництво пшениці становило тільки 41 млн пудів⁷⁵, або 3,2 пуда на одну людину. Пшеничного хліба явно не вистачало для прохарчування населення. За даними статистиків Особливої наради з продовольства, в 10 губерніях Царства Польського, Білорусії і губерніях Прибалтійського краю нестача хліба становила на початку ХХ ст. в середньому близько 56 млн пудів на рік⁷⁶.

У 1895 р. в губернії Царства Польського надійшло з України 8,2 млн пудів хліба, у тому числі з Київської губернії — 3,3, Полтавської — 2,5, Херсонської — 1,3, Подільської — 1,1 млн пудів. У тому ж році в Білорусію і Прибалтику вивезено з України Дніпром і його притоками 5,7 млн пудів різних зернових, у тому числі з Полтавської губернії — 2,2, Катеринославської — 1,4, Київської — 0,8, Подільської — 0,5, Волинської — 0,5, Харківської — 0,3 млн пудів⁷⁷. Сюди ж хліб надходив і з інших регіонів України.

У наступні роки вивіз зерна з Правобережжя зростав. Навіть у неврожайному на зернові культури 1900 р. з Подільської губернії було вивезено 10 356 тис. пудів різних зернових⁷⁸. За вивозом борошняних і круп'яних товарів попереду були Вінницький, Могилів-Подільський, Гайсинський, Проскурівський і Брацлавсько-Томашівський райони, на долю яких припадало 83,8% від усього експорту цих продуктів з Поділля⁷⁹.

Про обсяги хлібного експорту з Поділля в 1900 р. в порти Чорного і Балтійського морів свідчать дані, зафіксовані в таблиці 4.6.

Таблиця 4.6

Вивіз подільського хліба в порти Чорного і Балтійського морів у 1900 р. (тис. пудів)⁸⁰

Порт	Тис. пудів	%
Одеса	5989	95,9
Санкт-Петербург	211	3,4
Лібава	29	0,5
Рига	17	0,2

З таблиці видно, що головним портом для вивозу подільського хліба на світовий ринок була Одеса, куди в 1900 р. було відправлено 5989 тис. пудів хліба, або 95,9% від усього експорту. Ще 257 тис. пудів було відправлено в порти Балтійського моря.

Хлібні вантажі надходили в Одесу в найбільших обсягах з Брацлавського, Томашівського, Проскурівського, Гайсинського, Рибницько-Рапківського, Барського, Летичівського, Ольгопільського і Голованівського районів⁸¹. Із 257 тис. пудів вантажу, відправленого в порти Балтійського моря, 245 тис. пудів становило пшеничне борошно. Заслугує на певну увагу й структура хлібного вивозу в Одеський порт з Поділля в 1900 р. На першому місці була пшениця — 3045 тис. пудів, далі йшло пшеничне борошно — 389 тис. пудів, жито — 1438, кукурудза — 538, горох, квасоля, боби і чечевиця — 301, ячмінь — 160, житнє борошно — 71, овес — 73, пшоно — 4 тис. пудів⁸². Подільське пшеничне борошно відправлялося з Одеського порту переважно на ринки Близького Сходу і в країни Північної Європи.

Як і в попередні роки, подільський хліб регулярно надходив на ринок Царства Польського. У 1900 р. туди було відправлено 2510 тис. пудів хлібних вантажів, з них 2232 тис. пудів пшеничного борошна. Окрім того, в північно-західні регіони Російської імперії було вивезено 505 тис. пудів різних хлібів, у тому числі 452 тис. пудів пшеничного борошна, а в повіті Білоруського Полісся — 517 тис. пудів, у тому числі 498 тис. пудів пшеничного борошна⁸³. Проте уряд стримував, як вже йшлося вище, надходження українського хліба в райони російського центру за допомогою високих тарифів на залізницях в інтересах тамтешніх виробників. У 1900 р. з Поділля було вивезено в московську промислову смугу 142 тис. пудів, а в центральну хліботоргову — всього 35 тис. пудів⁸⁴.

Введення в експлуатацію залізниці Київ — Граєво стимулювало надходження хліба з України в порти Балтійського моря. До того ж українське зерно продовжувало надходити в порти Балтики Дніпром та іншими ріками. Про обсяги хлібного вивозу до Кенігсбергу і Лібава можна судити з даних табл. 4.7.

Таблиця 4.7

**Вивіз хліба з України в порти Балтійського моря
наприкінці XIX — на початку XX ст. (тис. пудів)⁸⁵**

Губернія	Порти Балтійського моря			
	Кенігсберг		Лібава	
	1896 р.	1910 р.	1896 р.	1910 р.
Київська	45	83	3653	2956
Херсонська	480	—	38	250
Подільська	—	—	2976	1288
Чернігівська	2449	2128	594	554
Полтавська	1252	314	565	259
Загалом	4226	2525	7826	5307

З таблиці видно, що з Київської і Подільської губерній хліб надходив переважно в Лібава, а з Чернігівської, Полтавської і Херсонської — в Кенігсберг. Однак, є й інші дані про вивіз зерна в Кенігсберзький порт. Згідно з ними, з магістралей Південно-Західної залізниці у це місто надійшло в 1908 р. 7860 тис. пудів, або

40% від усього хлібного довозу⁸⁶. За свідченням преси, Кенігсберг приваблював експортерів зерна та інших сільськогосподарських продуктів меншими накладними витратами в порту й тим, що приймав дрібні партії, які надходили з маленьких залізничних станцій. Як свідчать звіти кенігсберзького купецтва, український хліб відправлявся ним для перепродажу в країни Західної і Північної Європи — Німеччину, Велику Британію, Бельгію, Голландію, Францію і Скандинавію. Про це ж свідчать і звіти лібавського купецтва⁸⁷.

Слід відзначити, що у вивозі зерна з Подільської і Волинської губерній значну роль відігравали р. Дністер і притоки Прип'яті — Горинь, Стир, Іква, Случ та інші, навігація на яких тривала протягом 8 місяців — з лютого до листопада. З Житомирського, Рівненського та решти повітів Волині вивозилося зерно, борошно та інші сільськогосподарські продукти. В 1903 р. протягом літньої навігації було відправлено переважно на зовнішні ринки різноманітних товарів на 554 суднах і 486 баржах⁸⁸. Далі хліб надходив залізницями й ріками Віслою і Неманом до балтійських портів. Частина зерна й борошна залишалася для споживання місцевим населенням.

У 1890 р. Дністром було відправлено вниз 9,8 млн пудів головних зернових культур, а в 1908 р. — тільки 1208 тис. пудів. Загалом після 1890 р. перевезення хліба по цій річці зменшувалося. Це сталося наслідком того, що зростав вивіз хліба з губерній Правобережної України залізницями — в Німеччину, Австрію й Царство Польське. За даними канцелярії подільського губернатора, товари на Дністрі вантажилися на початку ХХ ст. на 32 пристанях. У 1902 р. було відправлено вниз по річці понад 5596 тис. пудів вантажів на 1465 баржах. У всіх відправленнях переважало зерно⁸⁹.

Подільський хліб відправлявся в Одеський порт двома маршрутами. Одна його частина доставлялася Дністром до пристані м.Маяки, що знаходилося неподалік від гирла ріки, й перевантажувалася на каботажні судна для вивозу в Одеський порт. Інша частина доставлялася до дністровської пристані у Варниці й перевантажувалася у вагони Південно-Західної залізниці для відправки в Одеський порт. Зміна маршрутів разом із перевалкою зерна збільшувала накладні витрати, що впливало на його конкурентоспроможність на зовнішніх ринках.

Як і раніше, надзвичайно привабливими для сільських господарів і експортерів України залишалися губернії Царства Польського. Завдяки високому рівню промислового розвитку платоспроможність тамтешнього населення була значно вищою, ніж в інших регіонах Російської імперії. У січні 1909 р. ціна пуда пшениці становила 1,10–1,21 руб., вівса — 0,74–0,89 руб. Але весною і літом ціни через нестачу хліба доволі різко піднімалися. В червні 1909 р. ціна пуда пшениці коливалася від 1,53 до 1,65 руб., жита — від 1,07 до 1,14 руб., вівса — від 1,05 до 1,30 руб.⁹⁰

Водночас зростали обсяги хліба, вивезеного через західний сухопутний кордон до країн Центральної Європи. За підрахунками Ярошевича, залізницями і річковим транспортом було вивезено з Подільської губернії в середньому за 1905–1909 рр. 27 774,2 тис. пудів хлібних продуктів⁹¹. У наступні роки помітно

зріс вивіз з усіх губерній Правобережної України. За даними секретаря Південно-Західного відділення Російської експортної палати С. С. Остапенка, середньорічний вивіз зернових і борошна з цього регіону протягом 1902–1911 рр. коливався від 50 до 60 млн пудів⁹².

Найбільшим споживачем українського хліба стали ринки Німеччини й частки Австрійської корони. Про це свідчать статистичні дані табл. 4.8.

Таблиця 4.8

**Експорт хліба з губерній Правобережної України на ринки
Центральної Європи в 1909–1910 рр.⁹³**

Хлібна культура	1909 р.	1910 р.
Пшениця	19 017 000	27 308 000
Ячмінь	18 496 000	17 565 000
Жито	5 291 000	10 958 000
Овес	7 192 000	3 441 000
Пшеничне борошно	1 430 000	2 040 000
Висівки	4 936 000	6 086 000
Загалом	56 362 000	67 398 000

З таблиці видно, що в 1909 р. з губерній Правобережної України на ринки Центральної Європи було експортовано в округлих цифрах 56 362 тис. пудів чотирьох головних зернових культур, пшеничного борошна і висівок, а в 1910 р. — 67 398 тис. пудів. Частка пшениці й пшеничного борошна у загальному вивозі становила в 1910 р. 29 348 тис. пудів, або 43,54%, а ячменю й висівок, що йшли на потреби німецького тваринництва — 23 651 тис. пудів, або 35,09%.

Отже Правобережна Україна була одним із регіонів, звідки зернові і борошно вивозилися у великих обсягах — у Німеччину, Царство Польське, Білорусію, губернії Прибалтійського краю тощо.

У великих обсягах експортувався хліб із Лівобережної України. Проте кожна губернія мала в цьому регіоні свої особливості. На Чернігівщині надлишок продовольчого зерна був тільки в південних повітах, а за межі губернії, у тому числі й на зовнішні ринки, вивозився в невеликих обсягах переважно овес.

На Полтавщині вирощувалася високосортна яра пшениця. Тому власники промислових млинів пропонували часто за місцеве зерно більшу ціну, ніж у морських портах. Вироблене з нього борошно призначалося переважно для споживачів за доволі високими цінами на ринках Російської імперії. Решта зерна й частки борошна вивозилася в морські порти, а звідти на зовнішні ринки.

Харківщина вивозила високосортну пшеницю на ринки Італії, Франції й інших країн Західної Європи. Причому з південно-східних повітів губернії хліб надходив залізницями і річковим шляхом у Ростов і Таганрог, а з центральних і північних — у Миколаїв, Феодосію, Маріуполь та інші порти Чорного й

Азовського морів. Загалом, за підрахунками дослідників, із губерній українського Лівобережжя вивозилося на внутрішній імперський ринок 53,5% виробленого борошна, з Правобережжя — 27,2, а з губерній Південної України — тільки 24,6%⁹⁴.

Важливе значення для вивозу хліба з губерній Лівобережжя мала Лібаво-Роменська залізниця. Великі партії зерна, закупленого в землевласників і селян, вантажилися на станціях цієї магістралі й відправлялися в Лібавський порт. Частина хліба перевантажувалася в Гомелі на Поліську залізницю і магістраль Петербург — Варшава. Дуже важливими для вивозу хліба з Лівобережжя були й водні шляхи: з Чернігівщини і Полтавщини — Дніпром, а з Харківщини — Сіверським Дінцем і Доном. Загалом з цього регіону в неврожайному 1908 р. було вивезено 41 479 тис. пудів зерна і борошна⁹⁵. На початку ХХ ст. спадкоємці Ф. Терещенка та інших поміщиків вивозили хліб з Конотопа й Бахмача Києво-Воронезько-Московською залізницею⁹⁶. У Москві частина зерна перерозподілялася по інших залізничних магістралях.

Однак у найбільших обсягах хліб вивозився з південних губерній України, які були розташовані неподалік від чорноморсько-азовських портів і мали величезний надлишок товарного зерна. Про це свідчать дані табл. 4.9 про вивіз із цього регіону в 1908 р.

Таблиця 4.9

Відправлення зерна і борошна з південних губерній України залізницями і водними шляхами (тис. пудів)⁹⁷

Губернія	Залізничні станції			Річкові пристані
	Пшениця	Борошно	Усього	Зерно і борошно
Херсонська	17 498	5369	44 723	31 134
Катеринославська	15 306	13 163	33 838	16 708
Таврійська	10 072	2171	13 177	8452
Загалом	42 876	20 703	91 738	56 294

З таблиці видно, що в 1908 р. з губерній Південної України було вивезено залізницями 91 738 тис. пудів, у тому числі пшениці — 42 876, борошна — 20 703 тис. пудів. До решти зернового вивозу відносився здебільшого ячмінь. Ще 56 294 тис. пудів зерна й борошна було вивезено водними шляхами. Слід розуміти, що більша частина зазначеного тут хлібного вивозу, особливо ячменю, відправлялася на зовнішні ринки, а решта надходила в різні регіони Російської імперії, у тому числі й України. Певна частина зерна збиралася залізницями і річковим транспортом з Подільської, Київської, Полтавської та інших українських губерній. Отже, всі регіони України були багаті на хліб і вивозили його у великих обсягах на зовнішні ринки й інші райони Російської імперії.

Посилений вивіз хліба на внутрішній і зовнішній ринки призвів до небувалого раніше зростання товарообороту на залізницях України. Про це яскраво свідчать дані табл. 4.10.

Таблиця 4.10

**Відправлення хлібів залізничною мережею України
в 1901–1911 рр. (тис. пудів)⁹⁸**

Губернія	1901 р.	1902 р.	1903 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.
Волинська	13 254	13 929	16 680	10 196	11 366	11 698	13 462
Катеринославська	17 042	46 592	51 714	50 308	80 239	88 002	81 405
Київська	30 947	50 686	45 036	27 971	35 914	37 529	45 093
Подільська	22 132	35 141	33 625	19 151	21 443	22 246	30 045
Полтавська	25 167	48 477	53 638	38 154	51 202	45 467	59 821
Таврійська	9318	10 850	18 503	18 962	22 349	28 720	34 217
Харківська	16 014	23 740	27 658	23 844	34 840	33 096	43 352
Херсонська	76 854	90 980	97 548	54 710	79 131	97 343	96 257
Чернігівська	10 633	12 215	13 749	7494	8451	8104	14 837
Загалом	221 361	332 610	358 151	250 790	344 935	372 205	418 489

Ряд важливих моментів відображає таблиця. По-перше, відправлення зерна залізницями України збільшилося за десятиліття 1901–1911 рр. з 221 361 до 418 489 тис. пудів, або на 89,05%. По-друге, рекордну кількість зерна було вивезено в 1911 р. з Херсонської губернії — 96 257 тис. пудів. За нею у низхідному порядку йшли: Катеринославська губернія — 81 405 тис. пудів, Полтавська — 59 821, Київська — 45 093, Харківська — 43 352, Таврійська — 34 217, Подільська — 30 045, Чернігівська — 14 837, Волинська — 13 462 тис. пудів. По-третє, відзначимо зростання обсягу хлібних перевезень залізницями в більшості українських губерній у 1911 р., попри зменшення збору зернових культур в Росії.

Зрештою, впадає у вічі різке падіння відправленого залізницями зерна у 1908 р., який був дуже неврожайним в Російській імперії майже повсюдно. На останньому ми акцентуємо увагу через те, що дослідник різних аспектів цієї проблеми П. Лященко обчислив вивіз збіжжя з найбільших залізничних станцій і річкових пристаней України саме за 1908 р., коли він був мінімальним. Проте й за таких обставин експортний хлібний потенціал України справляє враження.

Усього в губерніях Правобережної України в 1908 р. була 31 залізнична станція, кожна з яких відправила понад 500 тис. пудів хлібних вантажів. Найбільші відправлення дали такі станції: Біла Церква — 3961 тис. пудів, Шпола — 2549, Миронівка — 1738, Умань — 1797, Тальне — 1679, Проскурів — 1344, Луцьк — 1504, Печанівка — 1133, Могилів — 1078, Рибниця — 1082, Київ — 1036, Бердичів — 1002 тис. пудів⁹⁹.

Надзвичайно цікавим був розподіл хлібних вантажів за напрямками вивозу і місцями призначення. Біла Церква була типовою станцією київського млинарського району з переважанням борошняного вивозу, обсяг якого становив 2491 тис. пудів до всіх відправлень. З цієї кількості борошна в межах району залишалося 1048 тис. пудів, на «іноземні ринки» було відправлено 392, в Одесу — 41, Ригу і Лібаву — 35, у Царство Польське — 980 тис. пудів. Решта

вантажів розподілялася по різних регіонах імперії, зокрема, у Кострому вивезено 10, а в Архангельськ — 13 тис. пудів¹⁰⁰.

Станцію зернового вивозу був також Проскурів Подільської губернії. Тут був дещо інший розподіл хлібного вивозу порівняно з Білою Церквою. Із 1344 тис. пудів усіх відправлень на зерно припадало 781 тис. пудів, або 58% від усього вивозу. Через сухопутний західний кордон вивезено 833 тис. пудів, в Одесу — 160, в Царство Польське — 46, у межах свого району було розвантажено 187 тис. пудів¹⁰¹.

У регіонах Лівобережної України в 1908 р. налічувалося 43 залізничних станції, кожна з яких відправляла понад 500 тис. пудів хлібних продуктів. За обсягом вивозу попереду був Кременчук, з якого вивезено 5021 тис. пудів, за ним ішла Полтава — 2803, далі Костянтиноград — 2559, Ромни — 2548, Барвенкове — 2504, Харків — 2441, Сахновщина — 1703, Хорол — 1512, Лихачова — 1443, Рубанівка — 1358, Охтирка — 1132. З цих та ряду інших великих станцій вивозилося переважно борошно, а зернові відправлення були характерними для дрібних залізничних станцій¹⁰².

Кременчук був визначним центром українського млинарства. У 1908 р. з нього відправлено всього 57 тис. пудів зерна, або близько 1%, а на розмелені продукти припадало 3283 тис. пудів, або 65,39%, на висівки — 1663 тис. пудів, або третину від усього вивозу. Своє борошно Кременчук вивозив на внутрішній ринок Російської імперії: на станції Московсько-Віндаво-Рибінської залізниці відправлено 458 тис. пудів, Миколаївської — 285, Орловсько-Ризької — 502, північно-західних залізничних магістралей — 357 тис. пудів. Навпаки, висівки відправлялися переважно за кордон: до західних сухопутних застав — 736 тис. пудів, у Миколаївський порт — 143, Царство Польське — 174 тис. пудів. Інші центри борошномельного виробництва — Полтава, Костянтиноград, Ромни, Пирятин, Харків — дотримувалися приблизно такої ж схеми хлібних відправлень: на внутрішній ринок імперії — борошно, за кордон або в Царство Польське — висівки. Проте у вивозі з ряду інших залізничних станцій Полтавщини переважали зернові вантажі. Зокрема, станція Орелка відправила 1223 тис. пудів зерна, у тому числі 500 тис. пудів за кордон. Інша станція, Сахновщина, відправила 1703 тис. пудів хлібних вантажів, з них зерна — 1138 тис. пудів, у тому числі за кордон 319 тис. пудів¹⁰³.

Щодо Харківщини, то ця губернія більше тяжіла до чорноморсько-азовських портів. З Барвенкового у 1908 р. було вивезено 1173 тис. пудів зерна, з них близько половини — на зовнішні ринки. У подальшому вивіз з цієї станції збільшувався. За повідомленням преси, напередодні Першої світової війни з Барвенкового надходило тільки в Ростовський порт понад 1 млн пудів пшениці та ячменю щорічно¹⁰⁴.

Ще більше налічувалося залізничних станцій з відправленнями понад 500 тис. пудів зерна кожна в південному степовому краї України: у Херсонській губернії — 19, Катеринославській — 29, Таврійській — 13. Зі станції Новий Буг в 1908 р. було відправлено 4544 тис. пудів хліба, Єлисаветград — 4538, Павлоград — 3669, Катеринослав — 3271, Новоукраїнка — 2907, Долинська — 2537, Лозова — 1879, Межова — 1759, Гуляй-Поле — 1665, Мелітополь — 1521 тис. пудів¹⁰⁵.

Для ілюстрації розміру і географії хлібного вивозу з цього регіону візьмемо за приклад Єлисаветград. Із загальної кількості відправлень у 4538 тис. пудів частка зерна становила лише 803 тис. пудів, а борошна — 2653, або 58,46%. Із зернових відправлень 622 тис. пудів надходило в Миколаївський порт, а борошняні вантажі розподілялися за такими напрямками: магістралі Південно-Західної залізниці — 684 тис. пудів, Царства Польського — 685, Варшаво-Віденської залізниці — 262, Південної — 198, в Закавказзя — 175 тис. пудів. За свідченням часопису Всеросійського об'єднання борошномелів, увесь надлишок виробництва борошна Єлисаветград збував у Царстві Польському і північно-західних губерніях Російської імперії¹⁰⁶. Іншим був розподіл хлібного вивозу зі станції Новоукраїнка. Частка відправленого зерна становила тут 2611 тис. пудів, або близько 90% вивезеного хліба. З них у Миколаївський порт надійшло 1413 тис. пудів, в Одесу — 229, а 796 тис. пудів розвантажено в різних центрах борошномельної промисловості України¹⁰⁷.

У наступні роки обсяги хлібного вивозу значно збільшилися. У 1909–1911 рр. в Україні налічувалося 1054 залізничних станцій і 70 великих річкових пристаней. Хлібні партії обсягом мільйон і більше пудів вивозилися зі 101 залізничної станції і річкової пристані, а борошна — з 40¹⁰⁸.

Отже, вивіз хлібних продуктів визначався наявністю зернового надлишку, розвиненого млинарства та географічним розташуванням того чи іншого регіону.

Надзвичайно велику роль у хлібному експорті України відігравали річковий і гужовий транспорт. Перевезення вантажів річками обходилося тоді дешевше, особливо великими баржами по Дніпру, на кожному з яких вантажилося, за підрахунками професора Піхна, від 1135 до 90 тис. пудів хліба¹⁰⁹. Щоправда, ріками зерно вивозилося тільки під час навігації, а залізницями — протягом усього року.

В останній чверті XIX ст. на українських ріках відбувався перехід суден на парову тягу. В 1900 р. на Дніпрі нижче порогів налічувалося 148 суден з паровою тягою, а вище порогів — 208¹¹⁰. Як правило, великі баржі буксировалися паровими суднами.

Вантажооборот на Дніпрі був дуже успішним, особливо на ділянці від Києва до Катеринослава. На цьому відрізку водної артерії судна вантажилися «до повного осаджування». Але пароплави, які відправлялися вгору по Дніпру, вантажилися помірно у порівнянні з оптимальним тоннажем. Головним вантажем на Дніпрі було зерно і борошно кременчуцьких, київських, катеринославських товарних млинів, що відправлялося по всій водній артерії Дніпра і його приток — «аж до самих верхніх пристаней»¹¹¹.

Зростаючі вантажообороти потребували великих інвестицій у судноплавство. Це сприяло його технічному вдосконаленню, але, з іншого боку, призвело до зосередження судноплавства в руках обмеженого кола осіб. У 1913 р. було організоване Чорноморсько-Дніпровсько-Бузьке акціонерне пароплавне товариство. За фінансової підтримки банків власники акцій товариства стали його повними господарями й уклали угоди з іншими пароплавними товариствами. Надаючи позики під хліб, вони визначали розміри фрахту й підняли його на відрізок Олександрівськ — Херсон удвічі¹¹².

Про співвідношення вивезеного на ринок зерна різними видами транспорту можна судити з даних табл. 4.11.

Таблиця 4.11

Вивіз чотирьох головних хлібних культур залізницями, ріками і гужовим транспортом на ринки європейської частини Російської імперії у 1885–1895 рр. (% від збору)¹¹³

Хлібна культура	Залізниця	Залізниця і ріки	%	Залізничний, річковий і гужовий транспорт	%
Пшениця	43	56,7	13,7	74	17,3
Ячмінь	25	29,8	4,8	48	18,2
Овес	25	30,4	5,4	31	0,6
Жито	9,6	12,7	3,1	16	3,3

З таблиці видно, що водні шляхи й гужовий транспорт відігравали велику роль у вивозі зернових на внутрішні ринки.

Не меншу роль відігравав в Україні річковий вивіз на зовнішні ринки. У 1898 р. із 23,1 млн пудів ячменю, перевезеного ріками європейської частини Російської імперії, 12,7 млн пудів припадало на українську частину Дніпра, 7,8 — на Південний Буг, 1 — на Дон і 0,7 млн пудів — на Дністер. Доволі вагомою була частка найбільш експортних хлібів, що підвозилася до портів гужовим транспортом. За даними міністерства шляхів сполучення, наприкінці XIX ст. вона становила для пшениці й ячменю близько 17% збору, для жита — 3% і для вівса — 0,3%¹¹⁴. У зв'язку з цим варто нагадати, що саме пшениця та ячмінь були головними експортними хлібними культурами для сільських господарів України.

Величезна роль Дніпра та інших рік у вивозі збіжжя на світовий ринок висвітлювалася ще першими дослідниками цієї проблеми. У 1897 р. з дніпровських пристаней нижче порогів було відправлено 34 558 тис. пудів хлібних вантажів. На пристань Олександрівська надійшло з залізниці 2,1 млн пудів. Надалі вантажооборот Олександрівської гавані зростав і досяг у 1899 р. 4,5 млн пудів¹¹⁵. У тому ж році Південним Бугом було перевезено 18 649 тис. пудів, у тому числі в Миколаївський порт надійшло 15 833 млн пудів хлібних вантажів, а в Херсон по Дніпру — 32 млн пудів¹¹⁶. Південний Буг і надалі залишався дуже важливою транспортною артерією. Зерно й борошно надходило цією рікою з південних повітів Подільської губернії, а гужовим транспортом — до пристаней, де перевантажувалося на баржі. У неврожайному 1908 р. Вознесенська пристань відправила вниз 12 185 тис. пудів хліба, значна частина якого була звезена з повітів Подільської губернії для відправлення на світовий ринок через Миколаївський порт¹¹⁷.

Як відзначалося вище, обсяги хлібного експорту з Російської імперії річковим і гужовим транспортом становили в 1895 р. 28,79%. Проте в Україні вони були більшими у відсотковому вимірі. Про це свідчать і дані табл. 4.12, в якій відображено роль Дніпра і Південного Бугу у підвезенні збіжжя до чорноморських портів.

Таблиця 4.12

**Кількість збіжжя, доставленого річковим транспортом у 1893–1897 рр.
у морські порти (тис. пудів)¹¹⁸**

Рік	Морські порти	
	Херсонський порт*	Миколаївський порт
1893	33 810	9594
1894	35 739	20 505
1895	48 983	20 421
1896	35 214	17 545
1897	31 956	15 833

Дані таблиці відображають надзвичайно велику роль Дніпра, Південного Бугу, Інгульця та інших рік у хлібному експорті з України. У подальшому, навіть після спорудження залізничної магістралі Бахмач — Херсон, хлібні вантажі надходили у Херсонський порт майже винятково Дніпром. З іншої сторони, статистичні обчислення засвідчують різке зростання хлібного експорту після рекордного в Україні врожаю 1894 р.

І в подальшому роль річкового і гужового підвозу хліба до морських портів була значною. У 1908 р. з Миколаївського порту було вивезено за кордон понад 57 399 тис. пудів хліба, в 1909 р. — 102 312, в 1910 р. — 115 530 тис. пудів¹¹⁹. Згідно зі службовим звітом начальника Миколаївського порту, в 1912 р. залізницями надійшло сюди для відправлення за кордон 67%, Південним Бугом — 20%, гужовим транспортом з навколишніх районів — 12% від усього підвезеного хліба. В 1908 р. в порту вантажилося 321 судно, в 1909 р. — 486, в 1910 р. — 531, в 1911 р. — 475, в 1912 р. — 323 судна¹²⁰.

Роль річкового транспорту у хлібному вивозі з України відзначали й перші дослідники цієї проблеми. За даними П. Ляценка, на водну артерію Дніпра хліб звозився з північних повітів Таврійської губернії. Вниз по Дніпру відправлялися також хлібні вантажі з Харківської, Катеринославської і північних губерній України. Навіть у неврожайному 1908 р. зерно із дніпровських пристаней відправлялося у великих обсягах: з Каховки — 4,7 млн пудів, Нікополя — 3,1, Лепетихи — 2,2 млн пудів. Хлібні вантажі з Каховки до Херсона доставлялися баржами залежно від погодних умов за 24–36 годин. Вартість перевезення одного пуду хліба становила на цьому відрізку водного шляху, з урахуванням накладних витрат, від 3,5 до 5 коп.¹²¹ У 1900 р. водними шляхами дніпровського басейну було вивезено хлібних вантажів 24 295 тис. пудів, у 1901 р. — 28 275, у 1902 р. — 44 987, у 1903 р. — 72 590, в 1904 р. — 72 410, у 1905 р. — 65 035, у 1906 р. — 46 635, у 1907 р. — 49 596, у 1908 р. — 40 180, у 1909 р. — 54 434, у 1910 р. — 63 996, у 1911 р. — 71 606 тис. пудів¹²². Загалом за 11 років вивіз зерна водними шляхами басейну Дніпра зріс на 195%.

Доволі вражаючими були відправлення хлібних вантажів з дніпрових пристаней як униз, так і вгору по річці. В 1908 р. з Черкас було відправлено 233 тис. пудів зерна і борошна, з Канева — 49, Ржищева — 136, Кременчука — 1421,

* Значна частка хлібних вантажів вивозилася з Херсона каботажними суднами в Одеський порт.

Катеринослава — 1300 тис. пудів, а з Олександрівської пристані — 9500 тис. пудів. Цікаво, що Київ збирав Дніпром з навколишніх районів зерно, а відправляв на зовнішні ринки і в різні регіони Російської імперії борошно. У 1908 р. з промислових млинів Києва було вивезено близько 530 тис. пудів борошна¹²³. За 10 років, з 1889 по 1899 рр., надходження зернових вантажів до Києва збільшилося з 2,6 до 4,7 млн пудів, або на 81%. Середня відстань, з якої підвозилося зерно до Києва, становила 194 версти¹²⁴.

Недостатня розгалуженість залізничної мережі в багатих на хліб районах змушувала сільських господарів звертатися до послуг гужового транспорту. Тим більше, що перевезення зерна кінями й почасті волами на короткі відстані після закінчення сільськогосподарських робіт було вигідним. Інша справа — перевезення зерна чи борошна на далекі відстані. Селяни везли хліб возами до морських портів і річкових пристаней степовими дорогами десятки верст, як у далекі скіфо-сарматські часи. Інколи такі подорожі мали сумні наслідки через осінні дощі й розмиті шляхи. Член товариства з питань благоустрою м. Єнакієва Катеринославської губернії В. Федор писав: «Чи не найбільше зло, яке перешкоджає нормальному розвитку місцевих торгово-промислових оборотів і взагалі найбільш шкідливо відбивається на інтересах населення, це, безперечно, невилазна грязюка, яка протягом 4–6 місяців стає справжнім стихійним лихом»¹²⁵. Повідомленнями такого змісту були переповнені газети.

Частка гужового вивозу часто залежала від обсягу хлібного збору, розгалуженості залізничної мережі, наявності річкових пристаней та відстані до морських портів. У 1882–1884 рр. у Миколаїв доставлялося гужом близько 6 млн пудів зерна, або 38% від усього тодішнього довозу. А в Одесу гужовим транспортом було ввезено в 1899 р. 3 млн пудів, що становило лише 4,4% хлібного привозу. Більш докладні дані щодо ролі гужового транспорту для хлібного експорту з України навів у свій розвідці В. Оболенський. Зроблені ним підрахунки наводимо в табл. 4.13.

Таблиця 4.13

Кількість підвезеного гужовим транспортом хліба до чорноморсько-азовських портів у 1912 р. (тис. пудів)¹²⁶

Порт	Гужовий підвіз зерна	Обсяг хлібного експорту	% гужового підвозу
Одеса	2000	49 636	4,03
Миколаїв	7073	59 429	11,91
Херсон	3600	27 878	12,91
Феодосія	1930	13 108	14,72
Керч*	2019	3466	58,25
Бердянськ	1889	10 084	18,73
Генічеськ	5386	8582	62,76
Маріуполь	207	18 997	1,09
Разом	24 104	191 180	12,60

Дані таблиці демонструють залежність обсягу гужового підвозу зерна до морських портів від розвиненості залізничної мережі в тому чи іншому районі

* Дані за 1911 р.

або інтенсивності річкового надходження. Менше всього підвозилося хліба кіньми до Одеси і Маріуполя — 4,03 і 1,09%. Навпаки, експорт з Керчі й Генічеська залежав переважно від гужового підвозу, сягаючи, відповідно, 58,25 і 62,76%. Загальний підвіз збіжжя гужовим транспортом до восьми чорноморсько-азовських портів становив 12,6% від усього експорту.

Нерозвиненість залізничної мережі спричинила посилений підвіз хлібів кіньми і волами до інших портів. Так, до Ростова частка гужового довозу зерна становила в 1912 р. 8888 тис. пудів, або 16,2% від загального експорту¹²⁷. Ренійський порт збирав хліб з навколишніх сіл у радіусі від 40 до 50 верст майже винятково гужовим транспортом¹²⁸. Ізмаїльський порт на Дунаї також обслуговувався переважно гужовим транспортом. У 1913 р. з нього було вивезено за кордон 5 937 830 пудів зернових¹²⁹.

Отже, річковий і гужовий транспорт відігравав дуже важливу роль у вивезенні збіжжя з України на світовий ринок.

Успішна реалізація хлібного надлишку на світовому ринку вимагала облаштування на високому технічному рівні морських і річкових портів, спорудження на їх територіях новітніх елеваторів і зерносковищ, наявності власного торгового флоту. 5 грудня 1912 р. глава російського уряду В. М. Коковцов заявив з трибуни Державної думи, що впровадження в життя таких завдань «має бути віднесене до проектів видатного значення»¹³⁰. Але від слів до їх виконання була величезна дистанція.

Через свою нечисленність і обмеженість тоннажу торговий флот імперії не міг навіть у мінімальних обсягах задовольнити потреби хлібного експорту, а, тим більше, швидкокопсувних продуктів тваринництва чи птахівництва, що визнавали й офіційні чинники¹³¹. У своїй промові в Державній раді 9 травня 1914 р. лідер гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я М. Ф. Дітмар звернув увагу зібрання на надзвичайну нерозвиненість комерційного флоту імперії, внаслідок чого лише від 5% до 10% пароплавів відходили з портів Чорного і Балтійського морів під російським прапором, а решта — під іноземними¹³². Під час обговорення цього питання в Державній думі третього скликання з'ясувалося, що тільки 4,8% усього експорту вивозилося з імперії під російським прапором, а 95% — пароплавами інших країн¹³³. У наступні роки в цій сфері діяльності не сталося жодних змін позитивного характеру. За повідомленням фахових часописів, за перевезення товарів на зовнішні ринки «іноземному прапору виплачувалося щорічно понад 100 млн руб.»¹³⁴.

Не кращою була ситуація з облаштуванням річкових пристаней, морських портів і гаваней. На річкових пристанях, де перевантажувалися хлібні продукти на баржі, повсюдно домінувала ручна праця. Ще з 1860–1870-х рр. гостро постало питання про шлюзування дніпровських порогів для безперерійного відправлення вантажів як до чорноморських портів, так і у верхів'я Дніпра. Проте справа дальше слів не пішла, хоча, за висловлюванням члена Державної думи від Волинської губернії Лелявського, потреба у «шлюзуванні порогів належала до тих заходів, необхідність яких висувалася суспільством і пройшла через свідомість не одного, а декількох поколінь»¹³⁵.

Відсутність судноплавства через пороги змушувала населення України переплачувати великі грошові суми за предмети першої необхідності, а з іншого боку — позбавляла його можливості збувати хліб та інші продукти сільського господарства за більш пристойними цінами. Значна частина товарів, відправлених дніпровською водною артерією за кордон, переміщалася кружним шляхом через Данціг, що призводило до зростання накладних витрат. За підрахунками статистика Головні, обсяг вантажів, які могли відправлятися вниз по Дніпру після шлюзування порогів, становила б 340 млн пудів¹³⁶.

Усередині 1890-х рр., коли експорт зерна з України досяг величезних розмірів, питання про шлюзування дніпровських порогів було близьке до вирішення, але цьому, хоч як дивно, почав чинити спротив тодішній міністр фінансів С. Ю. Вітте. На засіданні Державної ради він переконав її членів щодо недоцільності витрат на шлюзування Дніпра. «На порогах, — говорив С. Ю. Вітте, — мав ускладнення ще князь Олег під час своїх походів на Візантію. Пороги збереглися до наших днів, і в цьому немає особливої біди: очікували вирішення цього питання тисячу років, можна з успіхом почекати ще декілька десятиліть»¹³⁷. У 1909 р. при міністерстві шляхів сполучення «ледве не в сотий раз» була заснована особлива комісія й справа про шлюзування порогів почала «подорожувати по канцеляріях». На переконання столичних бюрократів «щедринського типу» папери про ті чи інші невідкладні справи мали «самі по собі виконуватися». Урешті-решт, міністерство фінансів відкинуло ініціативу української громадськості про шлюзування порогів¹³⁸.

Що стосується морських портів, то, за оцінкою преси, ніде в Європі й Америці не приділялося так мало уваги їх оснащенню, як у Російській імперії. Щоправда, після призначення С. І. Тимашева міністром торгівлі й промисловості в 1908 р., здавалося, що справа зрушила з місця. На засіданні Державної думи 10 березня 1910 р. він заявив, що одним із найважливіших практичних заходів у діяльності уряду стала «організація нашої хлібної торгівлі». Це передбачало зменшення накладних витрат на шляхах хлібного експорту, розширення мережі елеваторів та облаштування портів. С. І. Тимашев мав репутацію знавця промисловості й фінансової сфери, а тому доволі тверезо оцінював можливості держави щодо виконання проголошених завдань. Не випадково він акцентував увагу думців на тому, що відпрацьована його відомством програма вимагає великих фінансових витрат і може бути здійснена шляхом будівництва портів у розстрочку¹³⁹.

Дійсно, на облаштування чорноморсько-азовських портів державою були відпущені в 1912 р. певні грошові суми. Протягом п'яти років передбачалося забезпечити порти устаткуванням для прискореного навантаження й розвантаження суден, оснащення необхідними механізмами причальних ліній, розширення і поглиблення підхідних каналів тощо. Однак заплановані заходи не вирішували за великим рахунком справи. Як і раніше, в більшості російських портів не могли заходити через їх мілізну морські, а, тим більше, океанські судна». Більшість суден під іноземним прапором продовжувало вантажитися зерном на рейді, що збільшувало накладні витрати і знижувало конкурентоспроможність вітчизняних виробників та експортерів.

За таких обставин націоналістично налаштована частина членів Державної думи звинувачувала у всіх негараздах хлібної торгівлі посередників-комерсантів, які представляли національні меншини, особливо євреїв. Водночас, виражаючи інтереси великого землеволодіння, що експортувало хліб на світовий ринок, голова чорносотенного «Союзу російського народу» М. Є. Марков-2-й усіляко дорікав уряду за те, що він не облаштував вивізні порти. Внаслідок цього накладні витрати в одних тільки портах сягали 7 і навіть 10 коп. з пуда експортованого хліба. «Уже цим наш уряд ставить наше сільське господарство в повну неможливість конкурувати на іноземних ринках, — говорив М. Є. Марков. — Ми звинувачуємо уряд у тому, що декларуючи обіцянки, в дійсності він відмовляє у засобах, необхідних для переобладнання портів. Одними накладними витратами в портах хлібна торгівля має збитки на суму 50 млн руб. щорічно»¹⁴⁰.

Найбільшим портовим містом на Чорному морі була Одеса. За вантажооборотом вона поступалася в Російській імперії тільки Ризькому порту. У 1912 р. Ригу відвідало 4510 пароплавів загальним тоннажем 3202 тис. тонн, або в середньому близько 710 тонн на одне судно. Відповідні обчислення для Одеси становили 1325 суден, 2462 тис. і 1858 тонн¹⁴¹. Вартість товарів, відправлених з Одеси на зовнішні ринки в 1913 р., перевищувала 91 млн руб., у тому числі продуктів сільського господарства — 66 млн руб.¹⁴² Загальний вивіз товарів у країни Близького Сходу становив того року 23 818 тис. руб.¹⁴³ Увесь торговий вантажооборот України з Туреччиною й більшістю країн Близького Сходу йшов майже винятково через Одесу, а щодо ввезення закордонних товарів це місто володіло монополією для всієї південної європейської частини Російської імперії¹⁴⁴.

Головним експортним товаром, що відправлявся з Одеси, був хліб. Обсяги його вивозу залежали від врожайності в Херсонській, Подільській, Київській, Катеринославській губерніях і, почасти, на Лівобережній Україні¹⁴⁵. Окрім п'яти головних хлібних культур, з Одеси вивозилися гречка, просо, горох, боби тощо. В 1897 р. звідси було експортовано понад 1300 тис. пудів гороху, чечевиці, квасолі й бобів¹⁴⁶. У великих обсягах вивозилися з Одеси на зовнішні ринки цукор, спирт, худоба, продукти птахівництва та інші сільськогосподарські товари.

Враховуючи величезні обсяги хлібного експорту, Одеський порт був недостатньо забезпечений зерноскладами. Як йшлося вище, тут були лише приватні склади місткістю до 40 млн пудів зерна. Для зберігання зернових у порту не було елеваторів, оснащених механізмами для їх перевантаження, і сортувальної техніки для очищення зерна. Найбільш гостро це проявилось в роки так званого «пан-урожаю», в 1909–1910 рр., коли Південно-Західною залізницею зросло надходження селянського хліба, що скуповувався посередниками. Внаслідок переповнення складських приміщень останні відправляли його прямо в порт для навантаження суден, що стояли на рейді. Створилася настільки загрозлива ситуація, що Київський підрайонний залізничний комітет на спеціальній нараді за участю представників Південно-Західної залізниці і місцевого біржового комітету з'ясували заходи для прискореного розвантаження і розміщення зерна, щоби запобігти закупорюванню порту¹⁴⁷.

Протягом усієї пореформеної доби Одеса лідирувала серед чорноморсько-азовських портів у відправленні збіжжя на зовнішні ринки. У 1890 р. у це місто надійшло 83 650 залізничних вагонів з хлібними вантажами або близько 50 190 тис. пудів різного зерна. Для порівняння: в того ж року в Миколаївський порт було підвезено залізницею понад 21 856 тис., у Севастополь — 13 659, у Маріуполь — 3492 тис. пудів збіжжя¹⁴⁸.

Визначним вивізним портом був і Миколаїв. Однак через мілізну Дніпровсько-Бузького лиману великі морські судна змушені були довантажуватися на рейді з ліхтерів. За даними Миколаївської міської думи, в 1878 р. з 434 суден, що відвідали місцевий порт, 189 довантажувалися в морі. Навіть після розчистки русла Дніпровсько-Бузького каналу в 1887 р. великі морські пароплави довантажувалися на рейді або в інших портах. Про обсяги підвезеного в Миколаївський порт хліба залізницями на початку ХХ ст. свідчить табл. 4.14.

Таблиця 4.14

**Надходження хліба в Миколаївський порт залізницями
в 1911–1912 рр.(%)¹⁴⁹**

Залізниця	1911 р.	1912 р.
Південна	49	48
Південно-Західна	24	22
Катерининська	17	17
Києво-Воронезька	—	6,6
Лібаво-Роменська	1,4	3,1
Південно-Східна	0,8	0,8
Самаро-Златоустівська	0,3	—
Північно-Донецька і Харківсько-Азовська	7,5	2,5

З таблиці видно, що в Миколаївський порт надходив винятково хліб з українських регіонів. Підвезення зерна з-поза меж України не перевищувало 1% в 1911–1912 рр. Частка хліба, що підвозився трьома залізницями — Південною, Південно-Західною і Катерининською — становила в 1911 р. 90%, а в 1912 р. — 87%, а решта надходила переважно з Полтавської і Харківської губерній. Більше третини від усього хлібного підвозу в Миколаївський порт відносилось до річкового і гужового транспорту. Всього в 1911 р. в порт надійшло понад 92 179, а в 1912 р. — 61 269 тис. пудів різного зерна¹⁵⁰.

У другій половині ХІХ ст. експорт збіжжя з Херсона стримувався мілководдям гирла Дніпра. До порту заходили переважно каботажні судна для перевезення хліба в Одесу, що призводило до додаткових витрат на перевантаження¹⁵¹. Після переоблаштування порту на початку ХХ ст. зерно, що надходило у великих обсягах Дніпром, почало відправлятися безпосередньо на зовнішні ринки. В 1911 р. з Херсонського порту було вивезено в округлих цифрах 57 828 тис. пудів, у тому числі пшениці — 23 млн пудів, ячменю — 26, жита — 7, кукурудзи — 1,5, вівса — тільки 328 тис. пудів¹⁵².

Протягом тривалого часу хлібний вивіз із Севастополя був незначним через віддаленість міста від головних регіонів вирощування зернових. Після введення в експлуатацію Харківсько-Лозово-Севастопольської залізниці вивіз хліба з Севастопольського порту збільшився. За даними В. Золотова, сюди доставляли залізницею в 1888–1890 рр. від 89% до 99,8% від усіх хлібних вантажів, що надходили в порт¹⁵³. За даними залізничної статистики, у Севастополь надійшло в 1910 р. 2205, а в 1911 р. — 2215 тис. пудів зерна і борошна¹⁵⁴. Отже, вивіз збіжжя із цього міста на зовнішні ринки був незначним.

Серед інших портів, що експортували хліб, слід назвати Феодосію, Євпаторію, Керч, Генічеськ і Скадовськ. Обсяг зерна, що надходило у Феодосію, протягом тривалого часу залежав від інтенсивності судноплавства на Дніпрі. Проте з 1892 р. ситуація стала сприятливішою — після завершення будівництва залізничної магістралі Феодосія — Джанкою і з'єднання її з Лозово-Севастопольською гілкою. Відтепер зерно почало масово надходити з Катеринославської, Таврійської, Харківської і Полтавської губерній¹⁵⁵.

Необхідно відзначити, що Феодосія мала переваги перед усіма чорноморсько-азовськими портами щодо вивозу товарів на світовий ринок. Її порт був добре, як на ті часи, облаштований. Протяжність причальної лінії перевищувала 500 сажнів, До причалів і портових пакгаузів були прокладені під'їзні залізничні колії. У порту могли вантажитися одночасно вісім великих пароплавів, оскільки глибина гавані сягала 28 футів. Величезне позитивне значення мало й те, що порт не замерзав узимку. Одеські хлібні фірми засновували свої відділення у Феодосії й з успіхом вивозили продовольче зерно у великих обсягах, оскільки накладні витрати тут були меншими, ніж в Одеському порту¹⁵⁶. У 1911 р. з Феодосії на зовнішні ринки було вивезено 24 870 тис. пудів хліба¹⁵⁷, у тому числі пшениці — 15 432, ячменю — 7253 тис. пудів¹⁵⁸. Цікаво, що залізницями було підвезено до Феодосійського порту в тому році 20 200 тис. пудів від усього експорту¹⁵⁹. Отже, на початку ХХ ст. Феодосійський порт став одним із найбільших вивізників українського хліба на Чорному морі.

Щодо Євпаторії, Керчі і Генічеська, то хлібний експорт з них поступався великим чорноморським портам. У роки «великого хлібного збору» в Україні в середині 1890-х рр. вивіз зерна звідси помітно зріс. У 1903 р. до Генічеського порту підвезено залізницями 2183 тис. пудів, в 1909 р. — 3836, в 1910 р. — 6563, в 1911 р. — 7257 тис. пудів. Основна маса хліба надходила сюди з Таврійської губернії¹⁶⁰. Однак дрібні порти не мали механічних пристроїв для перевантаження, і експортери зазнавали додаткових витрат, що негативно впливало на конкурентоспроможність. Розвантаження зерна в Генічеському порту із залізничного вагона обходилося від 0,05 до 0,07 руб. за четверть, огляд на митниці — 0,03, плата за буксирний човен — 0,13, навантаження судна на рейді — від 0,40 до 0,50 руб. До цього слід додати плату маклеру, перевантаження зерна з бунта на баржу, страхування вантажу, плату за охорону тощо¹⁶¹.

З кінця ХІХ ст. у хлібному експорті помітно зросла роль портів Азовського моря — Маріуполя, Бердянська, Таганрога. Але експорт зерна з них гальмувався мілководдям Керч-Єнікольського каналу. Після поглиблення останнього

до 24 футів великі іноземні судна могли заходити, починаючи з 1910 р., в Азовське море¹⁶², що призвело до прискореного зростання хлібного вивозу на світовий ринок. У 1903 р. до Маріупольського порту було підвезено залізницями 8268 тис. пудів хліба, в 1909 р. — 14 857, в 1910 р. — 21 817, в 1911 р. — 14 278 тис. пудів¹⁶³. У 1913 р. звідки було вивезено близько 19 294 тис. пудів, у тому числі понад 18 840 тис. пудів за кордон¹⁶⁴.

Дещо менше вивозилося хліба з Бердянського порту, до якого тяжіла частина повітів Таврії і Катеринославщини. Порт був забезпечений хвильорізом, що полегшувало вантаження суден, але потребував значного поглиблення підхідного каналу і облаштування набережної. Через мілководдя судна довантажувалися на рейді, що підвищувало накладні витрати до 0,40 руб. з кожної десятипудової четверті¹⁶⁵.

Після завершення будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці хліб з українських губерній надходив у Таганрог*. Як і в інших портах Азовського моря, хліб вантажився тут на іноземні судна, що стояли на рейді. Портова гавань приймала тільки каботажні судна, які підвозили хліб до пароплавів з глибокою осадкою. Накладні витрати в порту були обтяжливими для експортерів¹⁶⁶.

Більш докладні дані про обсяги зернових, які підвозилися залізницями до чорноморсько-азовських портів, наводимо в табл. 4.15.

Таблиця 4.15

Середньорічний підвіз хлібних вантажів до чорноморсько-азовських портів наприкінці XIX — на початку XX ст. (тис. пудів)¹⁶⁷

Порт	1895–1899 рр.	1900–1905 рр.	1906–1910 рр.	%
Одеса	46 936	57 492	62 359	32,86
Миколаїв	31 661	43 180	55 999	76,87
Феодосія	9237	13 871	15 485	67,64
Бердянськ	1486	4052	10 871	631,56
Маріуполь	4733	6908	11 834	150,03
Таганрог	6660	5780	15 204	128,29

В таблиці обчислено середньорічний підвіз залізницями до чорноморсько-азовських портів за 1895–1899, 1900–1905 і 1906–1910 рр. Протягом кожного із періодів збір зернових суттєво коливався, що впливало на обсяги експорту. Проте загалом хлібний підвіз солідно зріс у п'ятилітті 1906–1910 рр. порівняно з п'ятиліттям 1895–1899 рр.: до Одеси — на 32,86%, Миколаєва — 76,87, Феодосії — 67,64, Бердянська — 631,56, Маріуполя — 150,03, Таганрога — 128,29%.

Слід також відзначити, що хліб з українських губерній вивозився, хоча й у невеликих обсягах, з таких дрібних портів, як Хорли, Скадовськ, Бакал, Сарибулат (селище Портове) та ін. На початку XX ст. зросла роль у хлібному вивозі з України низки портів на Дунаї — Вилкового, Ізмаїла, Кілії, Рені. Кілійський порт відправив за кордон у 1913 р. 7957 тис. пудів зернових вантажів¹⁶⁸. У тому ж році з Вилкового було вивезено на зовнішні ринки 7489 тис. пудів¹⁶⁹.

* До 1925 р. Таганрог з прилеглою околицею, яка була населена українцями, перебував у складі України. // День. — 2009. — 25 вересня.

На окрему згадку заслуговує Рені — місто розташоване на Дунаї, при впадінні в нього ріки Прут. На початку ХХ ст. Рені являло собою невеликий населений пункт (12 тис. мешканців). У 1903 р. в цьому районі розпочало свої торгові операції Дунайське паропластво, і на «прутській лінії» курсувало декілька буксирів і 38 шаланд, якими зерно доставлялося до Рені, а звідти вивозилося переважно в Одесу. У 1913 р. з Ренійського порту було вивезено понад 4385 тис. пудів зернових¹⁷⁰. Водночас зростала роль Рені як перевантажного порту для відправлення зерна Дунаєм у Південну Німеччину. З'єднаний із загальною мережею українських залізниць, цей порт мав стати з часом і морською, і річковою гаванню й тим самим забезпечити вітчизняних експортерів, з одного боку, від необхідності йти в румунські порти, а, з іншого, дати додатковий вихід зерновим та іншим вантажам з Подільської і Херсонської губерній на ринки Європи.

Отже, чорноморсько-азовські порти відігравали першорядну роль у вивезенні хліба з України на світовий ринок. Однак мілководдя більшості гаваней і недостатній рівень технічної оснащеності призводили до надмірних накладних витрат, що знижувало конкурентоспроможність на зовнішніх ринках.

На окрему увагу заслуговують, безумовно, порти Балтійського моря. Лібава не мала річкового підвозу, товари доставлялися сюди залізницею. До того ж, Лібавський порт був, за оцінкою преси, дуже занедбаним і відзначався чималими накладними витратами — 2,71 коп. з пуда проти 1,30 коп. в німецькому порту Кенігсберг¹⁷¹. Унаслідок цього останній мав переваги перед портами Російської імперії, розташованими на Балтиці. Окрім того, землевласникам деяких регіонів України виявилось зручніше і вигідніше транспортувати зерно в Кенігсберг. З цієї причини в орбіту впливу німецьких портів на Балтійському морі втягнулися місцевості, розташовані в районах Південно-Західної і Роменсько-Лібавської залізниць¹⁷². Більш докладно про обсяги хлібного підвозу до портів Балтійського моря буде висвітлено нижче.

Аналізуючи хлібний експорт з чорноморсько-азовських і балтійських портів, слід відмітити деякі особливості щодо його підвозу й подальшої відправки на зовнішні ринки зерна й борошна. Як мовилося вище, до чорноморсько-азовських портів хліб підвозився у великих обсягах річковим і гужовим транспортом та каботажними суднами. Внаслідок цього з них експортувалося набагато більше хліба, ніж підвозилося залізницями. У неврожайному 1892 р. до чорноморських портів залізницями надійшло 45,4 млн пудів, а за кордон вивезено більше — 49,6 млн пудів. У наступному році залізницями було підвезено 100,7, а на зовнішні ринки — 160,8 млн пудів. Різниця колосальна — 60,1 млн пудів¹⁷³. Цілковито протилежною була ситуація в портах Балтійського моря. У 1892 р. сюди було підвезено 47,9 млн пудів зерна і борошна, а відправлено за кордон тільки 21,9 млн пудів. У наступному році відповідні обчислення виражаються цифрами 73,3 і 45,05 млн пудів¹⁷⁴.

Аналогічна тенденція дуже рельєфно простежується на прикладі окремо взятих міст — Одеси і С.-Петербурга. У 1898 р. з Одеси було відправлено на світовий ринок 95,3 млн пудів хлібних вантажів, тоді, як залізницями надійшло тільки 52,7 млн пудів. У тому ж році в С.-Петербург підвезено залізницями і водним

транспортом 97,6 млн пудів різних зернових, а за кордон вивезено лише 35,2 млн пудів¹⁷⁵. Це пояснюється тим, що портові міста Балтики разом із навколишніми територіями були великими центрами споживання. Без урахування цього ми не зможемо правильно обчислити весь обсяг хліба, вивезеного з тих чи інших національних територій. Якщо для Росії хліб, підвезений до морського порту на її території, наприклад, до С.-Петербурга, залишався для споживання місцевого населення, то він не може бути віднесений до експорту. І навпаки, увесь український, польський чи білоруський хліб, що надходив до портів Балтики, слід відносити до експорту, про що йтиметься нижче (див. таблиці 4.17–4.21).

Через нестачу, а інколи й повну відсутність необхідних статистичних даних обчислити обсяг хлібного експорту з України чи будь-якої іншої національної території в Російській імперії надзвичайно складно. Для 1895 р. ми змогли зробити необхідні підрахунки за наявності двох узагальнюючих показників: усього хлібного експорту з Російської імперії і вивозу хлібних вантажів з України до всіх морських портів і сухопутних прикордонних пунктів залізницями. Різниця між ними була адекватною сумарному хлібному вивозу річковим і гужовим транспортом. За наявності відповідних статистичних даних можна обчислити сумарний хлібний експорт з України або будь-якого національного регіону протягом того чи іншого року. З урахуванням цього подаємо таблицю 4.16, яка відображає обсяг експорту п'яти головних хлібних культур з Російської імперії у 1898–1912 рр.

Таблиця 4.16

**Вивіз на зовнішні ринки п'яти головних хлібних культур
у 1898–1912 рр. (тис. пудів)¹⁷⁶**

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза	Пшеничне борошно	Житнє борошно
1898	177,544	66,914	106,320	25,264	46,317	4,515	4,054
1899	107,107	60,671	74,549	28,463	28,609	3,838	5,783
1900	116,876	93,227	53,676	80,047	19,057	4,577	9,752
1901	138,580	82,735	77,631	80,317	29,711	3,955	8,961
1902	186,046	98,221	104,165	63,333	68,461	3,491	10,057
1903	254,949	82,222	145,619	59,517	39,310	5,567	10,946
1904	280,884	60,051	151,838	54,062	28,895	6,363	11,993
1905	293,834	59,674	138,263	127,327	11,432	5,919	7,129
1906	219,995	65,366	148,810	69,544	15,321	6,142	7,523
1907	141,674	45,164	132,665	26,137	59,913	4,043	6,344
1908	89,803	24,911	161,389	29,374	36,511	3,243	6,178
1909	314,469	35,499	219,202	74,663	41,149	5,764	7,010
1910	374,590	40,538	244,701	83,946	27,424	6,819	5,497
1911	240,486	53,873	262,200	85,059	81,811	5,485	9,437
1912	160,942	30,595	168,277	51,735	46,917	4,379	5,500

Обчислення наведених у таблиці цифр дає загальну суму середньорічного вивозу п'яти головних хлібних культур за 1900–1905 рр. в 561 934 тис. пудів. За той же період середньорічний підвіз хлібних вантажів до чорноморсько-азовських і балтійських портів та західних сухопутних прикордонних пунктів залізницями становив, за підрахунками Т.Китаніної, 400 689 тис. пудів¹⁷⁷. Різниця між цими цифрами, яка становить 161 245 тис. пудів, відображає підвіз хліба до морських портів річковим і гужовим транспортом. Проте з Російської імперії вивозилися за кордон й інші злакові культури — гречка, пшоно, горох, чечевиця, боби і висівки. З урахуванням цього середньорічний вивіз усіх хлібних культур, підвезених річковим і гужовим транспортом, підвищувався до 175 603 тис. пудів, або 30,47% від усього експорту¹⁷⁸. Щоправда, частка хліба, що підвозилася в Російській імперії до морських портів і прикордонних застав річковим і гужовим транспортом, з розвитком залізничної мережі дещо зменшилася, хоча й коливалася в різні роки залежно від збору зернових культур у різних регіонах. Наприклад, в 1911 р. з імперії було експортовано 824 086 тис. пудів зернових¹⁷⁹, а залізницями вивезено 583 437 тис. пудів¹⁸⁰. Отже, частка хлібного підвозу річковим і гужовим транспортом становила 240 649 тис. пудів, або 29,2% від усього експорту. Проте для України з її розвинутою річковою системою басейнів Чорного й Азовського морів частка хлібного підвозу до морських портів становила щонайменше третину від усього експорту, хоча ми беремо за основу своїх підрахунків мінімальний показник — 31%.

Дані таблиці 4.16 цікаві ще й тим, що відображають причини деяких негараздів об'єктивного характеру в сільському господарстві. Переважна більшість регіонів Російської імперії, почасти й Україна, лежала в природно-кліматичних зонах ризикованого землеробства, що вкрай негативно впливало на врожайність сільськогосподарських культур в ті чи інші роки, а, отже, і на обсяги хлібного експорту. Усього за 15 років сталося три різких падіння у зерновому вивозі на світовий ринок: у 1899–1901, 1907–1908 і 1912 рр. До того ж, як уже йшлося вище, високі показники хлібного експорту в неврожайному для регіонів Росії 1911 р. стали можливими завдяки величезному перехідному надлишку продовольчого і кормового зерна, накопиченому у 1909–1910 рр. Не випадково на засіданні Південно-Західного відділення Російської експортної палати 20 квітня 1912 р. в Києві під головуванням А. Ржепецького, останній заявив, що «в Росії немає регулярного хлібного експорту, а є тільки викидання хлібів на європейські ринки»¹⁸¹. З цієї причини різниця в ціні на пшеницю, за даними секретаря Південно-Західного відділення Російської експортної палати С. С. Остапенка, становила в портах Одеси і Нью-Йорка протягом 1907–1911 рр. в середньому 0,22 руб. з пуда на користь останнього¹⁸². виправити цю вкрай несприятливу для наших сільських господарів і експортерів ситуацію можна було тільки подальшим підняттям рівня землеробської культури і створенням досконалої інфраструктури зовнішньої торгівлі.

Незважаючи на певні досягнення зернового господарства України в пореформену добу, врожайність хлібів суттєво коливалася, що відповідно впливало на обсяги експорту. Про це свідчать дані таблиць 4.17–4.21 за 1902, 1903, 1909, 1910 і 1911 рр.

Таблиця 4.17

Вивіз зернових продуктів з України до морських портів і прикордонних сухопутних пунктів
(зерно, борошно, крупи, висівки тощо) залізницями в 1902 р. (тис. пудів)¹⁸³

Губернія	Архангелівськ	Порти Балтики	Кордон з Пруссією	Кордон з Австрією і Румунією	Одеса	Миколаїв	Севастополь	Феодосія	Керч	Генічеськ	Бердянськ	Маріуполь	Таганрог	Ростов	Разом по Чорноморсько-азовським портам	Загалом по всім портам і заставам
Волинська	—	166	3302	1835	174	5	—	—	—	—	—	—	—	—	179	5482
Катеринославська	3	1074	1068	—	94	11 290	401	8732	30	17	2028	5284	785	208	28 869	31 014
Київська	21	1054	12 092	295	1909	6420	17	3	7	5	14	25	11	4	8415	21 877
Подільська	9	493	5908	2359	14 923	224	2	1	—	—	—	2	11	—	15 163	23 932
Полтавська	64	5036	5683	17	134	11 239	45	262	29	22	—	19	9	91	11 850	22 650
Таврійська	—	204	1	—	2	—	845	7112	75	318	146	1	3	—	8502	8707
Харківська	—	2059	2202	11	43	1030	41	496	15	1	15	1841	616	187	4285	8557
Херсонська	6	580	2359	69	50 801	27 063	—	—	—	—	8	5	6	95	77 978	80 992
Чернігівська	1	4210	3266	23	245	35	3	1	5	—	1	1	2	9	302	7802
Загалом	104	14 876	35 881	4609	68 325	57 306	1354	16 607	161	363	2212	7178	1443	594	155 543	211 013

Таблиця 4.18
Вивіз зернових продуктів з України до морських портів і прикордонних сухопутних пунктів
(зерно, борошно, крупи, висівки тощо) залізницями в 1903 р. (тис. пудів)¹⁸⁴

Губернія	Архангелський	Порти Балтики	Кордон з Пруссією	Кордон з Австрією і Румунією	Одеса	Миколаїв	Севастополь	Феодосія	Керч	Генієвськ	Бердянськ	Маріуполь	Таранрог	Ростов	Разом по Чорноморсько-азовським портам	Загалом по всім портам і заставам
Волинська	9	285	3987	2255	209	257	—	—	—	—	—	—	—	—	466	7002
Катеринославська	11	921	1404	9	91	11 630	519	4645	66	10	5315	5696	1646	279	29 897	32 242
Київська	—	1139	9281	321	2764	7565	—	—	—	2	1	—	—	2	10 334	21 075
Подільська	11	598	4697	1321	16 577	123	2	2	—	—	—	4	—	4	16 712	23 339
Полтавська	90	4626	5760	16	105	12 519	11	235	17	2	4	10	9	1	12 913	23 405
Таврійська*	—	144	22	—	—	—	1006	12 687	42	2173	219	2	2	—	16 134	16 300
Харківська	1	1946	2194	11	109	1813	87	657	52	6	10	2554	1138	99	6525	10 677
Херсонська	11	362	1840	16	24 428	28 188	—	—	—	—	2	—	—	1	52 619	54 848
Чернігівська	2	5583	3014	10	201	136	7	4	2	—	1	2	6	8	367	8976
Загалом	135	15 604	32 199	3959	44 484	62 231	1632	18 230	179	2183	5552	8268	2801	394	145 967	197 864

* Таврійська губернія експортувала хліб навіть через порти східного узбережжя Чорного моря — Поті і Батумі.

Таблиця 4.19
Вивіз зернових продуктів з України до морських портів і прикордонних сухопутних пунктів
(зерно, борошно, крупи, висівки тощо) залізницями в 1909 р. (тис. пудів)¹⁸⁵

Губернія	Архангелівськ	Порти Балтики	Кордон з Пруссією	Кордон з Австрією і Румунією	Одеса	Миколаїв	Херсон	Севастополь	Феодосія	Керч	Генієвськ	Бердянськ	Маріуполь	Татарног	Ростов	Разом по Чорноморсько-азовським портам	Загалом по всім портам і заставам
Волинська	—	303	2029	2512	286	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	295	5139
Катеринославська	15	1312	2643	9	224	10 228	38	525	7545	188	229	11 770	13 364	3835	172	48 118	52 097
Київська	66	568	7185	1145	1797	5946	54	18	1	8	2	3	—	—	1	7830	16 794
Подільська	9	229	2299	2896	7214	212	3	—	1	—	1	—	—	1	—	7432	12 865
Полтавська	47	915	5152	154	124	10 804	58	9	220	20	7	16	2	6	4	11 270	17 538
Таврійська	—	373	142	—	2	1	—	1038	11 031	203	3348	2505	—	52	—	18 183	18 698
Харківська	11	794	2959	26	126	2794	9	88	419	72	249	32	1490	1899	90	7268	11 058
Херсонська	—	401	1887	130	25 973	33 792	41	—	9	—	—	4	—	—	20	59 839	62 257
Чернігівська	—	1652	1652	56	286	1322	—	6	4	6	—	1	1	4	15	1645	5005
Загалом	148	6547	25 948	6928	36 032	65 108	203	1684	19 230	497	3836	14 331	14 857	5797	302	161 880	201 451

Таблиця 4.20

**Вивіз зернових продуктів з України до морських портів і прикордонних сухопутних пунктів
(зерно, борошно, крупи, висівки тощо) залізницями в 1910 р. (тис. пудів)¹⁸⁶**

Губернія	Архангелівська	Порти Балтики	Кордон з Пруссією	Кордони з Австрією і Румунією	Одеса	Миколаїв	Севастополь	Феодосія	Керч	Генічеськ	Бердянськ	Маріуполь	Танрог	Ростов	Разом по Чорноморсько-азовським портам	Загалом по всім портам і заставам
Волинська	—	595	2491	1119	293	25	—	3	—	—	—	—	—	—	321	4526
Катеринославська	9	717	2101	2	102	11 918	772	6790	53	195	15 627	20 140	4707	1170	61 476	64 305
Київська	23	1424	6234	728	1966	6348	17	2	4	2	1	2	—	2	8344	16 753
Подільська	17	549	3085	1606	8872	568	—	2	—	—	—	—	—	1	9443	14 700
Полтавська	79	1493	4212	14	111	7059	9	112	5	24	106	4	52	3	7485	13 283
Таврійська	—	430	61	—	3	6	1354	13 764	143	6230	2979	—	—	—	24 479	24 970
Харківська	3	686	2028	24	70	2761	44	591	21	111	—	1669	2517	77	7861	10 601
Херсонська	2	344	1849	30	50 747	37 697	3	—	2	—	10	—	—	—	88 459	90 684
Чернігівська	—	2257	1414	29	263	543	6	5	2	1	—	2	4	10	836	4536
Загалом	133	8495	23 475	3552	62 427	66 925	2205	21 266	230	6563	18 723	21 817	7280	1263	208 704	244 358

Таблиця 4.21

Вивіз хлібів з України до морських портів і прикордонних сухопутних пунктів
(зерно, борошно, крупи, висівки тощо) залізницями в 1911 р. (тис. пудів)¹⁸⁷

Губернія	Архангелівська	Порти Балтики	Кордон з Пруссією	Кордон з Австрією і Румунією	Одеса	Миколаїв	Херсон	Севастополь	Феодосія	Керч	Генієвська	Бердянська	Маріуполь	Татаргород	Ростов	Разом по Чорноморсько-азовським портам	Загалом по всім портам і заставам
Волинська	1	566	3499	1794	194	9	—	—	—	—	—	9	—	9	8	232	6089
Катеринославська	36	1220	2440	44	51	8749	4	437	3877	18	163	10 793	12 570	2123	157	38 942	42 682
Київська	39	1421	10 980	1260	1962	5778	15	27	1	12	—	—	3	—	1	7799	21 499
Подільська	7	546	4810	2742	12 406	281	4	5	3	2	—	—	—	1	3	12 705	20 810
Полтавська	45	4884	7562	176	85	7722	1	18	77	9	9	3	160	26	11	8121	20 788
Таврійська	—	790	327	—	2	12	—	1607	15 801	690	6940	2346	5	4	—	27 407	28 524
Харківська	14	1423	3510	9	57	1893	10	86	434	1	142	45	1536	969	179	5352	10 348
Херсонська	—	386	2614	88	51 718	30 908	9	29	—	—	—	1	1	1	4	82 668	85 756
Чернігівська	1	5348	3100	181	218	214	—	6	7	2	3	—	3	5	9	467	9097
Загалом	143	16 624	38 842	6294	66 693	55 566	43	2215	20 200	734	7257	13 197	14 278	3138	372	183 693	245 593

Таблиці відображають обсяги хлібного вивозу з кожної губернії Наддніпрянської України до морських портів і сухопутних прикордонних застав і перехідних пунктів залізницями. Безумовними лідерами щодо хлібного вивозу залізницями були Херсонська і Катеринославська губернії. Слідом за ними у низхідному порядку, міняючись місцями в різні роки, йшли Подільська, Полтавська, Таврійська й Київська губернії. Значно менше вивозили хліба за свої межі й за кордон Харківська, Волинська і Чернігівська губернії. Основним експортним продуктом зернового господарства останньої був овес.

Видатну роль у вивозі хліба з України на зовнішні ринки відігравали порти Одеси, Миколаєва, Херсона, Феодосії, Маріуполя, Бердянська й частини інших міст басейну Чорного й Азовського морів. У 1902 р. до чорноморсько-азовських портів було підвезено залізницями 155 543 тис. пудів зерна, або 73,71% вивозу цим транспортом з України; в 1903 р. — 145 967 тис. пудів (73,77%); у 1909 р. — 161 880 тис. пудів (80,36%); у 1910 р. — 208 704 тис. пудів (85,41%); у 1911 р. — 183 693 тис. пудів (74,80%) від сумарного вивозу зернових до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів залізницями. Отже, роль чорноморсько-азовських портів за всі ці роки зростала, за винятком 1911 р.

У незрівнянно менших обсягах, як свідчать дані таблиць, хліб підвозився залізницями до портів Балтійського моря: у 1902 р. — 14 876 тис. пудів (7,05%); у 1903 р. — 15 604 тис. пудів (7,89%); у 1909 р. — 6547 тис. пудів (3,25%); у 1910 р. — 8495 тис. пудів (3,48%); у 1911 р. — 16 584 тис. пудів (6,75 %) від загального вивозу залізницями. Зокрема, в 1911 р. в порти С.-Петербурга і Нарви з України надійшло 5057 тис. пудів різних зернових, Риги і Пернова — 1701, Віндави і Лібава — 9091 тис. пудів. У найбільших обсягах хліб надходив з Полтавської, Київської, Харківської і Чернігівської губерній. Виробники останньої відправили у тому році через порти Балтики 5348 тис. пудів різних злакових культур, серед яких домінував овес. Отже вивіз хліба з України залізницями до портів Балтики на початку ХХ ст. мав тенденцію до деякого зменшення.

Значно більше значення, порівняно з портами Балтійського моря, мав для України західний сухопутний кордон. У 1902 р. через його застави і пропускні пункти було вивезено залізницями на європейські ринки 40 490 тис. пудів різних хлібних продуктів (19,19%); у 1903 р. — 36 158 тис. пудів (18,27%); у 1909 р. — 32 876 тис. пудів (16,32%); у 1910 р. — 27 027 тис. пудів (11,06%); у 1911 р. — 45 136 тис. пудів (18,38%) від експорту хліба з України залізницями. Найважливішими для хлібного вивозу на європейський ринок були такі прикордонні застави, як Граєве, Млава, Олександрово та деякі інші, розташовані на кордоні з Пруссією. Тільки через ці три застави з українських губерній було вивезено до країн Західної Європи в 1911 р. 27 423 тис. зерна й борошна. На австрійському кордоні найбільші хлібні вантажі йшли через такі прикордонні застави, як Радзивиллів, Волочиск і Новоселиці.

Загалом, як свідчать статистичні дані таблиць 4.17–4.21, до всіх морських портів, сухопутних прикордонних застав і пропускних пунктів залізницями було підвезено в 1902 р. 211 013 тис. пудів хлібів, у 1903 р. — 197 864, у 1909 р. — 201 451, у 1910 р. — 244 358, а в 1911 р. — 245 593 тис. пудів.

Проте з урахуванням хлібного вивозу річковим і гужовим транспортом, частка якого становила в загальному експорті з України, як визначено нами, щонайменше 31%, загальний обсяг усіх зернових хлібних культур і борошна, відправленого за межі України, в округлих цифрах була такою: в 1902 р. — 276 427 тис. пудів; у 1903 р. — 259 202; у 1909 р. — 263 901, у 1910 р. — 320 109; зрештою, в 1911 р. — 321 727 тис. пудів.

Наведені в таблицях дані про вивіз хліба з України є, безперечно, мінімальними.

По-перше, статистики міністерства шляхів сполучення не розподіляли дрібні партії вивезеного хліба по губерніях. Обсяг таких перевезень з різних губерній коливався від 1% до 9%¹⁸⁸.

По-друге, в таблицях відсутні дані про вивіз з України хліба до німецьких портів на Балтійському морі — Кенігсберга і Данціга. Також не повністю враховано за відсутності даних хлібний експорт з придунайських та інших дрібних портів на Чорному й Азовському морях. До обчислень у таблицях ввійшла тільки та частка українського хлібного вивозу з дунайських портів, що підвозилася до Одеси. У незначних обсягах хліб з України підвозився залізницями й до портів на кавказькому узбережжі Чорного моря — Новоросійська, Єйська, Поті й Батумі.

По-третє, в таблицях відсутні дані про вивіз хліба через такі сухопутні прикордонні застави і пункти, як Просткен, Ейдткунен, Іллово, Цехоцинськ, Скальмержиці, Каліш і Броди.

Зрештою, до таблиці не ввійшли дані про вивіз зерна й борошна з губерній Лівобережної України, особливо з Полтавщини, яка доставляла пшеничне борошно в солідних обсягах в різні регіони Російської імперії.

Згідно з обчисленнями статистиків департаменту залізничних справ міністерства шляхів сполучення, в усьому хлібному вивозі з України до морських портів і прикордонних пропускних пунктів на першому місці була пшениця. В 1902 р. було вивезено залізницями в округлих цифрах 80 858 тис. пудів пшениці в зерні, в 1903 р. — 79 204, в 1909 р. — 85 352, в 1910 р. — 113 423, в 1911 р. — 62 523 тис. пудів¹⁸⁹.

Другою за обсягом експорту хлібною культурою став ячмінь, який надзвичайно високо котирувався на ринках Європи, особливо в Німеччині, як найцінніший корм для відгодівлі свиней та іншої худоби. У 1902 р. тільки залізницями було вивезено з України 22 491 тис. пудів ячменю, в 1903 р. — 28 788, у 1909 р. — 46 489, у 1910 р. — 60 440, у 1911 р. — 64 319 тис. пудів¹⁹⁰. Вивіз ячменю з України набирав оберти по мірі зростання попиту на нього на європейських ринках.

Навпаки, обсяги експортованого з України жита поступово зменшувалися. У 1902 р. було вивезено залізницями 41 173 тис. пудів жита в зерні, в 1903 р. — 27 302, в 1909 р. — 7307, у 1910 р. — 15 452, у 1911 р. — 21 127 тис. пудів¹⁹¹.

У загальному обсязі експортованих з України головних хлібних культур потроху зменшувалася частка вівса. У 1902 р. було вивезено залізницями 14 568 тис. пудів, у 1903 р. — 17 271, у 1909 р. — 12 654, у 1910 р. — 6366,

у 1911 р. — 11 279 тис. пудів¹⁹². Щодо інших зернових культур, то вони вивозилися на зовнішні ринки в меншому обсязі.

Отже, пшениця та ячмінь стали на початку ХХ ст. головними експортними хлібними культурами України.

Висвітлення досліджуваної проблематики було б неповним без аналізу борошняного експорту. Обсяги його доволі помітно змінювалися протягом 1877–1911 рр. За тридцять п'ять років, як видно з наведених вище таблиць, вивіз пшеничного борошна з Російської імперії зріс з 1379 до 5485 тис. пудів, або на 298%, а житнього — з 4774 до 9437 тис. пудів, або на 97,7%. Проте у порівнянні з колосальним експортом продовольчого зерна, особливо пшениці, обсяги борошняного вивозу були незначними. Тим більше, що починаючи з 1904 р. експорт житнього борошна навіть зменшувався. Щодо вивозу пшеничного борошна, то він був близький до аргентинського і в десятки разів поступався США. Протягом 1905–1910 рр. відсоток вивезеного на світовий ринок пшеничного борошна з США відносно експортованого зерна становив у середньому 65,8%, тоді, як Аргентини — близько 7%, а з Російської імперії — тільки 4,5%, а в наступні роки зменшився до 2–3%¹⁹³. Отже, американське млинарство забезпечувало своє населення робочими місцями і додатковим прибутком.

Дуже відчутного удару було завдано вітчизняному млинарству на головному і найбільш цінному англійському ринку ще в 1870–1880-х рр. У 1866 р. з Російської імперії на англійський ринок було ввезено близько 56 тис. кварталів пшеничного борошна, в 1875–1877 рр. — в середньому від 20 до 40 тис. на рік, а в 1886 р. — тільки 6,5 тис. кварталів¹⁹⁴. Для порівняння відмітимо, що середньорічний вивіз пшеничного борошна на ринок Великої Британії із США за п'ятиліття 1882–1886 рр. становив понад 3 млн кварталів, тобто в сотні разів більше. У зв'язку з цим тогочасний дослідник цього аспекту проблеми К. Вебер констатував «повну неконкурентність російської борошномельної промисловості»¹⁹⁵.

Одна із причин величезного успіху американського млинарства на ринку Великої Британії та інших країн Європи полягала в тому, що це борошно давало більший відсоток припічки і прискорене підняття тіста. Ці дві умови з поєднанням приємної білизни випеченого хліба з м'яких пшениць задовольняли як пекарів, так і споживачів.

Ще однією причиною, завдяки якій американські комерсанти брали гору над російським млинарством, були надто високі ціни на борошно на внутрішньому ринку Російської імперії¹⁹⁶. За низької вартості зерна ціна одного пуда пшеничного борошна була приблизно в 2 рази більшою, ніж у країнах Західної Європи. За свідченням П. Лященка, який досліджував цей аспект справи, в США, Німеччині, Угорщині, завдяки безперервному удосконаленню технічного рівня млинарського виробництва та деяким іншим чинникам ціна пшеничного борошна не перевищувала вартості зерна більше, ніж на 25–30%¹⁹⁷. У зв'язку з цим К. Вебер наполягав на необхідності безперервного вивчення західно-європейських ринків. У торгівлі борошном, писав він, не може бути жодних

дрібниць. Тільки за рахунок дефіциту вітчизняних якісних мішків російські експортери втрачали 0,06 руб. з кожного пуда борошна¹⁹⁸. Всі огріхи недолугої експортної торгівлі покривалися за рахунок надзвичайно низької плати селянину за реалізоване ним зерно. За таких обставин борошномели не мали особливої потреби у збуті борошна за кордоном і віддавали перевагу внутрішньому ринку. З цим цілковито погоджувався голова борошномельного відділу Російської експортної палати. В. І. Денисов. На його переконання, слабкі досягнення борошняного вивозу полягали «у невідповідності вимогам іноземних споживачів і високих цінах на борошно», які, своєю чергою визначалися низьким рівнем російського машинобудування та «діючою системою протекціонізму»¹⁹⁹. Останнє знайшло висвітлення в працях російської дослідниці Т. Китаніної, яка проаналізувала тарифну політику на залізницях за прем'єрство С. Ю. Вітте і В. М. Коковцова.

На початку 1907 р. в Російській імперії було впроваджено нові тарифи на перевезення мелених продуктів — борошна й круп. Зіставлення залізничних тарифів 1897 і 1907 рр. засвідчило подорожчання транспортування борошна на далекі відстані в середньому на 10%²⁰⁰. Це різко обмежило привіз борошна з віддалених національних районів і, навпаки, стимулювало торгівлю ним на коротких відстанях. Тим самим надавалися нові привілеї виробникам центрального російського регіону. «Посиливши ту сторону «віттевської» політики, яка стосувалася підтримки землевласників центру, — відзначала Т. Китаніна, — і яку Вітте прагнув здійснити, не надто ущемляючи економічні інтереси молоді буржуазії окраїн, реформа Коковцова перемінила по суті весь тарифний курс. Вона остаточно порушила ту хитку рівновагу між внутрішніми і окраїнними областями, яку прагнув зберегти Вітте»²⁰¹. По своїй суті реформа В. Коковцова призвела до нового перегляду ролі районів млинарства, другого після 1897 р., що сприятливо відобразилося на продуктивності млинів, розташованих у Петербурзькій і Московській губерніях та районах Верхньої Волги, хоча всі вони працювали на привозному зерні і паливі. Внаслідок цього різко зменшилося надходження сюди борошна з Катеринослава, Полтави та інших віддалених губерній²⁰². Отже, урядові кола Російської імперії гальмували надходження українського хліба в губернії російського центру.

Попри всілякі негаразди у млинарстві та штучні перепони на внутрішньому ринку українське пшеничне борошно мало доволі широкий збут у багатьох країнах Європи і Близького Сходу, про що вже почасті йшлося у попередньому розділі дослідження. За свідченням фахових часописів, воно вивозилося в 1908 р. в Фінляндію, Єгипет, Туреччину, Іран, Норвегію, Китай, Німеччину, Італію, Голландію, Англію, Грецію, Францію і навіть в Японію. В 1909 р. з Одеси було відправлено до Фінляндії 1,6 млн пудів пшеничного борошна і близько 1 млн пудів — з інших чорноморських портів²⁰³. У 1910 р. в Фінляндію надійшло з Одеси 2,2 млн пудів пшеничного борошна²⁰⁴.

Про обсяги і напрямки вивозу з України пшеничного борошна на початку ХХ ст. певною мірою можна судити з даних табл. 4.22.

Таблиця 4.22

Вивіз пшеничного борошна з України залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів у 1910–1911 р. (тис. пудів)²⁰⁵

Губернія	Архангельськ	Порти Балтики	Західний сухопутний кордон	Чорноморсько-азовські порти	Разом
1910 рік					
Волинська	—	89	125	9	223
Катеринославська	9	654	93	1396	2152
Київська	—	409	105	313	827
Подільська	—	86	196	394	676
Полтавська	52	604	16	57	729
Таврійська	—	426	29	1275	1730
Харківська	3	508	12	108	631
Херсонська	—	253	102	682	1037
Чернігівська	—	—	—	—	—
Загалом	64	3029	678	4234	8005
1911 рік					
Волинська	1	97	67	7	172
Катеринославська	35	1202	84	1142	2463
Київська	1	622	98	253	974
Подільська	—	112	199	284	595
Полтавська	39	601	10	55	705
Таврійська	—	647	68	1583	2298
Харківська	9	700	15	109	883
Херсонська	—	273	107	553	933
Чернігівська	—	—	—	—	—
Загалом	85	4254	648	3986	8973

Дані таблиці цікаві в різних вимірах. По-перше, з неї видно, що до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів було вивезено з України залізницями в 1910 р. 8005 тис. пудів пшеничного борошна, а в 1911 р. — 8973 тис. пудів, що більше всього вивозу з Російської імперії (див. табл. 4.16). Це свідчить про те, що значна частина вивезеного з України борошна залишалася в портових містах Балтійського моря для прохарчування населення ближніх околиць.

По-друге, в таблиці не враховано частину пшеничного борошна, що відправлялося за межі України — в Царство Польське, Білорусію та інші регіони Російської імперії. Одна тільки Подільська губернія вивозила туди декілька мільйонів пудів пшеничного борошна щорічно²⁰⁶.

По-третє, в таблиці зафіксовано обсяги й напрямки вивозу пшеничного борошна з України: в Архангельськ, порти Балтійського моря, західний сухопутний кордон і чорноморсько-азовські порти.

Доволі цікавим був розподіл пшеничного борошна по морських портах і сухопутних прикордонних пунктах. В Одеський порт було підвезено залізницями з

Катеринославської губернії у 1910 р. 39 тис. пудів, у Миколаївський — 158, у Севастопольський — 644, у Феодосійський — 66, Керченський — 4, Генічеський — 2, Бердянський — 117, Маріупольський — 173, Таганрозький — 86, Ростовський — 107 тис. пудів. З Київської губернії в Одеський порт надійшло 299 тис. пудів, а в Миколаївський — 14 тис. пудів пшеничного борошна²⁰⁷. З Подільської губернії в Одеський порт підвезено залізницями в тому ж році 368 тис. пудів, а в Миколаївський 26 тис. пудів. Полтавська губернія вивозила своє пшеничне борошно до портів Балтійського моря, в Росію, навіть до далекого Архангельська, а в чорноморсько-азовські порти відправила залізницями в тому році лише 57 тис. пудів²⁰⁸. Таврійська губернія вивезла в Севастопольський порт 762 тис. пудів пшеничного борошна, до Феодосійського — 412, Бердянського — 79, С.-Петербурзького — 141, Ризького — 196 тис. пудів. Решта дрібних партій борошна було вивезено в інші порти і сухопутні прикордонні пункти. Харківська губернія вивезла 448 тис. пудів (71%) у С.-Петербург, а решту дрібними партіями в порти Чорного й Балтійського морів і до сухопутних прикордонних пунктів²⁰⁹. Херсонська губернія вивозила пшеничне борошно переважно в Одесу, Миколаїв і С.-Петербург²¹⁰, а Волинська — в порти Балтійського моря і до сухопутних прикордонних пунктів²¹¹. Отже, пшеничне борошно, що вивозилося на зовнішні ринки, було переважно українським.

Значно менше експортувалося з України житнього борошна. В 1910 р. до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів було підвезено залізницями, за нашими підрахунками, 2153 тис. пудів житнього борошна, у тому числі до портів Балтійського моря — 1682 тис. пудів, чорноморсько-азовських портів — 444, сухопутних прикордонних пунктів 27, до Архангельська — тільки 1 тис. пудів. У 1911 р. експорт житнього борошна з України зріс до 2512 тис. пудів, у тому числі до портів Балтійського моря 1962 тис. пудів, чорноморсько-азовських портів — 502, сухопутних прикордонних пунктів — 43, до Архангельська — 5 тис. пудів. Найбільшими експортерами житнього борошна були комерсанти Київської, Подільської і Полтавської губерній²¹², які відправили до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів 2064 тис. пудів житнього борошна, або 82,17% від усього вивозу з України залізницями²¹³.

Доволі цікавим є питання про експорт висівок, що були побічним продуктом переробки зерна на борошно. У 1877 р. з Російської імперії було вивезено, за даними Арно Шульца, всього 552 тис. пудів висівок, а в 1911 р. — 48 794 тис. пудів²¹⁴, тобто у 88 разів більше. У тому ж році залізницями було підвезено до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів 37 550 тис. пудів, або майже 77% від усього експорту²¹⁵. Експорт цього продукту приносив солідні прибутки, тому борошномели надзвичайно уважно стежили за станом світового висівкового ринку. Ціни на ньому стали своєрідним барометром, що відображав навіть тенденції зернового ринку.

У вивозі висівок домінуючі позиції належали Німеччині, яка поглинала на початку ХХ ст. близько 77% цього продукту²¹⁶. В інтересах свого скотарства Німеччина навіть ліквідувала митний тариф на висівки, а урядові кола Росії установили для їх перевезення пільговий вивізний тариф на залізницях. Від такої недалекоглядної політики зазнавало збитків вітчизняне тваринництво.

У найбільших обсягах висівковий продукт відправлявся на європейський ринок з України залізницями і почасти морським транспортом. У 1894 р. з Одеського порту було відправлено близько 1 млн пудів висівок, у тому числі в Німеччину — 320, а в Данію — 250 тис. пудів²¹⁷.

Активно сприяло розширенню зв'язків сільських господарів України і власників промислових млинів з європейським ринком Кременчуцьке відділення Російської експортної палати. Правління відділення надсило експортним фірмам інформацію щодо динаміки цін на ринках, умов збуту товарів та адреси закордонних імпортерів. Для посилення ефективності своєї роботи правління утримувало представників у Прилуках, Лубнах, Ромнах та в інших повітових містах України. За свідченням преси, Кременчук став найбільшим центром збирання висівок у Російській імперії. В місті зосереджувалося багато агентів закордонних імпортерів фірм, уклалися угоди на закупівлю великих партій висівок для вивозу за кордон²¹⁸.

Обсяг вивезених з України за кордон висівок неухильно зростав, особливо після надзвичайно врожайного 1894 р., і досяг найвищого рівня в роки, що передували Першій світовій війні. Про це свідчать дані табл. 4.23.

Таблиця 4.23

Вивіз з України висівок залізницями в 1910–1911 рр. (тис. пудів)²¹⁹

Губернія	Порти Балтики	Західний сухопутний кордон	Чорноморсько-азовські порти	Разом
1910 рік				
Волинська	1	1697	—	1698
Катеринославська	5	1511	360	1876
Київська	3	2116	12	2131
Подільська	—	999	9	1008
Полтавська	20	3149	35	3204
Таврійська	3	28	467	498
Харківська	23	450	6	479
Херсонська	18	1099	161	1278
Чернігівська	—	135	1	136
Загалом	73	11 184	1051	12 308
1911 рік				
Волинська	2	2189	—	2191
Катеринославська	2	1940	257	2199
Київська	11	3649	2	3662
Подільська	1	1850	7	1858
Полтавська	28	5125	32	5185
Таврійська	3	263	497	763
Харківська	20	761	4	785
Херсонська	1	1576	76	1653
Чернігівська	1	378	—	379
Загалом	69	17 731	875	18 675

З таблиці видно, що в 1910 р. з України було вивезено залізницями 12 308, а в 1911 р. — 18 675 тис. пудів висівок найвищого гатунку. За нашими підрахунками, частка висівкового продукту, вивезеного з України на європейський ринок залізницями, становила в 1911 р. 49,73% від загальноімперського експорту цим видом транспорту. Ще 11 334 тис. пудів, або 30,18% було вивезено залізницями з Царства Польського, Білорусії, Бессарабії і Прибалтійського краю²²⁰. Решта висівок (близько 20%) була вивезена експортерами Росії. У 1911 р., як і раніше, основним ринком збуту висівок була Німеччина, сільські господарі якої були найбільш зацікавлені у придбанні цього цінного корму для худоби. Через сухопутні кордони до Німеччини й Австрії було відправлено з України в 1911 р. 17 731 тис. пудів висівок, або 94,94% від усього експорту залізницями. До чорноморсько-азовських портів було відправлено 875 тис. пудів, а до балтійських — 69 тис. пудів. У найбільших обсягах висівки вивозилися з Полтавської, Київської, Катеринославської і Волинської губерній. Отже, частка висівкового товару займала помітне місце в загальному хлібному експорті України.

Наведені вище обсяги зернового вивозу з України, у тому числі й наші обчислення щодо його річкового і гужового підвезення до морських портів, доцільно звірити з іншими джерелами. З цією метою подаємо табл. 4.24.

Таблиця 4.24

**Експорт українського зерна й пшеничного борошна
з чорноморсько-азовських портів у 1910–1911 рр. (тис. пудів)²²¹**

Порт	1910 р.	1911 р.
Пшениця		
Миколаїв	51 413	25 134
Херсон	23 633	23 750
Феодосія	16 100	15 432
Бердянськ	23 914	15 052
Одеса	25 482	11 565
Маріуполь	11 289	9 496
Загалом	151 831	100 429
Жито		
Миколаїв	9 440	11 212
Одеса	6 563	7 053
Херсон	6 186	6 836
Загалом	22 189	25 101
Пшеничне борошно		
Одеса	2 467	2 283
Севастополь	727	598
Загалом	3 194	2 881
Усі хліби	324 633	320 602

Порт	1910 р.	1911 р.
Ячмінь		
Миколаїв	46 480	46 928
Одеса	25 057	32 770
Херсон	25 463	26 737
Маріуполь	17 509	13 249
Феодосія	5 194	7 253
Бердянськ	6 349	7 079
Загалом	126 052	134 016
Овес		
Миколаїв	6 084	3 684
Одеса	34	8
Загалом	6 118	3 692
Кукурудза		
Одеса	11 272	42 497
Рені	1 151	5 792
Килія	1 818	3 783
Ізмаїл	1 008	2 411
Загалом	15 249	54 483

Дані таблиці відображають колосальні обсяги вітчизняного зернового експорту в 1910–1911 рр. з чорноморсько-азовських портів України. У 1910 р. з них було вивезено на світовий ринок 324 633 тис. пудів п'яти головних хлібних культур. Але це ще не весь хлібний експорт з чорноморсько-азовських портів, оскільки в таблиці відсутні дані про вивіз зерна й борошна з ряду інших пунктів. Як видно з таблиці 4.20, у тому році тільки залізницями було підвезено в порти Севастополя, Керчі й Генічеська 8998 пудів зерна. Ще 8543 тис. пудів було вивезено з українських губерній в Ростовський і Таганрозький порти. Це збільшує загальний експорт українського збіжжя з чорноморсько-азовських портів до 333 631 тис. пудів.

Проте для нас набагато важливіші обчислення всього хлібного вивозу за межі України. Дані таблиці 4.20 відображають такі обсяги його вивозу залізницями в 1910 р. за іншими напрямками: до Архангельська — 133 тис. пудів, до Балтійського моря — 8495, до сухопутних прикордонних застав і пунктів — 27 027 тис. пудів. Окрім того, пшеничне борошно підвозилося залізницями й до інших чорноморсько-азовських портів — Миколаєва, Феодосії, Керчі, Генічеська, Бердянська, Маріуполя — загалом 1040 тис. пудів²²². Отже, обчислення хлібного вивозу за всіма напрямками свідчить, що за межі України в 1910 р. було вивезено 378 869 тис. пудів. Останню цифру слід вважати мінімальною. В ній відсутні дані про вивіз хліба до Кенігсберга і Данціга. Не враховано через відсутність необхідних обчислень обсяг вивозу з України до чорноморсько-азовських портів гречки, проса, гороху, чечевиці і бобових, а також хлібного експорту до портів Балтійського моря річковим транспортом.

Хлібний експорт у 1911 р. був ускладнений подіями італо-турецької війни, яка розпочалася 16 (29) вересня, тобто під час інтенсивного вивозу зерна на зовнішні ринки. Органи військової і цивільної влади Туреччини могли конфіскувати будь-який товар, у тому числі хліб та інші сільськогосподарські продукти, як контрабандний. Внаслідок цього сільські господарі й експортери почали переорієнтовувати експорт на західний сухопутний кордон і порти Балтійського моря, що й знаходить певне відображення в таблиці 4.21.

Загалом інтереси українських хліборобів та експортерів відчутно постраждали внаслідок цієї війни. Ціни на хліб зразу ж пішли на спад, фрахти значно подорожчали, підвищилися страхові премії. У чорноморсько-азовських портах почали накопичуватися величезні хлібні завали. Таке становище стало гальмом для торгівлі зерном та іншими сільськогосподарськими продуктами²²³. Окрім того, 1911 р., як зазначалося вище, характеризувався значним недородом хліба у ряді регіонів Росії. За несприятливих кліматичних умов збір пшениці в Україні також був суттєво меншим, ніж у попередньому році, особливо в експортних районах, що тяжіли до Миколаївського порту. За таких обставин у пресі превалювала думка, що величезний експорт хліба у 1911 р. став можливим тільки завдяки накопиченому надлишку зерна в 1909–1910 рр. Проте для України це не зовсім відповідає дійсності. Урожай жита та ячменю у різних регіонах був середнього або вище середнього рівня, а кукурудзи — рекордний, унаслідок чого з Одеського порту було експортовано 54 483 тис. пудів зерна цієї культури, або

на 257,29% більше, ніж у попередньому році. У зв'язку з цим доречно відзначити, що головним виробником кукурудзи в Україні було селянство. Саме дрібні селянські господарства були зацікавлені у збуті кукурудзи на зовнішніх ринках²²⁴.

У 1911 р. тільки з шести чорноморсько-азовських портів України було експортовано 320 602 тис. пудів п'яти головних хлібних культур. Ще 10 206 тис. пудів було вивезено залізницями, як видно з таблиці 4.21, до Севастополя, Керчі й Генічеська і 3510 тис. пудів — до Таганрога та Ростова. До Архангельська було відправлено залізницями 143 тис. пудів, до портів Балтійського моря — 16 624, до сухопутних застав і прикордонних пунктів — 45 136 тис. пудів. Загалом до всіх морських портів і сухопутних прикордонних пунктів з України було вивезено в 1911 р. 396 221 тис. пудів хлібів, що було на 17 352 тис. пудів більше, ніж у попередньому році. Проте, як і в 1910 р., до загального підсумку не ввійшли, за відсутності статистичних даних, обсяги хлібного вивозу до Кенігсберга і Данціга, до чорноморсько-азовських портів — гречки, проса, гороху, чечевиці й бобових культур*. Не враховано також підвіз хліба ріками до портів Балтійського моря.

Обчислені нами на основі достовірних статистичних даних обсяги вивозу збіжжя з України в 1909–1911 рр. змушують визнати обґрунтованість підрахунків О. Щадилова, який визначив середньорічний експорт чотирьох головних хлібних культур звідси за п'ятиліття 1909–1913 рр. у 340 млн пудів²²⁵.

Проте й роки найбільшого експорту супроводжувалися серйозними труднощами та перешкодами. На європейському хлібному ринку загострювалася конкуренція не тільки з виробниками заокеанських країн, але й Німеччини, Франції, Угорщини, Болгарії, Румунії тощо. Експортні ціни на хліб у 1910 р. значно знизилися проти попереднього року: на пшеницю — в середньому з 1,22 до 1,08 руб. за пуд, на жито — з 0,96 до 0,74 руб., на ячмінь — з 0,76 до 0,65 руб., на овес — з 0,83 до 0,76 руб.²²⁶ Усе це вимагало підвищення рівня конкурентності вітчизняного сільського господарства, скорочення витрат на експортування хліба на зовнішні ринки, що визнавали й вищі урядовці імперії. У своїй промові в Державній раді товариш міністра торгівлі й промисловості В. І. Тимірязєв звернув увагу зібрання на негативні наслідки хлібної кампанії 1910 р. Вони полягали в тому, що хліб реалізовувався на світовому ринку за зниженими цінами. Довелося продати зайвих 86 млн пудів для того, щоби виручити приблизно ту ж суму, що і в 1909 р. — 846 млн руб. «Звісно, що ціни залежать від світової кон'юнктури, але не можна не визнати, — говорив В. І. Тимірязєв, — що наш голос у визначенні цін на міжнародному ринку надзвичайно слабкий. Відбувається це через те, що наша хлібна торгівля все ще цілковито позбавлена організації»²²⁷.

Проте В. І. Тимірязєв навіть не згадав у своїй промові про ті прорахунки, яких припустився уряд через незнання перспектив хлібного збору на різних континентах, тенденцій розвитку світового ринку. З урахуванням можливостей рекордного хлібного збору в Російській імперії, вищі урядовці наївно очікували подальшого зростання цін на світовому ринку і всіляко гальмували хлібний экс-

* У 1911 р. з Російської імперії було експортовано 4549 тис. пудів гречки, 1740 проса, 17 041 гороху, 8986 квасолі, чечевиці і бобів, 1197 тис. пудів гречаної крупки, а разом 33 513 тис. пудів. // Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — СПб., 1913. — С.57 (табл. 1).

порт. Але врожай 1910 р. виявився щедрим майже в усіх країнах світу. Хлібні запаси почали прискорено зростати, і в розпал жнив ціни знизилися на 30–35%²²⁸. Отже, спроба російського уряду регулювати хлібний експорт адміністративними методами закінчилася повним фіаско. Уже в наступному році урядові кола залишили поза своєю увагою цю надзвичайно важливу ділянку зовнішньоторгової діяльності. У зв'язку з цим відомий представник хліботоргового капіталу Г. Я. Рохович негативно відгукувався щодо ставлення уряду до організації хлібного експорту. «У нас нині дуже мало уваги звертається на становище хлібного ринку, на експортні ціни на хліб, — писав він. — Наш уряд перестав цікавитися цим питанням, не проводить ніяких нарад, не звертається до представників банків з настановами, уникає екзекуційних продажів, які неминуче впливають на ціни на внутрішньому ринку, і взагалі не проявляє жодних ознак діяльності чи уваги до стану головної галузі нашого експорту»²²⁹.

У наступні роки конкуренція на світовому хлібному ринку продовжувала загострюватися, основний продукт сільських господарів Російської імперії — хліб — втрачав найбільш привабливі ринки Європи. Про це свідчать численні факти. За даними друкованого органу лондонського Сіті «The Economist», урожай хліба на Американському континенті у 1905 р. був незадовільним, що призвело до зменшення вивозу зерна на ринки європейських країн. Тому Велика Британія збільшила ввіз пшениці з Російської імперії. У 1905 р. було ввезено 77,5, а в 1910 р. — 89,59 млн пудів пшениці²³⁰. У 1910 р. з України та інших регіонів Російської імперії на ринок Великої Британії надійшло 27,5% ввезеної пшениці, в 1911 р. — 18,4, в 1912 р. — 8,2, а в 1913 р. — лише 4,7%²³¹. І це при тому, що збір зернових у Російській імперії, особливо в Україні, був рекордним²³².

Тенденції хлібного експорту з Російської імперії висвітлює табл. 4.25.

Таблиця 4.25

Експорт п'яти головних хлібних культур з Російської імперії у 1909–1913 рр.²³³

Хлібна культура	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.	Середньорічний
Пшениця	306 988	369 511	237 599	160 007	200 779	254 976,8
Жито	33 282	39 144	50 273	26 845	36 482	37 205,2
Ячмінь	218 622	241 801	255 549	161 700	230 026	221 539,6
Овес	73 723	81 898	81 771	49 647	35 808	64 569,4
Кукурудза	39 573	26 282	76 428	40 654	31 861	42 959,6
Загалом	672 188	758 636	701 620	438 853	534 956	621 250,6

З таблиці видно, що після 1911 р. різко зменшився експорт пшениці, жита, вівса і навіть ячменю, хоча в 1913 р. ситуація дещо вирівнялася. Тодішній щедрий урожай дав можливість вивезти на зовнішні ринки 200 779 тис. пудів пшениці й понад 230 млн пудів ячменю. Попит на цю кормову культуру на європейському ринку зростав. У Миколаївському порту ціни на ячмінь піднялися на початку 1912 р. до 1,03 руб. за пуд, перевищивши вартість жита²³⁴. Проте експорт хлібів 1912 р. засвідчив непевність становища сільськогосподарських виробників Російської імперії на зовнішніх ринках.

Хлібний експорт, як і раніше, концентрувався в руках переважно іноземного капіталу. Основним експортером залишалася французька фірма «Луї Дрейфус і К^о», особливо після заснування в Одесі у 1891 р. відділення одного із найбільших банків Європи — «Ліонського кредиту». Щорічний експорт фірмою зерна з Російської імперії становив близько 50 млн пудів. Представники фірми увійшли до складу біржових комітетів Бердянська, Херсона, Миколаєва та деяких інших міст України. Важливу роль в експортній хлібній торгівлі відіграла німецька фірма «М. Нейфельд і К^о». За обсягом хлібних операцій вона займала одне із провідних місць. У 1893 р. фірма експортувала з Миколаївського порту 16 млн пудів зернових. Її представники стали членами біржових комітетів Одеси, Миколаєва, Бердянська тощо²³⁵. Більш докладні дані про експортерів хліба з України подаємо в табл. 4.26.

Таблиця 4.26

**Перелік експортерів хліба з чорноморсько-азовських портів
на початку ХХ ст. (за даними біржових комітетів)²³⁶**

Морські порти	Експортні фірми		
Одеський	1. Барбаш С. М. 2. Беккінг В. 3. Вільдер І. 4. Віташкін І. 5. Вольберг З. 6. Гаузнер Б. 7. Гальперін М. 8. Ікономіді Г. 9. Кобилінський М.	10. Левін І. 11. Легантіні І. 12. Менделевич Е. 13. Маргуліс І. 14. Маргуліс і Айзікович 15. Миrowsький 16. Прегель Ю. 17. Рейберман Н.	18. Рафалович І. 19. Розман І. 20. Суляк І. 21. Тетельман Ю. 22. Трахтенгерц І. 23. Томашов Г. 24. Фавілевич Р. 25. Штемпель Е. 26. Ясський І.
Миколаївський	1. Біргер І. 2. Бродський Г. 3. Вайсбейн Д. 4. Дрейфус Л. і К ^о 5. Кантер Я. 6. Ферберов Л. 7. Бродський А. 8. Нейфельд М. і К ^о	9. Ортнзато П. 10. Брон А. 11. Рейберман Н. 12. Трахтенгерц і К ^о 13. Френкель Х. 14. Франгопуло З. 15. Шардт І. 16. Шейр Г.	17. Рабинович І. 18. Куппа І. 19. Російсько- Азіатський банк 20. Міжнародний комерц. банк
Маріупольський	1. Дрейфус Л. і К ^о 2. Хараддаєв Д.	3. Шемпель Е. 4. Бр. Сіфієо	5. Сангвінетші Є. 6. Маріо Далл'Орсо
Феодосійський	1. Дрейфус Л. і К ^о 2. Бр. Тубіно і К ^о 3. Ратгауз Н.	4. Нейфельд М. і К ^о 5. Воог А. і К ^о 6. Фон Стюллер В. і К ^о	7. Т-во Крим 8. Штранг Я.

З таблиці видно, що головними експортерами хліба з України були іноземні фірми.

Слід відзначити, що результати хлібної експортної торгівлі в 1912–1913 рр. були затьмарені подальшим продовженням італо-турецького військового конфлікту, війною балканських країн проти Туреччини, а потім і між собою. Після

бомбардування Італією дарданелльських укріплень Туреччина у квітні 1912 р. замінувала чорноморські протоки й Чорне море було відрізано протягом кількох тижнів від світового ринку. Пароплави, що перебували в його акваторії в кількості 212 одиниць із хлібними вантажами понад 30 млн пудів, не мали можливості вийти в Середземне море²³⁷. З іншого боку, ті судна, що прямували в порти України, були позбавлені можливості розвантажитися і взяти хліб та інші сільськогосподарські продукти. Голова Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі М. С. Авдаков писав, що «закриття Дарданелл приголомшило й викликало розлад у комерційних справах усього промислово-торгового Півдня та району, що тяжів до нього»²³⁸. Але найбільшого удару було завдано українському хлібному експорту.

Не менших втрат зазнав він і внаслідок війни на Балканах, учасницею яких була Греція. Вивіз хліба та інших сільськогосподарських продуктів із чорноморсько-азовських портів було на деякий час паралізовано внаслідок майже повної відсутності власного комерційного флоту і вилучення з торгового обороту грецьких суден, які займали друге місце після британських у хлібному вивозі. За таких обставин експортери з інших країн доклали зусиль, щоби зайняти нішу вітчизняних сільськогосподарських виробників. Не випадково харківський часопис констатував: «Ми крок за кроком поступаємося своїм конкурентам у хлібній торгівлі на найважливіших і найкращих ринках світу»²³⁹.

Напередодні Першої світової війни вітчизняні виробники гостро потребували нових ринків для збуту хліба. За наслідками сільськогосподарського сезону 1913 р. залишок зернових у сільських господарів усієї Російської імперії обчислювався, за даними Департаменту окладних зборів, в 1,2 млрд пудів²⁴⁰. Утім, українська пшениця все ще високо котирувалася на міжнародному ринку й вивозилася в Англію, Німеччину, Бельгію, Голландію, Італію, Румунію, Туреччину та інші країни. Жито експортувалося в Голландію, Німеччину й Австрію, а кукурудза — в Англію, Голландію, Німеччину і Францію²⁴¹. Але головним споживачем української пшениці, ячменю, гороху і бобових культур залишалася Німеччина²⁴². Завдяки ввозу ячменю, кукурудзи і висівок ця країна нарощувала своє тваринництво, а, особливо, свинарство. Вітчизняних ж сільські господарі, форсуючи вивіз фуражних хлібів, завдавали чималой шкоди своїй аналогічній галузі. Але це питання перебувало у площині тодішнього господарського устрою: ячмінь був тим продуктом, що за природно-кліматичними умовами першим з'являвся на ринках і задовольняв гостру потребу землевласників і селян у грошах.

Надзвичайно високо продовжувала котируватися українська пшениця й борошно з неї в Італії, Франції та в ряді інших країн. У 1912 р. з Таганрозького порту було ввезено у французький порт Марсель 1 359 898 квінталів пшениці, з Миколаївського — 1 077 239, Бердянського — 525 936, Феодосійського — 437 595, Маріупольського — 356 255 квінталів. Вивіз пшеничного борошна через Одеську митницю збільшився в 1913 р. у порівнянні з попереднім на 1450 тис. пудів, а через Севастопольську — з 484 до 1024 тис. пудів²⁴³. Пшеничне борошно з промислових млинів Полтавщини вивозилося в регіони Близького Сходу і Балканського півострова. У 1913 р. борошномели Кременчука уклали комерційну угоду щодо постачання в Сербію 20 тис. лантухів пшеничного борошна.

Закупівля борошна для цієї країни велася також у Харкові й Полтаві²⁴⁴. У наступному році сербські комерсанти придбали у Кременчуці 50 тис. лантухів пшеничного борошна²⁴⁵. Одеська торгова фірма Анатра успішно конкурувала з угорськими комерсантами на борошняному ринку Чорногорії²⁴⁶. За свідченням преси, українське пшеничне борошно збувалося у всій акваторії Середземного моря — від Сирії до Гібралтару, зокрема на островах Кіпр, Крит, Мальта тощо.

Головним морським портом, з якого вивозилася українська пшениця й інші сільськогосподарські товари, була Одеса. Про це свідчать дані табл. 4.27.

Таблиця 4.27

Участь італійського комерційного флоту в торгових оборотах з Україною в 1913 р.²⁴⁷

Порт	Кількість суден, що відвідали чорноморсько-азовські порти	Тоннаж
Одеса	75	1 129 839
Миколаїв	14	30 428
Євпаторія	10	18 477
Ялта	26	51 112
Бердянськ	18	24 156
Таганрог	105	182 200
Ахтари	10	17 808
Новоросійськ	71	125 965
Батумі	32	48 095
Скадовськ, Керч і Генічеськ	33	—
Загалом	394	1 628 080

До Одеси заходили великі морські судна, сумарний тоннаж яких становив 1 129 839 тонн, або 69,40% ємності всіх пароплавів, які відвідували чорноморсько-азовські порти. На одне судно припадало в середньому близько 15 064 тонни вантажу.

У 1914 р. весь вивіз хліба з Одеси на зовнішні ринки становив 44 130 тис. пудів проти 81 826 тис. пудів у попередньому році²⁴⁸. Перша світова війна, яка розпочалася влітку 1914 р., зупинила товарооборот Одеси, як й інших чорноморсько-азовських портів. У 1913 р. Одеський порт відвідало 933 іноземних пароплави, за перші сім місяців 1914 р. — 598, у серпні 1914 р. — 5, у вересні — 5, а з жовтня 1914 р., після закриття чорноморських проток, до порту не зайшло жодне іноземне судно²⁴⁹.

Отже, хліб вивозився з України на зовнішні ринки за складних умов — відсутності досконалої інфраструктури експортної торгівлі, належного кредитування сільськогосподарських виробників, високих фрахтів на іноземні судна. Попри ці та інші труднощі, Україна в добу капіталістичного розвитку стала одним із найбільших експортерів хліба.

4.2. Експорт продуктів тваринництва і птахівництва

Налагодження м'ясного експорту з України у великих обсягах визначалося рядом чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. Зернове господарство і тваринницька галузь завжди були надзвичайно гармонійно пов'язаними між собою. Нестача фуражних кормів обмежувала розвиток скотарства, а дефіцит органічних добрив вів до виснаження ґрунтів і кризи зернового господарства. Цей нерозривний зв'язок, заклала сама природа. Але у кінцевому результаті хліборобської праці зв'язок між продуктами зернового і тваринницького господарств уже виражався співвідношенням цін на хліб і м'ясо. Відставання однієї з цих галузей сільськогосподарського виробництва свідчить про неефективну політику влади в умовах ринкових відносин.

У попередніх розділах нашого дослідження ми вже відзначали, що співвідношення між ціною хліба і м'яса в Російській імперії було значно меншим, ніж у розвинених країнах Європи й Америки, що дуже гальмувало розвиток тваринництва. Розв'язати цю проблему можна було тільки підвищенням вартості м'яса з одночасним підняттям заробітної плати робітникам і службовцям. Це поступово зупинило б безоглядний вивіз фуражного зерна за кордон та сприяло нарощуванню кормової бази й поголів'я домашньої худоби у сільських господарів, стимулювало експорт продуктів тваринництва і птахівництва. На цьому постійно наголошували фахівці тваринницької галузі.

Однак вирішення цього завдання виявилось для тодішньої влади непосильною справою. Найбільш панічні настрої в середовищі правлячої верхівки викликали пропозиції щодо реформування заробітної плати. Навіть тверезо мислячий В. Й. Гурко, член Державної ради, котрий пройшов раніше школу міністерства внутрішніх справ, категорично висловлювався проти її регулювання. «Широка постановка питання щодо регулювання заробітної плати, — говорив він, — була б спробою змінити весь соціальний устрій»²⁵⁰. За таких обставин сподіватися на успішний розвиток тваринництва, а тим більше, зростання м'ясного експорту у великих обсягах не доводилося. Саме тому часопис Харківського губернського товариства сільського господарства дав таку оцінку щодо перспектив реалізації тваринницької продукції: «Імперський ринок був для виробників м'яса збитковим, а іноземний — недосяжним»²⁵¹.

Попри ці та інші труднощі, сільські господарі України завжди прагнули реалізовувати худобу і м'ясо на зовнішніх ринках, де ціни були значно вищими. Систематизовані статистичні дані щодо експорту худоби у перші десятиліття пореформеної доби найчастіше стосуються всієї Російської імперії. За десятиліття 1856–1865 рр. за кордон вивозилося в середньому щороку близько 30 тис. голів великої рогатої худоби, в 1867–1871 рр. — 93, а в наступний період — аж до 1895 р., експорт коливався від 41 до 6 тис. голів²⁵². Отже, найбільше експортувалося великої рогатої худоби з імперії у другій половині 1860-х рр.

Проте безоглядне розорювання степу, вигонів та інших пасовищ і скорочення кормової бази гальмувало розвиток тваринництва, негативно впливало на обсяги експорту. Слід ураховувати й те, що велика рогата худоба відправлялася у зростаючих масштабах для задоволення потреб споживачів у великих містах

Російської імперії. У 1894 р. у Варшаву було відправлено 106 248 голів великої рогатої худоби, в Москву — 93 646, у С.-Петербург — 171 336, в Одесу — 16 549 голів²⁵³. Усього для задоволення потреб внутрішнього і зовнішнього ринків залізницями європейської частини Російської імперії було перевезено в 1890 р. близько 684, а в 1892 р. — понад 702 тис. голів великої рогатої худоби²⁵⁴.

Експорт коней з імперії у другій половині XIX ст. був незначним і дуже нерівномірним. За десятиліття 1857–1866 рр. вивозилося в середньому в округлих цифрах по 13 тис. голів на рік, 1871–1880 рр. — близько 22 тис., а з 1881 по 1896 р. вивіз коливався від 21 до 65 тис. голів на рік²⁵⁵. Коні вивозилися переважно в Німеччину і Австро-Угорщину. Проте після укладання союзу між цими державами на початку 1880-х рр. експорт коней з України неодноразово призупинявся імператорськими указами і розпорядженнями військового відомства²⁵⁶.

З яких же районів вивозилася за межі України домашня худоба в другій половині XIX ст.? У повітах Південної Харківщини закупівля великої рогатої худоби велася прасолами безпосередньо в селян, землевласників і на ярмарках. У кожному з таких селищ, як Сватова Лучка, Євсуг, Великоцьке, Міловатка, Біловодськ, Шульгінка і в м. Старобільську щороку скуповувалося близько 10 тис. голів великої рогатої худоби. Скуплена худоба відправлялася на м'ясні ринки або на відгодівлю, після чого вивозилася залізницями до Харкова, Москви, С.-Петербурга, Воронежа й почасти за кордон²⁵⁷. З цього ж району відправлялося щорічно в першій половині 1890-х рр. з однієї тільки залізничної станції Чорткове 10–11 тис. голів великої рогатої худоби.

Важливими пунктами вивозу наприкінці XIX ст. були станції Ромни і Григорівка Лібаво-Роменської залізниці, Ворожба Києво-Курської залізниці і Харків. У 1890 р. з Ромнів було відправлено понад 22 тис. голів великої рогатої худоби, а в 1892 р. — 18 307 голів. У ті ж роки з Григорівки підвезено до західного сухопутного кордону 10 779 і 15 178 голів, з Харкова, відповідно, 10 937 і 8542, а в 1893 р. — 13 112 голів. Проте у найбільших обсягах велика рогата худоба вивозилася з Брестського і Ковельського районів. У 1890 р. з Ковеля було відправлено до Варшави 31 185 голів, а в 1891 р. — 29 685. У 1891 р. з Бреста надійшло до Варшави 49 408, а в 1892 р. — 64 570 голів великої рогатої худоби²⁵⁸.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. землевласники ряду районів України, як зазначалося в першому розділі дослідження, почали впроваджувати у своїх господарствах стійлову відгодівлю худоби. Значно зросла чисельність великої рогатої худоби в їхніх маєтках. Одна тільки Харківщина мала можливість відправляти в Німеччину щоденно близько 400 голів²⁵⁹. Значним попитом користувалося на європейському ринку м'ясо великої рогатої худоби з районів Слобожанщини, яке характеризувалося «скороспілістю і ніжним мармуровим кольором». Один тільки Сумський повіт Харківщини міг відправляти в Німеччину близько 30 тис. голів худоби, м'ясо якої задовольняло смаки найвимогливіших споживачів²⁶⁰. Водночас представники скотарської галузі сільського господарства докладали зусиль до встановлення безпосередніх комерційних зв'язків між українськими виробниками м'яса і німецькими споживачами в обхід варшавських і брестських посередників-спекулянтів. Унаслідок засилля останніх у торгових операціях худобою прибуток власників тваринницьких господарств часто зводився нанівець²⁶¹.

На початку ХХ ст. вивіз худоби з українських губерній зріс у порівнянні з попередніми десятиліттями в декілька разів. Згідно зі звітом волинського губернатора імператору за 1905 р., на першому місці в торгівлі були вже продукти тваринництва і птахівництва, яких було вивезено з губернії на 15 274 700 руб.²⁶² Великі партії рогатої худоби вивозилися з Волині у Варшаву, Лодзь та інші промислові центри Царства Польського²⁶³. Різко зріс вивіз великої рогатої худоби з України на зовнішні ринки, про що свідчать дані табл. 4.28.

Таблиця 4.28

**Вивіз великої рогатої худоби з України на зовнішні ринки
в 1909–1911 рр. (голів)²⁶⁴**

Губернія	Порти Балтики	Західний сухопутний кордон	Чорноморсько- азовські порти	Разом
1909 рік				
Волинська	566	4155	123	4844
Катеринославська	427	—	929	1356
Київська	8374	6728	2900	18 002
Подільська	3072	252	14 097	17 421
Полтавська	12 696	—	3	12 699
Таврійська	—	—	4579	4579
Харківська	3155	—	27	3182
Херсонська	3551	329	11 228	15 108
Чернігівська	17 589	—	—	17 589
Загалом	49 430	11 464	33 886	94 780
1910 рік				
Волинська	362	8317	1318	9997
Катеринославська	231	—	931	1162
Київська	8248	5749	1518	15 515
Подільська	2563	875	14 985	18 423
Полтавська	8780	—	14	8794
Таврійська	—	—	3775	3775
Харківська	3569	—	25	3594
Херсонська	3329	439	7755	11 523
Чернігівська	14 281	—	—	14 281
Загалом	41 363	15 380	30 321	87 064
1911 рік				
Волинська	172	6341	219	6732
Катеринославська	355	—	1787	2142
Київська	4731	4185	2607	11 523
Подільська	1904	524	15 804	18 232
Полтавська	9096	36	97	9229
Таврійська	—	—	5664	5664
Харківська	8133	—	73	8006
Херсонська	3608	98	9176	12 882
Чернігівська	14 257	—	2	14 259
Загалом	42 256	11 184	35 429	88 869

У таблиці відображено чисельність великої рогатої худоби, вивезеної з кожної української губернії протягом 1909–1911 рр. Загалом з Наддніпрянської України було відправлено, за нашими підрахунками, в 1909 р. 94 780 голів великої рогатої худоби, у 1910 р. — 87 064, у 1911 р. — 88 869, а за три роки — 270 713 голів. Найбільшими експортерами рогатої худоби були сільські господарі Подільської, Київської, Чернігівської і Херсонської губерній, які вивезли на продаж за межі України в 1909 р. 68 120 голів, або 71,87%, у 1910 р. — 59 742, або 68,62%, у 1911 р. — 56 896 голів, або 64,02% від усього українського експорту. Безумовним лідером у вивозі рогатої худоби була Подільська губернія, в якій перехід до стійлового утримання домашніх тварин шляхом використання побічних продуктів переробки цукрових буряків був найбільш успішним. За три роки, як свідчать дані таблиці, з Поділля була експортована п'ята частина від усієї вивезеної з України худоби.

З таблиці видно і напрямки експорту великої рогатої худоби. Протягом трьох років до морських портів Балтики було відправлено залізницями 133 049 голів (49,15%), до західного сухопутного кордону — 38 028 (14,05%), до чорноморсько-азовських портів — 99 636 голів (36,80%) від усього експорту. До портів Балтійського моря велику рогату худобу вивозили всі українські губернії, за винятком Таврійської; до західного сухопутного кордону — Волинська, Київська і почасти Подільська, Херсонська та Полтавська губернії; до чорноморсько-азовських портів також усі губернії, хоча експорт худоби сюди з Полтавщини, Харківщини і Чернігівщини був мізерним. Із 42 256 голів великої рогатої худоби, відправленої до портів Балтійського моря в 1911 р., 42 058 надійшло до С.-Петербурзького порту і тільки 197 голів — до Риги²⁶⁵. Частина української худоби могла залишатися, очевидно, для місцевих споживачів м'яса. На ринки Центральної Європи рогата худоба вивозилася з України переважно через Сосновицьку сухопутну заставу²⁶⁶. Експорт худоби на ринки Близького Сходу і Західної Європи здійснювався через порти Одеси, Миколаєва, Херсона, Севастополя, Феодосії, Керчі, Бердянська, Маріуполя, Ростова тощо²⁶⁷.

Що стосується експорту м'яса великої рогатої худоби, то ми не маємо систематизованих даних про вивіз цього продукту протягом усієї пореформеної доби. За повідомленням часопису Російської експортної палати, у 1912 р. на зовнішні ринки було відправлено 838, а в наступному році — 947 тис. пудів яловичини на суму, відповідно, 6033 і 7402 тис. руб.²⁶⁸ Зокрема, в Німеччину було експортовано в 1912 р. 2139 тонн яловичини²⁶⁹.

У певних обсягах яловичина вивозилася на зовнішні ринки й з України. У 1902 р. з Київщини було відправлено за кордон 46 тис. пудів яловичини, в 1903 р. — 40, а в 1909 р. — 87 тис. пудів. З Подільської губернії було вивезено в 1910 р. 75 тис. пудів, а в 1911 р. — 51 тис. пудів. Чернігівська губернія експортувала на світовий ринок у 1909 р. 83 тис. пудів, а в 1910 р. — 106 тис. пудів м'яса рогатої худоби²⁷⁰. Однак вивіз яловичини на зовнішні ринки часто мав епізодичний характер через нестачу, а то й повну відсутність холодильників у районах заготівлі худоби, на залізничному й морському вітчизняному

транспорті. Навіть у Києві, в якому напередодні Першої світової війни налічувалося близько 500 тис. населення, не було холодильних систем. Окрім того, збут м'яса за кордон ускладнювався нерозвиненістю ветеринарно-санітарного нагляду та високими порівняно з країнами Західної Європи й Америки морськими фрахтами. Тому головним ринком збуту яловичини для сільських господарів України залишалося Царство Польське з його промисловими центрами, де збувалося понад 60% вивезеної з губерній Правобережної України худоби. Решта вивозилася в С.-Петербург, Вільно і до морських портів²⁷¹.

Дуже цінним товаром завжди були коні. Про обсяги кінського експорту з України свідчать дані табл. 4.29. З неї видно, що за 1909–1911 рр. з України було вивезено на зовнішні ринки 37 057 коней і лошат старших вікових груп, у тому числі в 1909 р. — 13 603, в 1910 р. — 11 956, в 1911 р. — 11 498 голів. За вивозом коней попереду були Подільська, Полтавська і Херсонська губернії, з яких за три роки на зовнішні ринки було відправлено 22 845 коней, або 61,65% від усього експорту. Найменше експортували коней сільські господарі Катеринославщини і Таврії.

Таблиця 4.29

Експорт коней і лошат з України у 1909–1911 рр. (голів)²⁷²

Губернія	Порти Балтики	Західний сухопутний кордон	Чорноморсько-азовські порти	Разом	Порти Балтики	Західний сухопутний кордон	Чорноморсько-азовські порти	Разом	Порти Балтики	Західний сухопутний кордон	Чорноморсько-азовські порти	Разом
	1909 рік				1910 рік				1911 рік			
	Волинська	859	412	4	1275	514	353	7	874	227	275	16
Катеринославська	3	3	390	400	8	—	520	528	8	52	535	595
Київська	29	336	795	1160	35	220	815	1070	42	167	646	855
Подільська	2136	549	185	2870	1886	183	293	2362	1729	457	223	2409
Полтавська	1156	1219	754	3109	1117	692	712	2521	865	828	482	2175
Таврійська	6	2	611	619	15	11	423	449	15	8	258	281
Харківська	338	379	449	1166	351	321	259	931	314	179	133	626
Херсонська	78	338	1352	1768	92	343	1802	2237	362	962	2070	3394
Чернігівська	1042	109	85	1236	692	72	220	984	378	163	104	645
Загалом	5647	3347	4625	13 603	4710	2195	5051	11 956	3940	3091	4467	11 498

Волинська губернія вивозила коней найперше через Ризький порт, Радзивилівську і Волочиську застави на сухопутному кордоні з Австрією²⁷³. Сільські господарі Київщини відправляли своїх коней через чорноморські порти Одеси і Миколаєва, Радзивилівську, Волочиську і Новоселицьку застави та, почасти,

С.-Петербурзький порт²⁷⁴. Більша частина коней вивозилася з Подільської губернії через Ризький, Лібавський і Одеський порти та Волочиську і Новоселицьку застави. Полтавщина вивозила своїх коней на зовнішні ринки у різних напрямках — через Лібавський, Одеський, Миколаївський і, почасти, С.-Петербурзький та Ризький порти, а також Вержболівську й Олександрівську застави на пруському кордоні²⁷⁵. Для Таврійської губернії вивізними портами були Севастополь, Феодосія і Керч²⁷⁶. Власники коней Херсонщини експортували свій товар на ринки Європи і Близького Сходу переважно через сухопутні застави і перепускні пункти Волочиська, Новоселиці, Унген, Рені і чорноморські порти Одесу, Миколаїв, Херсон тощо. Харківська губернія вивозила коней в основному через порти Ростова, Маріуполя, Таганрога й Одеси, а Чернігівська — майже винятково через Лібавський і Ризький порти Балтики та, почасти, чорноморські порти Одесу, Миколаїв і Херсон²⁷⁷.

Безупинне розорювання степу в другій половині XIX ст. призвело до занепаду вівчарства, різкого скорочення експорту його продуктів. Середньорічний вивіз овець з Російської імперії за 1881–1885 рр. становив близько 350 тис. голів, а в 1911 р. знизився до 72 068. Вівці вивозилися в Туреччину, Грецію, Іран і Францію. У 1890 р. тільки з Єлисаветграда Херсонської губернії було відправлено на зовнішні ринки 18 335, а в 1891 р. — 16 163 вівці. В 1911 р. з Волині було експортовано вже тільки 450 овець, з Катеринославщини — 234, Поділля — 204, Таврії — 1070, Харківщини — 51, Херсонщини — 1778 голів²⁷⁸.

Вівчарство, яке було завжди важливою галуззю селянської економіки, почало задовольняти головним чином потреби внутрішнього ринку. Проте на зовнішні ринки вивозилися, як і раніше, овеча вовна, бринза, сир та інші продукти. В 1902 р. з України було експортовано 223 тис. пудів вовни, в 1903 р. — 185, в 1909 р. — 61, в 1910 р. — 73, а в 1911 р. — 66 тис. пудів²⁷⁹.

У пореформену добу зросла роль свинарства у забезпеченні внутрішнього і зовнішнього ринків м'ясом. Свині вивозилися з сільських місцевостей до великих міст Російської імперії і морських портів. Головним ринком стала Варшава — столиця Царства Польського, в яку було відправлено в 1890 р. з різних регіонів Російської імперії 131 694, а в 1893 р. — 180 387 свиней. У тому ж році в С.-Петербург було підвезено 34 887, в Лібаву — 22 783, Лодзь — понад 37 тис. голів²⁸⁰. На початку XX ст. вартість одного пуда свинини у Варшаві досягла 8 руб., що стимулювало експортні прагнення сільських господарів України²⁸¹. Частина живих свиней, привезених у польські міста, відправлялася на зарубіжні ринки. З 1891 р. полтавська свинина почала надходити на ринки Великої Британії.

Дуже важливим пунктом збору свиней для подальшого вивозу їх у Німеччину стало м. Сосновиці Петроковської губернії Царства Польського. Тут було облаштовано свиноторговий двір з ветеринарним наглядом. Із загальної кількості привезених в м. Сосновиці свиней близько 75–80% надходило зі станцій Південно-Західної і, почасти, Московсько-Брестської та Південно-Східної залізниць²⁸². Протягом кожного тижня зі станцій Балта, Голта, Крижопіль і Затишся Південно-Західної залізниці відправлялося на станцію Мотич у

Люблінській губернії від 600 до 800 голів свиней для забою і подальшого вивозу м'яса у Велику Британію²⁸³. Англійський ринок був надзвичайно чутливим до якості продукції. Тут ішла гостра конкуренція експортерів з Ірландії, Данії, США, Канади, а на початку ХХ ст. і Російської імперії. Її результати багато в чому залежали від породистості та правильної відгодівлі свиней. Забій свиней, м'ясо яких призначалося для вивозу до Великої Британії, мав вестися в спеціальних експортних різницях, оснащених водоводом, каналізацією та іншими засобами профілактичного характеру. М'ясо мало перевозитися в холодильниках охолодженим. Недотримання цих вимог ставало перешкодою для вивозу свинини на ринки Західної Європи. Про розміри експорту з Російської імперії до Великої Британії на початку ХХ ст. свідчать дані табл. 4.30.

Таблиця 4.30

**Експорт свинини з Російської імперії до Великої Британії
на початку ХХ ст.²⁸⁴**

Рік	Вага (центнери)	Вартість (фунтів стерлінгів)
1906	50 897	168 261
1907	49 003	138 804
1908	28 452	72 404
1909	55 250	170 175
1910	136 021	436 713

Таблиця певною мірою відображає залежність м'ясного експорту від хлібного збору. Надзвичайно щедрі врожаї 1909–1910 рр. сприяли, очевидно, відгодівлі свиней, зростанню експорту м'яса. Значна його частина надходила з України. «Експорт м'яса з південних губерній, — писав консул Російської імперії у Ньюкаслі, має, очевидно, особливі шанси на успіх. Пароплави, що мають холодильники, можуть на шляху з портів Чорного моря до Великої Британії збувати частину свого вантажу в Константинополі, Італії і в Гібралтарі»²⁸⁵.

Важливим ринком збуту свинини могла стати Німеччина. Проте вищі німецькі урядовці, захищаючи інтереси своїх сільських господарів, всіляко стримували надходження цього продукту з Російської імперії під приводом санітарно-карантинних заходів. У 1896 р. обидві сторони дійшли порозуміння, і сільськогосподарські виробники з імперії могли протягом кожного року вивозити в промислові міста Верхньої Силезії 72 020 свиней²⁸⁶. За російсько-німецькою угодою 1906 р. експортну норму було підвищено до 130 тис. голів²⁸⁷.

Слід визнати, що ці домовленості виконувалися, хоча німецька сторона продовжувала час від часу чинити перешкоди надходженню на свої ринки імпортного м'яса, мотивуючи це небезпечною епізоотією. Насправді все це робилося під тиском великих німецьких аграріїв на чолі з войовничим і впливовим діячем Шульцем, які мали міцні позиції в законодавчих органах влади. За підрахунками дослідників, з Російської імперії було ввезено в Німеччину в 1909 р. 119 443 свині на 21 500 тис. марок і 14 860 центнерів

свинячого м'яса²⁸⁸. За даними чиновника Головного землеробського відомства Російської імперії Арно Шульца, до Німеччини було експортовано з України та інших регіонів імперії у 1911 р. 102 617 свиней і 1009 тонн свинячого м'яса. У наступному році через дефіцит і високі ціни німецький уряд дозволив тимчасовий імпорт м'яса навіть на пільгових умовах. Користуючись цим, сільські господарі Російської імперії ввезли в Німеччину в 1912 р. 132 511 живих свиней і 3423 тонни свинячого м'яса²⁸⁹. Наведені цифри свідчать, що свинина стала суттєвою часткою загального сільськогосподарського експорту.

Слід відзначити, що м'ясний експорт неоднозначно сприймався громадськістю. Представники великих міст, враховуючи низьку купівельну спроможність переважної більшості мешканців, висловлювали засторогу щодо вивозу великої рогатої худоби та інших тварин на зовнішні ринки. Під час обговорення цього питання на спільному засіданні членів Ради з'їзду представників торгівлі й промисловості та Російської експортної палати 13 лютого 1913 р. представник міської управи С.-Петербурга Д. П.Кандауров неодноразово висловлювався проти вивозу м'яса за кордон. «Надходження м'яса на петербурзький ринок, — говорив він, — за останні десять років не збільшилося, тоді, як населення зросло на 30%, а ціни за той же період подвоїлися. Необхідно спочатку усунути всі причини, які перешкоджають правильному постачанню внутрішніх ринків, а потім уже піклуватися про експорт. Визначені ж нині пільгові тарифи та інші заходи сприяння розвитку експорту завдають шкоди внутрішньому споживанню»²⁹⁰. Ряд представників інших міст також були переконані, що вивіз м'яса на зовнішні ринки «впливає, безсумнівно, на підвищення цін»²⁹¹.

Проте на зібранні було озвучено й інші думки. Голова комітету Російської експортної палати, член Державної ради В. І. Денисов висловив погляди скотопромисловців-експортерів, які були переконані в тому, що м'ясний експорт сприятиме «посилению активності нашого торгового балансу і залученню в країну іноземного золота»²⁹². Зі свого боку дослідник різних аспектів розвитку економіки сільського господарства Я.Я.Полферов піддав осуду учасників цього зібрання за марнослов'я, яке «не дає жодних реальних результатів». Річний приріст поголів'я свиней в імперії становив, за його даними, близько 750 тис. голів, а споживання на головних внутрішніх ринках не перевищувало 300 тис. голів. Надлишок у 450 тис. голів мав вивозитися на зовнішні ринки²⁹³. Отже, зібрання характеризувалося суперечками між прибічниками м'ясного експорту, які були переконані, що це головний стимул для розвитку скотарства і свинарства, та їх опонентами.

Проте реальний надлишок свиней був тільки в окремих регіонах Російської імперії — в ряді районів України, Царства Польського, Бессарабії, Естляндської, Саратовській та деяких інших губерніях Росії. Головними експортерами свиней на світовий ринок були сільські господарі України і Царства Польського. За нашими підрахунками, їх частка у загальному експорті свиней з Російської імперії становила в 1909–1911 рр. 60,63%, у тому числі з України — 30,80%, а з Царства Польського — 29,83%²⁹⁴. Про чисельність вивезених з України на зовнішні ринки свиней на початку ХХ ст. в абсолютних цифрах свідчить табл. 4.31.

Таблиця 4.31

Експорт свиней з України в 1909–1911 рр. (голів)²⁹⁵

Губернія	Порти Балтики	Кордон з Пруссією	Кордон з Австрією	Чорноморсько-азовські порти	Разом
1909 рік					
Волинська	2746	41	4	12	2803
Катеринославська	—	—	—	668	668
Київська	—	8628	—	2050	10 678
Подільська	1307	16 444	—	3775	21 526
Полтавська	39 329	513	—	163	40 005
Таврійська	—	—	—	1826	1826
Харківська	81	—	—	73	154
Херсонська	—	2193	—	10 172	12 365
Чернігівська	—	—	—	—	—
Загалом	43 463	27 819	4	18 739	90 025
1910 рік					
Волинська	10 140	883	—	—	11 028
Катеринославська	—	—	—	1246	1246
Київська	2	6674	—	1460	8136
Подільська	—	14 217	6	3291	17 514
Полтавська	47 785	1119	—	1889	50 793
Таврійська	—	—	—	831	831
Харківська	3298	—	—	48	3346
Херсонська	—	1887	—	11 511	13 398
Чернігівська	—	—	—	58	58
Загалом	61 225	24 780	6	20 334	106 350
1911 рік					
Волинська	1393	658	—	549	2600
Катеринославська	—	—	—	1263	1263
Київська	1	3392	—	445	3838
Подільська	—	7654	—	3148	10 802
Полтавська	57 975	885	—	12 726	71 586
Таврійська	—	—	—	1606	1606
Харківська	2578	52	—	60	2690
Херсонська	—	1555	—	15 201	16 756
Чернігівська	1	—	—	—	1
Загалом	61 948	14 196	—	34 998	111 142

З таблиці видно, що за три роки з України було експортовано 307 517 голів свиней, у тому числі в 1909 р. — 90 025, у 1910 р. — 106 350, у 1911 р. — 111 142 голови. Більше всього було відправлено свиней за кордон через порти Балтійського моря — 166 636 голів (54,19%), прусський кордон — 66 795 (21,72%), чорноморсько-азовські порти — 74 071 (24,08%) від усього експорту. Волинська губернія експортувала свиней через Ризький і Лібавський порти на Балтиці, Одеський порт на Чорному морі й Сосновицьку заставу на прусському кордоні²⁹⁶. Катеринославці вивозили своїх свиней винятково через чорноморсько-азовські порти — Одесу, Миколаїв, Севастополь, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог. Сільські господарі Київщини експортували свиней переважно через Сосновицьку заставу, Миколаївський та Одеський порти Чорного моря. Подільська губернія вивозила свиней через Сосновицьку заставу, Ризький і Одеський порти. Основна маса свиней Полтавщини вивозилася через Лібавський порт Балтики, Одеський, Миколаївський, Херсонський і Севастопольський порти Чорного моря²⁹⁷. З Херсонської губернії свині експортувалися через Сосновицьку заставу, Одеський, Миколаївський і Херсонський порти. З Таврії свині вивозилися через Севастопольський, Феодосійський і Бердянський порти, а з Харківщини — через Лібавський порт Балтики і почасти Миколаївський і Феодосійський порти Чорного моря²⁹⁸.

Безумовним лідером в експорті свиней була Полтавська губернія. За три роки звідки було вивезено на зовнішні ринки 162 384 голів свиней, що становило 52,80% від усього українського експорту і 16,26% від загальноімперського²⁹⁹. За нею слідували Подільська, Херсонська і Київська губернії. Вивіз живих свиней з інших губерній, особливо з Харківської і Таврійської, був незначним, а з Чернігівської — мізерним. Отже Наддніпрянська Україна була головним експортером свиней у Російській імперії.

У пореформену добу самостійною галуззю селянської економіки поступово стає птахівництво, продукція якого у зростаючих обсягах вивозилася на зовнішні ринки. Експорт домашньої птиці розпочався в середині XIX ст. Але до 1876 р. вивіз ішов переважно з прикордонних губерній і мав випадковий характер³⁰⁰. У 1891–1895 рр. з Російської імперії вивозилося щорічно домашньої птиці і курячих яєць на 19,3 млн руб. проти 0,03 млн руб. у 1861–1865 рр.³⁰¹

Із кожним роком зростав інтерес українського селянства до відгодівлі й вивозу на зовнішні ринки домашньої птиці. У 1907 р. губернське земство Харківщини розіслало на місця анкету з проханням дати відповідь щодо мотивів розведення домашньої птиці. Відповідь надійшла від 477 кореспондентів, з них 408 (85,53%) констатували факт відгодівлі домашньої птиці для вивозу на внутрішній і зовнішній ринки³⁰². Середній грошовий прибуток селянської сім'ї від продажу продуктів птахівництва становив на Харківщині 22,50 руб. щорічно. Окремі селяни, що почали займатися комерційною діяльністю, збували птиці й курячих яєць на 100–150 руб. щороку³⁰³.

Преса України повідомляла, що за кордоном надзвичайно цінувалося не тільки м'ясо домашньої птиці, але й біле пір'я та пух. За перше десятиліття XX ст. експорт птиці з Російської імперії зріс на 70%³⁰⁴. За свідченням професора М. І. Тугана-Барановського, вітчизняні сільські господарі стали

монополістами для Німеччини у постачанні свиней, гусей і курячих яєць³⁰⁵. Дійсно, в 1909 р. в Німеччину з Російської імперії було експортовано 6682 тис. гусей³⁰⁶. «Гусівництво, як галузь господарства, доволі прибуткове, до того ж, дає можливість використовувати дитячу працю в селянських сім'ях», — констатував часопис київського губерньського земства³⁰⁷.

Найчастіше гуси закупувалися скупниками по селах і на базарах, про що вже йшлося в першому розділі дослідження, і партіями відправлялися до найближчих залізничних станцій. Птицю вантажили у звичайні товарні вагони з чотирирусними клітками, що вміщували до тисячі пернатих. Найбільш інтенсивно птиця закупувалася в Україні — у місцевостях, прилеглих до залізничних станцій, зокрема, від Бахмача, розташованого в Північно-Східній Україні, і аж до західного сухопутного кордону³⁰⁸. Завдяки своїм прекрасним смаковим якостям українська птиця користувалася великим попитом у країнах Західної Європи й навіть Африки, куди її переправляли торговці Великої Британії. Проте в найбільших обсягах вона надходила до Німеччини, де відгодовувалася нашим же фуражним зерном. Агенти німецьких імпортерних фірм закупували в Україні збіжжя, змішували його з висівками і безмитно вивозили для своїх сільських господарів. Результат був такий, що Німеччина мала і дешеву птицю, і дешевий корм³⁰⁹. Водночас зростав вивіз за кордон живих і забитих курей, качок та індиків. У 1912 р. з Російської імперії було вивезено на зовнішні ринки 763 тис. пудів забитої домашньої птиці³¹⁰.

У 1892 р. розпочався масштабний експорт курячих яєць на ринки європейських країн. Порівняно з іншими продуктами птахівництва він виявився найбільш прибутковим. За 1868–1913 рр. ціна яєчного товару на ринках Великої Британії і Німеччини подвоїлася. Яйця вивозилися, згідно з вимогами міжнародного ринку, у спеціально виготовлених ящиках з перегородками розміром 175х53х25 см і місткістю 1440 штук кожен. Про масштаби збуту цього товару за кордоном свідчить те, що на початку ХХ ст. яєчні вантажі на всіх залізницях Російської імперії потребували близько 25 тис. вагонів щорічно³¹¹. Комісіонери, що вивозили курячі яйця до країн Західної Європи, мали виручку за один вагон із цією продукцією до 2 тис. руб. Загалом у 1913 р. за кордон було відправлено курячих яєць, пір'я і пуху на 100 млн руб., що становило 45% вартості загального вивозу з імперії продуктів усіх тваринницьких галузей³¹². Експортери скаржилися на повільне пересування потягів, затримку їх на вузлових залізничних станціях і передаточних пунктах на кордоні, відсутність вентиляції у вагонах, унаслідок чого знижувалася сортність швидкопсувального яєчного продукту.

На Волині курячі яйця стали головним експортним товаром. За даними канцелярії губернатора, в 1903 р. звідси було вивезено яєчних вантажів на 9139 тис. руб.³¹³, а в 1906 р. вартість відправлених із губернії курячих яєць, пташиного пір'я і пуху вже перевищила 12 800 тис. руб.³¹⁴ Із Подільської губернії курячі яйця вивозилися у великі міста Російської імперії і на зовнішні ринки. За даними Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, за межі губернії було відправлено в 1910 р. 724 тис. пудів курячих яєць. Загальна вартість експортованих із цієї губернії курячих

яєць у 1913 р. перевищила 8 млн руб. Більшу частину вирученої суми отримали селянські господарства³¹⁵.

У 1901 р. з Наддніпрянської України було експортовано, за нашими підрахунками, 2362 тис. пудів курячих яєць, у 1902 р. — 2918, у 1903 р. — 3473 тис. пудів³¹⁶. На жаль, вітчизняні курячі яйця через низький рівень організації експорту швидкопсувного продукту розцінювалися на іноземних ринках нижче. На кожному яйці експортери втрачали порівняно з конкурентами із Данії 1–1,5 коп.³¹⁷

У 1908 р. по європейському кордону Російської імперії було вивезено в округлих цифрах 2589 млн курячих яєць на 54 850 тис. руб., з них 1096 млн — з України, що становило 43,33% від усього експорту³¹⁸. Експорт курячих яєць гальмувався відсутністю в більшості районів імперії холодильних систем. Великі холодильники загального користування були споруджені тільки в Ризі, С.-Петербурзі й Козлові. Всі вони належали англійській фірмі «Уніон», яка брала за зберігання швидкопсувного товару підвищену плату³¹⁹.

У наступні роки експорт курячих яєць прискорено зростав, про що свідчать дані табл. 4.32.

Таблиця 4.32

Експорт курячих яєць з Російської імперії у 1911–1913 рр.³²⁰

Рік	Млн штук	Тис. руб.	% від вартості усього експорту
1911	3682	80 757	5,3
1912	3396	84 661	5,9
1913	3572	90 639	6,4

Дані таблиці свідчать про зростання цін на курячі яйця на зовнішніх ринках. У 1913 р. з імперії було вивезено на 110 млн штук яєць менше порівняно з 1911 р. Проте виручка за них була більшою майже на 10 млн руб., або на 8,91%. Частка яєчних вантажів, вивезених на світовий ринок, досягла 6,4% від усього експорту в ціновому вираженні. Цікаво, що виручка за курячі яйця перевищила грошову суму за експортований овес³²¹.

Ячний товар вивозився переважно у Велику Британію, Німеччину, Австро-Угорщину і, почасти, Данію. Проте остання закуповувала його не стільки для своїх потреб, скільки для подальшого перепродажу на світовому ринку. Частка ввезених з Російської імперії до Німеччини курячих яєць до всього імпорту цього продукту становила в 1912 р. 37,1%, в 1913 р. — 46,3%, а до Великої Британії, відповідно, 50,6 і 53,1%³²². В абсолютних цифрах середньорічний експорт із Російської імперії до Великої Британії курячих яєць становив у 1908–1912 рр. близько 1 млрд штук³²³. З України яйця почали вивозитися через Лівавський порт на Балтійському морі напередодні Першої світової війни навіть до США, де «негайно розміщувалися на місцевому ринку»³²⁴.

Ячний продукт експортувався в регіони Південної і Південно-Західної Німеччини з Гусятинського, Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Староконстантинівського й Ольгопольського повітів Подільської і Волинської губерній, а також з Катеринославської, Харківської і Воронезької губерній³²⁵. Найбільше яєчного товару в 1912 р. було перевезено такими залізницями: Південно-Захід-

ною — 3,2 млн пудів, Південно-Східною — 2, Південною — 1,3, Московсько-Казанською — 1,5, Воронежсько-Київською — 0,9, Рязансько-Уральською — 0,8, Привісленською — 0,6 млн пудів³²⁶. Більш докладні дані щодо вивозу з України курячих яєць на зовнішні ринки відображають статистичні дані табл. 4.33.

Таблиця 4.33

Експорт курячих яєць з України в 1909–1911 рр. (тис. пудів)³²⁷

Губернія	Порти Балтики	Кордон із Пруссією	Кордон з Австрією	Чорноморсько-азовські порти	Разом
1909 рік					
Волинська	79	93	279	—	451
Катеринославська	101	49	44	—	194
Київська	173	49	298	—	520
Подільська	32	61	305	1	399
Полтавська	75	162	42	—	279
Таврійська	106	12	6	20	144
Харківська	312	86	43	—	441
Херсонська	199	25	194	8	426
Чернігівська	9	50	23	—	82
Загалом	1086	587	1234	29	2936
1910 рік					
Волинська	55	121	241	1	418
Катеринославська	119	38	20	—	177
Київська	127	80	288	1	496
Подільська	45	61	577	—	683
Полтавська	54	183	48	—	285
Таврійська	91	20	10	32	153
Харківська	250	141	85	—	476
Херсонська	222	22	194	12	450
Чернігівська	13	47	15	—	75
Загалом	976	713	1478	46	3213
1911 рік					
Волинська	26	124	276	—	426
Катеринославська	108	36	40	—	184
Київська	123	46	425	—	594
Подільська	23	80	717	7	827
Полтавська	78	170	99	—	347
Таврійська	98	7	26	37	168
Харківська	322	114	121	—	557
Херсонська	215	21	242	14	492
Чернігівська	8	85	24	—	117
Загалом	1001	683	1970	58	3712

Із таблиці видно, що з Наддніпрянської України було експортовано на зовнішні ринки в 1909 р. 2936 тис. пудів курячих яєць, в 1910 р. — 3213, а в 1911 р. — 3712 тис. пудів. Першорядне значення для вивозу курячих яєць мали сухопутні застави на кордоні з Австрією, через які було експортовано в 1909 р. 42,03% цього продукту, в 1910 р. — 46%, а в 1911 р. — 53,07%. Звідси яєчний товар відправлявся на ринки Австрії і Німеччини. Важливим напрямом вивозу курячих яєць були й порти Балтійського моря, через які вони надходили до споживачів Німеччини, Великої Британії і Данії. У 1909 р. через порти Балтики було експортовано близько 37%, в 1910 р. — 32,37%, в 1911 р. — майже 27% від усього вивозу з України. Через сухопутні застави з Пруссією було вивезено за ці роки, відповідно, 20,22%, 19% і 18,4%. Експорт курячих яєць через чорноморсько-азовські порти мав другорядне значення.

Найбільше яєчного товару було експортовано за три роки з Подільської губернії — 1909 тис. пудів, або 19,36% від загального вивозу. За нею у низхідному порядку йшла Київська губернія — 1610 тис. пудів, далі Харківська — 1474, Херсонська — 1368, Волинська — 1295 тис. пудів. З решти губерній вивозилося значно менше цього продукту. На Балтійському морі курячі яйця вивозилися через Ризький, С.-Петербурзький і Лібавський порти; на пруському кордоні — через сухопутні застави — Вержболово, Граєво, Млава, Олександрово та інші; на австрійському кордоні — через Радзивиллів, Волочиськ, Новоселиці тощо³²⁸.

Отже, скорочення кормової бази негативно впливало в пореформену добу на обсяги виробництва й експорту продуктів тваринництва. Незважаючи на це, українські експортери збільшили на початку ХХ ст. вивіз на ринки європейських країн продуктів тваринництва і птахівництва.

4.3. Експорт цукру

Як зазначалося у другому розділі дослідження, цукро-бурякова галузь України, Царства Польського і ряду губерній Росії досягла наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. вражаючих успіхів. Але за споживанням цукру населення Російської імперії перебувало (через низьку купівельну спроможність) на одному з останніх місць в Європі. Внаслідок цього в Україні накопичувався, особливо в роки щедрих врожаїв буряків, величезний надлишок цукру, який міг збуватися тільки на світовому ринку. В цьому були зацікавлені й урядові кола імперії, оскільки продаж цукру на зовнішніх ринках відігравав важливу роль «у піднятті курсу російського рубля»³²⁹. Притому слід враховувати, що частина цукрового надлишку, яка не розпродувалася, ставала непродуктивним тягарем, що гальмував розвиток цукро-бурякової промисловості.

Необхідно також відзначити, що збут цукру за кордоном був нелегкою справою. За собівартістю його виробництва наші заводи помітно поступалися німецьким і французьким. За даними правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків, вартість виробленого цукрового піску на вітчизняних

підприємствах на початку ХХ ст. коливалася від 1,80 до 2,20 руб. за пуд, тоді, як на німецьких і французьких — не перевищувала 1,60 руб.³³⁰ Через цю та деякі інші причини конкурувати з комерсантами цих країн було надзвичайно важко.

Слід враховувати й те, що для країн, які приєдналися до Брюссельської міжнародної конвенції, було встановлено, як ішлося вище, квоти на експорт бурякового цукру на їх ринки, що називалися конвенційними. Водночас Брюссельська конвенція поставила заслін надходженню на конвенційні ринки тростинного цукру. 1 вересня 1908 р. уряд Російської імперії приєднався до Брюссельської міжнародної цукрової конвенції строком на 5 років. Протягом першого року російські експортери могли вивезти на конвенційні ринки 18,3 млн пудів цукру, а в кожен із наступних — по 12,2 млн пудів³³¹.

Однак вивіз цукру до Фінляндії, Ірану та інших азіатських країн, що межували з Російською імперією, за винятком Туреччини, не обмежувався експортними квотами. Це мало величезне значення для збуту цукрового надлишку. Тим більше, що експортери Російської імперії протягом тривалого часу були монополістами на ринку Північного Ірану. Це було досягнуте почасти завдяки вивізним преміям на цукор, що надавалися державою експортерам протягом 1884–1891 рр.³³², та через відсутність там європейських конкурентів аж до початку ХХ ст.³³³ Те ж стосується ролі Фінляндії щодо реалізації цукрового надлишку, де завдяки митним тарифам для іноземців російські експортери мали значні переваги³³⁴. Згідно з розверсткою міністерства фінансів від 13 серпня 1909 р., обсяг річного вивозу цукру в Іран становив 3,5 млн пудів, а у Фінляндію — 2 млн пудів³³⁵. Унормування цукрового експорту фіскальним відомством було зроблене для запобігання обвалу цін на цукор на внутрішньому ринку³³⁶.

Внаслідок недостатнього розвитку цукро-бурякового виробництва експорт його головного продукту до 1876 р. був незначним. Середньорічний вивіз цукру з Російської імперії у 1861–1865 рр. становив 74 тис. пудів, а в 1871–1875 рр. — лише 5,3 тис. пудів. У ті роки ввіз цукру на імперський ринок багаторазово перевищував експорт. Проте в останній чверті ХІХ ст. вивіз солодкого продукту на зовнішні ринки починає прискорено зростати, про що свідчать дані табл. 4.34.

Таблиця 4.34

**Середньорічний експорт й імпорт цукру в останній чверті ХІХ ст.
(тис. пудів)³³⁷**

Роки	Експорт	Імпорт
1876–1880	1108	116
1881–1885	925	37
1886–1890	4389	11
1891–1895	4687	346
1896–1898	9681	92

Із таблиці видно, що експорт цукру зростав, а імпорту скорочувався. Приблизно за 20 років його середньорічний вивіз збільшився з 1108 до 9681 тис. пудів, або майже в 9 разів, а ввіз скоротився зі 116 до 92 тис. пудів. Причому в 1886–1890 рр. ввозилося в середньому тільки 11 тис. пудів на рік.

Більш докладні й систематизовані статистичні дані щодо цукрового експорту містяться в інших джерелах. З 1 вересня 1887 р. по 1 вересня 1888 р. через митниці європейського кордону було вивезено 2 936 966 пудів цукрового піску і рафінаду, а через азіатський кордон — 1 280 350 пудів, у тому числі через митниці Закавказзя — 1 183 299 пудів. Загалом з імперії було експортовано в 1887/1888 р. 4 217 316 пудів цукрового піску і рафінаду³³⁸.

Головним вивізним пунктом цукру з України стала Одеська митниця, через яку було відправлено на зовнішні ринки в 1887/1888 р. 2 233 208 пудів цукрового піску і рафінаду, або близько 53% від усього експорту з імперії. Через Млавську митницю на пруському кордоні було експортовано 146 366 пудів піску і рафінаду, Граєвську — 336 210, Олександрівську — 139 002, С.-Петербурзький порт — 55 308 пудів. Суттєву роль в експорті солодкого продукту в країні Азії відігравали митниці Закавказзя. Зокрема, через Бакинську митницю в 1887/1888 р. було вивезено 1 173 831 пуд цукрового піску і рафінаду³³⁹.

У 1895 р. з Російської імперії було експортовано в округлих цифрах 4152, а в 1898 р. — 5497 тис. пудів одного тільки цукрового піску³⁴⁰. Майже весь вивезений цукор було вироблено на заводах України. За іншими джерелами, у 1894/1895 р. з імперії було експортовано 5 217 782 пуди цукру, з них через митниці європейського кордону — 3 505 354, в тому числі цукрового піску — 3 374 654, рафінаду — 130 700 пудів. По азіатському кордону було вивезено 1 712 428 пудів цукру, в тому числі 393 165 пудів цукрового піску і 1 319 263 пуди рафінаду³⁴¹. З наведених цифр видно, що в експорті цього продукту на ринки країн Західної Європи переважав цукровий пісок, а азіатських країн — рафінад. Як і в попередні роки, цукор вивозився в найбільших обсягах через Одеську митницю — 2 292 857 пудів, або близько 44% від усього експорту. Зросла роль у вивозі цукру за кордон Миколаївської митниці — 196 912 пудів. Збільшився експорт цукрового піску через митниці на пруському кордоні: Млавську — 384 893, Олександрівську — 414 494 пуди³⁴².

У величезних обсягах вивозився з України цукор на внутрішній ринок імперії. Зокрема, Південно-Західна залізниця в межах своїх магістральних ліній перевезла в 1898 р. 9598 тис. пудів одного тільки цукрового піску, Харківсько-Миколаївська — 906 тис. пудів, Києво-Воронезько-Московська — 684 тис. пудів, Києво-Харківсько-Севастопольська — 646 тис. пудів³⁴³. Особливо далеко розсилала цукровий пісок Південно-Західна залізниця, про що свідчать дані табл. 4.35.

* З 1 вересня до 1 вересня наступного року.

Таблиця 4.35

Обсяги перевантаження цукрового піску з Південно-Західної залізниці на інші магістралі імперії у 1898 р. (тис. пудів)³⁴⁴

Залізниця	Обсяги перевантаження
Києво-Воронезько-Московська	1799
Московсько-Курська	1411
С.-Петербурзько-Варшавська	1373
Лібаво-Роменська	902
Закавказька	565
Ризько-Орловська	447
Самаро-Златоустівська	369
Закаспійська	344
Харківсько-Миколаївська	192
Балтійська	140
Московсько-Ярославсько-Архангельська	123
Московсько-Нижегородська	76
Пермсько-Тюменська	75
Московсько-Віндаво-Рибінська	74
Московсько-Казанська	67
Рязансько-Уральська	59
Миколаївська	58
Поліська	51
Московсько-Брестська	32
Владикавказька	27
Сибірська	12
Інші залізниці	788
Загалом	8984

З наведеного в таблиці переліку залізничних відправлень із Правобережної України видно, що цукровий пісок з цього регіону надходив у найбільш віддалені регіони Російської імперії. Загалом звідси в 1898 р. було вивезено 8984 тис. пудів цукрового піску.

З українських заводів вивозився в різні регіони Російської імперії й цукор-рафінад. У 1898 р. Південно-Західною залізницею було відправлено 6274 тис. пудів, Харківсько-Миколаївською — 2968, Києво-Воронезько-Московською — 2450, Лібаво-Роменською — 1738, Харківсько-Севастопольською — 1480, Південно-Східною — 663, а разом — 15 573 тис. пудів. Того ж року Дніпром було відправлено з цукрових заводів України у порти Чорного моря 1,2 млн пудів цукру. Головним центром розподілу цукру в Закавказзі стало м. Баку. Через Бакинську митницю в 1898 р. було експортовано 1436 тис. пудів одного тільки рафінаду³⁴⁵. Експортні фірми України прагнули вивозити якомога більше цукру в Іран та інші азіатські країни, де виручка була більшою, ніж на західноєвропейських ринках. На початку ХХ ст. Бюро київських рафінерів відрядило в м. Баку свого представника для регулювання експорту цукру на іранський ринок³⁴⁶.

Дехто з вітчизняних експортерів придбав пароплави і з успіхом почав вивозити український цукор з Одеси на Далекий Схід. У 1903 р. на ринку Далекого Сходу було розміщено близько 145 тис. пудів цукрового піску і 325 тис. пудів рафінаду. Набирала сили тенденція до подальшого розширення торгівлі цукром у Приамур'ї³⁴⁷. Аналіз архівних джерел засвідчує, що великі землевласники, зокрема, спадкоємці Ф.А.Терещенка, вивозили цукор із власних заводів як на ринки країн Європи, так і в Іран, Туреччину тощо³⁴⁸.

Вивіз цукру на зовнішні ринки певною мірою залежав від урожаю цукрових буряків і продуктивності заводів, проте загалом спостерігалася тенденція до зростання експорту. У 1899/1900 р. на зовнішні ринки з Російської імперії було вивезено по європейському кордону 9 189 881, а по азіатському — 2 387 157 пудів. Зокрема, у Фінляндію надійшло 2 230 504 пуди цукрового піску і рафінаду³⁴⁹.

У наступні роки експортні цукрові операції стали більш масштабними. Український цукор вивозився у країни Західної Європи, Близького, Середнього і Далекого Сходу та в регіони Середземномор'я. На початку ХХ ст. з Одеси відправлялося в порти Середземного моря в середньому на рік 1889 тис. пудів цукрового піску і рафінаду³⁵⁰. За свідченням преси, Україна забезпечувала своїм цукром «різні регіони імперії, Персію, Туреччину і відправляла свою продукцію у країни Західної Європи»³⁵¹. Більш докладні дані щодо експорту цукру в різні країни у 1900–1901 рр. відображає табл. 4.36.

Таблиця 4.36

**Експорт цукру з Російської імперії на світовий ринок у 1900–1901 рр.
(тис. пудів)³⁵²**

Країна	1900 р.	1901 р.
Австро-Угорщина	734 875	32
Болгарія	1335	1
Бразилія	—	15
Велика Британія	227 734	43 366
Німеччина	2 693 206	850 485
Греція	1347	600
Голландія	—	106 112
Єгипет	5680	—
Італія	2 199 078	310 028
Туреччина	1 051 133	1 540 640
Франція	452	6
Фінляндія	2 549 007	2 028 198
Афганістан	9766	11 917
Китай	16 867	38 009
Іран	3 039 593	2 894 514
Японія	—	5786
Інші країни	8	—
Загалом	12 530 081	7 829 709

Із таблиці видно, що в 1900 р. було експортовано 12 530 081, а в 1901 р. — 7 829 709 пудів цукрового піску та рафінаду. Найбільше цукру поглинали в ці роки іранський, фінляндський, італійський, турецький, німецький та австро-угорський ринки. Але Німеччина й Австро-Угорщина відігравали для українського цукру роль або транзитерів, або закуповували його для перепродажу в інші країни.

Отже, вже наприкінці XIX ст. Україна збувала цукровий пісок і рафінад у великих обсягах як на внутрішньому ринку Російської імперії, так і на світовому.

На початку XX ст. вітчизняна цукро-бурякова промисловість впевнено нарощувала своє виробництво. Водночас зростало, хоча й повільно, споживання цукру населенням Російської імперії, набирав темпів експорт цього продукту на зовнішні ринки. Про це свідчать дані табл. 4.37, які цікаві в різних вимірах.

Таблиця 4.37

Вивіз цукрового піску і рафінаду з заводів Російської імперії на внутрішній і зовнішній ринки в 1901/1902–1907/1908 рр. (тис. пудів)³⁵³

Рік	Зовнішні і внутрішні ринки						
	Регіони імперії	Фінляндія	Азія	Зах.Європа	Увесь вивіз		
					Рафінад	Цукр. пісок	Загалом
1901/1902	45 161 906	2 290 796	3 697 015	2 370 595	34 024 163	19 496 149	53 590 312
1902/1903	45 150 441	5 192 231	3 829 879	3 012 146	33 619 302	23 565 395	57 184 697
1903/1904	46 878 435	3 435 062	3 815 690	4 247 940	34 849 891	23 497 236	58 347 127
1904/1905	52 778 876	2 972 044	3 922 205	4 545 636	37 471 628	26 747 133	64 218 761
1905/1906	53 371 650	331 808	3 387 948	176 616	38 791 664	18 476 358	57 268 022
1906/1907	57 108 260	3 229 840	3 968 775	712 410	39 704 401	25 314 885	65 019 286
1907/1908	55 956 271	4 974 526	4 074 306	8 942 024	40 673 182	33 273 945	73 947 127

По-перше, вони засвідчують важливість внутрішнього ринку для реалізації виробленого на заводах цукру. За 7 років споживання його населенням Російської імперії зросло з 45 161 906 до 55 956 271 пуда, або на 23,9%. Частка спожитого всередині імперії цукрового піску і рафінаду суттєво коливалася і становила в 1901/1902 рр. 84,27%, у 1902/1903 рр. — 78,96%, у 1903/1904 рр. — 80,34%, в 1904/1905 рр. — 82,18%, в 1905/1906 рр. — 93,20%, в 1906/1907 рр. — 87,83%, в 1907/1908 рр. — 75,67%.

По-друге, за ці роки колосально зріс цукровий експорт до країн Західної Європи — на 277,2%. Щоправда, у вивозі цукру в ці країни з Російської імперії в 1905/1906–1906/1907 рр. стався різкий збій. Проте вже в наступному році туди було відправлено рекордну кількість цукрового піску і рафінаду — 8 942 024 пуди. Різке падіння цукрового експорту протягом двох років поспіль у країни Західної Європи, очевидно, спонукало російський уряд приєднатися до Брюссельської міжнародної цукрової конвенції.

По-третє, експорт цукру в азіатські країни, що були суміжними з Російською імперією, зріс за 7 років з 3 697 015 до 4 074 306 пудів, або на 10,2%.

По-четверте, дані таблиці засвідчують важливість фінляндського ринку для російських цукрових експортерів. За 7 років вивіз цукру до Фінляндії зріс з 2 290 796 до 4 974 526 пудів, або на 117,15%.

Зрештою, загальний вивіз виробленого на заводах цукру на внутрішній і зовнішній ринки зріс за 7 років на 37,98%.

У наступні роки експорт цукру визначався обсягом його виробництва, потребою ринків Фінляндії та азіатських країн, особливо іранського. Квота вивозу цукру на конвенційні ринки, яка була встановлена учасниками Брюссельської міжнародної конвенції, попри всі зусилля представників російського уряду збільшити її, залишилася незмінною і після 1908/1909 р. — 12,2 млн пудів. За даними міністерства фінансів і департаменту митних зборів, у 1908/1909 р. було вивезено на зовнішні ринки 16,32 млн пудів цукрового піску і рафінаду, в тому числі на конвенційні ринки 8,75, у країни Азії — 3,91, у Фінляндію — 3,66 млн пудів³⁵⁴. Для запобігання понаднормового вивозу цукру на ринки Західної Європи російський уряд зобов'язався зіставляти той його обсяг, який рееструвався митницями для Фінляндії, зі справжньою кількістю цього продукту, що надходив туди. Однак цього виявилось недостатньо для уникнення зловживань з боку експортерів. Нерідко частка цукру, призначеного для Фінляндії або Близького Сходу, збувалася на конвенційних ринках³⁵⁵.

Деяко відмінну картину цукрового експорту в 1908/1909 р. засвідчують дані департаменту митних зборів, що видно з обчислень, наведених у табл. 4.38.

Таблиця 4.38

Експорт цукру з Російської імперії у 1908/1909 р. (пудів)³⁵⁶

Країна	Цукровий пісок	Рафінад	Разом
Європейський кордон			
Норвегія	21 008	—	21 008
Велика Британія	187 195	—	187 195
Німеччина	265 040	7919	272 959
Австро-Угорщина	—	2	2
Італія	25 409	—	25 409
Туреччина	4 455 291	22 324	4 477 615
Болгарія	8197	—	8197
Єгипет	102 816	—	102 816
Китай	45 134	167 007	212 141
Аргентина	14 291	—	14 291
Японія	—	4024	4024
Фінляндія	6 957 568	36 618	6 994 186
Азіатський кордон			
Туреччина	—	28 043	28 043
Іран	541 520	3 164 477	3 705 997
Афганістан	3242	41 236	44 478
Китай	12 169	123 390	135 559
Японія	—	29	29
Загалом	12 638 880	3 595 069	16 233 949

Дані цієї таблиці важливі тим, що виокремлюють обсяги цукрового експорту через європейський і азійський кордони. Якщо через перший було експортовано 12 319 843 пуди цукрового піску і рафінаду, то через другий — 3 914 106 пудів. Загальний вивіз цукру на зовнішні ринки становив 16 233 949 пудів, що на 86 051 пуд менше, ніж зазначено у попередньому сюжеті про експорт цього продукту в 1908/1909 р. Але дані таблиці засвідчують зменшення експорту цукру на конвенційні ринки в обсязі понад 3 млн пудів і приблизно таке ж зростання вивозу у Фінляндію в тому році. Очевидно, така велика різниця у вивозі цукру на конвенційні ринки і до Фінляндії, що зафіксована в різних документальних джерелах у тому році, може пояснюватися тільки тим, що значну частину цього продукту було позначено на митницях як таку, що призначена для Фінляндії, а насправді вона збувалася на конвенційних ринках. Саме це й викликало протести інших учасників Брюссельської міжнародної цукрової конвенції⁵⁵⁷. Враховуючи ці та деякі інші факти, ми вважаємо більш достовірними дані міністерства фінансів щодо експорту цукру на фінляндський і конвенційні ринки в 1908/1909 рр.

Таблиця також засвідчує зростання ролі турецького й іранського ринків для збуту вітчизняного цукру. Цікаво, що на ринки Західної Європи вивозився здебільшого цукровий пісок, а в Іран, Китай і Афганістан — рафінад. Турецький ринок потребував у великих обсягах і цукрового піску, і рафінаду. Це свідчить про те, що українські виробники і експортери певною мірою враховували смаки споживачів азійських країн.

Увесь цукор експортувався в 1908/1909 р. через 46 митниць, розташованих на європейському й азійському кордонах. Найбільш помітну роль відігравали у вивозі на зовнішні ринки українського цукрового піску і рафінаду такі митниці: Одеська — 4 900 709 пудів, Млавська — 4 632 391, Бакинська — 2 230 853, Волочиська — 1 226 531, Джульфинська — 646 535, Олександрівська — 596 710, Миколаївська — 325 338, Граєвська — 101 121 пуд. Тільки через 4 митниці — Одеську, Млавську, Бакинську і Волочиську — було вивезено 12 990 484 пуди цукру, або 80,02% від усього експорту.

За даними департаменту митних зборів, з Російської імперії було експортовано в 1910/1911 р. 19 952 377 пудів цукрового піску і рафінаду, з них 2 603 642 пуди у Фінляндію. Як і раніше, рафінад вивозився переважно на ринки азійських країн — 4 390 583 пуди. Через митниці на європейському кордоні було вивезено лише 302 902 пуди рафінаду, в тому числі у Фінляндію — 129 263 пуди. З портів Чорного моря український цукор відправлявся і в райони Далекого Сходу. За даними преси, частина цукру, призначеного до вивозу з Одеської митниці в Харбін, вивантажувалася у Константинополі, Порт-Саїді, Александрії та інших портах Близького Сходу і підлягала зарахуванню в конвенційну квоту згідно з регламентаціями Брюссельської конвенції. Увесь увіз цукру через Владивосток у Приморський край і Маньчжурію «здійснювався повною мірою через Одесу»⁵⁵⁸.

Надзвичайно сприятливим для української цукро-бурякової промисловості став сезон цукроваріння 1911/1912 р. Украй спекотне літо в країнах Західної Європи призвело до різкого падіння врожайності буряків і зниження вироб-

ництва цукру. Навпаки, врожай буряків в Україні й деяких інших регіонах Російської імперії виявився щедрим, і експорт цукру досяг рекордних обсягів, про що свідчать дані табл. 4.39.

Таблиця 4.39

Експорт цукру з Російської імперії у 1911/1912 р. (пудів)³⁵⁹

Країна	Цукровий пісок	Рафінад	Разом
Європейський кордон			
Австро-Угорщина	47 672	—	47 672
Велика Британія	15 306 185	—	15 306 185
Болгарія	7973	9216	17 189
Німеччина	2 382 532	—	2 382 532
Італія	7	—	7
Китай	1 612 904	37 337	1 650 241
Норвегія	37 658	—	37 658
Туреччина	3 479 500	22 127	3 501 627
Швейцарія	69 067	6	69 073
Фінляндія	2 919 834	90 284	3 010 118
Азіатський кордон			
Туреччина	8565	95 849	104 414
Іран	898 328	4 459 737	5 358 065
Афганістан	8534	83 124	91 658
Китай	9856	52 730	62 586
Корея	—	8	8
Японія	—	6	6
Загалом	26 788 615	4 850 424	31 639 039

Таблиця відображає зміну основних напрямів українського цукрового експорту на Європейському континенті, що стало наслідком різкого зменшення виробництва цього продукту в Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Бельгії і Швеції у тому році. Останнє яскраво відображене у другому розділі дослідження — див. табл. 2.36. В одну тільки Велику Британію було вивезено 15 306 185 пудів цукрового піску. Навіть Німеччина, рекордсменка з виробництва й експорту цукру, імпортувала з Російської імперії того року 2 382 532 пуди цукрового піску. Вивіз цукру в Китай також досяг небувалого раніше рівня і становив 1 712 827 пудів. Притому основна його маса — 1 650 241 пуд, або 96,34%, була відправлена з Одеського та, почасти, інших портів Чорного моря. Рекордного рівня досяг вивіз цукру і в Іран — 5 358 065 пудів. Як і раніше, у країни Азії вивозився здебільшого цукровий рафінад. Загалом на зовнішні ринки було експортовано в 1911/1912 р. 31 639 039 пудів цукрового піску і рафінаду.

Головними пунктами цукрового вивозу в 1911/1912 р. стали митниці на пруському кордоні. Через Млавську митницю в країні Західної Європи було відправлено 15 799 994 пуди цукрового піску, що становило близько половини від усього експорту. Далі у низхідному порядку щодо вивозу цукру на зовнішні ринки йшли такі митниці: Одеська — 5 193 273 пуди, Бакинська — 3 436 096, Волочиська — 2 336 041, Джульфинська — 1 172 906, Олександрівська — 814 245, Гусятинська — 475 302, Нешавська — 415 998, Граєвська — 363 536 пудів. Разом із Млавською митницею через них було експортовано 30 007 391 пуд цукрового піску і рафінаду, або 94,84% від усього вивозу. Решта цукру була відправлена на зовнішні ринки через інші митниці.

Дуже важливим є питання про обсяги цукру, експортованого безпосередньо з України, зокрема, у 1911/1912 рр. Пославшись на працю І. Феценка-Чопівського, О. Щадилов стверджував, що з України було вивезено на зовнішні ринки в тому році 31 653 000 пудів цукру³⁶⁰. Для підтвердження або спростування наведеного О.Щадиловим узагальнення ми проаналізували вивіз цукру до морських портів і прикордонних митниць з усіх дев'яти губерній Наддніпрянської України. За статистичними даними департаменту залізничних справ міністерства шляхів сполучення, з Волинської губернії було відправлено залізницями на зовнішні ринки в 1911/1912 р. 1177 тис. пудів цукрового піску і рафінаду, Київської — 13 666, Подільської — 15 166, Полтавської — 513, Харківської — 796, Херсонської — 225, Чернігівської — 169, Катеринославської — 1 тис. пудів. Загалом з України було вивезено до морських портів і прикордонних сухопутних митниць 31 713 000 пудів цукрового піску і рафінаду, або на 60 000 пудів більше від даних, що були наведені О. Щадиловим³⁶¹. Цікаво, що з усіх регіонів Російської імперії, враховуючи й губернії Царства Польського та України, за нашими підрахунками, було відправлено, до морських портів і прикордонних митниць 35 541 000 пудів цукрового піску і рафінаду³⁶². Зіставлення наведених тут цифр засвідчує, що з України було відправлено до морських портів і прикордонних митниць 89,23% від загальноімперського вивозу цукрового піску і рафінаду. Решта цукру була вивезена з Царства Польського і деяких губерній Росії. Зокрема, з Люблінської губернії Царства Польського було відправлено за кордон у 1911/1912 р. 847 тис. пудів цукрового піску³⁶³, а з Курської губернії Росії — 145 тис. пудів³⁶⁴. Остання губернія характеризувалася солідним розвитком цукробурякового виробництва, проте продукція її заводів реалізовувалася переважно на внутрішньому ринку. У 1902 р. з губернії було вивезено до морських портів і прикордонних сухопутних митниць лише 2 тис. пудів цукрового піску, в 1903 р. — 38, в 1909 р. — 40, в 1910 р. — 36 тис. пудів³⁶⁵.

Комерсанти Росії експортували переважно цукор-рафінад на ринки азійських країн, для виробництва якого заводи С.-Петербурга і Самари використовували український цукровий пісок. У 1912 р., наприклад, суднами великого каботажу було відправлено з Миколаївського порту на Чорному морі в С.-Петербург 750 571 пуд цукрового піску³⁶⁶. Із прикордонних митниць цукор відправлявся залізницями на ринки Західної Європи або до морських портів Балтійського моря, а звідти морським транспортом в Англію, Німеччину,

Швецію, Норвегію, Фінляндію та інші країни Європейського континенту. Проте певна його частина залишалася, очевидно, для задоволення потреб населення північно-західних губерній Російської імперії. Саме тут і криється головна причина розбіжностей щодо обсягу експортованого цукру в тогочасній пресі. Часопис міністерства фінансів засвідчив обсяг експортованого з імперії цукру в 1911 р. в розмірі 27 673 тис. пудів на суму 66 252 тис. руб., а в 1912 р. — 22 985 тис. пудів на суму 56 669 тис. руб.³⁶⁷ За даними часопису гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я, з імперії було експортовано в 1911 р. 27,7 млн пудів цукру на 66,3 млн руб., а в 1912 р. — 23 млн пудів на суму 56,3 млн руб.³⁶⁸ Через чорноморські протоки було вивезено в тому році на зовнішні ринки 4,29 млн пудів цукру, що становило 18,6% від загального експорту³⁶⁹. Слід також урахувати й те, що розбіжності щодо обсягу експортованого цукру могли стати ще й наслідком підрахунків у рамках календарного року, тобто з 1 січня до кінця грудня, а не з 1 вересня до 1 вересня наступного року.

У 1912–1913 рр. конкуренція на світовому цукровому ринку ще більше загострилася. Виробництво цукру в Німеччині, Австро-Угорщині, Франції та інших країнах Західної Європи зросло, а в Російській імперії, навпаки, зменшилося. У другій половині 1912 р. пішов на спад вивіз цукру з України та інших регіонів імперії. Останнє демонструє табл. 4.40.

Таблиця 4.40

Експорт цукру з Російської імперії у 1912/1913 р. (пудів)³⁷⁰

Країна	Цукровий пісок	Рафінад	Разом
Європейський кордон			
Австро-Угорщина	8250	9	8259
Болгарія	—	11 889	11 889
Велика Британія	513 696	612	514 308
Німеччина	158 964	—	158 964
Китай	5472	150 891	156 363
Туреччина	594 332	25 342	619 674
Швеція	3614	—	3614
Японія	—	750	750
Фінляндія	3 081 658	37 665	3 119 323
Азіатський кордон			
Афганістан	9903	86 502	96 405
Китай	33 039	72 983	106 022
Іран	658 882	4 670 790	5 329 672
Туреччина	895	152 158	153 053
Загалом	5 068 705	5 209 591	10 278 296

З наведених у таблиці статистичних даних кидається у вічі різке зменшення цукрового експорту на ринки Західної Європи у порівнянні з попереднім роком. Зокрема, через Млавську митницю було відправлено 1 805 624 пуди, Олександрівську — 845 027, Одеську — 789 288, Нешавську — 321 805, Гусятинську — 273 063,

Волочиську — 227 870 пудів цукру³⁷¹. Як і раніше, важливе значення для російських експортерів мали ринки Фінляндії, Туреччини й Ірану, куди було відправлено 9 221 722 пудів цукрового піску і рафінаду. Зменшився вивіз цукру в Китай.

У 1913 р. цукор вивозився в азіатські країни переважно через митниці Закавказзя і Закаспійського краю — відповідно, 4 786 377 і 706 177 пудів³⁷². Зокрема, через Бакинську митницю було вивезено 3 660 836 пудів, Джульфинську — 1 098 861, Шахтактинську — 26 680 пудів³⁷³. Цукор у Баку підвозився Владикавказькою залізницею і Каспійським морем.

Отже, цукро-бурякова промисловість України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. забезпечувала цінним харчовим продуктом потреби як внутрішнього ринку Російської імперії, так і, почасти, ряду країн Західної Європи й Азії. Експорт цукру з України на світовий ринок в останній чверті ХІХ ст. і, особливо, на початку ХХ ст. майже безупинно зростав і досяг у 1911/1912 р. близько 9/10 від усього вивозу цього продукту з Російської імперії. Найбільш привабливими для російських експортерів цукру були ринки Фінляндії, Туреччини, Ірану тощо. Проте реалізація цукру на зовнішніх ринках супроводжувалася гострою конкурентною боротьбою з комерсантами Німеччини, Австро-Угорщини, Франції та деяких інших країн, підприємства яких мали переваги щодо собівартості виробництва цього продукту.

4.4. Експорт інших продуктів сільського господарства

У загальному експорті продуктів сільського господарства помітне місце займали олійні культури, кормові трави, фрукти й овочі, спирт і вироби з нього, тютюн, хміль, деревина тощо. Причому їх частка у вивозі на зовнішні ринки, за винятком окремих несприятливих років, неухильно зростала. Це дещо врівноважувало торговельне сальдо Російської імперії після 1909–1911 рр., коли сталося помітне зменшення обсягів експорту зерна і цукру.

Доволі солідна виручка надходила від продажу за кордон льону, конопель і насіння олійних культур. Із 22,5 млн пудів лляного волокна, що збиралося в Російській імперії щорічно, в середньому близько 15 млн пудів вивозилося на світовий ринок³⁷⁴. У 1912 р. вивіз льону з імперії становив 107 580 тис. руб., а насіння олійних культур і макухи — 86 470 тис. руб.³⁷⁵ Саме ці суми й компенсували почасти втрати від замалого вивозу зерна і цукру в тому році. Щоправда, наступного року експорт цих продуктів зменшився, відповідно, до 86 850 і 72 960 тис. руб. У середньому за 1909–1913 рр. з Російської імперії вивозилося щорічно льону, конопель і пряжі з них на 102 млн руб., що становило 6,8% від усього експорту³⁷⁶. Заслужують на увагу також підрахунки професора М.В.Довнара-Запольського, згідно з якими у 1910 р. було експортовано льону, конопель і пряжі на 86 млн руб., насіння цих олійних культур — на 36 млн руб., а макухи — на 31 млн руб.³⁷⁷

За повідомленням торгових агентів міністерства торгівлі й промисловості, насіння льону, конопель, ріпаку, суріпиці та різних кормових трав вивозилося найперше через Волочиську митницю на західному кордоні. За сприяння

чеських комісіонерів дороге насіння конюшини доставлялося через Голландію до Великої Британії³⁷⁸. Соняшникове, лляне і конопляне насіння та макуха вивозилися у Францію³⁷⁹. У 1913 р. з Російської імперії було експортовано на ринок Великої Британії льону, рослинного насіння, конопель і пряжі на 4155 тис. фунтів стерлінгів³⁸⁰, що відповідало приблизно 40 млн російських рублів. На італійському ринку льону-сирцю російським експортерам доводилося конкурувати з виробниками Франції, Бельгії, Аргентини та інших країн.

Певна частка продуктів олійних культур, що вивозилася на зовнішні ринки, була, безперечно, українського походження. У 1861–1865 рр. з України експортувалося щорічно в середньому 12,2 млн пудів лляного насіння, а в 1891–1895 рр. — 16,5 млн пудів³⁸¹. У 1910 р. з Миколаївського порту було відправлено на ринки країн Західної Європи 560 тис. пудів насіння олійних культур, з Одеського — 460, з Феодосійського — 306 тис. пудів³⁸². Більш докладні дані щодо обсягів і напрямів експорту продукції олійних культур демонструє табл. 4.41.

Таблиця 4.41

**Експорт продукції олійних культур з України залізними
в 1909–1911 рр. (тис. пудів)³⁸³**

Губернія	Порти Балтики	Митниці на суходолі	Чорноморсько- азовські порти	Разом
Насіння олійних культур				
Волинська	3,0	96,0	8,3	107,3
Катеринославська	1,3	18,3	260,3	279,9
Київська	12,3	201,0	49,3	262,6
Подільська	34,0	297,7	206,0	537,7
Полтавська	13,7	52,1	89,7	155,5
Таврійська	44,7	1,3	75,7	121,7
Харківська	2,0	28,0	32,4	62,4
Херсонська	6,3	104,3	575,7	686,3
Чернігівська	43,3	145,6	78,0	266,9
Загалом	160,6	944,3	1375,4	2480,3
Макуха				
Волинська	—	185,6	—	185,6
Катеринославська	0,7	125,7	237,0	363,4
Київська	0,3	529,6	18,7	548,6
Подільська	2,0	226,7	20,7	249,4
Полтавська	18,0	363,7	90,7	472,4
Таврійська	2,0	5,7	78,0	85,7
Харківська	11,0	294,0	8,0	313,0
Херсонська	—	172,7	1153,0	1325,7
Чернігівська	170,7	728,3	—	899,0
Загалом	204,7	2632,0	1606,1	4442,8

Із таблиці видно, що протягом 1909–1911 рр. з Наддніпрянської України тільки залізницями вивозилося щорічно в середньому 2480,3 тис. пудів насіння олійних культур. Через порти Балтійського моря на ринки європейських країн було експортовано 160,6 тис. пудів, або 6,47%, митниці західного кордону — 944,3, або 38,07%, чорноморсько-азовські порти — 1375, 4 тис. пудів, або 55,45% від усього вивозу на зовнішні ринки. Дані таблиці свідчать і про інтенсивний вивіз макухи на зовнішні ринки. У 1909–1911 рр. з України екпортувалося щорічно 4442,8 тис. пудів макухи, у тому числі через порти Балтійського моря — 204,7 тис. пудів (4,61%), сухопутні митниці — 2632 (59,24%), чорноморсько-азовські порти — 1606,1 тис. пудів (36,15%).

Макуха характеризувалася прекрасними смаковими якостями для домашньої худоби. Залізничні тарифи на її перевезення були низькими, що стимулювало вивіз на ринки європейських країн, особливо в Німеччину. Тим більше, що власники великих олійниць уважали більш вигідним для себе продавати макуху оптом за кордон, ніж дрібними партіями на місці виробництва. Тим самим завдавалася величезна шкода власному тваринництву. Преса висловлювала незадоволення зростаючим експортом макухи. Харківський часопис наголошував на необхідності «вишукування засобів для обмеження і навіть повного припинення вивозу макухи за кордон для здешевлення утримування худоби, що ускладнило б деякою мірою її відгодівлю німецькими господарями і скоротило м'ясний експорт»³⁸⁴.

На початку ХХ ст. на ринках Західної Європи все частіше з'являлися фрукти і сушені овочі, вивезені з ряду регіонів Російської імперії. Тільки з Подільської губернії екпортувалося щорічно близько 3 млн пудів свіжих фруктів, з них 385 тис. пудів яблук³⁸⁵. На англійському ринку збувалися як свіжі фрукти, привезені з Криму, так і консервовані — груші, персики, сливи, абрикоси тощо³⁸⁶. Сушені овочі вивозилися також в Іспанію, Францію, Грецію, Норвегію та інші країни Західної Європи. Загальна вартість річного вивозу з Російської імперії у Францію сушених овочів становила щорічно на початку ХХ ст. близько 20 млн франків. З Одеси товар вирушав у Марсель, Антверпен та інші міста Південної і Західної Європи. Зокрема, в 1911 р. в Грецію було експортовано 25 269 пудів сушених овочів на суму 98 317 франків. Проте головним портом, через який з України в Західну Європу вивозилися сушені овочі, був Кенігсберг, де для цього товару було облаштовано спеціальний ринок. Звідти німецькі перекупники переправляли сушені овочі в Норвегію, Францію та інші країни³⁸⁷. Отже, українські фрукти й овочі користувалися попитом на ринках Західної Європи.

З різних регіонів Російської імперії, особливо з України, вивозився в значних обсягах спирт і вироби з нього. Зокрема, з губерній Правобережної України у 1886–1890 рр. вивозилося щороку в середньому по 736 тис. відер спирту, а в 1891–1895 рр. — по 385 тис. відер, що до загальноімперського експорту цієї продукції становило від 14,1% до 27%. Вивіз спирту з губерній Лівобережної України був дещо меншим. У 1886–1890 рр. він обмежувався середньою цифрою у 378 тис. відер, або 7,2% від загального експорту з імперії³⁸⁸.

На початку ХХ ст. близько 80% спирту й виробів з нього вивозилося з Російської імперії на ринки Близького Сходу і найперше в Туреччину через Одеський порт. Українським експортерам доводилося конкурувати тут з австрійськими комерсантами. Попри деякі ускладнення, наш спирт домінував на турецькому ринку та в ряді країн Балканського півострова. Сербія споживала винятково український спирт. Крім того спирт з України вивозився в Салоніки та інші міста Греції, а також Єгипту³⁸⁹. Лише в січні 1913 р. в Константинополь надійшло 646 бочок спирту міцністю 95° із заводу Терещенка — він був негайно реалізований за ціною 2,03 руб. за літр. Водночас у Константинополь постачався спирт з Уладівського заводу, розташованого в Подільській губернії³⁹⁰. Продукція цього підприємства була поза конкуренцією на ринках країн Близького Сходу. У березні 1913 р. до Константинополя було ввезено 975 бочок спирту з підприємств Терещенка і Уладівського заводу³⁹¹.

У великих обсягах український спирт вивозився в німецький порт Гамбург, де конкурував з австрійським, що вироблявся головним чином у Богемії. На той час Гамбург був вільною гаванню, внаслідок чого ввезені товари не обкладалися митом. У цьому порту було збудовано два великих підприємства, де привезений з різних країн спирт підлягав очищенню, якщо надходив у сирому вигляді. Після цього продукт розливався в посуд, який був популярним у країнах його реалізації — Африканського й Американського континентів. На цій операції німецькі посередники мали великі прибутки. Окрім того, наш спирт вивозився в Голландію та інші країни Європи³⁹². Загалом експорт спирту і виробів з нього був доволі прибутковою справою. Виручка від його реалізації на зовнішніх ринках становила в 1911 р. 7060 тис. руб., а в 1912 р. — 8790 тис. руб.³⁹³

Продуктом землеробства, який експортувався з України, Кавказу та деяких інших регіонів Російської імперії, був тютюн і вироби з нього. У другій половині ХІХ ст. з імперії вивозили щорічно на зовнішні ринки в середньому від 133 тис. пудів тютюну в 1861–1865 рр. до 299 тис. пудів у 1896–1897 рр.³⁹⁴ Виручка за тютюнову продукцію, реалізовану на світовому ринку, становила в 1911 р. 5780 тис. руб., у 1912 р. — 5960, у 1913 р. — 6540 тис. руб.³⁹⁵ За даними В.Дена, з імперії експортувалося щорічно протягом 1909–1913 рр. тютюну і цигарок у середньому на 7,7 млн руб.³⁹⁶ У 1912 р. вивезено на зовнішні ринки 855 554 пуди листяного тютюну на суму 4 671 910 руб. Зокрема, у Францію відправлено 104 182 пуди, Англію — 26 279, Німеччину — 100 987, Єгипет — 111 052, Голландію — 39 123 пуди³⁹⁷.

Безліч фактів засвідчують, що тютюн і цигарки експортувалися переважно з України, Сухумського району Кавказу тощо. Виготовлені з вітчизняного тютюну українські цигарки користувалися високою репутацією на світовому ринку внаслідок своєї доброякісності і відносної дешевизни. З ними повсюди конкурували цигарки, вироблені в Єгипті, Туреччині та інших країнах. У значних обсягах український тютюн вивозився і на ринки європейських країн³⁹⁸.

Найбільшим ринком для вітчизняного тютюництва стала Франція. У 1910 р. в цю країну було вивезено 141 125 пудів тютюну на 2663 тис. франків, а в наступному році — 172 000 пудів на 3209 тис. франків. Це була українська

махорка, чернігівський сорт тютюну «чечельбакун» і, почасти, сухумський тютюн³⁹⁹. У 1912 р. було досягнуто домовленості про постачання на французький ринок тютюну з України і Кавказу. За участю представників міністерства фінансів Російської імперії у Парижі 10 лютого 1913 р. відбулися «публічні торги» щодо постачання у Францію українського тютюну. За їх результатами комерсанти з України «мали відправити у Францію в одній партії 43 750 пудів чернігівського листового тютюну з урожаю 1911–1912 рр. і 62 500 пудів українського листового тютюну». Ще 37 500 пудів мали відправити на французький ринок виробники з Кавказу⁴⁰⁰. На початку ХХ ст. український тютюн експортувався на ринки Великої Британії, Німеччини, Австрії⁴⁰¹, Бельгії та інших країн Європи⁴⁰².

Із кожним роком зростав рейтинг українського хмелю на ринках Західної Європи. За оцінкою преси, «наш хмелевий продукт удосконалювався, торгові обставини щодо нього покращувалися, зв'язок з іноземними ринками зміцнювався»⁴⁰³. У 1907 р. на ринок Великої Британії було вивезено з України лише 9 пудів хмелю, в 1908 р. — 40, в 1909 р. — 118, в 1910 р. — 975, в 1911 р. — 487, в 1912 р. — 2492 пуди⁴⁰⁴. В Німеччину український хміль ввозився у значно більших обсягах. У 1912 р. в цю країну було вивезено 10 746, а в Австро-Угорщину — навіть 50 066 пудів⁴⁰⁵. На початку ХХ ст. англійські пивоварні фірми закупували хміль у Дубенському повіті Волинської губернії за допомогою німецьких скупників-посередників. Але починаючи з 1911 р., після організації хмелевого ярмарку в м. Дубно, український хміль високої якості почав надходити до споживачів Великої Британії без посередників⁴⁰⁶. Волинський хміль завойовував міцні позиції на європейському ринку через свою високу якість й тим, що вартість виробництва одного центнера становила 18–25 руб. за врожайності з одного гектара 10–12 центнерів. У Німеччині, Австрії, Франції й Англії хміль діставався виробникам у 1,5–2 рази дорожче⁴⁰⁷.

Напередодні Першої світової війни український хміль з'явився на бельгійському ринку, у все більших обсягах збувався у Німеччині, Австрії та інших країнах Західної Європи. За даними статистиків Російської експортної палати, з губерній Правобережної України вивозилося щорічно від 250 до 300 тис. пудів хмелю⁴⁰⁸. У незначних обсягах хміль експортувався й з інших регіонів України. Головними конкурентами наших хмелярів на ринках Західної Європи були експортери США і Німеччини. Отже, на початку ХХ ст. український хміль як дуже важливий елемент для виробництва якісного пива став помітним продуктом вивозу.

Надзвичайно цінним експортним товаром, що забезпечував надійне надходження іноземної валюти, стала деревина і вироблені з неї матеріали — дошки, шпали тощо. Обсяги вивезеної на зовнішні ринки деревини безперервно зростали. Якщо в 1850 р. її з імперії було експортовано на 13 млн руб., то в 1900 р. — на 51 млн руб. У 1891 р. залізницями було перевезено 263 млн пудів, водними шляхами — 355 млн пудів деревини і матеріалів. За даними лісового департаменту, «споживання деревини на внутрішньому ринку оцінювалося грошовою сумою не менше 0,5 млрд руб.»⁴⁰⁹. Надходження до державної

скарбниці від перевезення деревини залізницями і водним транспортом виражалися великими грошовими сумами. Про важливу роль деревини в експортній торгівлі Російської імперії на початку ХХ ст. свідчать дані табл. 4.42.

Таблиця 4.42

Експорт деревини з Російської імперії на початку ХХ ст.⁴¹⁰

Рік	Увесь експорт (млн руб.)	Експорт деревини і пиломатеріалів (млн руб.)	Частка в загальному експорті (%)
1901–1905	941,4	65,9	7,0
1906–1910	1204,6	116,4	9,7
1911	1591,4	142,4	8,9
1912	1518,8	153,4	10,1
1913	1420,9	163,6	11,5

З таблиці видно, що приблизно за десятиліття експорт деревини у ціновому еквіваленті зріс з 65,9 до 163,6 млн руб., або на 148%, а її частка в загальному вивозі всіх товарів на зовнішні ринки збільшилася з 7% до 11,5%. Враховуючи доволі різке зменшення зернового експорту з власне Росії та деяких інших регіонів імперії після 1909–1910 рр., це мало неабияке значення для підтримки торгового балансу Російської імперії напередодні Першої світової війни.

Деревина майже винятково відправлялася до країн Західної, Центральної і Південної Європи, особливо в Німеччину і Велику Британію. Цьому сприяли як географічні умови, так їх господарські потреби. Основна маса надходила на німецький ринок з України, Білорусії і Литви. Саме звідси пиляна деревина широко проникала на німецький ринок, а в Силезії зайняла домінуючі позиції⁴¹¹. Проте за допомогою високих тарифів німецький уряд стримував надходження обробленого матеріалу⁴¹². Водночас німецькі комерсанти облаштували на р. Вісла так звані лісові гавані. Найбільша з них була розташована поблизу Торна. Вона була споруджена в 1909 р. й мала площу 45 десятин водної поверхні. Накопичена тут деревина забезпечувалася кредитами, що давало німецьким комерсантам великі переваги в торгівлі⁴¹³.

За свідченням преси, переважна більшість деревини вивозилася з України до Західної Європи. На засіданні Південно-Західного відділення Російської експортної палати на початку 1912 р. відзначалося, що територія Правобережної України є одним із головних постачальників деревини і пиломатеріалів на німецький ринок⁴¹⁴. В іншому повідомленні часопису Російської експортної палати констатувалося, що пиломатеріали, які відправлялися на ринки Тільзита, Мемеля і Кенігсберга, заготовлялися на річках Горинь, Стир Волинської губернії та вздовж рік Прип'яті й Десни⁴¹⁵. З одного тільки Волинського Полісся щорічно експортувалося на 6,7 млн руб. деревини⁴¹⁶. На ринках країн Західної Європи надзвичайно високо цінувалися український дуб, бук, сосна та ін. Щорічно в Німеччину відвантажувалося сотні вагонів волинського і київського дуба-кругляка. Там він оброблявся і вивозився з величезним зиском в Англію і Францію⁴¹⁷.

Про вивіз на ринки західних країн нашої необробленої деревини свідчать й інші джерела. У Бельгію було ввезено будівельного лісу в 1910 р. на 71 178 тис. франків, а пиляного — тільки на 6830 тис. франків⁴¹⁸. Серед продуктів експорту деревина посіла друге місце після пшениці у загальному ввозі в Італію на початку ХХ ст. Інколи італійські лісопромисловці самі вивозили сировину з Волинської губернії, маючи там власні вирубки⁴¹⁹. В Італії, як і повсюди в Європі, конкурентами українських експортерів деревини були комерсанти США, Канади і Австро-Угорщини.

Таким чином, на початку ХХ ст. помітно зросла роль у зовнішній торгівлі України олійних культур, тютюну, хмелю, спирту, деревини та інших продуктів сільського господарства.

¹ Киевский областной съезд по вопросам экспорта. Речь председателя съезда, члена Государственного совета В. И. Денисова, произнесённая 21 февраля 1914 г. при закрытии съезда // Русский экспорт. — 1914. — № 3. — С. 79.

² Дуссан И. В. Торговые сношения России с Францией и Германией. — К., 1916. — С. 50.

³ Ден В. Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. — Пг., 1922. — С. 42.

⁴ Там же. — С. 167.

⁵ Горно-заводское дело. — 1912. — № 17. — С. 4941.

⁶ Промышленность и торговля. — 1916. — № 12. — С. 335.

⁷ Русский экспорт. — 1912. — № 3. — С. 129.

⁸ Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. — Х., 1914. — № 18. — С. 205.

⁹ Государственная дума. Четвёртый созыв. Сессия I. Часть 1. — СПб., 1913. — Стб. 9.

¹⁰ Промышленность и торговля. — 1915. — № 18. — С. 182.

¹¹ Русский мельник. — 1913. — № 6. — С. 428.

¹² Русский экспорт. — 1914. — № 3. — С. 79.

¹³ Шульц А. К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. — СПб., 1913. — С. 34 (табл. 20).

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — Вып. 1. — К., 1912. — С. 57 (табл. 1).

¹⁷ Ден В. Э. Указ. соч. — С. 43.

¹⁸ Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. — С. 205.

¹⁹ Промышленность и торговля. — 1911. — № 21. — С. 352–353.

²⁰ Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — С. 57 (табл. 1).

- ²¹ Горно-заводское дело. — 1911. — № 26. — С. 2312.
- ²² Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. — Одесса, 1912. — С. IV.
- ²³ Подольский хозяин. — 1915. — № 11/12. — С. 53.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Китанина Т. М. Хлебная торговля в России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). — Ленинград, 1978. — С. 250.
- ²⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 11 июня.
- ²⁷ О сбыте хлеба в Каневском уезде // Киевская земская газета. — 1914. — 16 мая.
- ²⁸ Там же. — 1916. — 1 декабря.
- ²⁹ Заметки о хлебной торговле // Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 8/9. — С. 20.
- ³⁰ Там же. — С. 21.
- ³¹ Там же.
- ³² Киевская земская газета. — 1917. — 20 января.
- ³³ Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Описательно-статистическое исследование. — СПб., 1912. — С. 34.
- ³⁴ Кульжский А. Е. Может ли русский земледelec выгодно продавать свой хлеб? Устройство хлеботорговли и товарищеский сбыт хлеба в России. — М., 1913. — С. 11.
- ³⁵ Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 8/9. — С. 22.
- ³⁶ Волков А. Ф. Курс международной хлебной торговли. — СПб., 1910. — С. 80–81.
- ³⁷ Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 8/9. — С. 22–23.
- ³⁸ Промышленность и торговля. — 1911. — № 5. — С. 218.
- ³⁹ Русский мельник. — 1914. — № 1. — С. 27.
- ⁴⁰ Волков А. Ф. Указ. соч. — С. 56.
- ⁴¹ Там же. — С. 27.
- ⁴² Остапенко С. С. Задача русского хлебного экспорта. — К., 1912. — С. 7.
- ⁴³ Волков А. Ф. Указ. соч. — С. 53.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Земщина. — 1910. — 11 (24) июля.
- ⁴⁶ Киевская земская газета. — 1917. — 20 янв.
- ⁴⁷ Горно-заводское дело. — 1917. — № 5. — С. 15252–15253.
- ⁴⁸ Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — № 2–3. — С. 5.
- ⁴⁹ Русский мельник. — 1913. — № 6. — С. 426.
- ⁵⁰ Дейвис Н. Европа. История. — К., 2000. — С. 72.
- ⁵¹ Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 591.
- ⁵² Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 385.
- ⁵³ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 704. — Спр. 47. — Арк. 56.
- ⁵⁴ Русский мельник. — 1913. — № 2. — С. 128.
- ⁵⁵ Там же. — 1914. — № 1. — С. 27.

- ⁵⁶ Там же. — 1913. — № 2. — С. 128–129.
- ⁵⁷ *Ляценко П. И.* Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. — Пг., 1915. — С. 47.
- ⁵⁸ *Кулишер И.* Наш хлебный экспорт и меры его упорядочения // Известия особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. — 1916. — № 29. — С. 70 (далі — Известия Особого совещания по продовольственному делу).
- ⁵⁹ *Агрономический журнал.* — Кн. 3/4. — X., 1915. — С. 86.
- ⁶⁰ *Ляценко П. И.* Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. — С. 48.
- ⁶¹ *Золотов В. А.* Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1966. — С. 53.
- ⁶² ЦДА України. — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 363. — Арк. 1–3; Спр. 411.
- ⁶³ *Шульц А. К.* Указ.соч. — С. 34 (табл. 20).
- ⁶⁴ *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. — К., 1968. — С. 148–149.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Див.: Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1886. — № 6. — С. 390.
- ⁶⁷ *Экономическая жизнь Подолии.* — 1914. — № 18. — С. 48.
- ⁶⁸ *Шульц А. К.* Указ. соч. — С. 34 (табл. 20).
- ⁶⁹ *Билимович А. Д.* Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование. — К., 1902. — С. 79–81.
- ⁷⁰ Там же. — С. 79–80.
- ⁷¹ *Золотов В. А.* Указ. соч. — С. 85, 86.
- ⁷² *Билимович А. Д.* Указ. соч. — С. 83.
- ⁷³ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 104.
- ⁷⁴ *Радциг А.* Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — СПб., 1896. — С. 160.
- ⁷⁵ Горно-заводское дело. — 1914. — № 41. — С. 9751.
- ⁷⁶ Известия Особого совещания по продовольственному делу. — 1916. — № 23–24. — С. 51–53.
- ⁷⁷ *Билимович А. Д.* Указ. соч. — С. 102, 107.
- ⁷⁸ *Еремин Н.* Грузооборот Подольской губернии по данным Министерства торговли и промышленности // *Экономическая жизнь Подолии.* — 1914. — № 22. — С. 26.
- ⁷⁹ Там же. — С. 34.
- ⁸⁰ Там же. — С. 44.
- ⁸¹ Там же. — С. 43–44.
- ⁸² Там же. — С. 45.
- ⁸³ Там же. — С. 45–46.
- ⁸⁴ Там же.
- ⁸⁵ Промышленность и торговля. — 1912. — № 9. — С. 465.
- ⁸⁶ *Ляценко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 38.

- ⁸⁷ Промышленность и торговля. — 1912. — № 9. — С. 466.
- ⁸⁸ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 641. — Арк. 3; Оп. 636. — Спр. 391.
- ⁸⁹ Там само. — Оп. 634. — Спр. 640. — Арк. 4–4 зв.
- ⁹⁰ Экономическое положение Царства Польского в 1909 г. // Промышленность и торговля. — 1911. — № 11. — С. 40.
- ⁹¹ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 28–29.
- ⁹² Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — СПб., 1913. — С. 150.
- ⁹³ Русский экспорт. — 1912. — № 6–7. — С. 200.
- ⁹⁴ *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. — Т. 2. — М., 1956. — С. 135.
- ⁹⁵ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 186.
- ⁹⁶ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 704. — Спр. 47. — Арк. 57.
- ⁹⁷ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 79.
- ⁹⁸ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией и другими иностранными государствами: Перевозки по русским железным дорогам. — Ч. 1. Распределение перевозок хлебных грузов по губерниям и областям, и по портам и пограничным пунктам. — СПб., 1914. — С. 2, 4, 8, 10, 12 (далі — Материалы к пересмотру торгового договора...).
- ⁹⁹ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 30.
- ¹⁰⁰ Там же. — С. 31.
- ¹⁰¹ Там же.
- ¹⁰² Там же. — С. 187.
- ¹⁰³ Там же. — С. 188.
- ¹⁰⁴ Русский мельник. — 1914. — № 1. — С. 35.
- ¹⁰⁵ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 80.
- ¹⁰⁶ Русский мельник. — 1916. — № 3. — С. 128.
- ¹⁰⁷ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 80–81.
- ¹⁰⁸ *Китанина Т. М.* Указ. соч. — С. 52.
- ¹⁰⁹ *Билимович А. Д.* Указ. соч. — С. 259.
- ¹¹⁰ Речной флот (паровой и непаровой) Европейской России по переписи 1900 г. — Вып. 3. — СПб., 1902. — С. 2.
- ¹¹¹ Водные пути и шоссейные дороги. — 1914. — № 7. — С. 356.
- ¹¹² Там же. — № 4. — С. 173.
- ¹¹³ *Билимович А. Д.* Указ. соч. — С. 39.
- ¹¹⁴ Там же. — С. 35–37.
- ¹¹⁵ Государственная дума. Стенографические отчёты 1913–1914 гг. Четвёртый созыв. Сессия вторая. Часть 1. — СПб., 1914. — Стб. 653.
- ¹¹⁶ *Золотов В. А.* Указ. соч. — С. 66–67.
- ¹¹⁷ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 33.
- ¹¹⁸ Див.: Статистический сборник Министерства путей сообщения. — Вып. 55: Сведения о движении товаров по внутренним водным путям в 1897 г. — СПб., 1899. — С. 206–207, 298–300, 304–305, 310–311; *Золотов В. А.* Указ. соч. — С. 67.

- ¹¹⁹ Николаевский торговый порт в 1912 г. // Горно-заводское дело. — 1913. — № 32–33. — С. 7640.
- ¹²⁰ Там же. — С. 7641.
- ¹²¹ *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 131.
- ¹²² Там же. — С. 45.
- ¹²³ Там же. — С. 32, 119, 188.
- ¹²⁴ *Билимович А. Д.* Указ. соч. — С. 106.
- ¹²⁵ Водные пути и шоссейные дороги. — 1914. — № 7. — С. 350.
- ¹²⁶ *Оболенский В.* Гужевой подвоз хлеба к южным портам (из анкеты Обласного комитета по пересмотру русско-германского договора) // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 13 октября.
- ¹²⁷ Там же.
- ¹²⁸ Русский экспорт. — 1914. — № 5/6. — С. 185.
- ¹²⁹ Там же.
- ¹³⁰ Государственная дума. Четвёртый созыв. Сессия 1. Часть 1. — Стб. 273.
- ¹³¹ Див.: Объяснительная записка к отчёту Государственного контроля по исполнению государственной росписи и финансовых смет за 1912 г. — СПб., 1913. — С. 314–317.
- ¹³² Горно-заводское дело. — 1914. — № 37. — С. 9580.
- ¹³³ Приложения к стенографическим отчетам Государственной думы. Третий созыв. Сессия 1: 1907–1908 гг. — Т. 1. — СПб., 1908. — Стб. 800.
- ¹³⁴ Русский экспорт. — 1914. — № 7/8. — С. 256.
- ¹³⁵ Государственная дума. Стенографические отчёты 1913–1914 гг. — Четвёртый созыв. Сессия вторая. Часть 1. — СПб., 1914. — Стб. 535.
- ¹³⁶ Там же.
- ¹³⁷ Там же. — Стб. 537.
- ¹³⁸ Там же. — Стб. 538–540.
- ¹³⁹ Горно-заводское дело. — 1910. — № 12. — С. 430.
- ¹⁴⁰ Государственная дума. Четвёртый созыв. Сессия 1. Часть 1. — СПб., 1913. — Стб. 396.
- ¹⁴¹ Промышленность и торговля. — 1914. — № 21. — С. 395.
- ¹⁴² Русский мельник. — 1916. — № 4/5. — С. 177.
- ¹⁴³ Там же.
- ¹⁴⁴ Русский экспорт. — 1914. — № 4. — С. 164.
- ¹⁴⁵ Промышленность и торговля. — 1914. — № 21. — С. 394.
- ¹⁴⁶ Отчёт Одесского комитета торговли и мануфактур за 1897 г. — Одесса, 1898. — С. 17.
- ¹⁴⁷ Промышленность и торговля. — 1911. — № 8. — С. 380.
- ¹⁴⁸ Материалы к пересмотру хлебных тарифов российских железных дорог в 1893 г. Вып. 2. — СПб., 1893. — С. 11–14.
- ¹⁴⁹ Николаевский торговый порт в 1912 г. — С. 7640–7641.
- ¹⁵⁰ Там же.
- ¹⁵¹ Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — СПб., 1914. — С. 61.

- ¹⁵² *Вагилевич В.* Некоторые данные из хозяйственно-статистического обзора Херсонского уезда // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 14 февр.
- ¹⁵³ *Золотов В. А.* Указ. соч. — С. 189.
- ¹⁵⁴ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч 1. — С. 10–11.
- ¹⁵⁵ Там же. — С. 4–5, 8–13.
- ¹⁵⁶ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 704. — Спр. 47. — Арк. 57.
- ¹⁵⁷ Русский мельник. — 1913. — № 10. — С. 786.
- ¹⁵⁸ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 8/9. — С. 320–321.
- ¹⁵⁹ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч 1. — С. 10–11.
- ¹⁶⁰ Там же. — С. 2–5, 10–11.
- ¹⁶¹ ЦДІА України. — Ф. 2019. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 14–14 зв.
- ¹⁶² Горно-заводское дело. — 1910. — № 43. — С. 1257.
- ¹⁶³ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч 1. — С. 4–5, 8–9, 12–13.
- ¹⁶⁴ Горно-заводское дело. — 1914. — № 3. — С. 8409.
- ¹⁶⁵ ЦДІА України. — Ф. 2019. — Оп.1. — Спр. 260. — Арк. 14.
- ¹⁶⁶ Там само. — Арк. 12.
- ¹⁶⁷ Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. Вып. 2. — СПб., 1914. — С. 57.
- ¹⁶⁸ Русский экспорт. — 1914. — № 5/6. — С. 185.
- ¹⁶⁹ Там же.
- ¹⁷⁰ Там же.
- ¹⁷¹ Промышленность и торговля. — 1912. — № 9. — С. 466.
- ¹⁷² Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — С. 37.
- ¹⁷³ *Радциг А.* Указ. соч. — С. 159.
- ¹⁷⁴ Там же.
- ¹⁷⁵ *Билимович А. Д.* Указ. соч. — С. 78.
- ¹⁷⁶ *Шульц А. К.* Указ. соч. — С. 34 (табл.20); Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — С. 57 (табл. 1).
- ¹⁷⁷ *Китанина Т. М.* Указ. соч. — С. 127.
- ¹⁷⁸ Див.: Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год. — СПб., 1911. — С. 43.
- ¹⁷⁹ Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — С. 57 (табл. 1).
- ¹⁸⁰ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч 1. — С. 18–19.
- ¹⁸¹ Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — СПб., 1913. — С. 150.
- ¹⁸² Там же.
- ¹⁸³ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч 1. — С. 2–13.
- ¹⁸⁴ Там же.
- ¹⁸⁵ Там же.
- ¹⁸⁶ Там же.

- ¹⁸⁷ Там же.
- ¹⁸⁸ Там же. — С. II.
- ¹⁸⁹ Там же. — С. 56–63.
- ¹⁹⁰ Там же. — С. 98–107.
- ¹⁹¹ Там же. — С. 36–45.
- ¹⁹² Там же. — С. 76–85.
- ¹⁹³ Промышленность и торговля. — 1912. — № 13. — С. 2.
- ¹⁹⁴ Вебер К. Мукомольное дело. Руководство к устройству мукомольных и крупяных мельниц при конных, ветряных, водяных и паровых двигателях и производство мучных продуктов. — СПб., 1908. — С. 30.
- ¹⁹⁵ Там же. — С. 30–31.
- ¹⁹⁶ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 368.
- ¹⁹⁷ Лященко П. И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. — С. 252–253.
- ¹⁹⁸ Вебер К. Указ. соч. — С. 20.
- ¹⁹⁹ Российская экспортная палата. Отчёт за 1914 год. — Пг., 1915. — С. 88.
- ²⁰⁰ Китанина Т. М. Указ. соч. — С. 248.
- ²⁰¹ Там же. — С. 248–249.
- ²⁰² Там же. — С. 249.
- ²⁰³ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 235.
- ²⁰⁴ Там же. — С. 236.
- ²⁰⁵ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч 1. — С. 146–155.
- ²⁰⁶ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 22. — С. 26.
- ²⁰⁷ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч 1. — С. 146–147.
- ²⁰⁸ Там же. — С. 150–151.
- ²⁰⁹ Там же. — С. 152–153.
- ²¹⁰ Там же. — С. 154–155.
- ²¹¹ Там же. — С. 146–147.
- ²¹² Там же. — С. 172–177, 184–191.
- ²¹³ Там же.
- ²¹⁴ Шульц А. К. Указ. соч. — С. 34 (табл. 20).
- ²¹⁵ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч 1. — С. 214–215.
- ²¹⁶ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 369.
- ²¹⁷ Отчёт Одесского комитета торговли и мануфактур за 1894 г. — Одесса, 1895. — С. 43.
- ²¹⁸ Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — С. 145.
- ²¹⁹ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч 1. — С. 202–203, 206–211.
- ²²⁰ Там же. — С. 200–213.
- ²²¹ Экспортная торговля южно-русских портов // Промышленность и торговля. — 1912. — № 15. — С. 117–118; Вывоз из южно-русских портов // Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 8/9. — С. 320–322.

- ²²² Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч 1. — С. 146–147, 150–153.
- ²²³ Итало-турецкая война и наши экономические интересы // Промышленность и торговля. — 1911. — № 19. — С. 243.
- ²²⁴ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 8. — С. 30.
- ²²⁵ *Щадилов О.* Економічна політика України. — К., 1919. — С. 4.
- ²²⁶ Горно-заводское дело. — 1911. — № 11. — С. 1802.
- ²²⁷ Промышленность и торговля. — 1911. — № 8. — С. 349.
- ²²⁸ Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год. — С. 39.
- ²²⁹ *Рохович Г. Я.* К положению хлебного рынка // Промышленность и торговля. — 1911. — № 12. — С. 531.
- ²³⁰ Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1916. — № 27. — С. 105.
- ²³¹ Агрономический журнал. — Кн. 3/4. — С. 86.
- ²³² Див.: *Реснит О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 198–199.
- ²³³ Русский мельник. — 1914. — № 2. — С. 86.
- ²³⁴ Промышленность и торговля. — 1912. — № 2. — С. 95.
- ²³⁵ Там же. — С. 157.
- ²³⁶ Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — С. 68–69.
- ²³⁷ Промышленность и торговля. — 1912. — № 10. — С. 534.
- ²³⁸ Там же. — С. 508.
- ²³⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 25 сентября.
- ²⁴⁰ Там же.
- ²⁴¹ Русский мельник. — 1916. — № 4/5. — С. 176.
- ²⁴² Черниговская земская неделя. — 1914. — 24 января.
- ²⁴³ Русский экспорт. — 1913. — № 1. — С. 12; 1914. — № 3. — С. 61.
- ²⁴⁴ Русский мельник. — 1913. — № 10. — С. 797.
- ²⁴⁵ Там же. — С. 867.
- ²⁴⁶ Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — С. 280.
- ²⁴⁷ О морских сообщениях между Россией и Италией // Известия по внешней торговле. — 1917. — № 4. — С. 108–109.
- ²⁴⁹ Русский мельник. — 1916. — № 4–5. — С. 177.
- ²⁴⁹ Там же.
- ²⁵⁰ Журнал № 54 Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства // Журналы Особороны. — М., 1977. — С. 149–150.
- ²⁵¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 21 июля.
- ²⁵² *Радциг А.* Указ. соч. — С. 174.
- ²⁵³ Там же. — С. 168.
- ²⁵⁴ Там же. — С. 167.
- ²⁵⁵ Там же. — С. 175.
- ²⁵⁶ ЦДІА України. — Ф. 385. — Оп. 1. — Спр. 1723. — Арк. 149; Спр. 1413. — Арк. 231–232.

- ²⁵⁷ Денисов В. И. Ярмарки. — СПб., 1911. — С. 59.
- ²⁵⁸ Радциг А. Указ. соч. — С. 166–167.
- ²⁵⁹ ЦДІА України. — Ф. 2163. — Оп.1. — Спр. 21. — Арк. 45–45 зв.
- ²⁶⁰ Российская экспортная палата. Материалы по вопросу об экспорте мяса в Германию. Вып. 2. — СПб., 1913. — С. 17.
- ²⁶¹ ЦДІА України. — Ф. 2163. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 49–49 зв.
- ²⁶² Там само. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 17 зв.
- ²⁶³ Там само. — Оп. 664. — Спр. 30. — Арк. 18.
- ²⁶⁴ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч. 2. — Распределение перевозок главнейших товаров, кроме хлебных, по губерниям и областям, и по портам, и пограничным пунктам: Вып. 1. — СПб., 1914. — С. 380–385.
- ²⁶⁵ Там же.
- ²⁶⁶ Там же. — С. 380, 382, 384.
- ²⁶⁷ Там же. — С. 380–385.
- ²⁶⁸ Русский экспорт. — 1914. — № 3. — С. 61.
- ²⁶⁹ Шульц А. К. Указ. соч. — С. 89.
- ²⁷⁰ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч. 2. — Вып. 2. — СПб., 1914. — С. 258–259.
- ²⁷¹ Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — С. 231.
- ²⁷² Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч. 2. — Вып. 1. — С. 394–395.
- ²⁷³ Там же. — С. 396–397.
- ²⁷⁴ Там же. — С. 394–403.
- ²⁷⁵ Там же. — С. 398–399.
- ²⁷⁶ Там же. — С. 400–401.
- ²⁷⁷ Там же. — С. 400–403.
- ²⁷⁸ Там же. — С. 374–377.
- ²⁷⁹ Там же. Вып. 2. — С. 534–539.
- ²⁸⁰ Радциг А. Указ. соч. — С. 169.
- ²⁸¹ ЦДІА України. — Ф. 2163. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 46.
- ²⁸² Приложения к стенографическим отчётам Государственной думы. — Т. 1. — Стб. 835.
- ²⁸³ Российская экспортная палата. Отчет за 1913 год. — С. 227.
- ²⁸⁴ Гейкинг А. А. Развитие русско-английских сношений // Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 7. — С. 265.
- ²⁸⁵ Там же. — С. 264–265.
- ²⁸⁶ Российская экспортная палата. Материалы по вопросу об экспорте мяса в Германию. — Вып. 2. — С. 4.
- ²⁸⁷ Приложения к стенографическим отчётам Государственной думы. — Т. 1. — Стб. 835.

²⁸⁸ *Мукосеев В. А.* Статистическая характеристика русско-германского товарообмена в 1909 г. в связи со ставками таможенного тарифа (Ставки общего тарифа договора 1894 г., конвенции 1904 г. и ценность ввоза и вывоза). — СПб., 1912. — С. 30.

²⁸⁹ *Шульц А. К.* Указ. соч. — С. 89.

²⁹⁰ Российская экспортная палата. Материалы по вопросу об экспорте мяса в Германию. — Вып. 2. — С. 24–25.

²⁹¹ Там же.

²⁹² Там же. — С. 22.

²⁹³ Там же. — С. 39.

²⁹⁴ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч. 2. — Вып. 1. — С. 418–425.

²⁹⁵ Там же. — С. 418–423.

²⁹⁶ Там же. — С. 418–419.

²⁹⁷ Там же. — С. 420–421.

²⁹⁸ Там же. — С. 422–423.

²⁹⁹ Там же. — С. 424–425.

³⁰⁰ Промышленность и торговля. — 1911. — № 11. — С. 496.

³⁰¹ *Гуржий И. О.* Назв. праця. — С. 158–159.

³⁰² Промышленность и торговля. — 1911. — № 17. — С. 172.

³⁰³ Там же. — С. 172–173.

³⁰⁴ Там же.

³⁰⁵ *Агрономический журнал...* — Кн. 2. — X., 1913. — С. 79.

³⁰⁶ *Мукосеев В. А.* Указ. соч. — С. 30.

³⁰⁷ Киевская земская газета. — 1914. — 6 июня.

³⁰⁸ Вестник южно-русского животноводства. — 1910. — 4 февраля.

³⁰⁹ Там же.

³¹⁰ Русский экспорт. — 1914. — № 3. — С. 61.

³¹¹ Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — С. 101.

³¹² Киевская земская газета. — 1916. — 11 октября.

³¹³ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 634. — Спр. 641. — Арк. 5.

³¹⁴ Там само. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 17 зв.

³¹⁵ Подольский хозяин. — 1915. — № 1. — С. 24; Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 8. — С. 31.

³¹⁶ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч. 2. — Вып. 2. — С. 552–559.

³¹⁷ Русский экспорт. — 1914. — № 4. — С. 119–120.

³¹⁸ Наша яичная торговля // Промышленность и торговля. — 1911. — № 11. — С. 496.

³¹⁹ Там же. — С. 498.

³²⁰ Там же. — 1914. — № 14. — С. 83.

³²¹ Там же. — № 6. — С. 303.

³²² Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — С. 95.

- ³²³ Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. — 1916. — № 2/3. — С. 37.
- ³²⁴ Русский экспорт. — 1914. — № 4. — С. 140.
- ³²⁵ Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1913. — 4 декабря.
- ³²⁶ Промышленность и торговля. — 1914. — № 14. — С. 83.
- ³²⁷ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч. 2. — Вып. 2. — С. 552–559.
- ³²⁸ Там же.
- ³²⁹ ЦДІА України. — Ф. 579. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 15.
- ³³⁰ Там само. — Ф. 442. — Оп. 635. — Спр. 690. — Арк. 44 зв.
- ³³¹ Там само. — Ф. 918. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1.
- ³³² Там само. — Арк. 3.
- ³³³ Приложения к стенографическим отчётам Государственной думы. — Т. 1., 1908. — Стб. 797.
- ³³⁴ ЦДІА України. — Ф. 579. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 3.
- ³³⁵ Там само. — Арк. 4.
- ³³⁶ Там само. — Арк. 4 зв.
- ³³⁷ *Гуржій І. О.* Назв. праця. — С. 159.
- ³³⁸ ЦДІА України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 4 зв.
- ³³⁹ Там само. — Арк. 2 зв.–4 зв.
- ³⁴⁰ *Билимович А. Д.* Указ. соч. — С. 229.
- ³⁴¹ ЦДІА України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 283. — Арк. 1 зв.
- ³⁴² Там само. — Арк. 1 зв., 2.
- ³⁴³ *Билимович А. Д.* Указ. соч. — С. 230.
- ³⁴⁴ Там же.
- ³⁴⁵ Там же. — С. 231–233.
- ³⁴⁶ ЦДІА України. — Ф. 579. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 17 зв.
- ³⁴⁷ Там само. — Ф. 442. — Оп. 635. — Спр. 690. — Арк. 44 зв.
- ³⁴⁸ Там само. — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 735; Спр. 1293. — Арк. 4–5.
- ³⁴⁹ Там само. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 283. — Арк. 1 зв.–2.
- ³⁵⁰ Приложения к стенографическим отчётам Государственной думы. — Т. 1. — Стб. 808.
- ³⁵¹ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 105.
- ³⁵² ЦДІА України. — Ф. 918. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1 зв.
- ³⁵³ Там само. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 243. — Арк. 1 зв.–2.
- ³⁵⁴ Там само. — Ф. 579. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 1 зв.
- ³⁵⁵ Там само. — Арк. 2.
- ³⁵⁶ Там само. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 462. — Арк. 1.
- ³⁵⁷ Там само. — Ф. 579. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 1 зв.–2.
- ³⁵⁸ Сахарный рынок // Промышленность и торговля. — 1912. — № 18. — С. 219; Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — С. 147–148.

- ³⁵⁹ ЦДІА України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 1.
- ³⁶⁰ *Щадилов О.* Назв. праця. — С. 27.
- ³⁶¹ Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч. 2. — Вып. 2. — С. 388–391, 396–399.
- ³⁶² Там же. — С. 388–391, 398–399.
- ³⁶³ Там же. — С. 398–399.
- ³⁶⁴ Там же. — С. 396–397.
- ³⁶⁵ Там же.
- ³⁶⁶ Горно-заводское дело. — 1913. — № 32/33. — С. 7640–7641.
- ³⁶⁷ Ежегодник Министерства финансов. — Вып. 1914 года. — Пг., — 1915. — С. 657.
- ³⁶⁸ Горно-заводское дело. — 1913. — № 11. — С. 7006.
- ³⁶⁹ Промышленность и торговля. — 1914. — № 21. — С. 394.
- ³⁷⁰ ЦДІА України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 6.
- ³⁷¹ Там само. — Арк. 5 зв.
- ³⁷² Там само. — Ф. 579. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 13.
- ³⁷³ Там само. — Арк. 13 зв.
- ³⁷⁴ Промышленность и торговля. — 1911. — № 2. — С. 73.
- ³⁷⁵ Горно-заводское дело. — 1914. — № 41. — С. 9755.
- ³⁷⁶ Там же.
- ³⁷⁷ *Довнар-Запольский М. В.* Русский вывоз и мировой рынок. В таблицах и диаграммах. — К., 1914. — С. 10.
- ³⁷⁸ Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 3. — С. 2.
- ³⁷⁹ Русский экспорт. — 1913. — № 1. — С. 13.
- ³⁸⁰ Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1916. — № 27. — С. 106.
- ³⁸¹ *Гуржій І. О.* Назв. праця. — С. 150.
- ³⁸² Промышленность и торговля. — 1912. — № 15. — С. 117.
- ³⁸³ *Кривченко Г. А.* Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. — К., 1919. — С. 59.
- ³⁸⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 28 сентября.
- ³⁸⁵ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 104.
- ³⁸⁶ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 3. — С. 70.
- ³⁸⁷ Русский экспорт. — 1913. — № 1. — С. 13; Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 4. — С. 2.
- ³⁸⁸ *Гуржій І. О.* Назв. праця. — С. 160–161.
- ³⁸⁹ *Можейко А.* К вопросу об экспорте русского спирта за границу // Известия по внешней торговле. — 1917. — № 2. — С. 46–48; Русский экспорт. — 1915. — № 3–4. — С. 42.
- ³⁹⁰ Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 14. — С. 2.
- ³⁹¹ Там же. — С. 4.
- ³⁹² Там же. — С. 49–50.

- ³⁹³ Горно-заводское дело. — 1914. — № 41. — С. 9755.
- ³⁹⁴ Гуржій І. О. Назв. праця. — С. 151.
- ³⁹⁵ Горно-заводское дело. — 1914. — № 41. — С. 9755.
- ³⁹⁶ Ден В. Э. Указ. соч. — С. 43.
- ³⁹⁷ Русский вывоз во Францию. Справочная книга для русских экспортёров. — Париж, 1916. — С. 87.
- ³⁹⁸ Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1916. — № 27. — С. 106.
- ³⁹⁹ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 245; Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 30. — С. 1.
- ⁴⁰⁰ Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 3. — С. 4.
- ⁴⁰¹ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 245.
- ⁴⁰² Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — С. 213.
- ⁴⁰³ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 10. — С. 150.
- ⁴⁰⁴ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1914. — № 3–4. — С. 105.
- ⁴⁰⁵ Русский вывоз во Францию. — С. 93.
- ⁴⁰⁶ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 3. — С. 69.
- ⁴⁰⁷ Там же. — 1915. — № 7/8. — С. 243.
- ⁴⁰⁸ Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — С. 245.
- ⁴⁰⁹ Там же. — С. 85.
- ⁴¹⁰ Внешняя торговля России в 1901–1912 гг. // Промышленность и торговля. — 1914. — № 6. — С. 310.
- ⁴¹¹ Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — С. 73.
- ⁴¹² Там же.
- ⁴¹³ Кредит под лесные гавани // Русский экспорт. — 1913. — № 1. — С. 3.
- ⁴¹⁴ Там же. — 1912. — № 6/7. — С. 200.
- ⁴¹⁵ Русско-германская лесная торговля по рекам Неману и Висле и меры к её урегулированию // Там же. — № 1. — С. 9.
- ⁴¹⁶ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 104.
- ⁴¹⁷ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 665. — Спр. 10. — Арк. 43.
- ⁴¹⁸ Российская экспортная палата. Отчет за 1913 год. — С. 213.
- ⁴¹⁹ Костров Н. И. Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну. — М., 1915. — С. 35.

ВИСНОВКИ

Тематика економічного розвитку України, як і всієї Російської імперії, у капіталістичну добу залишається надзвичайно актуальною. На наше переконання, її не можна обмежити висвітленням більш-менш високих темпів розвитку в окремих промислових галузях чи регіонах наприкінці ХІХ ст. та напередодні Першої світової війни. Більше того, повноцінне дослідження різних аспектів цієї тематики потребує всебічного аналізу чинників, що впливали на економіку в контексті світового господарства.

Із кінця ХІХ ст. світова економіка перебувала «у смузі загального підйому цін на продукти землеробства і сировину, особливо тваринного і рослинного походження», що, безперечно, стимулювало розвиток сільського господарства. До цього додалося й те, що 1908–1912 рр. були періодом промислового підйому в країнах Західної Європи, і ця обставина також виявилася дуже сприятливою для експортерів продукції землеробства і тваринництва¹. Про це свідчать статистичні дані щодо зростання митної оцінки одного пуда експортних продуктів із Російської імперії. Лише за один десяток років воно становило: для пшениці в 1912 р. у порівнянні з 1901–1905 рр. 32%; ячменю — 50%, жита — 34%, вівса — 41%, висівок — 39%, яєць — 32%, льону — 16%, пиломатеріалів — 33%, вовни — 39%, шкір — 37%². Отже, на всі перелічені тут продукти сільського господарства, сумарна вартість яких становила левову частку від усього експорту, ціни за ці роки зросли солідно.

У зв'язку з цим постає питання: чи збагатилося наше село, а, особливо, дрібні виробники сільськогосподарської продукції, внаслідок величезних експортних операцій із зерном, цукром, продукцією тваринництва і птахівництва тощо? Чи вирішила тодішня влада проблеми, що породжували відсталість і бідність, які тяжіли над переважною більшістю населення? Відповідь на ці питання, на жаль, цілковито негативна.

Втягування українського села у світовий товарооборот, безперечно, позитивно впливало на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим. Навіть на початку ХХ ст. прошарок заможних сільських господарів був надто нечисельним. За обставин, коли сільські виробники через негаразди в організації експортної торгівлі втрачали близько чверті вартості продуктів землеробства, складно щось говорити про нагромадження у селі капіталів, формування національної сільської буржуазії, прискорену модернізацію господарства.

Нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва, перехід до інтенсивного господарювання на землі. Через загальну технологічну відсталість Російської імперії переважна більшість населення продовжувала існувати за рахунок сільськогосподарського промислу, де, за оцінкою тодішньої преси, «гірше хлібороба ніхто не оплачувався». Відсутність у країні належної торгово-промислової інфраструктури, незнання потреб і тенденцій розвитку світового продовольчого ринку призвели до того, що сільське господарство ставало «данником іноземних держав»³.

Після 1911 р. становище вітчизняних сільськогосподарських виробників на світовому ринку погіршувалося. Зовнішньоторгові операції у 1912–1914 рр. засвідчили, що без належного інструментарію утримувати за собою зовнішні ринки стало надзвичайно важко. Навіть рекордний збір збіжжя у 1913 р. не відновив позицій наших сільських господарів на світовому ринку. Поглиблювалися кризові явища й у промисловості, яка все більше підтримувала свій рівень за рахунок військових замовлень. Російська імперія йшла назустріч важким випробуванням, що невдовзі проявилися в роки Першої світової війни.

¹ Див.: *Промышленность и торговля*. — 1914. — № 6. — С. 310.

² Там же.

³ *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты*. — 1916. — № 2/3. — С. 22.

Наукове видання

РЕЄНТ Олександр Петрович
СЕРДЮК Олександр Васильович

**СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ
І СВІТОВИЙ ПРОДОВОЛЬЧИЙ РИНОК
(1861–1914 рр.)**

Редактор *В'ячеслав Григор'єв*
Коректор *Ольга Фастовець*
Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 10.02.2011 р. Формат 70×100/16
Ум. друк. арк. 29,74. Обл. вид. арк. 20,7.
Наклад 300. Зам. 60. 2010 р.

Поліграф. д. ця Ін ту історії України НАН України
Київ 1, Грушевського, 4.